

«Одне спасіння: відділити й відгородити
українську землю від Росії — якнайшвидше,
за всяку ціну, поки ще час»

Михайло Павлик

Національна академія наук України
Інститут Івана Франка НАН України
Департамент освіти і науки Львівської обласної державної адміністрації
Управління інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю
Івано-Франківської обласної державної адміністрації
Косівська міська рада

Серія «Літературознавчі студії». Випуск 27

**ТВОРЕЦЬ НОВОГО
КУЛЬТУРНОГО УКРАЇНСТВА:
МИХАЙЛО ПАВЛИК**

(до 170-річчя від дня народження)

Колективна монографія

Львів
Івано-Франківськ
2023

УДК 929(477.8)“1853/1915”М. Павлик
П 12

Надруковано за ухвалою вченої ради Інституту Івана Франка НАН України
(протокол № 7 від 02.11.2023)

Рецензенти:

докторка філологічних наук *Ірина Роздольська*
доктор філологічних наук *Роман Голод*
кандидатка філологічних наук *Оксана Левицька*

Відповідальна редакторка: докторка філологічних наук *Алла Швець*
Наукове і літературне редагування: кандидатка філологічних наук *Марія Котик-Чубінська*
кандидатка філологічних наук *Олександра Салій*

Редакційна колегія:

доктор філологічних наук, член-кореспондент НАН України *Євген Нахлік* (голова)
докторка філологічних наук *Наталія Мочернюк*
доктор філологічних наук *Святослав Пилипчук*
докторка філологічних наук *Алла Швець*
доктор філологічних наук *Роман Піхманець*
доктор філологічних наук *Микола Легкий*

Колектив авторів:

Олег Баган, Надія Бойко, Христина Ворок, Мар'яна Гірняк, Михайло Гнатюк, Світлана Кирилюк,
Марія Котик-Чубінська, Марія Лапій, Микола Легкий, Олена Луцишин,
Євген Нахлік, Галина Сабат, Сергій Романов, Катерина Тимофєєва, Мар'яна Челецька,
Алла Швець, Петро Шкраб'юк, Жанна Янковська

*Видано за фінансової підтримки Львівської обласної військової адміністрації
Івано-Франківської обласної військової адміністрації
Івано-Франківської обласної ради*

П 12 **Творець нового культурного українства:** Михайло Павлик. До 170-річчя від дня народження : колективна монографія / відп. ред. А. Швець ; наук. ред. М. Котик-Чубінська, О. Салій ; передм. А. Швець ; редкол.: Є. Нахлік (гол.) та ін. ; Інститут Івана Франка НАН України ; Департамент освіти і науки Львівської обласної державної адміністрації ; Управління інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Івано-Франківської обласної державної адміністрації. — Львів ; Івано-Франківськ, 2023. — 280 с. + 12 с. іл. вкл. — (Серія «Літературознавчі студії» ; вип. 27).

ISBN 966-02-2625-X (серія)
ISBN 978-617-14-0182-2 (вип. 27)

У колективній монографії вперше в українській гуманітаристичній комплексно осмислено життєтворчий феномен Михайла Павлика (1853–1915) — визначного українського письменника, публіциста, перекладача, етнографа, громадського діяча, політика, журналіста, редактора, видавця, дійсного члена Наукового товариства імені Шевченка, засновника та провідника Русько-української радикальної партії. Видання містить історико-літературні, теоретико-інтерпретаційні, біографічні та джерелознавчі студії, присвячені різноаспектному висвітленню постати М. Павлика.

Розкрито світоглядну еволюцію М. Павлика, його суспільно-політичні погляди, ідеологічні переконання, прийняття і пропагування ідеї української державности, взаємовпливи Михайла Драгоманова, М. Павлика та Івана Франка, особисті взаємини та інтелектуальну співпрацю М. Павлика з Лесею Українкою, Агатангелом Кримським, Костем Паньківським, Пантелеймоном Кулішем.

Розглянуто головні аспекти політично-публіцистичних праць М. Павлика, його діяльність як фольклориста й етнографа, вагомую роль у започаткуванні бібліографування творів І. Франка.

Різномірно репрезентовано творчий феномен М. Павлика як письменника. Запропоновано сучасні підходи до інтерпретації тематично-проблемних, жанрово-поетикальних, естетичних особливостей його повістей («Пропашій чоловік», «Вихора», «Ребенщукова Тетяна»). Простежено ідейно-естетичну й тематичну спорідненість прози М. Павлика з творами інших українських письменників (Василя Стефаника, Василя Ткачука).

Для літературознавців, фольклористів, франкознавців, культурологів, істориків, краєзнавців, мистецтвознавців та широкого кола читачів.

УДК 929(477.8)“1853/1915”М. Павлик

ISBN 966-02-2625-X (серія)
ISBN 978-617-14-0182-2 (вип. 27)

© Інститут Івана Франка НАН України, 2023
© Олег Баган, Надія Бойко, Христина Ворок,
Мар'яна Гірняк та ін., 2023

ЗМІСТ

Алла Швець. «Один з найкращих мужів нашого суспільства». Ювіляр Михайло Павлик. Передмова	7
---	---

Розділ 1

МИХАЙЛО ПАВЛИК: СВІТОГЛЯД, ІДЕЇ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ

Євген Нахлік. Михайло Павлик: еволюція кабінетного ідеолога.....	16
Петро Шкраб'юк. «І стане вільна незалежна Україна»: погляди Михайла Павлика на проблему української державности.....	52
Олег Баган. Публіцистика Михайла Павлика на сторінках журналу «Народ» (1890–1895): фатальність соціаліста	61

Розділ 2

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ОТОЧЕННЯ МИХАЙЛА ПАВЛИКА

Михайло Гнатюк. Михайло Павлик — Іван Франко: співпраця та конфронтація (публіцистика та літературна критика).....	70
Галина Сабат. Іван Франко — Михайло Павлик — Михайло Драгоманов: теорія громадянства.....	77
Алла Швець. Жіночий слід в історії взаємин Івана Франка та Михайла Павлика.....	86
Сергій Романов. Леся Українка «на позвах» із галицьким чоловіцтвом. Михайло Павлик та інші.....	104
Марія Лапій. «Титул “друга” приймаю для себе як велику честь од вас»: листування і видавничі співпраці Михайла Павлика й Агатангела Кримського	117
Марія Котик-Чубінська. Життєпис Костя Паньківського. Зв'язки з Іваном Франком, Михайлом Павликом: від підозрінь у соціалізмі (1879) до звільнення від московської кормиги (1915).....	146
Катерина Тимофєєва. До взаємин М. Павлика з П. Кулішем (на основі епістолярних джерел).....	181

Розділ 3
МИХАЙЛО ПАВЛИК — ПИСЬМЕННИК,
ПУБЛІЦИСТ, ЕТНОГРАФ, БІБЛІОГРАФ

Світлана Кирилюк. «Пропаща людина» Михайла Павлика на порозі fin de siècle	198
Мар'яна Гірняк. «Пропавший чоловік» Михайла Павлика: трагедія «доброї людини»	210
Надія Бойко. Буденність галицького духівництва (за повістю М. Павлика «Пропавший чоловік»)	220
Микола Легкий. Опублікований уривок повісти Михайла Павлика «Віхора»: психологізм, фольклоризм, романтизм	228
Мар'яна Челецька. «Тетяна Ребенщукова» як матеріал для кіносценарію	238
Жанна Янковська. М. Павлик, В. Стефаник, В. Ткачук — духовні витязі Гуцульщини: на помежів'ї спорідненої діяльності	245
Христина Ворок. «Вони були майже вповні контрасти один супроти одного»: ще раз про прототипи Франкового оповідання «Хома з серцем і Хома без серця»	255
Олена Луцишин. Михайло Павлик — перший бібліограф Івана Франка	270
Авторський колектив	277

«ОДИН З НАЙКРАЩИХ МУЖІВ НАШОГО СУСПІЛЬСТВА». ЮВІЛЯР МИХАЙЛО ПАВЛИК. ПЕРЕДМОВА

«Посвятитися для добра народу», — так півтора століття тому Михайло Павлик окреслював свою головну життєву місію й націєтворчі засади власного чину. І справді, якщо намагатися скласти цілісний образ його життєтворчості, то разом із Павликовою біографією можна паралельно відтворити цілу тогочасну історію нашої суспільності. Бо все, що в ній кипіло, що здійснювалося на ниві народного поступу, безпосередньо пов'язане з цілою епохою 40-літньої подвижницької праці Михайла Павлика задля «оживотворення українського народу».

Його діяльність охоплювала найрізноманітніші царини суспільного, культурного, політичного життя України. Широчінь інтелектуально-духових засягів і громадянських постав Михайла Павлика репрезентує його як потужного «творця новітнього українства», який невтомно працював задля його утвердження і перемоги. Михайло Павлик став для українців «суспільницьким філософом» з його націоцентричною візією соборної України, політиком, який заснував і провадив першу в Україні Русько-українську радикальну партію, журналістом, видавцем і редактором, який заклав фундамент перших суспільно-політичних, україноцентричних видань, етнографом, який завжди спонукав «анатомічно вистудіювати наш народ», письменником, перекладачем, який вибудовував «золоті мости зрозуміння між народами». Також Михайло Павлик був знаним амбасадором українства у світі, якщо згадати, як непохитно він підтримував та протегував у Європі своїх земляків, серед яких були Соломія Крушельницька, Євгенія Ярошинська, Леся Українка.

Разом з ідейними побратимами Михайлом Драгомановим та Іваном Франком, Михайло Павлик належав до тієї когорти невтомних каменярів, які в часи духовної темноти й політичної бездержавности України, присвятили себе жертковому служінню рідному народові, окреслили стратегію самостійного поступу України, вільної від імперських зазіхань Росії. Павликова непримиренна боротьба з російським деспотизмом влучно окреслена в його далекоглядному і вельми актуальному сьогодні політичному імперативі, що він сформулював у передмові до праці М. Драгоманова «Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876)»: *«Всю нашу націю повинен би пхнути до боротьби з Росією просто інстинкт самозбереження.*

Д о б у т и а б о д о м а н е б у т и ! — отсі мужні слова молодчих запорозьких козаків, <...> повинні стати відтепер одиноким політичним окликом України.

Д о б у т и !..»

Для Михайла Павлика як суспільного мисленника й політика ключовою стала ідея самостійності України й найголовніше — поборення загрозливого імперського панування. Як прозорливий державник, Павлик ще в ті часи висунув екзистенційно важливий для України демаркаційний принцип абсолютного відмежування від свого осоружного сусіда: *«Одно спасіння: в и р в а т и с я з ц а р с т в а н а ш о ї п р о п а щ о с т и, в і д д і л и т и й в і д г о р о д и т и у к р а ї н с ь к у з е м л ю в і д Р о с і ї — я к н а й ш в и д ч е, з а в с я к у ц і н у, п о к и щ е ч а с...»* Попри те, він розумів усі геополітичні складнощі й загрози цього процесу, неможливі ні без зовнішнього сприяння, ні без твердої волі й складних випробувань для українського народу: *«Тяженна се, щоправда, річ, — вимагаюча лютої боротьби, напруження всіх сил і повної самопосягати нашого народу, та ще й сильної підмоги з боку заграничних суспільностей і держав, — боротьби, грозячої скаженими репресаліями з боку російства. Але ліпше впасти відразу, ліпше таки й не жити, ніж конати сотні років, дурячи себе надією на краще життя під Росією»*. Обстоюючи у своїх публіцистичних працях державницькі вектори самостійного політичного прямування, М. Павлик був переконаний, що «боротьба за політичні права українців мусить стати нашою одинокою задачею».

17 вересня 2023 року минуло **170 років** від дня народження Михайла Павлика, і цьогоріч цей день, відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2022–2023 роках», відзначався на державному рівні. Результатом ювілейних пошанувань став триденний **Всеукраїнський симпозіум-плєнер «Творець нового культурного українства»**, який відбувся 30 червня — 2 липня 2023 року на батьківщині Михайла Павлика — місті Косові Івано-Франківської обл. Наукова подія об'єднала відомих учених із Києва, Львова, Бердянська, Дрогобича, Луцька, Острога, Чернівців, Івано-Франківська, Косова, Коломиї, Снятина.

Постать Михайла Павлика тісно пов'язана з двома знаковими центрами його життєтворчості, є однаково знаменною і для Франківщини, і для Львівщини, й уцілому — для України. Івано-Франківщина, зокрема Косів, були колискою і малою батьківщиною Михайла Павлика, звідки він виніс свої ідейні настанови і переконання посвятити свій життєвий шлях рідному народові. А згодом Львів і Львівщина стали простором, де в середовищі молодого галицької інтелігенції Михайло Павлик зумів розгорнути свою активну діяльність — чи то як студент Львівського університету, чи як багатолітній видавець престижних радикальних часописів, які виходили у Львові та Коломиї, чи як партійний організатор, гострий публіцист і талановитий журналіст, дійний член і бібліотекар НТШ. А в час свавільної московської окупації Львова 1914–1915 рр., в цю переломну політичну хвилю Михайла Павлика як достойного державного мужа було запрошено до проводу Головної Руської Ради, яка стала основним центром координації й підпільного національного життя у Львові.

Насамкінець Львів став місцем вічного спочинку цього невтомного трудівника. Тому науковий Симпозіум на честь Ювіляра цьогооріч відбувся під патронатом Голови Івано-Франківської обласної військової адміністрації *Світлани Онищук* та Голови Львівської обласної військової адміністрації *Максима Козицького*, що надало цьому заходові державного і загальнонаціонального рівня.

Від початків громадського поступу Михайла Павлика в середині 1870-х років, від часу його співпраці у львівському «Академічному кружку», всі його зусилля були спрямовані на демократизацію й українізацію галицького суспільства передусім шляхом впровадження і популяризації народної мови. Це була та царина, яка зближувала Михайла Павлика з його одностудцями й ідейними побратимами і завдяки яким Галичина під час ганебного московського лінгвоциду на підросійській Україні стала українським П'ємонтом. Михайло Павлик називав українську мову *«найдорожчим духовним скарбом»*, мовою, яка *«спосібна до найвищих творів штуки та науки»*. Сьогодні суспільство в умовах складної боротьби з російським агресором складає історичний іспит з державної мови, і його результат є екзистенційно важливим для подальшого буття цілої нації. Саме на цьому наголосив під час своєї вітальної промови на відкритті Симпозіуму Уповноважений із захисту державної мови **Тарас Кремень**, який закликав академічну спільноту та представників місцевої влади ініціювати підготування повного видання праць Михайла Павлика, зокрема, його епістолярного, публіцистичного та наукового доробку. Бо лише через нашу духовну спадщину ми зможемо формувати й утверджувати лінгвістичний менталітет нації, встановлювати україноцентричність громадського простору і зберегти цей духовний форпост нашої ідентичності, яким є мова.

Директор Інституту Івана Франка, член-кореспондент НАН України **Євген Нахлік** у вітальному виступі відзначив непроминальність спадщини М. Павлика: «Як і сто років тому, так і тепер актуальними є Павликове викриття московського деспотизму та Павликова патетика визвольного чину та здобуття української державности».

На відкритті Симпозіуму з вітальними промовами також виступили в. о. начальниці управління культури, національностей та релігій Івано-Франківської обласної державної адміністрації **Тетяна Лапка**, голова Косівської районної державної адміністрації **Наталія Кучма**, заступник Косівського міського голови **Володимир Петричук**, Почесна голова ВГО «Союз Українок» і співробітниця Департаменту освіти і науки Львівської ОДА **Орестова Хомик**, доктор філологічних наук, завідувач катедри теорії літератури та порівняльного літературознавства Львівського національного університету імені Івана Франка **Михайло Гнатюк**.

Відтак інтенсивна програма наукового симпозіуму продовжилася в чотирьох секціях: «Михайло Павлик — публіцист, бібліограф, державник» (модератор — *Олег Баган*); «Інтелектуальне оточення Михайла Павлика» (модератор — *Сергій Романов*); «Фольклорні традиції та краєзнавство Гуцульщини. Геопоетика гір в

українській літературі» (модераторка — *Олеся Наумовська*); «Творча своєрідність Михайла Павлика-письменника на тлі літературного процесу другої половини XIX ст. Сучасні контексти українського письменства» (модераторка — *Світлана Кирилюк*). Кожна із доповідей доповнила стереометрично представлений образ Михайла Павлика у світлі його життєтворчості, громадської діяльності, світогляду, творчих і суспільних зв'язків, краєзнавчих вимірів.

Водночас триденна програма симпозіуму, окрім основної наукової частини, включала також надзвичайно розмаїту та пізнавальну культурно-мистецьку й екскурсійну програму. Незабутнє колективне сходження на Сокільський хребет і спільна гірська мандрівка дали змогу насолодитися мальовничими панорамами Косівщини й самого Косова — міста, що розкинулось в долині річки Рибниці, серед чарівних полонин і гірських узгір'їв, міста, яке вже шість століть є потужним центром гуцульської культури й національної спадщини, яке зберегло свій шарм, дивовижну енергетику часу, людей і місця. «Гніздо опришків», як називав Косів Михайло Павлик. Тут по-справжньому відчуваться отой величний маєстат природи, місцевий колорит, де сконцентрована життєдайна сила всієї України!

По-особливому на гірській вершині сприймалася поетична презентація волинської письменниці, доцентки катедри теорії літератури та зарубіжної літератури Волинського національного університету імені Лесі Українки **Олени Кицан**. Далі маршрут пролягав до Музею гуцульських старожитностей Богдана Петричука в селі Бабин, де відомий колекціонер та майстер автентичних вишиванок провів екскурсію й ознайомив зі справжніми витворами старовинного українського мистецтва. Також учасникам симпозіуму вдалося помилувалися косівськими видноколами з оглядового майданчика на горі Острій (м. Косів). Наступного дня культурне дозвілля продовжилося відвідинами Косівського музею народного мистецтва і побуту Гуцульщини та Центру карпатської культури, під час яких мали змогу зокрема побачити рукотворні шедеври знаменитої косівської кераміки, яка належить до Світової спадщини ЮНЕСКО.

Натхненний і плідний науковий діалог, інтелектуальні дискусії під час симпозіуму, а також враження від дивовижної культури Косівщини, унікальних краєвидів і гір Гуцульщини надихнули учасників заходу створити колективну монографію на пошану славетного Ювіляра Михайла Павлика. Це перша в українській гуманітаристиці колективна праця різних авторів, у якій комплексно осмислено життєтворчий феномен Михайла Павлика й охоплено по суті всі царини його діяльної сорокалітньої праці: суспільно-політичні погляди, ідеологічні устої, пропагування ідеї української державности, контакти з інтелектуальним середовищем, а також висвітлено його іпостасі як редактора, видавця, етнографа, бібліографа, фольклориста і письменника.

У першому розділі монографії — **«Михайло Павлик: світогляд, ідеї, суспільно-політичні погляди»** — осмислено державницькі, політичні, світоглядні, ідеологічні

переконання Ювіляра. Цей розділ відкриває ґрунтовна студія *Євгена Нахліка* «*Михайло Павлик: еволюція кабінетного ідеолога*», в якій осмислено взаємовпливи Франка, Драгоманова та Павлика, показано роль Павлика як кабінетного провідника радикальної партії, який насамперед був журналістом, публіцистом, а не оратором. Також у цьому підрозділі Є. Нахлік простежив Павликове прийняття і пропагування ідеї української державности і обстоювання конечности визволення України з-під російсько-імперської деспотії.

Цю тему продовжує *Петро Шкраб'юк* у дослідженні «*“Істане вільна незалежна Україна”*: погляди Михайла Павлика на проблему української державности», де між іншим торкається питання про Павлика як головного провідника та ідеолога Русько-української радикальної партії та концептуальних програмових засад цієї першої легальної політичної партії в Україні.

«*Публіцистику Михайла Павлика на сторінках журналу “Народ” (1890–1895): фатальність соціаліста*» проаналізовано в студії *Олега Багана*, зокрема, звернено увагу на її основні тематичні аспекти: висвітлення внутрішньої політики Галичини, критика галицьких москвофілів, полеміка із політичним табором народовців, оцінка діяльності Греко-Католицької Церкви, історія жіночого руху, проблеми соціальної еміграції з Галичини, партійна програма українських радикалів.

Другий розділ колективної монографії — «**Інтелектуальне оточення Михайла Павлика**» — висвітлює тривалі і часом непрості взаємини галицького радикала з іншими громадськими діячами, політиками, літераторами, які належали до його покоління. Різновекторні взаємини найближчих приятелів і ідейних побратимів Михайла Павлика та Івана Франка розглянув у своїй розвідці «*Михайло Павлик — Іван Франко: співпраця та конфронтація (публіцистика та літературна критика)*» *Михайло Гнатюк*.

Тему Павликової контактології вже в тристоронніх зв'язках та взаємовпливах продовжено в дослідженні *Галини Сабат* «*Іван Франко — Михайло Павлик — Михайло Драгоманов: теорія громадівства*». Складні взаємини цих особистостей осмислено тут з погляду заангажованости в політичні питання, ролі М. Драгоманова в національному самовизначенні Франка й Павлика. Авторка також розглядає Франкову повість «Захар Беркут» й доводить присутність у ній фрагментів Драгоманівської програми, ідеї теорії громадівства та основоположних засад Франкового історіософського трактату «Мислі о еволюції в історії людськості».

«*Жіночий слід в історії взаємин Івана Франка та Михайла Павлика*» простежено в студії *Алли Швець*. Дослідниця зосереджується на постатях чотирьох жінок — Ольги Рашкевич, Анни Павлик, Людмили Драгоманової та Ольги Франко, які, хоч і не пов'язані з головними мотивами ділової співпраці та професійних зацікавлень обох товаришів, але залишили свій слід у чоловічих взаєминах, значною мірою коригували їх і навіть впливали на їхній характер, поведінку, рецепцію в соціумі.

Дослідження *Сергія Романова «Леся Українка “на позвах” із галицьким чоловіцтвом. Михайло Павлик та інші»* присвячене форматам гендерних взаємин у середовищі українських інтелектуалів межі XIX – XX століть, зокрема тому, як характер цих взаємин визначали патріархальні моделі поведінки, топографічні особливості національного простору, особиста вдача комунікаторів. На прикладі зв'язків Лесі Українки з галицьким парубоцтвом (І. Франком, М. Павликом, В. Стефаніком, І. Трушем) показано цікаву інтерперсональну рецепцію статей.

Студія *Марії Ланій «“Титул «друга» приймаю для себе як велику честь од вас”:* листування і видавничу співпрацю Михайла Павлика й Агатангела Кримського» висвітлює взаємини і співпрацю двох знаних діячів й інтелектуалів у літературній, видавничій та культурно-громадській царинах. У студії також розкрито складну видавничу історію дебютної збірки А. Кримського «Повістки і ескізи з українського життя», яка побачила світло денне 1895 р. під доглядом М. Павлика.

У студії *Марії-Котик Чубінської «Життєпис Костя Паньківського. Зв'язки з Іваном Франком, Михайлом Павликом: від підозр у соціалізмі (1879) до звільнення від московської корми (1915)»* крізь призму фактів маловідомої біографії громадського діяча, журналіста, видавця, одного із засновників НТШ Костя Паньківського розглянуто його співпрацю з М. Павликом та І. Франком, а також Павликове посередництво у листовній комунікації К. Паньківського з М. Драгомановим з приводу видавання етнографічної карти Руси-України.

Залучаючи невідомий корпус листування, *Катерина Тімофєєва* осмислює цікаві деталі «*До взаємин М. Павлика з П. Кулішем (на основі епістолярних джерел)*», застановляючись на характері, проблематиці, комунікативних вимірах та полемічній спрямованості їхньої листовної комунікації.

Різні творчі іпостасі Ювіляра явлено в третьому розділі колективної монографії «**Михайло Павлик — письменник, публіцист, етнограф, бібліограф**», який довершує образ його багатогранної творчої сутності. З погляду різних дослідницьких стратегій осмислено одну з найвідоміших повістей Михайла Павлика «Пропаший чоловік». *Світлана Кирилюк* в своєму дослідженні «*“Пропаша людина” Михайла Павлика на порозі fin de siècle*» розглянула естетико-стильові, ейдологічні, психологічні, поетикальні маркери зокрема й цієї повісти в ширшому контексті прози М. Павлика, аргументуючи, що прозапис письменника відбиває характерні особливості перехідного етапу в українській літературі. Розкрито також особливості зображення образу священника в повісті «Пропаший чоловік» в зіставленні з персонажами творів тогочасних прозаїків (Є. Ярошинська, О. Маковей, О. Кобилянська та ін.).

Людинознавчий аспект повісти «Пропаший чоловік» з погляду порушених у ній соціальних, національно-політичних, релігійних, освітньо-виховних і філософських проблем став предметом уваги у студії *Мар'яни Гірняк* «*“Пропаший чоловік” Михайла Павлика: трагедія “доброї людини”*». Увагу зосереджено на

зовнішніх і внутрішніх чинниках, які призводять до занепаду «доброго» первня у людині.

Ще інший ракурс інтерпретації запропоновано в дослідженні *Надії Бойко*, предметом аналізу якого є «*Буденність галицького духівництва (за повістю М. Павлика “Пронаций чоловік”)*». У розвідці проаналізовано повсякденне як сукупність опозиційних пар: матеріальне — духовне, профанне — сакральне, суттєве — дріб’язкове, буденне — святкове, які увиразнюють життєсвіт галицького духівництва крізь призму індивідуального простору персонажа.

Микола Легкий у підрозділі «*Опублікований уривок повісти Михайла Павлика “Віхора”: психологізм, фольклоризм, романтизм*» веде мову про надрукований фрагмент (чотири початкові розділи) Павликової повісти «Віхора». В дослідженні проаналізовано глибокий психологізм, виразну народнопоетичну стихію, романтично-баладне забарвлення сюжету, звернено увагу на семантику назви та фабулу повісти.

У підрозділі *Мар’яни Челецької* «*“Тетяна Ребенцукова” як матеріал для кіносценарію*» оповідання Михайла Павлика «Тетяна Ребенцукова» проаналізовано крізь призму кінематографічних принципів письма, зокрема за законами оповіді відповідно до її структури, дизайну дії та принципів екранізації. За основу взято теоретичні пропозиції Ірен Роздобудько щодо написання сценаріїв.

Студія *Жанни Янковської* «*М. Павлик, В. Стефаник, В. Ткачук — духовні витязі Гуцульщини: на помежів’ї спорідненої діяльності*» присвячена постатям згаданих у назві репрезентантів різних поколінь, об’єднаних топосом Снятинщини, які близькі один одному за духом, діяльністю, переконанням, залюбленістю в слово. Якщо М. Павлик і В. Стефаник мали спільний період такої діяльності, навіть були знайомі, то В. Ткачука можна вважати їх духовним та ідейним учнем.

Художня проєкція взаємин Франка з Павликом стала предметом аналізу в розвідці *Христини Ворок* «*“Вони були майже вповні контрасти один супроти одного”: ще раз про прототипи Франкового оповідання “Хома з серцем і Хома без серця”*». В образах-протагоністах та у внутрішній колізії двійництва цього оповідання імпліцитно відображено складну амплітуду взаємин та політичні суперечки Івана Франка і Михайла Павлика. До аналізу твору також залучено спогадовий наратив сучасників.

Тема «*Михайло Павлик — перший бібліограф Івана Франка*» досліджена у підрозділі *Олени Луцишин*, в якому йдеться про передумови створення першого персонального бібліографічного покажчика «Спис творів Івана Франка за перше 25-літє его літературної діяльності. 1874–1898» (Львів, 1898), який уклав М. Павлик, започаткувавши створення наступних бібліографій Франкових творів (В. Дорошенка, М. Мороза). У дослідженні також висвітлено особливості роботи М. Павлика над цим покажчиком, його авторизованість через активну допомогу Франка, методику бібліографічного опису, хронологічний принцип подачі матеріалу, ретельність бібліографічних описів, недоліки цього покажчика і Франкову оцінку Павликової праці.

Сподіваємось, що ця перша колективна монографія про Михайла Павлика посправжньому й у повному вияві відкриє українській спільноті його багатогранну постать, засвідчить значущість Павлика в українській історії, літературі, політиці, журналістиці, покаже вагу його титанічної праці, культурного, політичного, громадянського подвижництва, а також підкреслить актуальність національно-державницьких настанов цього невтомного «поборника неправди і кривди» і запеклого ворога російського деспотизму.

Дякуємо всім, хто в різний час і спосіб із щирим завзяттям допомагав цій колективній праці сформуватися, інтелектуально викристалізуватися й з'явитися на світло денне: начальникові Івано-Франківської обласної військової адміністрації **Світлані Онищук** та начальникові Львівської обласної військової адміністрації **Максимові Козицькому** — за патрунування і підтримку Всеукраїнського симпозиуму, присвяченого 170-літтю М. Павлика; співorganizаторам — Департаментові освіти і науки Львівської обласної державної адміністрації (директор — **Олег Паска**), Інститутів Івана Франка НАН України (директор — **Євген Нахлік**), Управлінню культури, національностей та релігій Івано-Франківської обласної державної адміністрації (начальниця — **Тетяна Лапка**), Відділу культури та туризму Косівської міської ради (директор — **Роман Печижак**), ВГО Союз Українок (голова — **Ористка Сидорчук**).

Щира вдячність за фінансову підтримку й організаційне сприяння директорові Департаменту освіти і науки Львівської обласної державної адміністрації **Олегові Пасці** та директорці Управління інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Івано-Франківської обласної державної адміністрації **Ірині Лакізі**.

Доземний уклін нашим славетним воїнам, під захистом яких нині продовжує розвиватися наука, відбуваються наукові й культурні акції, пишуться нові книги, зберігається національна пам'ять.

Назва колективної монографії, запозичена в Остапа Грицяя, — «Творець нового культурного українства» — промовисто характеризує не лише життя і чин Михайла Павлика, а символізує міцний зв'язок різних генерацій і епох, об'єднаних ідеєю плекання, утвердження і захисту українства, заради того, щоб, як казав Михайло Павлик, *«увільнити Україну і рідний нарід від усякої темноти і неволі підданства»*. Так і в нинішній важкий час кожен по-своєму відстоює і утверджує обриси сучасного українства — інтелектуального, патріотичного, звитяжного, потужного, незламного — вічного.

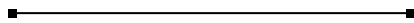
Алла Швець,

докторка філологічних наук,

заступниця директора з наукової роботи

Інституту Івана Франка НАН України

•◊• Розділ 1 •◊•

**МИХАЙЛО ПАВЛИК:
СВІТОГЛЯД, ІДЕЇ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ**

МИХАЙЛО ПАВЛИК: ЕВОЛЮЦІЯ КАБІНЕТНОГО ІДЕОЛОГА

Євген НАХЛІК

Взаємовпливи Драгоманова, Павлика і Франка

У трикутнику Драгоманов — Павлик — Франко перший був учителем та наставником і вирішальною мірою впливав на них обидвох. Певна річ, і з боку Павлика та Франка був зворотній вплив на їхнього неформального вчителя, але цей вплив був незрівнянно менший, ніж його вплив на них. Павлик і Франко вийшли з ідеологічної, соціально-філософської, естетичної та публіцистичної школи Драгоманова. Оце слово «вийшли» треба розуміти двояко. По-перше, обидва належали до школи Драгоманова, сформувалися в ній за його життя, завдяки переважно листуванню з ним та освоєнню його праць. По-друге, по смерті Драгоманова кожен із них таки реально вийшов із-під його безпосереднього впливу, а відтак поступово — і з драгоманівської школи, Франко — раніше й більшою мірою, Павлик — пізніше й меншою. Проте й за життя Драгоманова і Франко, і Павлик, перебуваючи під впливом публіцистичного стилю мислення й викладу свого кумира, формували власний літературний стиль (у широкому розумінні — художній, публіцистичний, науковий, епістолярний) і висловлювали думки, які не завжди збігалися з поглядами їхнього авторитетного й авторитарного наставника. Хоча Павлик до кінця життя із пієтетом ставився до Драгоманова й лише інколи делікатно дискутував з ним¹ або робив уточнювальні зауваги до його

¹ Наприклад, до зауваги Драгоманова про «натуралізм» «одного досить цинічного твору Шевченка», а саме віршованого послання «Н. Т.» («Великомученице кумо!»), і про натуралістичні «крайности манери Золя», Павлик додав примітку: «Тут ми не зовсім годимося з ш[ановним] автором. “Цинічну манеру” можна добачити в усіх великих писателів, від Гомера до Шевченка (у котрого, впрочім, найцінічніші вірші зовсім необроблені), і, по-нашому, винити в тій манері не можна авторів, найменче Золю, що вважає себе і справді є натуралістом у відтворюваню людского життя, де, як звісно, більше цинізму, ніж чого» (Драгоманов М. Шевченко в чужій хаті свого імені // Народ. 1893. 11 нр. 8. л[атинського]. юня. С. 95–96; Павликову примітку підписано: М. П.). Драгоманов, за його словами, не міг «залишити без короткої відповіді замітки д. М. П.» щодо сказаного ним «про цинізм», тому в окремій статті ширше інкримінував «натуральній школі» у французькій літературі, зокрема Золя, «цінічно-обсценний напрямок» і закидав Шевченкові, що й у нього «проскочив» «цінічний і обсценний елемент», передусім у поезії «Н. Т.» (Драгоманов М. Слівце про цинізм у літературі // Народ. 1893. 17 нр. 1. л[атинського]. септембра. С. 188–189), а Павлик у допису (без назви) після його статті знову захищав Шевченка й Золя од звинувачень у «половому цинізмі» (Павлик М. Нам бачиться, що в тільки що надрукованих словах про Шевченка... / М. П. // Там само. С. 189–190).

праць¹, усе-таки й він у подрагоманівський період корегував свої політично-філософські погляди, сформовані під надихом женецького та софійського емігранта, вже з новими історичними реаліями і під впливом нових поколінь галицьких радикалів. Особливо це стосувалося ставлення до ідеї політичної самостійності й державності України (про це далі).

Взаємно впливали один на одного й Павлик і Франко, практично впродовж усього свого дорослого життя, притому в різний спосіб: від товариського спілкування до дискусій і полемік між собою у пресі (інколи навіть нетолерантних). Годі сказати з певністю, чий вплив був більший — Павлика на Франка чи Франка на Павлика.

Однак варто підкреслити, що Павлик, на три роки старший од Франка, раніше прийшов до соціального егалітаризму, засадничої орієнтації на народну мову та протидії москвофільству², раніше став драгоманівцем і соціалістом-радикалом. Як такий, Павлик здійснив істотний позитивний вплив на студентське товариство «Академічеській Кружок», зокрема на раннього Франка, який схилився до елітаризму і перебував на роздоріжжі між консерватизмом і радикалізмом, між формальним (фонетично-правописним) народовством і русофільством, уживаючи етимологічного правопису, та й навіть язичія, на що нарікав Павлик у листі до Драгоманова від 16 липня 1876 р.³

Звичайно, вирішальне значення для ідеологічної переорієнтації молодого Франка з елітаризму й консервативного русофільства на соціальний егалітаризм і радикалізм мали три листи Драгоманова до редакції «Друга», надруковані в цьому журналі (перший: 1875. Ч. 11. 1/13.VI; другий: 1876. Ч. 5. 1/13.III), а особливо третій (1876. Ч. 13. 1/13.VII; Ч. 14/15. 24.VII/5.VIII), про що сповіщав Павлик Драгоманова у листах від 16 липня і 2 листопада 1876 р.⁴ Однак і місцева роль Павлика була значною. Стосовно того, що прибічникам Драгоманова з допомогою студентів-народовців удалося впродовж 1876 р. взяти під свій контроль редагування «Друга», а відтак, завдяки об'єднанню з народовським товариством «Дружний Лихвар», — і доти русофільський «Академічеській Кружок», Павлик у листі до Драгоманова від 1 серпня 1876 р. не без гордоців повідомляв: «<...> всюди зляться попи на “Друг” і відсилають <...> на мене [тобто: звинувачують його. — *Є. Н.*], що звів “Акад. Кружок” на “драгомановську дорогу”»⁵.

¹ Як ось щодо етнічного складу кантонів та вирішення мовного питання у Швейцарії, з проєкцією на Австро-Угорщину (Павлик М. Михайло Драгоманів як політик / написав і видав Михайло Павлик. Львів, 1911. С. 27).

² Згодом Павлик написав і видав книжку «Москвофільство та українство серед австроруського народу» (Львів, 1906).

³ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. (1876–1895) / зладив М. Павлик ; видав Др. Лев Когут. Чернівці, 1910. Т. II : (1876–1878). С. 57–58.

⁴ Там само. С. 57, 96.

⁵ Там само. С. 76.

Пізніше Павлик, під впливом Драгоманова й разом із ним, намагався впливати на Франка. Для цього час від часу в листах із занепокоєнням доповідав Драгоманову в Женеві та Софії про Франкові девіації (відхилення) од їхньої генеральної соціально-радикальної лінії. Франко не зовсім піддавався напучуванню, і це викликало незадоволення у Павлика й Драгоманова¹. Тож Павликів вплив на Франка не варто перебільшувати, радше можна говорити про невідчепні спроби впливу. Водночас постійні Павликові намагання впливати на Франка засвідчують, що Павлик щодо нього був самодостатньою і незалежною особистістю і розвивався паралельно й самостійно, а не в тіні Франка й не у його «школі». При цьому Павлик вірно тримався послідовного й системного Драгоманова, який йому ідеологічно та психологічно був ближчий, аніж Франко, який балансував між радикалами-соціалістами та народовцями. Згодом, 1911 року, визнаючи, що він і Франко були «найголовнішими учениками Драгоманова», Павлик зауважив, однак: «<...> ми ріжнимось в оцінці Драгоманова ще радикальніше»², тобто, треба думати, «ніж сходимось».

Чому Павлик — кабінетний ідеолог?

Полемічно-публіцистична стаття Франкова «Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки» (Літературно-науковий Вістник. 1905. Т. 29. Кн. 3) була нещадна, зловна та мстива й викликала зрозуміле обурення у Юліяна Бачинського, Олександри Куліш, Іллі Шрага, Івана Пулюя та ін., проте в ній містяться слухні спостереження. Зокрема, про «славну Павликову бродську одіссею» (як мовлено іронічно), тобто про його перебування у Бродах для виборчої агітації за Русько-українську радикальну партію (РУРП), Франко зауважив, що Павлик

«їде з Коломиї до Бродів, сидить там щось місяць, не скликає ані одних зборів, не може добитися того, щоб промовити хоч на одних зборах, сидить у готелі і дає себе немилосердно дурити та натягати різним селянським хруням та виборчим гієнам», унаслідок чого «при виборах не дістає ані одного голосу» [т. 54, с. 540–541]³.

Заувага дуже промовиста: вона влучно засвідчує, що Павлик був **кабінетним провідником партії**, насамперед журналістом, зрештою, пресовим, а не мітинговим

¹ Див. листи від 11 лютого 1883 р. [Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Чернівці, 1910. Т. IV : (1882–1885). С. 138], 20 березня 1883 р. (Там само. С. 167–168), 2 липня 1885 р. (Там само. С. 396), 10 липня 1885 р. (Там само. С. 397), 24 лютого 1886 р. [Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Чернівці, 1912. Т. V : (1886–1889). С. 61–62], 3 березня 1886 р. (Там само. С. 66) та ін.

² Павлик М. Михайло Драгоманів як політик. С. 24.

³ Тут і далі — поклики в тексті (із зазначенням томів і сторінок) на вид.: Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1976–1986; Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ : Наукова думка, 2008. Т. 53; 2011. Т. 54.

публіцистом, так би мовити, публіцистом перовим (у сенсі, що писав пером), а не оральним. Не був оратором, трибуном. У книжці «Михайло Драгоманів як політик» Павлик назвав свого вчителя «реальним політиком»¹. Певна річ, себе також вважав за «реального політика». І те, й друге сумнівно. Радше обидва були **кабінетними політиками й ідеологами**. У цьому були свої плюси й мінуси. Павлик виявився прекрасним публіцистом із власним писемним стилем, журналістом, видавцем, зрештою, епістолографом, а ще упорядником, підготувавши й пустивши в світ чимало цінних публікацій, зокрема листовної спадщини, своєї та інших.

А проте **Павлик був значною мірою доктринером**, як і його вчитель Драгоманов. На відміну від Франка, який удавався до доктринерства хіба що на початку своєї залежності від Драгоманова, а згодом дедалі більше вивіряв свої погляди з дійсним життям, з історичним та реальним сучасним розвитком суспільства. Почасти намагався це робити й пізній Павлик, дослуховуючись до нових суспільних віянь.

Франкове відчуття й розуміння реальних процесів у суспільстві а Павликове доктринерство позначилися на їхній полеміці, наприклад, щодо поміркованої — проавстрійської, хоча насамперед проукраїнської — позиції галицько-руського проводу (священників та інтелігенції) і «руських» селян під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії. Павлик, видавець і відповідальний редактор двотижневика «Народ», опублікував у ньому 1894 р. працю соціаліста-радикала В'ячеслава Будзиновського «Хлопска посілість в Галичині і новочасні суспільно-реформаторські змаганя», у якій той виступив із категоричними звинуваченнями на адресу галицько-руських провідників:

«Політичне становище, яке заняла інтелігенція 1848 року, ціла наша тодішня політична робота, була крайно ретроградною і для розвою нашого народу просто убійною. Ми були тогди клясичним взором найгідкїйшого сервілізму <...>!»²

Ба навіть галицькоукраїнським селянам Будзиновський різко дорікав за те, що вони вдовольнилися знесенням панщини і не долучилися до «польского повстаня» проти австрійського панування: «<...> ти, руский хлопе, <...> продав ти власну волю політичну, боровся з революційними змаганями часу, котрі і тобі несли волю»³.

На цю критику Франко відгукнувся полемічною реплікою «Не в пору патос» (Народ. 1894. 19 нр. 1 октябрия), у якій виправдовував «русского мужика» доби Весни Народів, який «шляхті польській <...> не вірив» й «у будущій Польщі не бачив свого інтересу, своєї волі» [т. 44, кн. 2, с. 407]. На запитання: «чи польські патріотично-

¹ Павлик М. Михайло Драгоманів як політик. С. 31.

² Будзиновский В. Хлопска посілість в Галичині і новочасні суспільно-реформаторські змаганя // Народ. 1894. 17 нр. 1 сентябрия. С. 260.

³ Там само. С. 261.

реставраційні змагання несли для русинів волю» (як і «угорське повстання») — Франко відповідав негативно і тому загалом усправедливлював позицію галицьких «русинів», які «разом з чехами та хорватами стояли за цісаря і против сеї революції» (Жовтневого повстання у Відні 1848 р.) [т. 44, кн. 2, с. 408].

Насамкінець Франко з теоретичного погляду скритикував Будзиновського «і з ним разом доволі значне число писателів, котрі в своїх писаннях люблять виходити не від конкретних фактів і дійсних людей, а від доктрин і абстракційних категорій». Показово також, що Франко закинув Будзиновському «шабляновий спосіб мислення і незнане або невідповідне оцінюване фактів» [т. 44, кн. 2, с. 409].

Публікацію Франкової статті Павлик попередив полемічною приміткою, у якій наголосив: «в головному я з нею не годжуся». На думку Павлика, «нема сумніву, що русини, підпираючи австрійський уряд під час революції 1848–49, упідлилися, помогли побідити реакції і тим викопали гріб для власної свободи». Утім, «вину сего» Павлик покладав «більше» на

«руский “інтелігенції” в “Толовній Р[уській] Раді”, котра як агент правительства просто тероризувала мужиків, навіть уговкуючи їх виступи протів панів за ґрунти, а то й просто боронючи економічні інтереси панів, як то робило і правительство».

Павликів висновок однозначний, протилежний Франковому: «Таким чином, руский нарід своєю поведенцією під час революції стратив дуже багато не тільки політично, а і економічно»¹.

З погляду драгомановізму, соціалізму, демократії та лібералізму Павликова позиція була логічною і послідовною: інтереси соціального та національного визволення і народовладдя вимагали звільнення з-під монархічної та імперської влади; радикалізмові, та й навіть революціонізму, треба надавати беззастережну перевагу над консерватизмом. Натомість Франко глибше осмислював саму конкретно-історичну ситуацію так званої Весни Народів і оцінював її з погляду тогочасних інтересів (як національних, так і соціальних) галицьких українців, їх реального становища і обмежених можливостей.

Подібні розбіжності між ними в історичних підходах позначилися раніше (1893 року) на їхній внутрішньорадикальній полеміці щодо галицького попівства, яке Павлик тенденційно й беззастережно викривав, тоді як Франко визнавав за попівством важливу культуротворчу роль².

¹ М. П. [Примітка до статті І. Франка «Не в пору патос»] // Народ. 1894. 19 нр. 1 октябрия. С. 294.

² Павлик М. В справі церковній у Галичині. II // Народ. 1893. 1. нр. 8. л[атинського]. януарія. С. 3–5; Павлик М. Наша питома інквізіція // Народ. 1893. 2. нр. 22. л[атинського]. януарія. С. 14–15; Франко І. Наше попівство і цивілізація // Там само. С. 15–16. Полемічна відповідь (без назви): Павлик М. Друкуючи радо статейку т. Франка... // Там само. С. 16–17.

Франко краще відчував суспільну реальність, дієві сили в історії, аніж Павлик і Драгоманов. Павлик виходив із драгоманівських доктрин, раціоналістично розбудовував бачення того, яким має бути ідеальне (чи хоча б оптимальне) суспільство. Зрілий Франко усвідомлював, що в історії діють стихійні сили, людські емоції, не підвладні або мало підвладні логіці, раціоналістичному розумуванню. Ці різні бачення вилилися у полеміку з Павликом щодо **конструювання історії**, точніше **майбутнього**, висловлену в алегоричній формі у Франковому «діалогічному оповіданні» «Хома з серцем і Хома без серця» (Літературно-науковий Вістник. 1904. Т. 27. Кн. 8)¹. Виразник тодішніх поглядів автора «Хома без серця» [т. 22, с. 19–20] повчає опонента:

«<...> звісне діло, що історія не конструюється, не будується по наперед уложеному плану, як будівничий будує дім, а інженер міст. Історія росте з даного ґрунту і з даних сімен, як росте збіжжя або ліс. <...> Тисячні впливи й імпульси переплітаються і поборюють себе, змінюючи через се свій напрям, свою інтенсивність, навіть свій зміст, і для того результат виходить звичайно зовсім не такий, якого надіялися ініціатори й діячі певного руху» [т. 22, с. 19–20].

Такі уявлення лежали в руслі матеріалістичного розуміння історії, яке, однак, за Франковим поясненням, відрізнялося у нього від марксівського (своєю суттю, економічного) визнанням більшої ролі в ній духового чинника, а власне, суб'єктивної волі людей. Речник Франкових поглядів викладає його власні вдумливі спостереження над історичним процесом:

«В сфері духа несвідоме й ненамірене грає ще далеко більшу ролю, ніж у сфері матеріальних явищ. <...> моє розумінє історії відразу показує ілюзійність усіх соціалістичних чи яких інших конструкцій будущини і безпредметовість суперечок про таке чи інакше уформування тої будущини. <...> зайві всі рецепти будущого устрою, всі конструкції, всі так звані ідеали. Або ще краще, навіть вони не зайві, бо і в них єсть елементи руху, розвою, сконцентровання енергії. Але треба завсіди розуміти і вияснювати, що се не жадні справжні ідеали, не жадні святощі, а тільки виплоди нашого власного духа, форми нашого думання, що з нами разом минуть і мусять змінитися. Ось що треба тямити, а не дурити людей, що ви знайшли панацею, яка раз назавсіди вилічить усі їх болячки» [т. 22, с. 20].

Згодом в «Огляді української літератури за 1906 рік» (Рада. 1907. № 8. 11.І; № 11. 14.І; № 12. 16.І; № 24. 30.І; № 44. 22.ІІ) Франко застерігав, що в умовах революційних змін у Російській імперії перед українською інтелігенцією, «політично

¹ «Ще в оповіданні “Хома з серцем і Хома без серця” Франко змалював своє відношення до Павлика у формі легко сатиричній <...>» [Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916) // Мочульський М. Іван Франко : Студії та спогади / післямова : Наталя Ощипок. Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2005. С. 68].

невиробленою і хорою на загальноросійській доктринаризм, не привичною до оцінювання конкретних явищ, а тільки до теоретичних шаблонів, стелються тепер широкі дороги, що можуть на довгі роки одвести її від рідного ґрунту» [т. 54, с. 696]. Тому він наставляв українську інтелігенцію не захоплюватися поширеними в Європі, а надто в Росії, ідеологічними доктринами та книжними теоріями (як видно з дальшого викладу, йшлося про «ліберальні програми», «народовольчеські погляди» [т. 54, с. 699] і «соціал-демократичний рух» [т. 54, с. 703]), а виходити з українських національних інтересів, почуттів і насущних потреб:

«Треба, щоб ті ідеї, оперті не на загальних доктринах, а на відчутті інтелігенцією глибокої, кровної солідарности з українським народом і з українським ґрунтом, зробилися власністю широких гуртів тої інтелігенції, щоб це не були холодні теорії, мотивовані по книгах, а щире, гаряче почуття свого людського і національного обов'язку, щира, гаряча готовність до праці і до жертви, щоб були тим, що цивілізована людськість називає живим національним почуттям і без чого нема нації, нема цивілізації, нема справжніх ідеалів» [т. 54, с. 696].

До чести Павлика його живе національне почуття спонукувало його за подрагоманівських часів категорично відкидати, усупереч драгоманівській доктрині, доцільність федеративного зв'язку волелюбної України з ментально деспотичною Росією та обстоювати українську незалежність (про це далі).

Павликова пропаганда громадівського соціалізму Драгоманова та критика марксизму

Хоча замолоду Михайло Павлик читав «Маніфест комуністичної партії» Маркса й Енгельса та «Капітал» Маркса, усе-таки вже тоді він став **прибійником не марксистської доктрини комунізму, а драгоманівської теорії громадівського соціалізму.**

У передньому слові «Від Редакції» до свого раннього перекладу брошури німецького та австрійського соціолога Альберта Шефле (Schäffle, *1831–†1903) «Що таке соціалізм» (Громадський Друг. 1878. № 1, вийшов 7 квітня)¹ Павлик і Франко звертали увагу читачів на те, що

«автор — німець і стоїть на полі німецького соціалізму, німецької “Social Demokratische Partei”, котра признає більше-менше централістичну основу соціально-демократичної держави (Volksstaat [буквально: народна

¹ Авторство перекладу: Павлик М. Спис творів Івана Франка за перше 25-ліття его літературної діяльності : 1874–1898. Львів, 1898. С. 5; Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. II. С. 295. Як зазначено в примітці до публікації перекладу, його зроблено за четвертим виданням «Die Quintessenz des Socialismus» («Квінтесенція соціалізму») (Гота [місто в Німеччині, земля Тюрингія], 1878) (Шефле А. Що таке соціалізм? / Дра Альб. Шефле // Громадський Друг. 1878. № 1. С. 14).

держава. — *С. Н.*]). От через те д-р Шефле говорить трохи звисока про т. зв. “анархістів, або бакуністів”, себто про французьких і російських соціалістів федерально-громадського напрямку, котрі вийшли з новішої, прудонівської і післяпрудонівської, школи соціалізму (після 1848 р.), подібно тому, як думка німецького соціаль-демократичного Volksstaat вийшла з люїбланівського державного комунізму, що панував в думках соціалістів-французів до повстання 1848 р.»¹.

З цих слів видно, що вже тоді молоді Павлик (24-річний) і Франко (21-річний), певно, під впливом Драгоманова, схилилися до «прудонівської і післяпрудонівської школи соціалізму» і критично ставилися до німецької соціал-демократичної ідеї «народної держави», похідної від доктрини «державного комунізму» французького соціаліста Луї Блана. В тому-таки вступному слові було обіцяно подати «короткий образ і думок громадівців-федералістів в статті звісного географа Елізе Реклю з французького місячника “Le Travailleur” (“L’évolution légale et l’anarchie”))»². Ішлося про статтю «Законний розвиток і анархія» французького географа, соціолога й теоретика анархізму Елізе Реклю.

Показовим є розлогий лист Павлика (підписаний псевдонімом М. Ткаченко) від 23 червня 1879 р. до редакції газети «Карпаты» (виходила щотижня в Унгварі, тепер Ужгород), яку редактор о. Николай Гомичков, професор релігії в Унгварській гімназії, за допомоги брата, письменника, журналіста й культурно-освітнього діяча Александра Гомичкова силкувався видавати російською літературною мовою, хоча насправді виходило російсько-українське язичіє³. Павлик не лише спонукував редакторів газети «писати мовою угорсько-руського хлопа, про него і для него»⁴, а й полемізував із публіцистом А. Ф. Кимаком, який у статті «Угросускій народъ и социалисты» (Карпаты. 1879. № 18) радив, як переповідав Павлик, «пояснити мужикам шкідливість соціалістичної науки і тим відвернути їх від соціалізму»⁵. Натомість Павлик, начитавшись комуністичної та соціалістичної літератури, наївно переконував, наче «боротьбу націоналістичну» «веде між собою майже виключно інтелігенція всіх народів» (мав на увазі «панів»-експлуататорів) за землі й фабрики, а

«Мужики ж, робітники фабричні й мозкові [тобто розумової праці. — *С. Н.*], а особливо ці остатні, вже й тепер не думають починати війну з-за народностей, а вже й поготі[в] не подумають на будуще, коли першим попадеться в руки вся земля, другим всі фабрики, а третим — можливість

¹ Від Редакції // Там само. С. 15.

² Там само.

³ Габор В. Карпаты // Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2007. Т. 1 : 1812–1890 рр. С. 271–276.

⁴ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. (1876–1895) / зладив Михайло Павлик. Чернівці, 1910. Т. III. (1879–1881). С. 26.

⁵ Там само. С. 27, 30, 34.

для їх праці задля просвіти народу, зближення, полагоди і, вконець, в далекій будучности, зілляня всіх живих мов і народностей — в одну живу, розуміючу себе масу — р о з у м н и х л ю д е й»¹.

Понад те, «просвічений» соціалістичною та комуністичною ідеологією, Павлик твердив, що «головна ідея Христова <...> — це рівність усіх людей»² і що «в весь устрій перших христіанських церков, або громад, був наскрізь комуністичний: ніхто не мав нічого свого, а все було спільне» (як, мовляв, і згодом «між попами по монастирях маєток і жите їх було спільне, значить — комунізм! Мало того, такий комунізм по монастирях є ще й тепер <...>»). Тож, за пропагандистською аргументацією Павлика,

«й Христос, і его перші ученики — комуністи й революціонери, незгірші від теперішних нігілістів і соціалістів, тільки що ці остатні більше вміють від перших і подають уже людям певніші способи для їх рівности: науку, спільність землі, фабрик і праці на них, і з тим спільність праці фізичної й духової»³.

Водночас Павлик заспокійливо просвіщав клерикальну та консервативну редакцію тижневика «Карпаты», аби не вжахалися відразу далекоюсяжного радикалізму:

«Тільки ж не бійтеся, між комунізмом і соціалізмом велика різниця: комунізм значить спільно мати, спільно жити й спільно споживати “дари божі”; а соціалізм значить: спільно **мати те, на чім і чим що робиться** (землю, фабрики, машини й т. п.) і спільно **працювати**; споживати ж і жити можна й осібно, як хто захоче»⁴.

Заспокоїв, що називається...

Павлик говорить мовою соціалістичних і комуністичних доктрин. Він реферує, ретранслює, переповідає прочитане. Відмінності між соціалізмом і комунізмом викладає (спрощено) за марксистським ученням, але чи погоджується з тим, що ці сконструйовані соціальні лади — це два послідовні, неминучі й бажані етапи історичного майбутнього — попередній та наступний, із листа не видно. Проте зрозуміло, що, полемізуючи з Кимаковою критикою «будущої держави соціалістичної» і пояснюючи, що таке «соціалістичний порядок» (лад), Павлик пропагує, властиво, **громадівський соціалізм Драгоманова**: «“соціалістична держава” — се тільки с а м і р о б і т н и к и», тобто, як уточнює автор листа, фізичні та розумові трудівники, які виконують «потрібну всій громаді роботу»,

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. (1876–1895) / зладив Михайло Павлик. Чернівці, 1910. Т. III. (1879–1881). С. 36.

² Там само. С. 37.

³ Там само. С. 38.

⁴ Там само. С. 39.

зокрема «вчительство, писательство й т. и. (тільки не попівство й т. и.), причім одні й другі будуть робити руками й головою напереміну», притому

«робити тільки то, що їм самим захочеся, не будуть мати над собою ніякого начальства (сами собі будуть начальством), а тільки платних урядників, котрих г р о м а д а може скинути кожного часу, скоро їй не подобаються, й вибрати з-межи себе урядників нових»¹.

Насильницька «народна держава» Маркса й Енгельса виєлімінована з цього бачення «соціалістичного порядку» й замінена анархістською державою Драгоманова.

А вже за кілька років Павлик прямо виступив із публічною критикою марксистської доктрини соціалістичної держави, випередивши в цьому років на тринадцять Франка, який розгорнув у пресі свою критику комунізму та соціал-демократизму щойно в 1896–1907 рр., коли побачив, що марксизмом-енгельсизмом необачно й легковажно захоплюються нові покоління галицькоукраїнських і наддніпрянських соціалістів-радикалів (особливо такі завзяті й талановиті галичани, як В'ячеслав Будзинівський і Юліян Бачинський) і що обабіч кордону відбувається шкідливе для українського визвольного руху становлення української соціал-демократії (17 вересня 1899 р. колишні члени Русько-української радикальної партії Ю. Бачинський, Семен Вітик, Микола Ганкевич, Роман Яросевич та ін. заснували Українську соціал-демократичну партію Галичини і Буковини, яка стала автономною національною секцією Соціал-демократичної робітничої партії Австрії). А Павлик уже в некролозі «Karol Marx», опублікованому 10 квітня 1883 р. (без підпису) у львівській соціалістичній робітничій газеті «Prasa. Dwutygodnik poświęcony sprawom klas pracojacych» (виходила польською мовою), скритикував організаторський, вождівський «деспотизм Маркса», зауваживши, що «Карл Маркс, особисто, не здобув симпатії у соціалістів через нав'язування іншим своєї думки, нетерпиме до жодних закидів <...>»². Марксовій централістичній концепції побудови держави Павлик протиставив драгоманівську соціалістично-федералістичну концепцію, а заодно з погляду інтересів української та інших пригноблених націй піддав критиці Марксів план унітарної всесвітньої держави. Наведу ці Павликові роздуми у своєму перекладі ширше, позаяк вони маловідомі, на відміну від Франкової критики марксизму-енгельсизму, вже досить часто цитованої та спопуляризованої від кінця 1980-х років дотепер. Павлик доводив:

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. (1876–1895) / зладив Михайло Павлик. Чернівці, 1910. Т. III. (1879–1881). С. 32.

² Karol Marx // Prasa. 1883. Nr 6. 10 kwietnia. S. 21 (без підп.). Тут і далі переклад з польської Є. Нахліка. Авторство: Михайло Павлик : бібліографічний покажчик / уклад. В. Т. Полек, П. Г. Баб'як. Львів, 1986. С. 14. № 40. Підстава — зізнання Павлика у примітці 1910 р. до його листа від 29 червня 1883 р. до Драгоманова: «Статю в “Prasy” про Маркса написав я, критикуючи небіжчика за централізм» (Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. IV. С. 207–208).

«<...> деспотизм Маркса логічно впливає з його плану майбутньої суспільної організації. Його ідеалом була оперта на соціалістичних засадах н а р о д н а д е р ж а в а — Volksstaat, тобто зорганізований як панівна верства пролетаріат, робітники; держава, заснована на чисто централістичних засадах, згідно з якими всі були б змушені діяти за одним і тим самим планом не інакше як суто поліційними розпорядженнями панівної партії народної держави, що вочевидь заподіювало б шкоду особистості, громадам, робітничим колективам і цілим народам. Далеко кориснішим із цього погляду є федеративний соціалістичний план майбутньої суспільної організації, згідно з яким земля і фабрики мають бути також власністю громад і трудових колективів, однак за кожною особистістю і кожним товариством залишається право п о в н о ї с в о б о д и ді я л ь н о с т и, праці у своїй сфері; а спільна діяльність і утворення окремих <...> держав має ґрунтуватись на добровільній згоді, на вільному зв'язку, федерації трудових громад і товариств. А централістично-соціалістична народна держава Маркса, на нашу думку, є просто утопією, адже, цілком послідовно, вона повинна б охоплювати в одній державі усіх трудящих, тобто цілий світ мав би творити одну народну державу й усі мали би слухати команди центральної Ради! Навіть якщо б узяти за основу такої народної держави менші обшири світу, а саме держави, які тепер існують або можуть існувати в недалекому майбутньому, а властиво, панівні в них нації, то й у такому разі серед людности, а особливо серед пригноблених націй, цей план ніколи не знайде підтримки. Він може бути привабливим тільки для всіляких сучасних централістичних держав або течій, а отже, для держави німецької, російської, французької, історичної Польщі тощо. Сам Маркс також до такої міри підпав під свої централістичні плани, що до останньої хвилини закликав зі своїми прихильниками: “Хай живе (історична) Польща!” — зовсім не зважаючи на те або, може, не знаючи про те, що цей заклик не означає нічого іншого, як тільки: “Хай живуть польські вищі верстви в Україні, Литві й Білорусі, які визискують люд український, литовський і білоруський, що проголошує право на свою землю і, як не крути, х о ч е м а т и п о в н у с в о б о д у ді я л ь н о с т и... А в російських і німецьких соціалістів відомий заклик Маркса: “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” — фактично може бути замінений закликом: “Народи російського і німецького царства, змосковлюйтеся і германізуйтеся!” — а це почасти наслідок того, що під словом “край” Маркс розумів д е р ж а в у, а н е н а р о д, н а ц і ю. А оскільки марксівські ідеї централістичного соціалізму є привабливі для Німеччини, про це свідчать німецькі соціал-демократи й урядовий соціалізм Ласаля — Бісмарка. (Ласаль із цього погляду є лише учнем Маркса.)

Також унаслідок цього пригноблені народи — а таких є більшість — найправдоподібніше, підуть в іншому напрямі, й сучасні робітничі товариства повинні для власної користи остерігатися марксівських централістичних планів і способів дії, а охоче діяти в напрямі б і л ь ш з г і д н и м і з з а с а д а м и с в о б о д и, до якої ж бо має провадити соціалізм, — у напрямі в і л ь н о г о

з в'язку осіб, громад, товариств, народів і повної свободи їх думки й дії, тобто власне в напрямі, що його Маркс не міг знести!»¹

Такі настановчі думки Павлика вельми суголосні тим засадам, на яких нині будуються демократичні держави світу та Європейський Союз у цілому.

На цей некролог відгукнувся полемічною статтею «Federalistyczna krytyczność w polskiej skórce» («Федералістична критичність у польській шкірі») (у женевському журналі: *Przedświt*. 1883. Nr 16) польський соціаліст Вітольд Пекарський (Piekarski, *1857–†1909), який того-таки року видав у Женеві у своєму польському перекладі та власним накладом «Маніфест комуністичної партії» (зі своїми невеличким вступом, примітками та життєписами Маркса й Енгельса)². Павлик відповів йому в двотижневику «Praca» полемічною статтею «Po raz pierwszy i ostatni» («Уперше й востаннє»), що її подавав як вступну, редакційну (без підпису). У ній закидав польським соціалістам у Женеві «неувагу до фактичного стану того краю, на який прагнуть впливати» (тобто Галичини), і заявляв:

«<...> інтернаціоналізм, власне, нічим іншим бути не може, як тільки вільним союзом окремих народностей, побудованим на основі якнайповнішої автономії кожної з цих народностей, а отже, *мусить починатися передусім із визнання відрубності й урівноправнення кожної народности* [розрядка, підкреслення і жирний шрифт — у першодруці. — С. Н.]».

Відтак Павлик знову піддав критиці державний централізм Маркса, слушно наголосивши на його неприйнятності не лише у сфері міжнаціональних відносин, а й у сфері економіки:

«У нашій статті про Маркса ми виявили також, що централізація назагал несумісна з інтернаціоналізмом і що Маркс сам відступив од первісних федеративних засад “Інтернаціоналу”, що спричинило розірвання стосунків окремих робітничих секцій з Марксом та його прихильниками, а далі й занепад “Інтернаціоналу”. Тепер додамо, що організаційні плани Маркса, оперті на централізації влади й спрямовані на те, щоб насиллям та указами згори творити й регулювати суспільно-економічний лад, прямо суперечать цілій його економічній теорії, яка, власне, виявляє, що виробничий процес, будучи основою суспільної та економічної організації, не залежить і не може залежати від волі й наказу окремих осіб або груп»³.

Звісно, значною мірою вплинула на Павлика і Франка драгоманівська критика марксизму, здійснювана в 1880-х– першій половині 1890-х років із засад позитивістської філософії історії. У заувагах 1891 р. до питань, винесених на другий

¹ Karol Marx // *Praca*. 1883. Nr 6. 10 kwietnia. S. 21.

² Marx K., Engels Fr. *Manifest komunistyczny*. 1847 / K. Marx i Fr. Engels ; Przełożył Witold Piekarski. Genewa, 1883. 32 s.

³ Po raz pierwszy i ostatni // *Praca*. 1883. Nr 7. 29 kwietnia. S. 25.

з'їзд РУРП, Драгоманов спростовував ідеологічні положення марксистського вчення про матеріальне виробництво та класову боротьбу як рушійні сили історії та про почергову зміну класових диктатур (рабовласників, феодалів, буржуазії та пролетаріату):

«<...> матеріялістична метафізика Маркса в прикладі до соціальних наук не може мати монополії на назву наукового соціалізму, а надто в наші часи, коли всяка метафізика, ідеалістична, як і матеріялістична, витісняється з позитивної науки. Думка, що історія є тільки процес економічний, є тільки матеріялістична перелицьовка думки ідеалістичних метафізиків, що історія є проява абсолютного духа. Так само думка, що історія є зміна диктатур класових, є перелицьовка думки, що історія є зміна гегемоній національних. Позитивна історична наука показує, що історія є процес складний, в котрому економіка робить тільки частину і що цивілізація є процес інтернаціональний і інтеркласовий, хоч вона й кінчиться, певно, тим, що не буде клас, а може, й національностей»¹.

Прочитавши ще в рукопису ці критичні нотатки, одержані від Драгоманова, Франко у відпису йому від 31 серпня 1891 р. зазначив, що провадить спільно «з П[авли]ком суперечки з нашими марксівецьми в тім же дусі, а не раз і тими самими аргументами, як і в Ваших увагах» [т. 49, с. 292] (під «нашими марксівецьми» мав на увазі «молодих» соціалістів-радикалів).

Коли ці мої павликознавчі роздуми вже були написані, я натрапив в Інтернеті на дотичну до них статтю професора Токійського університету Казуо Накаї (Nakai, Накай) — відомого японського історика й політолога, радянолога, славіста й україніста, зокрема шевченкознавця (до речі, 24 жовтня 2023 р. йому виповнилося 75 років)². Це стаття «Михайло Павлик: до проблеми некрологу на смерть Маркса», надрукована українською мовою ще 2013 р.³

Казуо Накай піддав критиці закиди радянських дослідників Павликові за некролог «Karol Marx», зауваживши з докором, що навіть у праці Ярослава Грицака Павликова критика Маркса «була витлумачена негативно»⁴. Грицак закинув Павликові, що він у некролозі «звинуватив основоположника наукового соціалізму...

¹ Драгоманов М. Уваги до Квестіонару для П. зйїзду руско-українських радикалів / М. Драгоманов // Народ. 1891. Ч. 19. 15 л[атинського]. вересня. С. 262–263.

² Ісаєвич Я. Д. Накаї (Nakai) Казуо // Енциклопедія історії України. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7 : Мл — О. С. 164; Бондаренко Іван. Накаї Кадзуо // Шевченківська енциклопедія : в 6 т. Київ, 2013. Т. 4 : М — Па. С. 426–427.

³ Накай К. Михайло Павлик: до проблеми некрологу на смерть Маркса / Казуо Накай // Odysseus. 2013. № 3. С. 1–7. URL: <https://repository.dl.itc.u-tokyo.ac.jp/records/39113>; [https://repository.dl.itc.u-tokyo.ac.jp/record/39113/files/ODY\[001-007\].pdf](https://repository.dl.itc.u-tokyo.ac.jp/record/39113/files/ODY[001-007].pdf). Відвідано: 1.10.2023.

⁴ Там само. С. 3.

у польському шовінізмі!». Мовляв, «навіть Драгоманов» назвав Павликову статтю «нетактовною і помилковою»¹.

За спостереженням японського історика, Павликова критика марксизму «містила два пункти. Перший — це критика централізму, другий — критика “історичної Польщі”»². Якщо взяти до уваги ще й наступну публікацію Павлика з критикою марксизму (полемічну статтю «Po raz pierwszy i ostatni», про яку Казуо Накай не згадав), то варто уточнити стосовно першого пункту, що це була критика насильницького державного централізму та унітаризму, соціал-демократичного розуміння інтернаціоналізму не як вільного, рівноправного розвитку націй, а як «добровільної» національної (великодержавної) уніфікації та асиміляції. А загалом висновок японського україніста переконливий:

«<...> в некролозі на смерть Маркса нема ані нерозуміння, ані помилок Павлика щодо суті марксизму. Його критика Маркса й марксизму цілком правильна й коректна»³.

Стосовно того, що Павлик визнав «нетактовність» своєї статті і що «на це також вказав Драгоманов», Накай зауважив, що

«“нетактовність” не означала ані помилкового бачення, ані нерозуміння, а тільки некоректність, не доречну в некролозі. Критика Маркса в некролозі — це, мабуть, справді нетактовно»⁴.

Очевидно, японський дослідник мав на увазі Павликове пояснення у листі до Драгоманова від 29 червня 1883 р.:

«Що ж до безтактности статті “Prawo” про Маркса, то у Львові тільки два інт[елігентні] соц[іалісти] казали міні, що взагалі не слід перед робітниками розріжняти цент[ралізм] від федералізму, не слід виступати протів першого, так як це, мовляв, не педагогічно — чого, звісно, ми признати не можемо»⁵, —

не погоджувався Павлик. Із цього його висловлювання випливає, що під «безтактністю», яку закидали йому львівські соціалісти, вони (а за ними й він сам) мали на оці не некрологічну некоректність, а ідеологічну «непедагогічність» — недоцільність у газеті для робітників «розріжняти цент[ралізм] від федералізму» (чого Павлик, однак, не брав на свій карб). А в примітці 1910 р. до публікації цього листа він зацитував з «новинки» Драгоманова «Из *Przedświta*» (Вольное Слово = La Parole Libre. Женева, 1883. № 60. 1 мая) його вислів щодо «бестактной и местами

¹ Грицак Я. «...Дух, що тіло рве до бою...»: Спроба політичного портрета Івана Франка. Львів: Каменяр, 1990. С. 89.

² Накай К. Михайло Павлик: до проблеми некрологу на смерть Маркса. С. 5.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 6.

⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. IV. С. 208.

ошибочной статті “Ргасу” о Марксе»¹. Який смисл укладав Драгоманов в означення «бестактной» — залишається гадати, а під закидом «местами ошибочной» він розумів, найпевніш, не інтерпретаційні, а фактографічні неточності у Павликовій статті. Щодо них Павлик виправдовувався у тому самому листі: «Невірности ж в статті вийшли з-за того, що, як я не бивсь, а годі було дістати у Львові <...> тих книжок, котрих міні було потрібно»².

Показово, що в другій антимарксівській статті («Po raz pierwszy i ostatni») Павлик посилив звинувачення на адресу Маркса в підміні раніше задекларованого інтернаціоналізму несумісною з ним «централізацією влади» як тотальним способом організації суспільства.

Відтворюючи логіку Павликових думок, Накай доводить, що вони ведуть до висновку:

«Марксизм — це ідеологія для “історичної” або ж великої нації, це ідеологія централізму й антифедералізму. Українській нації не по дорозі з марксизмом, з погляду якого українці Галичини мали б злитися з Польщею, а українці Наддніпрянщини — з Росією. Лозунг марксизму “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” фактично означає для українців не що інше як те, що “українці в Наддніпрянщині русифікуються собі, а українці в Галичині зпольщуються собі!” Геополітичне становище й політична ситуація України між Польщею й Росією унеможливають українцєві бути марксистом. Павлик тільки просто й чітко вказав на цей факт»³.

Щоправда, найближча перспектива після антимарксівських публікацій Павлика (1883 року) виявилася інакшою: у 1890-х — на початку 1900-х років саме українські марксиста (соціал-демократи за політичними поглядами) Ю. Бачинський, В. Будзиновський та ін. обстоювали ідею утворення самостійної української держави і на IV з’їзді РУРП, що відбувся у Львові 28–29 грудня 1895 р., домоглися внесення до партійної програми формулювання про «повну самостійність політичну русько-українського народу»⁴.

На цей парадокс звернув увагу Франко в рецензії 1896 р. на книжку Бачинського «Україна irredenta (по поводу еміграції). Суспільно-політичний скіц» (Львів, 1895), яка вийшла на початку 1896 р.:

«змаганя» «русько-українських соціалдемократів та “консеквентних” марксистів» «погодити космополітичні доктрини соціальної демократії з

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. С. 207–208.

² Там само. С. 208.

³ Накай К. Михайло Павлик: до проблеми некрологу на смерть Маркса. С. 6.

⁴ Бачинський Ю. Як я видавав «Українську еміграцію»: Зразок культури «Українського Піємонту» з початку ХХ-го вік. Львів: Накладом «Ради», 1930. С. 10–12; Будзиновський В. Екзугамация і новий похорон // Діло. 1912. Ч. 82. 13. н. ст. цвѣтня (31. ст. ст. марта). С. 2–3.

українським націоналізмом, марксівський “матеріалістичний світогляд” — з даними української історії — се вельми займаючий образ ферментації <...>»¹.

А через десять років на засіданні Історично-філософичної секції Наукового товариства імени Шевченка, що відбулося 15 січня 1906 р., Франко зреферував зміст політико-публіцистичної розвідки Михайла Лозинського «Погляди Маркса, Енгельса, Лібкнехта на відбудоване Польщі», після чого її визнано «вартою друку»² (невдовзі того ж року вийшла у Львові окремою брошурою «Маркс — Енгельс — Лібкнехт про відбудоване Польщі»). У рефераті Франко знову вказав на суперечність між поглядами на «польсько-українське питанє» «теоретиків соціальної демократії» Маркса, Енгельса й Лібкнехта, які обстоювали відбудову Польщі в історичних кордонах, що поширювалися також на Правобережну Україну, і державницькою ідеєю їхніх українських послідовників, соціал-демократів (передусім Миколи Ганкевича, з яким полемізував автор реферованої праці). Франко схвально відгукнувся стосовно того, що Лозинський

«підносить, що в соціально-демократичних кругах усе ще покликуються без застережень на Маркса, Енгельса та Лібкнехта, від чого не роблять виїмку й українські соціальні демократи, які рівночасно виступають із постулятом самостійної України, і виказує неадаптивність такого безкритичного повторювання слів учителів учениками»³.

Так Франко, по суті, прозріливо розвивав Павликову думку про те, що за тогочасних історичних умов, у яких опинився бездержавний український народ, спроби поєднати марксистську доктрину з національним державотворенням приречені на провал. Хід історії України впродовж 1917–1991 рр. підтвердив слушність Павликових і Франкових застережень щодо неефективності і шкідливості марксистського державного централізму і резонність пророчих попереджень Лозинського та Франка про теоретичну неадаптивність і практичну неможливість симбіозу марксизму й українського самостійництва.

Сучасному йому соціал-демократизмові, що зріс на ідеології Маркса й Енгельса, Павлик різко протиставляв драгоманівське бачення соціалізму та інтернаціоналізму. Це своє протиставлення він обґрунтував, зокрема, у працях початку ХХ ст.:

«Лаяний чужими за крайній український націоналізм, а своїми за крайній космополітизм, він [Драгоманов. — *С. Н.*] виробив у собі культурну синтезу

¹ Франко Ів. *Ukraina irredenta* // Жите і Слово. 1895. Т. 4. Кн. 6. С. 480. Шосте число журналу за 1895 р. вийшло наприкінці весни 1896 р. (див. аргументацію: Нахлік Є. Віражі Франкового духу : Світогляд. Ідеологія. Література. Київ : Наукова думка, 2019. С. 217).

² «Др. Франко зреферував розвідку д. М. Лозинського п. н. “Погляди Маркса, Енгельса, Лібкнехта на відбудоване Польщі”, яку признано вартою друку» (Засідання секцій. Засідання історично-філософичної секції // Хроніка НТШ. 1906. Вип. 2. № 26. С. 4).

³ [Франко І.] Зміст праці д. М. Лозинського // Там само. С. 5.

національного українського та й інтернаціонального, людського <...>. Такий був і єго соціалізм, так що російські, та й польські, соціалісти зараз після появи першого тому “Громади” — програми — крикнули в один голос: “На ц і о н а л і з а ц і я с о ц і я л і з м у!” Драгоманов <...> поклав справу організації соціалізму на Сході Європи оригінально, рекомендуючи за основу тої організації не держави, але нації, і то не лише державні, а й плебейські, як: українська, білоруська, жидівська і т. п., з їх живими мовами. Отсе й був Єго ін т е р н а ц і о н а л і з м — організаційний — справді федеральний, і проти сего головної виступили були соціальні демократи російські та й польські <...>. Вони не могли, та й не хотіли, розуміти <...> соціалізму інакше, як під кнутом націй панських, державних»¹.

За Павликовим твердженням, «прогресизм драгоманівський та соціальний демократизм <...> різняться між собою так, як небо й земля»², адже «Драгоманов був великий противник усякого централізму, в тім числі й соціально-демократичного», а тому «бажав би перемінити теперішні невірні, централістичні держави <...> на держави анархістичні, вільні, федеральні, які держали би ся лише доброю волею та й інтересами самих народів, а не примусом — в і й с ь к о м і т. п.»³. Сучасна європейська соціал-демократія еволюціонувала від марксизму в бік, своєю суттю, драгоманівської теорії громадівського соціалізму та федералізму, що, в числі інших чинників, дало змогу утворити Європейський Союз.

Судовий процес над Павликом і Франком з приводу видання брошури Енгельса «Соціалізм утопійний і науковий» в українському перекладі Ю. Бачинського

У додатках до журналу «Народ» від 28 грудня 1891 р., 5 лютого і 14 травня 1892 р. вийшла частина перекладу українською мовою праці Фрідріха Енгельса «Соціалізм утопійний і науковий», що його зробив Юліян Бачинський. Надалі друк було припинено через конфіскацію опублікованого тексту. У виданні вказано двох авторів — Енгельса і Поля Лафарга, перекладача зазначено криптонімом «Переклав Ю. Б.»⁴. У примітці, також підписаній ініціалами Ю. Б., пояснено:

¹ Павлик М. Відчит із 13-ого липня 1901 р. // Павлик М. Михайло Драгоманів і єго роля в розвою України / написав і видав М. Павлик. Львів, 1907. С. 37. Задитований уривок дещо літературно зредаговано, без зміни суті висловленого, при передруку з першодруку: Павлик М. Памяти Михайла Драгоманова / Відчит М. Павлика на вечірницях устроєних в Його честь українською молодіжю у Львові 13. липня 1901 р. Чернівці, 1902. С. 35–36.

² Павлик М. Відчит із 13-ого липня 1901 р. С. 38. У першодруку цієї фрази немає.

³ Павлик М. Максимальні домагання М. Драгоманова щодо України, в прикладі до єї теперішнього стану // Павлик М. Михайло Драгоманів і єго роля в розвою України / написав і видав М. Павлик. Львів, 1907. С. 60.

⁴ Енгельс Ф., Лафарг П. Соціалізм утопійний і науковий / Фр. Енгельс — П. Лафарг; Переклав Ю. Б. // Львів : Накладом редакції «Народу». З друкарні народної В. Манецького під проводом В. Годака, 1892. 16 с.

«Праця, котру тут подаємо нашій громаді, — се витяг, зладжений П. Лафаргом, із критично-полемічної книжки Фр. Енгельса “Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft, Philosophie, Nationalökonomie, Sozialismus”. Є се власне резюме теоретичних виводів сеї книжки — і може служити вступом до студії над науковим соціалізмом»¹.

Насправді Енгельс, на прохання Лафарга, сам уклав із трьох розділів своєї праці, більш відомої під назвою «Анти-Дюрінг», брошуру, яку Лафарг переклав французькою мовою і видав 1880 р. під назвою «Соціалізм утопічний і науковий». З неї було зроблено польський переклад «Socjalizm utopijny i naukowy», надрукований у Женеві 1882 р. Наступного року вийшов німецький оригінал брошури — «Der utopische und wissenschaftliche Sozialismus».

За публікацію українського перекладу, зробленого, як встановило слідство, не з німецького оригіналу, а з женецького видання польською мовою, уже в липні 1882 р. забороненого крайовим судом у Кракові, львівська прокуратура порушила судову справу проти Франка (як тодішнього відповідального редактора часопису «Народ»), Павлика (видавця і головного редактора «Народу») та управителя «Народної друкарні» Валентія Годака і 18 червня 1892 р. скерувала звинувачувальний акт до Львівського крайового карного суду². Про це Франко сповіщав Драгоманова 30 липня 1892 р.: «В понеділок буде наш процес за “Соціалізм утопійний і науковий” <...>» [т. 49, с. 340]. Процес відбувся 1 серпня 1892 р. за участі підсудних Франка й Годака; Павлик з Коломиї надіслав письмове прохання провести суд без нього. За поширення брошури всіх звинувачених було засуджено до штрафу в сумі 10 злотих ринських (гульденів) кожного та 24 годин арешту (позаяк «кожний підсудний був уже за ту саму провину караний»), а також до солідарного повернення судових витрат. У разі несплати штрафу й неможливості його стягнення кожен мав відсидіти у тюрмі ще по 48 годин. Трибунал врахував як пом'якшувальні обставини те, що повний переклад забороненої брошури ще не був надрукований і що Франко й Годак мають досить численні сім'ї³.

Свій виступ на цьому судовому процесі, а також виступи Годака, заступника прокурора Хилінського та адвоката д-ра Едварда Лільєна Франко зreferував у статті «Materiał dla reformy ust[awu] prasowej» («Матеріал для реформи закону про пресу»), опублікованій у газеті «Kurjer Lwowski», де він працював⁴. У статті Франко

¹ Бачинський Ю. [Примітка] / Ю. Б. // Там само. С. 3.

² Див. «Акт обвинувачення» від 18 червня 1892 р.: Денисюк І. Четвертий арешт Івана Франка // Денисюк І. Літературознавчі та фольклористичні праці. Львів, 2005. Т. 2 : Франкознавчі дослідження. С. 499–500; Іван Франко : Документи і матеріали. 1856–1965 / упоряд. І. Л. Бутич, Я. Р. Дашкевич, О. А. Купчинський, А. Г. Сісецький. Київ : Наукова думка, 1966. С. 157–158.

³ Див. вирок: Денисюк І. Четвертий арешт Івана Франка. С. 501–504; стисла газетна інформація: Розправа карна противь редактора «Народа» п. Ивана Франка // Дѣло. 1892. Ч. 165. 23 липня (4 серпня). С. 3.

⁴ Materiał dla reformy ust. prasowej // Kurjer Lwowski. 1892. Nr. 216. 4. Sierpnia. S. 1–2 (без підпису; авторство: Іван Франко : Бібліографія творів: 1874–1964 / склав М. О. Мороз. Київ : Наукова думка, 1966. С. 249, № 2874).

зазначив, що перші два подання Енгельсової брошури пройшли цензуру й були розіслані передплатникам, а третє сконфісовано, бо прокуратура виявила давню заборону польського перекладу. На суді Франко заявив, що перекладом забороненої брошури не займався, а як відповідальний редактор переглядав лише рукопис перед тим, як передати його до друкарні. Щоправда, зізнався, що зміст брошури був йому відомий іще з 1879 р., коли вийшла Енгельсова книжка «Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft» (насправді її видано в Ляйпцигу 1878 р.), і що він сам тоді ж переклав українською мовою «позитивні уривки» з неї, але досі того перекладу не опублікував. Не розкриваючи імені та прізвища Бачинського, Франко засвідчив: «Перекладач, який тепер займався цією працею, виконав її цілком незалежно». Франко не міг точно сказати, з якого тексту зроблено новий переклад, але припускав, що з німецького оригіналу, бо перекладач кілька разів приходив до нього з виписаними на картці німецькими науковими термінами, взятими з цієї брошури, й радився, як їх передати українською мовою. Водночас Франко допускав, що перекладач для полегшення праці мав під рукою також польський переклад, за яким скоротив у своєму перекладі ті самі шматки. Про заборону Енгельсової брошури в Кракові Франко не знав. Заступник прокурора Хилінський доводив, що «руська брошура є майже дослівним перекладом польської», раніше сконфісованої, але навіть якби була перекладом з німецького оригіналу, то, з огляду на її зміст, а не на формальне питання про джерело перекладу, все одно підлягала б забороні.

Що ж до свого перекладу витягів з «Анти-Дюрінга», то Франко мав на увазі конспективний переклад, виконаний 1878-го або 1879 р. для видавничої серії «Дрібна Бібліотека». Не опублікувавши його тоді, Франко невдовзі відійшов од марксісько-енгельсівської ідеології, тому, певно, не мав охоти його друкувати, то більше, у 1890-х і наступних роках, коли активно поборював марксизм-енгельсизм. Уперше його переклад оприлюднив щойно 1926 р. Михайло Возняк у львівському часопису з власною передмовою «Енгельс у Франковому перекладі»¹.

Годак відбув кару 3 грудня, Павлик — 12–13 грудня 1892 р.² 16 грудня 1892 р. Павлик з Коломиї листовно повідомляв Драгоманова, що у Львові «мусів відсиджувати кару за Енгельса» і що «цими днями» мусить «заплатити кари: по 10 гульд. за себе, Франка й друкаря, разом 30 г., а ні, то секвестр або примусова сидінка в тюрмі». У примітці до публікації листа, датованій 15 листопада 1909 р., Павлик зауважив, що працю Енгельса видав «під напором молодих і в їх (кепським!) перекладі. Надруковано лиш аркуш, котрий і сконфісовано»³. Франко відбув

¹ Енгельс Ф. Початок і теорія соціалізму. I. Вихідна точка соціалізму; II. Початок історії соціалізму; III. Суспільно-економічна основа соціалізму // Культура. 1926. № 4–9. Передрук: [т. 45, с. 467–497].

² Див. «Свідоцтво поведінки» Павлика від 13 грудня 1892 р.: Денисюк І. Четвертий арешт Івана Франка. С. 504.

³ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Чернівці, 1911. Т. VII : (1892–1893). С. 107.

ув'язнення у загальній тюрмі 18 березня 1893 р., притім кошти судового процесу на той час не були стягнені. Франкова поведінка під час кари була спокійною¹.

Бачинський так згадував про цей інцидент:

«“Молоді” переперли на редакційнім комітеті “Народу” (той редакційний комітет був тоді хоч не формально, а фактично ексекутивною [виконавчим органом. — *С. Н.*] радикальної партії) ухвалу видавати при “Народі”, як додаток, соціалістичну марксівську бібліотеку, якої у той час в українській мові не було. Як першу книжочку вибрано Поля Ляфарга “Соціалізм науковий а утопійний” і поручено мені зладити український переклад. Та нещастя хотіло, що зараз перший аркуш сеї книжочки (додаток мав виходити по одному аркушеві друку до кожного числа “Народу”) поліція skonфіскувала, та ще й виявилось, що ся книжочка вже перед тим в польським перекладі була skonфіскована, про що ніхто з нас не знав, і ніхто не сподівався, щоби сей виклад Ляфарга, дуже спокійно і річево виложений, міг бути skonфіскований, — та сталося, і редакція “Народу”, крім страти коштів друку сего першого аркушу, мусіла заплатити ще 20 [насправді 30. — *С. Н.*] зл. австр. <...> кари. Се зіритувало [роздратувало, розгнівало. — *С. Н.*] Франка і Павлика, і вони почали нам за се докоряти, що ось, заблаглося вам марксизму — масте тепер ваш марксизм... А найбільше скропилося на мені. Тоді й відчув я перший раз нехить Франка до мене»².

Павликова згадка (у примітці 1909 р.) і спогад Бачинського засвідчують, що Павлик і Франко на той час (1891–1893 рр.) критично ставилися до марксизму-енгельсизму, а переклад праці Енгельса надрукували під тиском його молодих adeptів, своїх однопартійців-радикалів, а не з власної волі, не зі свого бажання пропагувати доктрину, яку вважали хибною, здискредитованою і шкідливою.

Павликове прийняття і пропагування ідеї української державности

Михайло Павлик зазвичай має реноме радикала-соціаліста. Менш відомий він як український державник, пристрасний речник ідеї самостійної України. На цей бік його діяльності нещодавно звернув увагу Петро Шкраб'юк, висвітливши, зокрема, еволюцію його поглядів на проблему української державности³. Нині в умовах нової спроби російської імперії завоювати Україну Павликові погляди на загарбницьку Росію, висловлені понад сто років тому, знову стали особливо актуальними, тож пригляньмося до них докладніше, звернувши увагу на нові нюанси.

До прийняття ідеї української державности Павлик ішов поступово. Наприкінці 1891 р. він видав у Львові брошуру «Прибуди розум — щастя буде!» правника

¹ Див. «Свідоцтво поведінки» від 13 березня 1893 р.: Денисюк І. Четвертий арешт Івана Франка. С. 505.

² Бачинський Ю. Як я видавав «Українську еміграцію»: зразок культури «Українського Піємонту» з початку ХХ-го віку. Львів : Накл. «Ради», 1930. С. 8.

³ Шкраб'юк П. Ми, українські радикали... Львів, 2012. С. 164–174.

Константина Телішевського — посла до Галицького крайового сейму, — у якій той прямо задекларував кінцеву мету українських змагань: «наша політична самостійність», «Русь-Україна», «політично незалежна ні від поляків, ні від держави російської» — «То єсть мій ідеал, то моя віра, то моя програма політична <...>»¹. Щоправда, Павлик видав цю брошуру не заради самостійницького ідеалу, а тому, що автор вказував на небезпеки народовської політики «нової ери», яку РУРП нещадно критикувала. Проте розмисли Телішевського про політичну самостійність Руси-України, певно, мали національно-державницький вплив на Павлика.

Коли на IV з'їзді РУРП, що відбувся у Львові 28–29 грудня 1895 р., Юліян Бачинський запропонував внести до партійної програми формулювання про «повну самостійність політичну русько-українського народу», Павлик іще не сприйняв його пропозиції, заявивши, що «борба за політичну незалежність українського народу — се справа, про яку галичани рішати не можуть, ту справу можуть рішати лише наддніпрянци», і запропонував, щоб виконавчий комітет партії звернувся до них (як іронізував Бачинський, Павлик мав на гадці «пару “драгоманівців” на Наддніпрянщині»), і коли вони вирішать, що український народ має розпочати боротьбу за політичну незалежність, то тоді партія зможе внести цей постулат у свою програму². Таким чином, Павлик допускав ствердження самостійницького ідеалу у програмі радикальної партії за умови його схвалення наддніпрянцями.

Через рік і три з лишком місяці після IV з'їзду РУРП, на якому вперше в історії українського політичного руху імперативне формулювання про «повну самостійність політичну русько-українського народу» було вписано до партійної програми³, Павлик у статті, датованій 15 квітня 1897 р., пояснював, що завдяки книжці «Україна *irredenta* (по поводу еміграції). Суспільно-політичний скіц» (Львів, 1895)⁴, яка «вийшла в початку 1896 р.»,

¹ Прибуди розумъ — щастя буде! Розмова Русина зъ Турчанского повѣту зъ посломъ Константиномъ Телишевскимъ въ справѣ угоды / видавъ М. Павликъ. Львѡвъ, 1891. С. 5–6.

² Бачинський Ю. Як я видавав «Українську еміграцію»... С. 10–11.

³ Там само. С. 12. Також див.: Будзиновський В. Екзгумация і новий похорон // Діло. 1912. Ч. 82. 13. н. ст. цвітня (31. ст. ст. марта). С. 2–3.

⁴ *Irredenta* (італ.) — невизволений; невоzz'єднаний (про країну) (Новый большой англо-русский словарь // URL: <https://eng-rus.slovaronline.com/57456-IRREDENTA>. Відвідано: 3.07.2023). «Italia *irredenta*» — «Невизволена, невоzz'єднана Італія», за цим зразком «Україна *irredenta*» — «Невизволена, невоzz'єднана Україна». Редакція львівського журналу «Молода Україна», що мав державницьке і соціалістичне спрямування (відповідальний редактор Антін Крушельницький), так пояснювала глибинне політично-символічне значення іншомовної лексеми: «Слово “*irredenta*” означає стремління полóчити в одно усі землі, заселені одним народом, взагалі звести межі, які розділяють по части один нарід. В таким значінню назвались “*irredent'ою*” перші партії: італійська і грецька, що покладали собі метою з'єднати і висвободити свої вітчизни; як звісно, одна і друга осягнули вповні сю свою ціль» (Від Редакції // Молода Україна : часопись української молодіжи. 1900. Ч. 4. С. 154). *Irredenta*, *irredентизм* — національний рух за визволення і воzz'єднання країни.

«д[обродієві] Ю. Бачинському належить заслуга, що перший із русинів-українців підніс справу про українську державу отверто і рішучо. Для історії треба додати, що д. Ю. Бачинський зробив се й особисто саме перед виходом своєї статі, на 4-тім з'їзді русько-української радикальної партії у Львові 28 декабря 1895 р., і з'їзд прийняв сю точку в програму партії, хоть тільки в формі “політичної самостійности р[усько]українського народу”, роблячи початок їй в Австро-Угорщині домаганем відділу Східної Галичини від Західної і злуки єї з руською частиною Буковини. Значить, тут русько-українська радикальна партія пішла врозрїз із Др[агомано]вим»¹.

Водночас Павлик виправдовувався за свою позицію на з'їзді й урешті, хоча й із застереженням, погоджувався з ідеєю української політичної самостійности:

«Я звертав увагу на се, думаючи, що не слід було проклямувати української держави без поради з російськими українцями, власне радикалами, котрі тут стоять поки що на становищу Др[агомано]ва і мусіли би, солідаризуючися з галицькими радикалами, відповідати за ту точку в нашій радикальній програмі. Та д. Бачинський так горяче промовив за сею точкою, що єї прийнято однодушно навіть на засіданню комісії, не то на публичнім зборі, де се зроблено без дискусії. Остаточно не сталося нічого злого, аби тільки воно мало які-небудь реальні наслідки для самоорганізації русинів-українців»².

Далі на основі гіркого виборчого досвіду, коли польські ліві під час виборів до Державної Ради у Відні знехтували декларованими інтернаціоналістськими переконаннями і пройнялися націоналістичними почуттями, підтримавши не українських лівих, а своїх одноплемінників, Павлик визнав:

«Справді, покладене русько-української держави чинить певну безпеку і протів польської загарбушости з огляду на русинів-українців, та треба би, аби всі русини побачили ту загарбущість не тільки у польської шляхти, але й у людовців, що вже встигли попусувати мазурський рух, такий корисний зразу для русинів, — і в польської соціальної демократії. Нехай би д. Бачинський переконав про остатне своїх найближчих (зрештою, одиноких) товаришів соціал-демократів, коли їх про те ще не переконала вся історія польсько-руських взаємин...»³.

Того-таки 1897 р. 24-річний студент правничого факультету Львівського університету Ісидор Голубович, голова студентського товариства «Академічна

¹ Павлик М. Переписка М. П. Драгоманова з Юліаном Бачинським (1894–95) // Житє і Слово. 1897. Т. VI. Кн. 2. С. 236–237. У змісті тому назва: Павлик М. М. Драгоманов про політичну самостійність України (Зміст шестого тому // Житє і Слово. 1897. Т. VI. С. 6).

² Там само. Кн. 2. С. 237.

³ Там само. Кн. 2. С. 237–238. *Людовці* — галицькопольська селянська партія, заснована в Жешуві 28 липня 1895 р. — Stronniactwo Ludowe (від 27 лютого 1903 р. — Polskie Stronniactwo Ludowe).

Громада», у виступі на Шевченківському вечорі 17 березня сформулював далекосяжну мету тогочасного українського визвольного руху — соборницьку і державницьку: «<...> в наших національних змаганнях стремимо до вільної, самостійної, неприродними границями не обмеженої України!»¹. Павлик у статті, надрукованій у тій самій книжці «Життя і Слова», що й резонансний текст студентського активіста, прихильно поставився до того, що «русько-українська молодіж у Галичині» «в промові свого репрезентанта д. Ізид. Голубовського [точніше: Голубовича. — С. Н.] взяла думку д. Ю. Бачинського за свою і поклала собі за ціль русько-українську державу...»².

Після смерті Михайла Драгоманова (†2 липня 1895 р.) Павлик опублікував кілька праць, спрямованих на апологетизацію свого наставника (1897, 1902, 1907, 1909, 1911). У них силкувався реабілітувати свого вчителя, що мав репутацію федераліста, вразливу за нових часів, коли в Україні обабіч кордону зростав рух за політичну незалежність та державну окремішність, і з натяжками робив із нього потенційного українського державника, самостійника. Проте ці тенденційні спроби радше засвідчують національно-державницьку переорієнтацію самого Павлика. У своїх післядрагоманівських публікаціях він усе більше клав національні акценти.

13 липня 1901 р. до шостих роковин смерті Драгоманова Павлик виступив із відчитом про свого наставника на вечорі, влаштованому для вшанування його пам'яті українською молоддю у Львові. Наступного року відчит опублікував чернівецький адвокат і видавець Лев Когут окремою книжечкою «Пам'яті Михайла Драгоманова» у серії «Бібліотека для суспільних наук», а 1907 р. сам Павлик перевидав його, в новій літературній редакції, зі вставками та додатками, у своїй ширшій книжці «Михайло Драгоманів і його роля в розвою України».

У відчиті Павлик нагадав, що Драгоманов був «прогнаний із київської катедри та й із самого Києва правительством, і то — гіренька іроніє! — власне за “український сепаратизм”!»³. Очевидно, цю інформацію Павлик узяв з автобіографії самого Драгоманова, який, однак, трактував приписаний йому «сепаратизм» насправді як непорозуміння: мовляв, після його присутності 1875 р. на «русинском митинге в Галиче» тамтешні москвофіли надіслали професорові Київського університету Сильвестрові Гогоцькому (відомому русифікаторові й україножеру) телеграму, начебто він «провозгласил отделение Украины от России и союз её с Польшей»;

¹ Промова голови Академічної Громади Ісидора Голубовича на вечерку в роковини смерті Шевченка, у Львові д. 17 марта // Там само. Кн. 2. С. 166–167.

² Павлик М. Переписка М. П. Драгоманова з Юліяном Бачинським (1894–95) // Там само. С. 237.

³ Павлик М. Відчит із 13-ого липня 1901 р. // Павлик М. Михайло Драгоманів і його роля в розвою України / написав і видав М. Павлик. Львів, 1907. С. 10–11. Зацитований уривок суто літературно зредаговано при передруку з першодруку: Павлик М. Пам'яті Михайла Драгоманова / Відчит М. Павлика на вечірницях устроєних в Його честь українською молодіжю у Львові 13. липня 1901 р. Чернівці, 1902. С. 10.

телеграму передали до міністерства і, як гадав чи знав з чуток Драгоманов, міністр «доложил обо мне царю, представив меня, конечно, сепаратистом»¹.

У відчиті Павлик також твердив, що Драгоманов «був і в життю приватному, як і публичному, справді ч о л о в і к у к р а ї н с ь к о ї н а ц і ї — homo nationis ukrainisae, як він сам себе називав»².

Із першої та другої редакції відчиту видно, що Павлик тоді ще (1901–1907 рр.) вірив у можливість поступового, поетапного здобуття волі України в складі Росії, у міру лібералізації та реформування останньої. За його словами, у книжці «Опыт украинской политико-социальной программы. Вольный союз — Вільна спілка. Свод и объяснения М. Драгоманова» (Женева : Типография «Громады», 1884) Драгоманов

«дав такий докладний нарис політичного перестрою Росії, з такою сильною запорукою національної волі України, себто волі її національного розвою, що при ній Україна могла би швидко дійти і до повної політичної самостійности, а то тим певніше, що в боротьбі за політичний ідеал Драгоманова — за федеральний, політичний устрій Росії, боротьбі, на думку Драгоманова, певнорезультатній, бо веденій спільно з усіма прогресивними елементами Росії, скріпили би ся й сили самих українців до дальших своїх змагань»³.

При цьому Павлик наполягав на тому, що «в політичних змаганнях Драгоманова п о в н а п о л і т и ч н а в о л я У к р а ї н и грала найпершу ролю <...>»⁴. 1907 року Павлик розвивав цю свою думку, переконуючи українців:

«<...> вільною частиною вільної Росії та й Австро-Угорщини представляв собі Драгоманів Україну, — а се значить: п о в н а а в т о н о м і я, від якої вже лиш один крок до власної української держави. <...> хоть Драгоманів і промовляє <...> проти заснованя власної української держави (головно через недостачу сил у самих українців!), то змаганя его зовсім не перечать новішим українським радикальним змаганям до власної держави. Навпаки: драгоманівські змаганя найбільше причинаються до заснованя порядної української держави <...>»⁵.

Від себе Павлик безапеляційно напучував співвітчизників:

«Нація, котра хоче жити й розвиватися, повинна зважитися в рішучий момент історії своєї на все, навіть на пожертвуванє свого істнованя. Лише в такім разі

¹ Драгоманов М. П. Автобиографическая заметка // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1970. Том перший. С. 62.

² Павлик М. Відчит із 13-ого липня 1901 р. С. 43. Суто літературно зредаговано проти першодруку: Павлик М. Памяти Михайла Драгоманова. С. 38.

³ Павлик М. Відчит із 13-ого липня 1901 р. С. 11. Зредаговано суто літературно проти першодруку: Павлик М. Памяти Михайла Драгоманова. С. 11.

⁴ Павлик М. Відчит із 13-ого липня 1901 р. С. 12. Так само в першодруку: Павлик М. Памяти Михайла Драгоманова. С. 12.

⁵ Павлик М. Максимальні домаганя М. Драгоманова щодо України, в прикладі до її теперішнього стану // Павлик М. Михайло Драгоманів і его роля в розвою України. С. 60.

вона може виграти коли не все, так бодай трохи ліпші, тривкіші вмови свого дальшого істнованя <...>»¹.

На з'їзді РУРП 23 грудня 1906 р. з подання Павлика ухвалено резолюцію, у другому пункті якої наголошено: «З'їзд бачить будуччину нашого народу виключно в єдності его з українським народом у Росії та в наконечній цілі тої єдності — у к р а ї н с ь к і й р е с п у б л и ц і»².

У творчій спадщині Павлика чи не найважливіше і вже точно найактуальніше нині значення має його видання окремою книжечкою, з власною передмовою, праці Драгоманова «Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876)» (Львів, 1909). Цю історично-публіцистичну студію Драгоманов писав на початку еміграції в Женеві. Тоді написав вступ до праці «Пропащий час. Українці під Московським царством (1654 до 1876)» і початок першої «глави» «Вольности Війська Запорозького» і навіть видрукував їх, як 1897 року здогадувався Павлик, для вміщення «на самий перед одного тому “Громади”, — либонь, чи не першого, тобто програмового». Та продовження Драгоманов не написав і друкованого у світ не пустив³. Пізніше, у «Передмові» (1909) Павлик за сторінками на відбитках уточнив:

«Стаття мала бути надрукована, певно, в однім із перших двох томів “Громади”, і то зразу на 2-ім місці <...>. Зразу гадав, бачу, Драгоманів помістити розвідку в І т. “Громади” після програми; а потім у початку II т.»⁴.

«Громада. Українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим» почала виходити в Женеві 1878 р. Того-таки року з'явилися перші три випуски, але без «Пропащого часу». Натомість перший випуск відкривала, як зазначив Павлик, «вже анархістично-федераційна» програма Драгоманова, написана після розпочатої статті «Пропащий час»⁵ (тобто розлоге «Передне слово»).

За наявними в нього коректурними аркушами Павлик уперше оприлюднив незавершену працю Драгоманова майже повністю (лише без початкових сторінок) іще у Франковому «Житі і Слові» 1897 р., у передмові⁶ до публікації листування Драгоманова з Ю. Бачинським 1894 р.⁷, оскільки в листах дискутовано ініційоване останнім питання політичної та економічної самостійності України, яке набуло

¹ Павлик М. Максимальні домагання М. Драгоманова щодо України, в прикладі до її теперішнього стану // Павлик М. Михайло Драгоманів і його роля в розвою України. С. 62.

² Так само. С. 51.

³ Павлик М. Переписка М. П. Драгоманова з Юліяном Бачинським (1894–95) // Житє і Слово. 1897. Т. VI. Кн. 2. С. 217.

⁴ Павлик М. Передмова // Драгоманів М. Пропащий час : Українці під Московським царством (1654–1876). Львів, 1909. С. 6.

⁵ Там само.

⁶ Павлик М. Переписка М. П. Драгоманова з Юліяном Бачинським (1894–95) // Житє і Слово. 1897. Т. VI. Кн. 2. С. 217–235.

⁷ Із переписки М. П. Драгоманова / Подає М. Павлик // Там само. Кн. 4. С. 302–322.

широкого розголосу в середині 1890-х років у зв'язку з виданням його книжки «Україна irredenta» й ухваленням на IV з'їзді РУРП політично-самостійницького постулату. В тексті шостого тому «Життя і Слова» Павликова передмова не мала окремої назви, а була подана відразу після назви листування «Переписка М. П. Драгоманова з Юліяном Бачинським (1894–95)», а в змісті тому їй дано акцентовану ідеологічну назву «М. Драгоманов про політичну самостійність України».

Як видно з років, зазначених у назві праці Драгоманова, вона мала охоплювати час від приєднання Козацької держави до Московії 1654 р. — аж до авторської сучасности, а власне, до іншої сумнозвісної дати — Емського указу царя Александра II, підписаного 18 (30) травня 1876 р. і спрямованого на дальше істотне обмеження розвитку української національної культури (преси, книговидання, літератури, театру, поширення українських книжок). За словами Павлика в передмові 1897 р., «по думці Др[агоман]ова, для російських українців є тільки два виходи: або працювати для перестрою Росії у вільну федеративну державу, або відриватися від неї й закладати власну державу»¹. За Павликовим припущенням,

«в самого Др[агоман]ова накипіло було в душі тільки досади на Москву-Росію за Україну, що раз, а іменно в початку своєї еміграції, в Женеві він сам, бачиться, був на порозі того другого виходу, а в усякім разі вважав пробуток України під Москвою-Росією — п р о п а щ и м ч а с о м для українців»².

Очевидно, Драгоманов почав писати працю про «пропащий час» для України під Московією-Росією зопалу, на емоціях, як безпосередній реактивний відгук на звільнення його з Київського університету у вересні 1875 р. за політичну неблагонадійність і на репресивний Емський акт. До того ж царська «комісія по украинофильской пропаганде» рекомендувала таємному (жандармському) III відділу Імператорської канцелярії «немедленно выслать из края Драгоманова и Чубинского как неисправимых и положительно опасных в крае агитаторов», притому біля цієї рекомендації збоку дописано, що його вислати із заборону в'їзду в південні губернії та обидві столиці, під таємний нагляд³. Драгоманов знав про цю заборону

¹ Павлик М. Переписка М. П. Драгоманова з Юліяном Бачинським (1894–95). С. 217. Цю думку Драгоманова Павлик знову парафразував у відчиті 1901 р.: «Перед українцями стоять два політичні виходи: або добиватися політичної волі в Росії спільно з усіма її народами — переімени Росії з абсолютної та централістичної держави на вільну, федеральну державу; або, коли є сила, вирватися зо стін Росії та й завести власну державу <...>» (Павлик М. Відчит із 13-ого липня 1901 р. С. 10. Уривок піддано суто літературній редакції проти першодруку: Павлик М. Памяти Михайла Драгоманова. С. 10).

² Павлик М. Переписка М. П. Драгоманова з Юліяном Бачинським (1894–95). С. 217.

³ Висновки Комісії «для пресечення украинофильской пропаганды» // Савченко Федір. Заборона Українства 1876 р.: до історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х р.р. Харків ; Київ : Державне видавництво України, 1930. С. 383.

(щоправда, не відомо, відколи), бо в автобіографії, датованій 22 березня 1883 р., згадав, що «комиссия по укр[аинскому] вопросу <...> в мае 1876 г. постановила <...> воспретить жительство в укр[аинских] губерниях и в столицах Драгоманову <...>», через що він «косвенно был осуждён на эмиграцию»¹. На появу Емського указу Драгоманов відгукнувся кількома викривальними і протестними статтями². Однак

¹ Драгоманов М. П. Автобиографическая заметка. С. 63–64.

² Редакція «Слова» — скопці // Другъ. 1876. Ч. 14. и 15. 24. Липня (5. Серпня). С. 244; Lex Jusephovicia и галицкі адвокаты еи // Другъ. 1876. Ч. 16. 15. (27.) Серпня. С. 253–255 [обидві без підпису; зареєстровані у покажчику: Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861–2011) / упоряд. М. О. Мороз, В. А. Короткий (керівник авторського колективу) та ін. Дрогобич : Коло, 2011. С. 26, № 120; С. 27, № 128]; La Littérature Oukraïnienne proscrite par le gouvernement russe : Rapport présenté au Congrès Littéraire de Paris (1878) par Michel Dragomanow. Genève : Georg, Libraire-Éditeur, 1878. 42 p.; український переклад: Література українська проscribeвана рядом російським: Справозданє представлене конгресови літературному в Парижи 1878 р. М. Драгомановим / З французкого переклав Ром. Розм. // Правда. 1878. Ч. 18–23 (Ром. Розм. — Роман Розмарин, псевдонім Івана Белея); також окрема книжечка у видавничій серії Франка й Белея «Дрібна Бібліотека. П»: Передрук з «Правди». Львів, 1878. 39 с. Републікація Белеєвого перекладу: Драгоманов М. Література українська, проscribeвана рядом російським / Вступна стаття Романа Сольчаника. Відбитка з журналу *Сучасність* ч. 5 (185) і ч. 7–8 (187–188). Мюнхен, 1976. С. 79–102. Паралельне видання французкого тексту й сучасного українського перекладу Густава Цвенгроша: Драгоманов Михайло. Українська література, проscribeвана російським урядом = Dragomanow Michel. La littérature oukraïnienne proscrite par le gouvernement russe / Перекл. з фр., текстолог. опрацювання та прим. Г. Цвенгроша. Львів, 2001. 94 с.

Під час першого засідання міжнародного конгресу літераторів у Відні (20–24 вересня 1881 р.) учасникам було роздано відкритого листа (французькою мовою) редакторів женецького продовжуваного видання (огляду) «Громада» Драгоманова й Павлика з викриттям Емського указу, текст якого наведено повністю, із пропозицією його засудити. Рідкісний екземпляр друку цієї «нашої відозви, писаної Драгомановим», як засвідчив Павлик, він знайшов серед паперів Драгоманова й републикував її: Communication présentée au Congrès Littéraire International de Vienne 1881 / Les Rédacteurs de la Revue oukraïnienne “Hromada”: M. Dragomanov, de Russie. M. Pavlik, d’Autriche. Genève, 15 Septembre 1881 (Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. III. С. 517–519). Про те, що текст листа написав Драгоманов, раніше зазначено у вид.: Павлик Михайло. Спис праць М. П. Драгоманова // Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів : С портретом небіжчика / зладив і видав М. Павлик ; коштом Українців. Львів, 1896. С. XVII. Листа оприлюднено також російською мовою: В первом заседании международного литературного конгресса, открытого в Вене 20-го числа текущего месяца... // Вольное слово = La Parole Libre : еженедельное издание. 1881. № 9. 22 сентября (4 октября). С. 9–10. Коротке повідомлення про лист умістила львівська газета «Діло»: «До конгресу літератів, котрий власне відбувався семи днями в Відні, вислали редактори женецької “Громади” пп. Драгоманов і Павлик відкритий лист, в котрім просят, щоби конгрес домагався у російського правительства знесення звістного указу о заказі язика малорусского в літературі. Шкода, що зі сторони русинів на конгресі не було жадної репрезентації» (До конгресу літератів... // Дѣло. 1881. Ч. 71. 12 (24) вересня. С. 4). У бібліографічному покажчику помилково зазначено, що це український переклад листа:

невдовзі, певно, трохи охолов, полишив розпочату працю, відійшов од тотальної критики Московії-Росії та взявся опрацьовувати свою федералістичну програму.

Після поразки революції в Російській імперії 1905–1907 рр., коли царизм перейшов до репресій, зокрема обмеження виборених політичних та культурних прав і свобод, Павлик вирішив републікувати незавершену працю Драгоманова повністю, зі своєю новою передмовою, надавши їй актуального звучання відповідно до нових історичних реалій.

Павлик припускав, що наприкінці недописаної «розвідки» Драгоманова «мусів бути поданий загальний висновок і вказаний Україні вихід з її пропашости під Росією», а цей «льоґічний вихід міг бути тут лише один — в і д р и в У к р а ї н и в і д Р о с і ї»¹. Гадаю, однак, що для федераліста Драгоманова такий висновок був неприйнятний, тому він і не завершив статті, яка викривала російсько-імперську колонізацію, з чого логічно вичитувався пропонований Павликом висновок. А Павлик ішов далі й від себе наголошував, що бачить:

«Одно спасіння: вирватися з царства нашої пропашости, відділити й відгородити українську землю від Росії — якнайшвидче, за всяку ціну, поки ще час...»².

У рецензії, написаній 1909 р., на книжечку Драгоманова «Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1876)», видану Павликом із власною передмовою, Франко піддав критиці свого колишнього однопартійця за політичний імператив відокремлення України від Росії:

«Ніякий розумний чоловік, що має крихту політичного глузду, а тим менше М. Драгоманов, не міг навіть найбуїнішою фантазією змалювати собі можности “відділити й відгородити українську землю від Росії?”. Хто хоч трохи знає етнографічні границі між українським та великоруським і іншими суміжними з нами народами, той може тільки здивуватися наївності публіциста, який може таку фантазію видавати за постулат розумного політика» [т. 47, с. 403–404].

Схоже, Франко надто буквально сприйняв слова Павлика, який радше мав на увазі «відділити й відгородити» Україну як самостійну, незалежну державу від імперської Росії реальними, добре облаштованими кордонами з пропускними пунктами (зокрема митницею).

Перебуваючи під впливом національно-державницьких віянь у Галичині останнього десятиріччя XIX ст. — початку XX ст. (передусім виступів на з'їздах

Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861–2011). С. 35, № 194. Публікації листа російською мовою в тижневику «Вольное слово» тут не зареєстровано. Український переклад: Відкритий лист М. Драгоманова і М. Павлика // Lex Jusephovicia 1876 : 3 приводу 100-ліття заборони українства / Монтаж Романа Сольчаника // Сучасність. 1976. Ч. 5. С. 54.

¹ Павлик М. Передмова // Драгоманів М. Пропаший час. С. 4.

² Там само. С. 7.

РУРП В'ячеслава Будзиновського і Ю. Бачинського, а особливо книжки останнього «Україна irredenta»), Павлик у питанні політичної самостійності української нації виявився найрадикальнішим, якщо порівнювати з Кулішем, Драгомановим, Франком і Грушевським¹. У політично-публіцистичній передмові радикал-соціаліст, яким зазвичай справді був Павлик, виходив із засад національного радикалізму і завзято й категорично вмотивовував конечність відокремлення України від Росії:

«Тяженна се, щоправда, річ, — вимагаюча лютої боротьби, напруження всіх сил і повної самопосвяти нашого народу, та ще й сильної підмоги з боку заграничних суспільностей і держав, — боротьби, грозячої скаженими репресаліями з боку російства. Але ліпше впасти відразу, ліпше таки й не жити, ніж конати сотні років, дурячи себе надією на краще життя під Росією. Скажете: до такої боротьби, на смерть або на життя, треба найперше загальної с в і д о м о с т и, котрої нема ж! А я скажу, що така свідомість виросте до загальности серед самої боротьби, тим певніше, що провід у ній мусіли би взяти свідомі елементи, яких уже доволі серед галицьких українців <...>. Всю ж нашу націю повинен би пхнути до боротьби з Росією просто <...> і н с т и н к т с а м о з б е р е ж е н н я, котрий метав же колись маси нашої нації на татар, турків, поляків і москалів, та й доказував чудес!

Д о б у т и а б о д о м а н е б у т и! — отсі мужні слова молодчих [тобто молодецьких. — *С. Н.*] запорозьких козаків, присягаючих 9-го цвітня 1709 р. Мазепі, повинні стати відтепер одиноким політичним окликом України. Д о б у т и!..» —

патетично наголосив Павлик, графічно виокремивши це слово-гасло розрядкою. І далі переконував співвітчизників:

«Добули ж собі незалежність від одної з східних деспотій — Туреччини та й завели власні національні держави греки, серби, румуни, болгаре й инчі <...>! Чому ж не мало би поталанити нам — вирвати Росії найкращий, найродючіший, найкористніще положений шмат землі — прилипаючий до Чорного моря, під боком самого серця Туреччини, котра розпалася ж на наших очах! Чому ж не мала би розпастися й російська деспотія?!»²

Ці пророчі слова були написані до 200-річчя визвольного чину гетьмана Мазепи (Павликова «Передмова» датована: Львів, 7.III.1909³) і почасти справдилися через десяток років. Царська деспотія впала, від російсько-імперського поневолення визволилися Польща, Фінляндія і прибалтійські країни. Однак замість монархічної, а відтак нетривалої ліберально-демократичної імперії постала тоталітарна

¹ Див.: Нахлік Є. Російсько-імперська колонізація України: на перехрестях поглядів Драгоманова, Куліша, Франка і Павлика // Zbruc. URL: <https://zbruc.eu/node/93853>. Розміщено: 27.11.2019.

² Павлик М. Передмова // Драгоманів М. Пропаший час. С. 8–9.

³ Там само. С. 9.

більшовицька, й Україні не вдалося вибороти незалежність. Щойно повалення комуністичного режиму в 1991 р. й тоді ж наступний розпад імперії — Радянського Союзу, в чому вирішальну роль відіграв український народ, призвів до постання незалежної України. Проте російський імперіалізм оговтався, відродився і нині відчайдушно силкується взяти реванш. Боротьба за українську політичну самостійність і державність триває. На черзі — дальший розпад Російської імперії, новітньої, яка ще збереглася у формі так званої Федерації. Так поетапно відбувається той розпад колоніальної «російської деспотії», про який пророчо мовив Михайло Павлик майже 115 років тому.

Ще в постскрипті листу до Драгоманова з кінця червня 1885 р. Павлик зізнався у своєму внутрішньому спротиві його ідеї федеративної спілки України з Росією:

«Оце в мене нераз зривавсь щодо України [йдеться про підросійську Україну. — *С. Н.*] сепаратистичний дух, а тепер він тим паче розвиваєсь. Гірко тепер Україні, та не солодше буде в зв'язку держ[авні]м рос[си]йським і при конст[итуції], де є всякі сойми та деруни задавлять, мабуть, гірш Галичини. А тимчасом мені здається, що якби просто натиснути між народом на те, що, мовляв <...> поспробуймо <...> сами робити в своїм краю новий, козацький лад, а то найперше економічний, — то <...> скорше так збудив би в самім народі силу до самостійного життя. До політичної боротьби задля того, щоби в Росії були панські та багатирські [тобто багатирські, багачів. — *С. Н.*] сойми, укр[аїнського] народу певне не підоймесья. Ця думка кільчиться [тобто пускає кільчики, паростки; проростає. — *С. Н.*] помалу вже й на Україні <...>, а є вже й деякі такі українці, що иншого виходу й не бачать. <...> мабуть, всі українці дійдуть до того переконання, що екон[омічні] і моральні сили України старчать на те, щоб жити хоть би й осібною державою чи кількома. Адже користь зі зв'язку з рещтою Росії для нас дуже невелика, а втрата завше була, є й буде».

При цьому Павлик усвідомлював, що проти українського «сепаратизму» «виступлять всі політ[ичні] діячі рос[си]йські, не виключаючи і рев[олюціонерів] <...>»¹.

Ці міркування 25-річної давности пізній Павлик у постскрипті до «Передмови» до своєї праці «Михайло Драгоманів як політик», датованому «27. І. 1911»², прокоментував так:

«Пишучи ці слова, перед 25-ма роками, я ще був такий наївний, що надіявся в Росії конституційних соймів — провінціальних, себто й київського, — тим часом дійсність показує, що лекше буде Україні вибитися з-під Росії, ніж добитися власного сойму в Києві...»³.

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. IV. С. 393–394.

² Павлик М. Передмова / М. П. // Павлик М. Михайло Драгоманів як політик. Львів, 1911. С. 11.

³ Там само. С. 10.

У постскриптумі Павлик також згадав: «Думка про політичну самостійність України кільчилася 1885 р. в кружку дівчат українських у Києві під проводом Олени Доброграєвни <...>»¹.

Олена Доброграєва (*1864—†1888) навчалася на Вищих жіночих курсах у Києві, де організувала жіночий гурток, була учасницею «Громади», на початку серпня 1885 р. брала участь у третій студентській мандрівці Поділлям і Буковиною, організованій львівським «Академічним Братством». Однак майже через три роки, 2 червня 1888 р., померла від сухот легень у Ментоні (Франція), куди поїхала на лікування у грудні 1887 р. Закоханий у неї галицький письменник, філолог та історик Володимир Коцовський опублікував у «Зорі» некролог «Олена Доброграєва, щира українсько-руська патріотка і робітниця» (1888. Ч. 11. 1/13 червня).

У листі до дружини Ольги від 22 червня 1888 р. Франко повідомляв, що «вчора» він та інші члени редакційного комітету журналу «Товариш» «мали суперечку з Павликом» щодо його некрологу Доброграєвої. Франко деталізував:

«Я спротивився витяганню (і то доволі недікатному) її зносин з Коц[овським], а також називанню її без ніякого ближчого пояснення “соціалісткою”. П[авли]к розгнівався, але комітет станув по моїм боці» [т. 49, с. 167].

Франко намірився написати некролог сам, то більше, що мав «до нього доволі матеріалу», як зазначив у листі [т. 49, с. 168] (у його фонді зберігається 17 листів Доброграєвої до нього 1885–1887 рр.²; Франкові ж відписи невідомі). Однак у «Товариші» (1888. Ч. 1. 10 н. ст. липня) уміщено лише коротку звістку про її смерть. «Пам'яті покійної Олени Доброграєвої» Франко присвятив «драму в одній дії» «Кам'яна душа» (написана й опублікована 1895 р.).

У листі до Драгоманова від 5 серпня 1885 р. Павлик настійливо радив йому зустрітися з професором Київського університету, істориком Володимиром Антоновичем, який тоді подорожував Західною Європою, бо, як конспіративно натякав Павлик у листі, «після Вашого виїзду, ост[анніми] роками, на У к р а ї н і стан річей з м і н и в с я в головнім, — що Вам конче треба знати <...>». І зі втіхою додав: «Я тій зміні дуже врадувався...»³. А в примітці 1910 р. до фрази: «стан річей з м і н и в с я в головнім» — Павлик пояснював:

«Певно: в тім, що тоді українці — прихильники Антоновича — задумали були відірватися від Росії в осібну державу, а не добиватися політичної волі в звязі з Росією, — як радив Др[агомані]в»⁴.

Так в автокоментарях 1910–1911 рр. до власних листів 1885 р. Павлик, уже переконаний державник, розставляв самостійницькі акценти.

¹ Павлик М. Передмова / М. П. // Павлик М. Михайло Драгоманів як політик. Львів, 1911. С. 10.

² Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури / Загальна редакція Г. М. Бурлаки. Київ : Видавничий центр «Спадщина», 1999. С. 450.

³ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. IV. С. 431–432.

⁴ Там само. С. 432.

Повертаючись до Павликових роздумів середини 1880-х років на тему державницької окремішності України, варто згадати його оборонну промову перед окружним коломийським судом 2 січня 1886 р., в якій він висловив застережливе переконання, що «вільна Україна, як і вільна південно-східна Слов'янщина, повстати буде мусіла на руїні Австрії, як і на руїні деспотичної Росії»¹. Однак треба мати на увазі, що поняття «вільна Україна», яким оперували радикали-соціалісти, не конче означало утворення незалежної української держави, а радше країну, вільну від соціальної експлуатації та національних утисків, у союзі інших «вільних» держав. Натомість у 1907–1911 рр. Павлик висловлювався уже цілком визначено на тему державної самостійності України.

У згаданій праці «Михайло Драгоманів як політик», ставлячи питання таким чином: «Що ж завважав би Драгоманів, дивлячися на теперішню Росію й Україну?» і як би, відповідно до нових історичних реалій, змінив свої політичні настанови, — Павлик подавав, по суті, власне бачення нових суспільно-політичних обставин, переглянувши своє колишнє негативне ставлення до поняття націоналізму:

«<...> піднялося в усій Росії й Україні національне почуте, або, коли хочете, націоналізм; <...> теперішній український націоналізм зовсім непохожий на націоналізм із 1884–1889 рр., <...> в теперішнім українським націоналізмі не то що нема нічого низького, але що се, навпаки, лише спеціальна форма вселюдського почуття, почуття своєї людської гідности, почуття, яке, напр. у Галичині, обхопило вже маси українського мужицтва <...>»².

Зазначу, що й у тодішньому, народовському, націоналізмі 1880-х років не було «нічого низького», а було також «почуття своєї людської гідности».

Невеличка «Передмова» до праці «Михайло Драгоманів як політик», датована «23–25. І. 1911»³, наскрізь пронизана національно-визвольною патетикою. Зауваживши, що «малороссы» — «племя дуже шкідливе для розвою України — далеко шкідливіше, бо численніше, ніж були наші небіжчики *gente Rutheni, natione Poloni* [з походження русини, за національністю поляки, латин. — *Є. Н.*]»⁴, Павлик наголосив:

«Пора нашому земляцтву вирватися з російської тюрми; пора скинути з себе гидке рабство російської державної льюальности; пора нагадати собі, що предки його були козаки українські; пора стати *політiкaми-борцями за незалежність України від Росії*, та й шукати собі при тім нових союзників чи протекторів — у великих світових держав, котрі могли би справити ся з Росією й самі, навіть одинцем, а не то в гурті — бодай удвох, бо вона слаба, страшна лише власним рабам!

¹ Оборона М. Павлика перед окружним коломийським судом дня 2 січня 1886 р. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. V. С. 34.

² Павлик М. Михайло Драгоманів як політик. С. 32.

³ Павлик М. Передмова // Павлик М. Михайло Драгоманів як політик. С. 9.

⁴ Там само. С. 8.

П о р а п о д б а т и в и к л ю ч н о п р о У к р а ї н у... к р а й н я
п о р а !..»¹ —

підкреслив Павлик, виокремивши цю настановчу сентенцію абзацом і розрядкою.

Книжка «Михайло Драгоманів як політик» вийшла з приуроченням на окремій сторінці: «В п'ятдесяті роковини смерті Тараса Шевченка», нижче вміщено епіграф із «Заповіту»: «Поховайте та вставайте | Кайдани порвіте | І вражою злою кровю | Волю окропіте!..»². Тож Павлик переконував українців, адресуючи свої слова насамперед наддніпрянцям:

«Політичний заповіт Шевченка земляцтву — в с т а т и з а У к р а ї н у
не здійснений і доси <...>. Не буде він, розумієся, здійснений і в п'ятдесяті
роковини смерті Тараса. Але ж повинна, мусить народитися в
це сьвято бодай ідея та тверда постанова якнайшвид-
чого визволення України з-під Росії»³.

Тепер уже Павлик не вважав, що боротьба за політичну незалежність українського народу — це справа, яку можуть вирішувати лише наддніпрянці, а не галичани, як доводив він раніше — 1895 року на IV з'їзді РУРП. Тепер він сам спонукував наддніпрянців до національно-визвольного чину.

Під час виборів до австрійської Державної Ради 1911 р., коли Ю. Бачинський кандидував у станіславівському сільському окрузі (не був обраний), львівська соціал-демократична газета «Земля і Воля» згадала, що в «Народі» 1893 р. друкувалася його «загальнозвісна знаменита праця», яка мала «епокове [епохальне. — *Є. Н.*] значінє в історії національної свідомости українського народу, — “Україна irredenta”»,

«та думки, які тов. Юліян Бачинський у цій праці проголосив, були так нові і смілі, що злякали навіть таких великанів духа, як Драгоманов, Франко і Павлик, і вони вирішили не друкувати до кінця сеї праці»⁴.

У відповідь на такий закид Павлик у статті «В справі книжки д. Юліяна Бачинського п. з. “Україна irredenta”», датованій 14 червня 1911 р., виправдовувався тим, що Драгоманов побачив у надрукованому початку «самі “с л о в а, с л о в а, с л о в а”» (лист до Павлика від 29 березня 1893 р.⁵) і що Франко також, приїхавши в середині липня 1893 р. до Коломиї і прочитавши «в рукописи дальший тяг статі, побачив у ній “чисту балаканину”», тому вони обидва вирішили далі надрукувати лише «єї кінець (резюме)», на що Бачинський не погодився. За твердженням Павлика, ні його, ні Франка, ні «тим менче» Драгоманова начебто «не злякала

¹ Павлик М. Передмова // Павлик М. Михайло Драгоманів як політик. С. 8–9.

² Павлик М. Михайло Драгоманів як політик. С. 3.

³ Павлик М. Передмова // Павлик М. Михайло Драгоманів як політик. С. 10.

⁴ Тов. Юліян Бачинський (наш кандидат по округу) // Земля і Воля. 1911. Ч. 21. 11 червня.

⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / зладив М. Павлик. Т. VII. С. 189.

новина й сміливість думок» Бачинського, «а злякала власне недостача власних думок і їх підвалини — фактичності, та ще страшенна балакучість <...>», бо це «дійсно може не лиш лякати тямучих читачів, але й загірювати [занапащувати. — С. Н.] і найвеличнійшу ідею і найбільшу націю — єї минуле й “майбутнє” (самостійну державу) <...>»¹. Думається, тоді (1893 року) Павлик іще з осторогою поставився до самої ідеї самостійної української держави, яку, щоправда, не без доктринерства, еkleктично й сумбурно обґрунтовував Бачинський, але тепер, 1911 року, він (Павлик) уже мав цю ідею за «найвеличнійшу» і з нею пов'язував майбутнє України.

До питання про літературно-критичні погляди Павлика в добу раннього модернізму

Вище розглянуто **ідеологічну еволюцію Павлика**: від ознайомлення з працями Маркса й Енгельса до критики марксизму та прийняття громадівського соціалізму Драгоманова, а далі від драгоманівського федералізму до українського державництва. Постає запитання: а чи відбувалася **літературна й естетична еволюція Павлика**, який сформувався за доби позитивізму й був прихильником реалізму (за його внесенням на установчому з'їзді РУРП у її програмі, підписаній 6 жовтня 1890 р., було задекларовано імператив «реалізму в штуці»²), а далі жив в епоху модернізму? Як він ставився до нових, модерністських, віянь?

Жмут світла на ці запитання кидають уже цитовані його праці з початку ХХ ст. З них видно, що й на той час, коли в українській літературі розвивався ранній модернізм, Павлик далі залишався прихильником позитивізму та реалізму і сприймав хіба що неореалістичні твори (або принаймні синтез неореалізму з експресіонізмом, як у новелістиці Стефаніка, хоча, звісно, експресіоністичного складника в ній не бачив і не усвідомлював, хіба що інтуїтивно відчував). Як свідчить його відчит, виголошений 13 липня 1901 р., і першодрук (1902) та передрук (1907) цього відчиту, Павлик дотримувався у тих роках думки, що не лише під впливом літературної критики Драгоманова «почав було розвиватися в Україні соціальний роман», «найкращий зразок» якого — «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», а й що це «взагалі найкращий доси український роман»³. А засвідчивши, що Драгоманов

«справив на дорогу та й піддержав Франка, белетристичним успіхам якого щиро радів, але тим більше болів, що Франко не встиг зовсім вибитися з-під впливу давньої галицької літературної школи та й писав далі не одно дуже слабе»⁴

¹ Павлик М. В справі книжки д. Юліяна Бачинського п. з. «Україна Irredenta» // Діло. 1911. Ч. 131. 16. н. ст. червня (3 червня ст. ст.). С. 1–2.

² Див.: Нахлік Є. Віражі Франкового духу... С. 233–238.

³ Павлик М. Відчит із 13-ого липня 1901 р. // Павлик М. Михайло Драгоманів і єго роля в розвою України. Львів, 1907. С. 24. Так само в першодруку: Павлик М. Памяти Михайла Драгоманова / Відчит М. Павлика на вечірницях устроєних в Його честь українською молодіжю у Львові 13. липня 1901 р. Чернівці, 1902. С. 23.

⁴ Павлик М. Відчит із 13-ого липня 1901 р. С. 25. Майже так само в першодруку (лише там: на дорогу і піддержав; із-під; далі писав): Павлик М. Памяти Михайла Драгоманова. С. 24.

(слід гадати: в народовському дусі, як ось поменники «На смерть бл[аженої] п[ам'яти] Володимира Барвінського дня 22 січня (3 лютого) 1883 року», «Спом'янім! В перші роковини смерті Володимира Барвінського», за які Драгоманов критикував Франка¹), Павлик із перелічених наступних за Франком галицьких письменників особливо підніс так звану Покутську трійцю:

«Без Драгоманова не можливі були би й далші чільніші галицько-руські белетристи: Н. Кобринська, Мартович, Стефаник, Семанюк (Черемшина), з котрих три ostatні в своїх народніх оповіданнях перейшли подекуди й Франка та й Федьковича <...>»².

Щодо інших молодих галицьких і наддніпрянських письменників, які виступили на зламі 1890–1900-х років, то Павлик визнавав вироблену форму їхніх творів, навіть кращу, ніж у попередників, але закидав їм у більшості брак суспільно значливого змісту:

«<...> ostatним часом наплодилося у нас, особливо в Галицькій Україні, багато повістарів та віршарів, і твори їх узагалі ліпші, ніж бували в Галичині перше, але більша частина й теперішніх молодих, і навіть старших наших письменників — колись ліпших — тепер властиво лише пише, аби писалося. Коли дивитися на ті вибухи слів, то бачиться, що наші белетристи — властиво, втікачі від праці коло поправи дійсного народного житя, котре попросту вмирає <...>»³,

до того ж «мови їх і рівняти не можна з Кулішевою — така вона, на найбільшій частині, плоха»⁴.

Очевидно, йшлося про молодих модерністів, прихильників так званого чистого мистецтва, а також про деяких репрезентантів старшого покоління, які прилучалися до модних літературних шукань. Поширення безідейного «чистого мистецтва» Павлик пов'язував із браком суспільно заангажованої літературної критики в дусі й стилі Драгоманова: «Взагалі, наша теперішня белетристика пливе собі “без кормила, без весла”: не стало Драгоманова, то не стало й літературної критики»⁵. На Павликове переконання, українська літературна

¹ Див.: Нахлік Є. Віражі Франкового духу... С. 130–134, 383.

² Павлик М. Відчит із 13-ого липня 1901 р. С. 25. Майже так само в першодруку, де замість *чільніці* — *чільнійші*: Павлик М. Памяти Михайла Драгоманова. С. 24.

³ Павлик М. Відчит із 13-ого липня 1901 р. С. 25. У першодруку: «багато повістарів та віршарів наплодилося у нас ostatним часом і в Російській і особливо в Галицькій Україні» (Павлик М. Памяти Михайла Драгоманова. С. 24).

⁴ Павлик М. Відчит із 13-ого липня 1901 р. С. 26. Так само в першодруку: Павлик М. Памяти Михайла Драгоманова. С. 24.

⁵ Павлик М. Відчит із 13-ого липня 1901 р. С. 26. У першодруку: «пливе собі “без кормила, без весла”, бо нема у нас літературної критики» (Павлик М. Памяти Михайла Драгоманова. С. 24).

критика й белетристика, щоб розвиватись «на дійсну користь нашому народови, то мусить зачепити за літературну критику Драгоманова та й іти в напрямі, вказанім ним»¹. (Невдовзі цю нішу заповнив молодий Сергій Єфремов, неонародницький літературний критик, який, однак, на відміну від Драгоманова, більший акцент клав на національних імперативах.) Так навіть за часів становлення раннього українського модернізму Павлик обстоював позитивістсько-реалістичний, ба більше — персонально драгоманівський, погляд на літературу як таку, що покликана виконувати громадянську та соціальну функцію.

MYKHAILO PAVLYK: THE EVOLUTION OF A CABINET IDEOLOGIST

Yevhen NAKHLIK

The author raises the question of the mutual influence of M. Drahomanov, M. Pavlyk, and I. Franko, proving that Pavlyk was a cabinet leader of a radical party, primarily a journalist and publicist, not a speaker. Moreover, he was largely a doctrinaire (after Drahomanov), while Franko had a better sense of social reality and the effective forces in history than they did. At the same time, Pavlyk, while promoting Drahomanov's community socialism and federalism, criticized the Marxist doctrine of a centralized socialist state in his publications of 1883, thirteen years ahead of Franko, who began criticizing communism and social democracy in print only in 1896–1907. The article covers the trial of Pavlyk and Franko in 1892 over the publication of Engels' brochure «Utopian and Scientific Socialism» in Ukrainian translation by Yu. Bachynsky.

Pavlyk's acceptance and promotion of the idea of Ukrainian statehood is traced. In several political and journalistic works published in 1897, 1902, 1907, 1909, and 1911, after Drahomanov's death, Pavlyk tried to rehabilitate his mentor, who had a reputation as a federalist, vulnerable in new times, when the movement for political independence and state separateness was growing in Ukraine on both sides of the border, and stretched to make him a potential Ukrainian statesman, an independent. However, these tendentious attempts are more likely to indicate Pavlyk's own national-state reorientation. In the «Preface» to his edition of Drahomanov's historical and journalistic studies «Lost Time. Ukrainians under the Tsardom of Moscow (1654–1876)» (1909) and in the «Preface» to his book «Mykhailo Drahomaniv as a Politician» (1911), Pavlyk persistently and categorically motivated the ultimate liberation of Ukraine from Russian imperial despotism and the formation of an independent Ukrainian state.

Keywords: M. Pavlyk, I. Franko, M. Drahomanov, Yu. Bachynskyi, Kazuo Nakai, political and state independence of Ukraine, socialism, Marxism, Russian imperialism.

¹ Павлик М. Відчит із 13-ого липня 1901 р. С. 26. У першодруку: «та йти в напрямку, ним показанім» (Павлик М. Памяти Михайла Драгоманова. С. 24–25).

«І СТАНЕ ВІЛЬНА НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА»: ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ПАВЛИКА НА ПРОБЛЕМУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Петро ШКРАБ'ЮК

В історії суспільно-політичного життя Галичини і всієї України на зламі століть одним із найвизначніших діячів був Михайло Павлик. Його безкомпромісний характер, організаторські здібності, публіцистичний таланти, як зрештою, жертівність і соціально-державницькі устремління найповніше розкрилися у рамках ним підготовленої та за його участі створеної Русько-української радикальної партії. Сама ж РУРП була організаційним оформленням того радикально-соціалістичного руху, що в останній чверті ХІХ ст. охопив найдіяльнішу й народодлюбну частину української інтелігенції, будителем якої і найчільнішим представником був Михайло Павлик. Цей рух йшов до Галичини двома шляхами: безпосередньо з Європи, де він виник ще наприкінці ХVІІІ ст., і з підросійської України — головню через Михайла Драгоманова, Сергія Подолинського та інших шукачів такого суспільного ідеалу, який би відповідав найзаповітнішим прагненням українського народу.

В особі Михайла Павлика радикалізм знайшов особливо відданого провідника. Саме завдяки йому новий рух на галицькому ґрунті приборав своєрідних форм. Якщо в сусідніх країнах, зокрема Польщі, він поширювався передусім серед робітництва, то в Галичині — серед селян, адже селянство тут становило понад 90 % населення і з-поміж 10 народів Австро-Угорщини було найбільш упосліджене — і економічно, і політично. Тому ідеї радикалізму здобули тисячі прихильників. Отже, Радикальна партія виникла не випадково, а за велінням часу. Діями М. Павлика та інших фундаторів РУРП керувала палка любов до селянства, яке в ту пору було синонімом усього українського народу, і рішучий протест проти політики москвофілів та народоців, котрі зовсім не цікавились соціальним станом цього народу або цікавились недостатньо. Звідси той величезний авторитет, який завоювали Михайло Павлик — а разом і РУРП в усіх верствах населення, і не лише Галичини. Не без впливу М. Павлика Радикальна партія виховала новий тип політично активного громадянина, борця, патріота.

У РУРП сам М. Павлик пройшов еволюцію від соціаліста-федераліста до державника-самостійника. Ці державницькі погляди кристалізувалися в полеміці з «молодими» радикалами, які домоглися того, що РУРП першою ввела до своєї програми (1895) постулат повної політичної самостійности українського народу. Перемога «молодих» була тим більш знаменною, що на їх бік врешті перейшли і «старші» радикали, зокрема І. Франко та М. Павлик. У серпні 1914 р. М. Павлик був обраний заступником голови (Костя Левицького) Головної Української Ради,

яка репрезентувала три головні галицькі партії — РУРП, УНДП та УСДП. РУРП, значною мірою завдяки М. Павликові, мала не лише крайове (регіональне), а й всеукраїнське значення. Вона першою вжила у назві термін «український», тим самим підкреслюючи етнічну і територіальну соборність усіх українських земель, тоді як у Галичині побутував етнонім «русин», «руський». Радикали підтримували національний рух у Великій Україні, друкуючи у виданнях партії твори наддніпрянців, пересилаючи туди свою літературу, відправляючи до Києва своїх посланців. Натомість наддніпрянці підтримували радикалів матеріально. Почуття всеукраїнства виявляв і М. Павлик.

У цьому контексті важливо простежити, як мірою політичних ідей і світоглядних переконань Михайла Павлика еволюціонували його державницькі погляди аж до кристалізації головної ідеї — української самостійности.

«Оце в мене не раз зривавсь щодо України сепаратистичний дух, а тепер він тим паче розвиваєсь. Гірко тепер Україні, та не солодке буде в зв'язку з ер[жа в н і м] р о с с і й с к і м і при конст[итуції], де єї всякі сойми та деруни задавлять, мабуть, гірш Галичини»¹.

Треба завести на своїй землі козацький лад, насамперед — економічний, бо до політичної боротьби за інтереси Росії український народ вже не підніметься. «Ця думка кільчить ся помалу вже й на Україні (про Польщу етн[ографічну] ніщо й казати), а є вже й деякі такі українці, що иншого виходу й не бачать»².

Такі думки М. Павлик висловив ще наприкінці червня 1885 р. — за 21 рік до послання в Думу. І перегукувалися вони з думками киянок. У Києві тоді існував жіночий гурток, і там ці питання обговорювалися. Членом гуртка була Олена Доброграй, яка приїжджала до Львова та обмінювалася схожими думками з М. Павликом³.

Він усвідомлював: визволитися буде не просто. Проти виступлять усі політичні російські діячі. Одначе вже й литовці та білоруси⁴ хочуть політичного зв'язку не з Росією, а з іншими народами. І резюме:

«Мало по мало, мабуть всі українці дійдуть до того переконання, що екон[омічні] і моральні сили України старчать на те, щоб жити хоть би й осібною державою чи кількома. Адже користь зі зв'язку з рештою Росії для нас дуже невелика, а втрата завше була, є й буде»⁵.

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. (1876–1895) / зладив М. Павлик ; видав Др. Лев Когут. Чернівці, 1910. Т. IV : (1882–1885). С. 393.

² Там само. С. 394.

³ Павлик М. Михайло Драгоманів як політик. Львів, 1911. С. 10.

⁴ З ними М Павлик зустрічався у сільськогосподарській школі в Дублянах під Львовом (див.: Там само. С. 9).

⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. IV : (1882–1885). С. 394.

М. Павлик викладав свої міркування обережно, делікатно. І вже через місяць пише, що після виїзду М. Драгоманова в Україні останніми роками багато що змінилося в головнім, і це треба конче знати, аби всі писання й заходи в цьому напрямку не були марними. А у виносці пояснення: головне полягало «в тім, що тоді українці — прихильники Антоновича — задумали були відірватися від Росії, в осібну державу¹, а не добиватися політичної волі у звязі з Росією, — як радив Др[агоманов]»². М. Павлик мав на увазі працю «Вільна спілка», в якій М. Драгоманов писав, що «взагалі відокремлення українського населення від інших областей Росії в окрему державу (політичний сепаратизм) є річчю не лише у кожному випадку дуже тяжкою, якщо не неможливою, — але при певних умовах цілком непотрібною...»³

Посилання на наддніпрянців тут цілком умотивоване. Саме в ті роки посилювався конфлікт між М. Драгомановим і старогромадівцями: їм не подобалось його «москалізаторство», відсутність «національної свідомості» і т. д.⁴ А для нас важливіше — посилання М. Павлика на конкретних людей. Бо ж відомо: Володимир Антонович та його однодумці, передусім Олександр Кониський, були австрофілами, мріяли, щоб — у разі російсько-австрійської війни — «Україну забрав австрійський цісар». Проте в листі М. Павлика йшлося, очевидно, не про еventуальний перехід під скіпетр Габсбургів, а про щось більше — про окрему державу. Мабуть, саме про це він каже у несподіваному висновку: «Я тій зміні дуже врадувався»⁵.

Орієнтація на конституційну Австрію щоразу піддавалась випробуванням.

«Не прихилить вона до себе, не згрупує навколо себе нікого, а ще й відхилить від себе й Галицьку Русь: і вільна Україна, як і вільна південно-східна Слов'янщина, повстати буде мусіла на руїнах Австрії, як і на руїні деспотичної Росії»⁶.

Ці слова були сказані після четвертого арешту М. Павлика та його сестри Анни у вересні 1885 р. Вони і є відповіддю тим дослідникам, які приписували радикалам австрофільство (В. Осечинський та ін.⁷). Ні, австрофільською РУРП ніколи не

¹ Отже, ця ідея панувала не лише в гуртку О. Доброграй.

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. IV : (1882–1885). С. 431.

³ Вольный Союз — Вільна Спілка : Опыт украинской политико-сициальной программы / Свод и объяснения М. Драгоманова. Женева : Типография «Громадь», 1884.

⁴ Суть цих звинувачень віддзеркалена Б. Грінченком у його кн.: Листи з України Наддніпрянської. Друковано Буковині за рр. 1892–1893. Київ, 1917. Детальніше про погляди та діяльність М. Драгоманова див.: Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.). Київ, 1971; Федченко П. М. Михайло Драгоманов: Життя і творчість. Київ, 1991; Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова : Збірник наукових праць. Київ, 1991.

⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. IV : (1882–1885). С. 432.

⁶ Там само. 1910. Т. VI : (1890–1891). С. 34.

⁷ Осечинський В. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. Львів, 1954. С. 120.

була, хоч і не закликала до насильницького повалення державного ладу. Криваві баденівські вибори розвіяли ілюзії навіть у тих, хто ще сумнівався.

Піддавались випробуванням і державницькі тенденції М. Павлика. Навесні 1887 р. львівський журнал «Przegląd społeczny» попросив читачів виявити своє ставлення до сепаратизму. М. Павлик висловився попервах перед М. Драгомановим:

«На мій погляд, з котрим годяться всі поступовіші галичане, укр[аїнцям] не слід зрікатись і думки про політичну самостійність, тільки ж багато говорити про це тепер або ставити його на першій місці, як хоче Prz[egląd] sp[ółeczny], значить починати будову від даху»¹.

Зараз головне — просвіта людей, тобто праця знизу вгору, а там буде видно. На просвіту народу М. Павлик відпускає не менш як... 50 років².

Як бачимо, ідеал української державности в ту пору раз у раз привертав увагу М. Павлика, але не опанував ним остаточно. І все ж він переконує М. Драгоманова, що добре було б справу про політичну незалежність України поставити бодай теоретично, бо ж народовці (зокрема О. Огоновський) говорять, що в радикалів любови до Батьківщини нема³. Довгоочікувані слова — «бодай теоретично поставити справу про політичну самостійність України...». А значить — виступити з відповідною програмою чи заявою. Або висловитись у пресі, як це вчинив через три роки В. Будзиновський, а ще через три — Ю. Бачинський. М. Павлик цього не зробив. І не без вини М. Драгоманова. «Той вплив, який Драгоманів мав на Франка, лише в'язав духа цього великого українця. Дух Франка розпростер широко свої крила аж тоді, коли, — як се сам казав, — увільнився з-під впливу Драгоманова», — писав В. Будзиновський. І далі: «Павлик не мав того щастя й — цілком змарнувався»⁴.

В. Будзиновський сказав півправди. Павликів дух в'язала також надмірна любов до селянства, а всяка надмірність, як відомо, шкідлива. Вона була тими шорами, які не давали глянути ширше, далі. М. Павлик не лише оглядався на М. Драгоманова, а й остерігався: от буде незалежна держава, а «панство візьме верх, і вийде, що робітні люди для нього посвятилися»⁵. Ці консеквенції впливали з його соціалістичних візій. Незважаючи на розбіжності в поглядах на національне питання між українськими й російськими (як рівно ж польськими) соціалістами, М. Павлик продовжував вірити передусім у соціальне визволення і, отже, у спільність дій всіх демократів. А «такі справи як “національні держави”, — звірявся М. Драгоманову, — можна покласти в самім кінці, поки народ не стане такий сильний, що не дасть над собою взяти верх. А для цього треба тисячі інших речей, а не думки про нац[іональні] держ[ави]»⁶.

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Чернівці. 1912. Т. V : (1886–1889). С. 172.

² Там само.

³ Там само. С. 172–173.

⁴ Будзиновський В. Смішне в поважнім. Т. 9. С. 67.

⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. VI : (1890–1891). С. 160.

⁶ Там само.

Після IV з'їзду РУРП суперечності у світоглядній позиції М. Павлика, породжені соціалістичними візіями, поволі стираються. Вже 1898 р. на Франковому ювілеї М. Павлик підтвердив свою згоду з програмою РУРП, нагадуючи, «що остаточна ціль нашої партії — повна політична самостійність Руси-України...»¹. І в цьому допомагають самі соціалісти. Ще 1886 р. він пророчо писав: «Я певнісінький, що в Росії скінчиться на тім, що “р[осійські] революціонери” стануть стовпами status quo на другий день революції, і будуть ляяти Вас за те, що смієте їх критикувати з погляду наймірнішого поступу»².

Та найбільшим прозрінням був міжнародний конгрес соціалістів в Амстердамі 4–22 серпня 1904 р. Посланців двох українських партій тут не визнали, бо вони репрезентували недержавну націю³. «Чи наші українські соціал-демократи виведуть із сего відповідні висновки?» — запитував М. Павлик. Ясно ж: мета проводирів соціал-демократії — «захопити теперішні держави у свої руки. Якби се їм повелося, то вони певнісінько нищили би бунтівників плебейських націй незгірше від офіціальних сторожів теперішніх держав». Українські соціалісти повинні перестати працювати під чужими прапорами, а «наперти з усеї сили на соціалістичні організації по націях, і втягати всі нації плебейські та й робучі маси народів до н о в о г о с о ю з у н а р о д і в : без того соціалізм, організований і тероризований виключно централістами-державниками, мусів би стати м о г и л о ю народів...»⁴.

Прозріння прозрінням, але ще і 1904 р., і 1905-го М. Павлик думає про союз народів, федерацію — і на це є деякі підстави: в Росії революція, в Австро-Угорщині — всезагальна боротьба за виборчу реформу. Та ось 1909 р. він видає брошуру М. Драгоманова «Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1876)». І пише передмову, в якій відстоює думку, що М. Драгоманов «ніколи не був противний самостійній українській державі», наводить його висловлювання з нього приводу. І якщо вже в посланні до Думи М. Павлик пробував полемізувати зі своїм учителем («Ми позволимо сказати лиш одну свою думку, відмінну трохи від думки Драгоманова, — а то думку про автономію національностей»), а виникла вона «на підставі власного довголітнього досвіду в Австрії»), то зараз він безповоротно став на дорогу визнання постулату повної державної незалежності.

Період після 1901 р. для М. Павлика — це період опрацювання спадщини М. Драгоманова: видавання і його творів⁵, і своїх (про нього). 1901 р. Павлик читав

¹ Громадський голос. 1896. 15 листоп.

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. V : (1886–1889). С. 79.

³ УСДП представляв М. Ганкевич, РУП (Революційну українську партію) — Е. Голицинський (пс. Павловський). Останній пішов на компроміс і записався до російської делегації. М. Ганкевич принципово склав мандат, повернувся додому.

⁴ Павлик М. Соціалізм і теперішні держави // Новий громадський голос. 1904. 18 верес.

⁵ З-поміж багатьох виділяється найбільша за обсягом (362 с.) праця М. Драгоманова «Розвідки про українську народну словесність і письменство». Львів, 1906. Т. 3 (362 с.) ; 1907. Т. 4. 399 с.

доповідь про М. Драгоманова на вечорницях у Львові¹, їздив у Болгарію па могилу М. Драгоманова з нагоди 7-ої річниці його смерті². То був період глибоких роздумів і переживань. Отож, прочитавши «Пропаций час», М. Павлик провів аналогію з роками революції —

«коли то на політичнім позорищі світа явився загал російських українців: безсильний, безпорадний, несвідомий, майже кругом заляканий, чекаючий змилування від московсько-російських політичних дуків — дійсний, жасний продукт їхнього пановання над Україною! І се в пору, коли тому загалови приходить мати діло майже виключно з офіціальними російськими ордами, — відносно нечисленими, тай ослабленими, а раз, було, й лежачими!»³

І це ще можна витерпіти. Та що буде, резонно цікавиться М. Павлик,

«при заведенню в Росії “конституційного ладу”, з центрами: в Петербурзі, Москві (та, мабуть, і в Варшаві), коли російській Україні прийдеться мати діло з десятками мільонів, так кажучи, зофіціалізованих московсько-російських (а почасти й польських!) орд, — усіх партій, від чорносотенної аж до соціально-демократичної, — мільонів, зіяючих централізмом та ворожнечою до волі неофіціальних націй, особливо ж нашої, української!.. Та вони просто розтопчуть Україну так, що не можна буде й пізнати, де вона була!

Одно спасіння: в и р в а т и с я з ц а р с т в а
н а ш о ї п р о п а щ о с т и, в і д д і л и т и й
в і д г о р о д и т и у к р а ї н с ь к у з е м л ю
в і д Р о с і ї — я к н а й ш в и д ч е, з а в с я к у
ц і н у, п о к и щ е ч а с...»⁴

М. Павлик розуміє, яке неймовірне напруження сил, яка люта боротьба чекає Україну, боротьба,

«грозяч[а] скаженими репресаліями з боку російства. Але ліпше впасти відразу, ліпше таки й не жити, ніж конати сотні років, дурячи себе надією на краще життя під Росією»⁵.

І. Франко критикував безоглядну позицію М. Павлика⁶.

¹ Павлик М. Памяти Михайла Драгоманова / Відчит М. Павлика на вечірницях устроєних в Його честь українською молодіжю у Львові 13. липня 1901 р. Чернівці, 1902.

² ЦДІА України у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 63, арк. 1–6.

³ Павлик М. Передмова // Драгоманів М. Пропаций час. Українці під Московським царством (1654–1876). Львів, 1909. С. 7.

⁴ Там само. С. 7.

⁵ Там само. С. 8

⁶ Див.: Франко І. «Михайло Драгоманов. Пропаций час. Українці під Московським царством (1654–1876). З передмовою Михайла Павлика. Львів. 1909» // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 47. С. 402–404.

Промовистим було і Павликове привітання учасникам свята січових товариств у Станіславові в травні 1910 р. Він говорив, що січовий рух повинен охопити весь народ — і «тоді напевне скінчиться його політична неволя під вражим москалем — і стане вільна, незалежна Україна, без хлопа і без пана, якої бажали і бажують її найкращі сини»¹.

М. Павлик не тільки декларував державницькі погляди, а й був причетний до формування структур державницького характеру. У 1910–1912 роках він — отаман Львівської повітової «Січі», чимало причинився до формування січових осередків на Львівщині². 7 грудня 1912 р. взяв участь (від Радикальної партії) у створенні Головної Української Ради — ГУР: його обрали заступником голови.

Яким він був у ту пору? Як виглядав? Он який портрет змалював «Громадський голос» під час святкування на Косівщині 60-ліття М. Павлика (1913)³:

«<...> в Москалівці перед брамою з смerek... стояв чоловік середнього росту, сивуватий, але ще здоровий, в руках тримав папір і говорив привіт до панка, що стояв перед ним маленький, волос сивий, з верха голови лисина, а також худий, лиш шкіра та кості.

— А се що за панок такий мізерний?..

— Та же се Михайло Павлик...

На брамі чоловік скінчив промову і взяв Павлика за руку, а за другу другий чоловік, що стояв близько, тай повели через браму до трибуни. За брамою повитали Павлика січовики...».

М. Павлик на вигляд ніколи не був багатирем, а тихою, слабосилою людиною, що дуже контрастувало з його пристрасними писаннями і дивувало сучасників при першому знайомстві (М. Драгоманова, косівського старосту та ін.)⁴. В останні роки він особливо бідував, не випадково пенсії йому добивалися знамениті професори І. Пулюй та І. Горбачевський⁵, але, наголошує «Діло», «при всій бідності зберіг... до кінця життя зверхню елегантність, яка в нього так гармонізувала з ніжністю в товариських зносинах й душею ідеаліста...». Далі газета додає, що М. Павлик з радістю засідав у президії ГУР «як заступник голови, мріючи з молодечим запалом про збудування української держави»⁶.

Війна внесла корективи в суспільно-політичне життя краю. На початку серпня 1914 р. М. Павлик разом із представниками УНДП (д-р К. Левицький) та УСДП (М. Ганкевич) підписав від імени РУРП відозву до народу, що закликала «до бою за

¹ Громадський голос. 1910. 1 черв. До привітання приєдналась і Анна Павлик.

² Там само. 1912. 22 листоп.; див. також: ДАЛО, ф. 290, оп. 1, спр. 5, 6, 7.

³ На привітання // Громадський голос. 1913. 22 трав.

⁴ Див.: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1910. Т. III : (1879–1881). С. 484; 1910. Т. VI : (1890–1891). С. 190.

⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 233, арк. 9.

⁶ Діло. 1915. 13 лют.

здійснення ідеалу, який в теперішню хвилю з'єдинює ціле українське громадянство!», а закінчувалась побажанням: «Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!»¹ А 3 вересня 1914 р. російські війська вступили до Львова. Українські інституції перед тим перебралися до Відня. Виїхала і редакція «Діла», випустивши останнє — 193-є — число за 2 вересня 1914 р. У Відні було відновлено випуск газети і в січні вийшло чергове 194-те число. Та яким же було здивування редакції, коли виявилось, що у Львові, вже під час окупації, д-р І. Свенціцький та М. Павлик видрукували два наступні номери «Діла», продовжуючи попередню порядкову нумерацію (194 і 195). Вони описали події перших днів інвазії Львова².

Це була остання суспільно-політична акція М. Павлика. Його ім'я залишилось і серед тих, хто підписав українську відозву (бо така відозва була тільки польською мовою, «немов поминаючи тим самим українську людність м. Львова»), яка закликала українське населення міста визнати факт входу російської армії до Львова, а тому «задержати повний супокій і достоїнство»³.

Коли українські установи покидали Львів, М. Павлика запитували, що думає робити, запрошували з собою. М. Павлик відповів: «Я вже такий старий і близький смерті, що мені нічого не страшно!»⁴ Йому дійсно нічого не було страшно. Але сили таки вичерпувались. Вже на смертному одрі він говорив: «...не жаль мені вмирати. Одно лиш мене болить: москалі! Коли ж вони наміряються забратися від нас? Та сьак чи так, я переконаний: прийдуть наші!»⁵ А 24 січня 1915 р. М. Павлика не стало.

Іронія долі: ховали М. Павлика попи-москвофіли. Їх запросив хтось із похоронного комітету, який утворив В. Охримович. Прийшов тільки один священник-народовець (добровільно) і віддав небіжчикові християнські почесні. Прибув також І. Франко. «Він ходив повільними кроками довкола Павликової домовини» (ще в його помешканні)⁶. Сестра Михайла Павлика, Анна, залишилася сама. Вона працювала хранителькою у Національному музеї, споруджувала — так і не завершивши — будинок-санаторій на Косівщині для недужих письменників і дітей-сиріт. Померла 13 жовтня 1928 р., і її поховали в одній могилі з Михайлом Павликом на Личаківському цвинтарі у Львові, поле № 3.

Після смерті М. Павлика заряд РУРП не збирався⁷. Попри це, РУРП не розпалася. Однак К. Трильовський заново «створив» її в Коломиї 16 лютого 1919 р. Інші радикали зібрались на справжній, повноважний з'їзд у Станіславові

¹ Діло. 1914. 6 серп.

² Дещо ширше про М. Павлика під час окупації див. спогади М. Рудницького «Михайло Павлик» // Майже однаково.

³ Діло. 1914. 5 верес.

⁴ Там само. 1915. 13 лют.

⁵ Громадський голос. 1916. 1 берез.

⁶ Там само.

⁷ Про передвоєнні і воєнні роки діяльності РУРП див., зокрема: ІЦДІА України у Львові, ф. 387, оп. 1, спр. 24, арк. 2–3.

(22 берез. 1919 р.), виключили К. Трильовського з партії та вибрали головну управу: Л. Бачинського, С. Даниловича, І. Макуха, О. Назарука та ін. Центральним органом партії став часопис «Народ»¹. Радикали відновили цю назву наче в пам'ять про свого товариша М. Павлика.

У лютому 1926 р. РУРП об'єдналася із соціалістами-революціонерами Волині. Виникла соціалістично-радикальна партія, яка діяла до вересня 1939 р. Її життя припинили ті, чия тоталітарну суть М. Павлик збагнув задовго до практики «соціалістичного» будівництва.

Михайла Павлика називали ідеалістом, фантастом, диваком, людиною, яка з реальним життям не має нічого спільного. А виявилось, що він був найбільшим реалістом.

В історії українського суспільно-політичного життя постать М. Павлика стоїть в одному ряді з М. Драгомановим, І. Франком, М. Грушевським та іншими чільними діячами того часу. Про це ж — з певним застереженням — писав перший біограф М. Павлика, Михайло Лозинський, невдовзі після його смерті:

«Не залишив Павлик по собі визначних творів, які передавали б його ім'я грядучим поколінням. Але коли візьмемо на увагу ту невсипушу працю, якою зазначилося життя Павлика в нашій національній житті, той ідеалізм, з яким він віддавався тій праці, й ту жертву цілого життя, яку він приніс ідеї, — то Павлик являється одною з великих, історичних постатей в житті нашого народу»².

«AND FREE, INDEPENDENT UKRAINE WILL BECOME»: MYKHAIL PAVLIK'S VIEWS ON THE PROBLEM OF THE UKRAINIAN STATE

Petro SHKRABYUK

The study outlines how radical ideas spread on the territory of Galicia and how Mykhailo Pavlyk, one of the leaders of the Ukrainian Radical Party, evolved from an advocate of socialist-federalistic views to a supporter of independence. The main theses of his views on the issue of Ukrainian independence and his belief in the need to distance himself from imperial domination are emphasized in the «Preface» to his edition of Drahomanov's historical and journalistic studies «Lost Time. Ukrainians under the Tsardom of Moscow (1654–1876)» (1909).

Keywords: M. Pavlyk, M. Drahomanov, a radical party, statist views, independence.

¹ Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. Відень, 1921. С. 47–48.

² Лозинський М. Михайло Павлик: його життя і діяльність. Відень, 1917. С. 23.

ПУБЛІЦИСТИКА МИХАЙЛА ПАВЛИКА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «НАРОД» (1890–1895): ФАТАЛЬНІСТЬ СОЦІАЛІСТА

Олег БАГАН

Участь Михайла Павлика в часописі «Народ» і сам факт постання цього періодичного видання в 1890 р. були вагомими факторами свого часу в плані розвитку українського інтелектуального й культурного життя. Галицькі соціал-демократи (тобто члени Русько-української радикальної партії, заснованої офіційно щойно в 1890 р., але як політичний рух відомої в Галичині від 1876 р.) вже давно мріяли про своє якісне пресове видання. Як відомо, тоді якраз занепав після появи лише першого числа їхньої часопис «Товариш», що виходив у Львові за редакцією І. Франка й М. Павлика. Як подає у своїй «Історії української преси» Аркадій Животко, причиною зупинення «Товариша» був бунт молодих радикалів на чолі з В'ячеславом Будзиновським, які закидали редакції, серед іншого, й цілком безглузді критичні зауваження, зокрема, що «часопис був занаціоналістичний, реакційний»¹. Хоча насправді цей перший номер «Товариша» був місткий і багатоаспектний за літературним, публіцистичним, культурологічним наповненням (див. довідку про «Товариш» у «Літературознавчій енциклопедії» Юрія Коваліва²).

Про заснування «Народа» Михайло Лозинський у брошурі «Михайло Павлик. Його життя і діяльність» писав так:

«Нарешті, діждався Павлик своєї газети. На основі рішення гуртка однодумців почав він видавати газету “Народ”. Нову газету підписував Павлик як видавець, Франко — як відповідальний редактор. Головним редактором, на якого спадала майже вся редакційна літературна та вся редакційно-технічна праця, був Павлик. Головними співробітниками, які давали найцінніші річі, були Драгоманів і Франко. Видання газети розпочато, властиво, без фондів, на товариську складку. Та зараз прийшов з грошовою підмогою Драгоманів, а опісля весь час підмагали видавництво приятелі й однодумці Драгоманіва з російської України»³.

З огляду на те, як часто давали свої матеріали до газети І. Франко і М. Драгоманов, а їх було вельми багато, можемо ствердити, що ці два велети української культури були дуже зацікавлені у видаванні часопису. Це й закономірно, адже радикальний лівий рух у Галичині існував понад десятиліття, а ще не мав своєї сталої

¹ Животко А. Історія української преси. Мюнхен, 1990. С. 135–136.

² Літературознавча енциклопедія / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 1. С. 486–487.

³ Лозинський М. Михайло Павлик. Його життя і діяльність. Відень. 1917. С. 15.

ідейної трибуни. Тому з появою «Народа» інтелектуальні лідери руху кинули свої творчі сили на розвиток періодичного видання.

Цікаві факти про розвиток часопису наводить той же М. Лозинський далі:

«“Народ» був першою пробою публічного виступу радикальних елементів серед тодішнього українського громадянства. При кінці 1890 р. ті самі елементи закладають українську Радикальну партію. “Народ” був весь час свого існування літературним органом партії (фірму партійного органу носив він тільки якийсь час), а Павлик — головною літературною підпорою і “Народу”, і партії. Під’їдали і “Народ”, і партію, і самого Павлика вічні гурткові суперечки, які часто знаходили яркий вислів і на шпальтах “Народу”. В жовтні 1892 р. Павлик, почасти під впливом тих суперечок, перенісся з “Народом” до Коломиї, де тоді був головний осередок масового радикального руху, й там перебув два роки, видаючи побіч “Народу” також популярну радикальну газету “Хлібороб”. Та в жовтні переноситься він з “Народом” знову до Львова, щоб бути в осередку політичного життя краю і національного життя австрійських українців»¹.

Отже, на основі цього повідомлення можемо з’ясувати суттєвий факт: часопис «Народ» за весь період видання мав два місця виходу — Львів і Коломию. Це важливо уточнити, оскільки в українській довідниковій літературі часто трапляються неточності: вказується лише Коломия як місце видання. Друга уточнювальна теза: часопис «Народ» ніколи не був літературним журналом, як це іноді подається в різноманітних українських довідникових та загальнопросвітніх джерелах. За характером публікацій, тематикою, обсягом, публіцистичним наповненням це була типова *суспільно-політична газета*. Культурна тематика була в часописі, але становила невелику частину від загальної кількості публікацій.

Наш огляд часопису «Народ» за 1890–1895 рр. дає змогу зробити його загальні оцінки як видання нового типу, зорієнтованого на журналістські моделі передових країн Європи. Передусім, це було видання з виразною «печаттю духа» його головного редактора — Михайла Павлика. Його соціал-демократичні переконання, лівий культурний світогляд, темперамент жвавого публіциста, гостра принциповість великого громадянина, послідовна націленість на ідейну боротьбу з конкурентними політичними середовищами Галичини — від москвофілів до клерикалів — виявляються в кожному числі часопису, в його стилістиці й концептуалістиці. За тим, як «Народ» реагував на події в Галичині, наскільки відважно й безкомпромісно його редакція боролася з усіма виявами політичної корупції, культурно-громадянської загумінковості, наскільки сміливо розкривала всі можливі болячки й провали соціального життя, можна твердо сказати, що це був найгостріший за проблематикою і найбільше відповідальний за моральною позицією галицький часопис тієї доби.

Високий інтелектуальний рівень «Народу» задавали три його провідні автори: сам Михайло Павлик, Михайло Драгоманов та Іван Франко. Ці три постаті україн-

¹ Лозинський М. Михайло Павлик. Його життя і діяльність. Відень. 1917. С. 17.

ської публіцистики у кожній своїй публікації демонстрували глибоку прив'язаність до соціальних та національних інтересів українського народу, широту поглядів, добру вишколеність в ідеологічній проблематиці, трактуючи суспільно-політичні події в краї з позицій реформаторського соціал-демократизму. Поза сумнівом, доба «Народа» — це період якісного зростання галицької публіцистики загалом, оскільки загальна концептуалістика часопису виховувала нове галицьке громадянство з такою силою слова й ідейною послідовністю, систематичністю й наполегливістю, яких тоді було дуже мало в історії галицької преси.

Упродовж цих неповних 5-ти років виходу «Народ», незважаючи на різні виклики перед редакцією, розвивався рівно, і це була заслуга його головного редактора. Михайло Павлик надавав часописові бойовитости, принциповости й гострої актуальности.

Особливе місце мала тема соціального життя в Галичині, що було закономірно для соціал-демократичної політичної лінії видавців. Такі матеріали готували насамперед М. Павлик і І. Франко, а також діячі Радикальної партії молодшого покоління: В'ячеслав Будзиновський, Микола Ганкевич, Северин Данилович, Євген Левицький, Володимир Охримович, Кирило Трильовський, Роман Яросевич. Сукупно їхні публікації характеризувалися багатим соціологічним, економічним та демографічним фактажем, політичною гостротою й актуальністю, системністю критики загальної суспільно-політичної ситуації в краї та внутрішньої політики Австро-Угорщини. До найгостріших публікацій М. Павлика на соціальні теми можна віднести такі: «Нужда в Галичині» (1890, № 5), «Наші селяне й радикалізм» (1890, № 23), «Почин до економічної організації нашого краю» (1891, № 3).

Вартує виділити такі три головні лінії «Народа»:

- 1) регулярне висвітлення актуальної громадянсько-політичної проблематики під кутом зору передусім соціальних інтересів галицького селянства;
- 2) послідовна викривальна боротьба з москвофільством у Галичині, яке розумілося радикалами як абсолютне зло, що гальмувало весь розвиток краю; нещадно критикувалася політична поведінка москвофілів, їхнє фарисейство й постійні мімікрування, холуйство й безпринципність, їхня псевдокультурна політика як цілковите відступництво від інтересів нації;
- 3) систематичні ідеологічні полеміки з галицькими народовцями, яких критикували за нерозуміння і неучасть в соціальному житті краю, далекість від інтересів найбільш вразливих верств галицького суспільства; радикали категорично не приймали політичної лінії «нової ери», яку народовці подавали як «велике порозуміння з поляками» і «вдалий тактичний хід», часто дії та особи народовців саркастично висміювалися, як, наприклад, у статті І. Франка «П. Вахнянин серед “сміття”» (1893, № 21); загалом, радикали сприймали народовців як конкурентів, великою мірою — як профанаторів, фарисей-«угодовців», що лише прикривається іменем Т. Шевченка (наприклад, стаття М. Павлика «Шевченко в чужій хаті» (1891, № 8)

У темі критики москвофільства М. Павлик надрукував такі важливі свої статті: «Нова еволюція серед москвофілів» (1891, № 10–12), «Іван Наумович» (1891, № 19), «Наша питома інквізиція» (1893, № 2), «Месія чи Антихрист?» (1894, № 15). М. Павлик намагався бути максимально об'єктивним і принциповим, як у статті «Іван Наумович», де він докладно проаналізував спадщину й постать І. Наумовича, відсіюючи зерно від половини: критикував за національне відступництво й хвалив за велику просвітницьку працю, коли той писав мовою, близькою до народної.

У темі змагання з народовцями М. Павлик був значно активнішим. Це відображено у таких публікаціях: «Про угоду між інтелігентними русинами» (1890, № 8), «Ще про угоду та її плоди» (1890, № 24) [в цих статтях містилася критика «нової ери»], «Аби тільки по-руськи» (1890, № 23), «“Правда” і “Кіевское слово”» (1890, № 2–3), «Угодова Хроніка» (1891, № 1), «Шевченко й радикали перед угодовцями» (1891, № 9), «Посол Телішевський про ситуацію» (1892, № 1), «Похорони “нової ери?”» (1893, № 1), «Нова “Нова ера”» (1893, № 4, 5, 8, 12–13), «Ще про “Нову еру” і консолідацію русинів» (1894, № 13–14).

Ще одна велика тема «Народа» — полеміка із Греко-Католицькою Церквою й розгортання низки пропозицій щодо реформування її діяльності. М. Павлик був тут помірно активним: «В справі церковній у Галичині» (1893, № 1), «Наше попівство і цивілізація» (1893, № 2); «Ще про львівську гр[еко]-к[атолицьку] семінарію» (1890, № 9). Загалом, «Народ» вельми скептично ставився до ролі ГКЦ в житті галицького суспільства, бачив її надмірну обережність, відірваність від реалій життя галицьких найбідніших верств, її відстороненість від насущних питань громадянського та національного життя в краї та глобальних ідей розвитку європейської цивілізації.

М. Павлик був активним і послідовним у розвитку емансипаційної ідеології. Цій темі присвячено такі його статті: «В справі робітних людей і жінок в Галичині» (1890, № 23), «Перші ступні русько-українського жіноцтва» (1890, № 4), «В справі просвіти русинок» (1890, № 13), «Товариство руських жінок на Буковині» (1894, № 19); рецензія на збірник «Наша доля»: «Жіноча Бібліотека. Видає Наталія Кобринська» (1894, № 3). Як відомо, галицькі радикали були лідерами в цьому питанні в масштабах всієї України, тож «Народ» систематично й широко представляв жіноче громадське життя в краї.

Закономірно, що соціал-демократичний часопис приділяв багато уваги тематиці й проблематиці тогочасної соціальної еміграції. Вів свої публікації в цьому руслі й М. Павлик: «Про еміграцію наших людей» (1890, № 1), «Про американську Русь» (1890, № 9), «“Україна” в Америці» (1893, № 20).

Писав М. Павлик і суто ідеологічні статті, в яких давав оцінку поточній суспільно-політичній ситуації і висловлював свої ідейно-філософські погляди. Це статті: «Наші селяни й радикалізм» (1890, № 23), «На чий млин вода?» (1890, № 8), «На дорогу» (1890, № 21), «Аби тільки по-руськи» (1890, № 23), «Неоплатність р[усько]-української літератури» (1893, № 2). Разом із І. Франком, С. Даниловичем,

Є. Левицьким, Р. Яросевичем Михайло Павлик написав «Програму Русько-української радикальної партії» (1890, № 20).

Особливу вартість і цікавість, на нашу думку, становлять численні статті М. Павлика на загальнополітичну тематику, оскільки вони дають поглиблене розуміння тодішньої історичної ситуації, жваво інтерпретують події, є переважно полемічними за ідейним навантаженням і виявляють неабиякий публіцистичний талант автора. Серед цих публікацій варто виокремити такі статті: «На соймі» (1890, № 1, 2), «Галицькі політики» (1890, № 5), «Загальне голосоване в Галичині» (1891, № 1), «Угодова хроніка» (1891, № 1), «На чужім празнику» (1891, № 4), «До ситуації» (1892, № 19), «На чім стоїмо?» (1892, № 22–23), «До характеристики галицьких відносин» (1893, № 21), «Женихане республіки з деспотизмом» (1893, № 21), «Два зйїзди» (1894, № 5), «Ще про “безвихідність” українського соціалізму» (1894, № 16), «Моя бродська Одиссея» (1894, № 3, 4, 5). М. Павлик вів регулярну розгорнуту рубрику «Політика краєва і загранична», особливо активно — в 1892 р. Тут ми знаходимо надзвичайно гострий і широкий аналіз поточних подій, бачимо велику вправність публіциста.

У плані національного виховання галицького суспільства часопис «Народ» за керівництва М. Павлика був наполегливим і принциповим як у викритті польського шовінізму, так і в критиці російського великодержавництва. Можна твердо оцінити як позитивну цю його лінію, таку, що навчала галицьке суспільство здорового критицизму, будила його опірність, формувала програму всеукраїнської консолідації з Наддніпрянською Україною. Тут відзначимо критичний відгук М. Павлика на книгу «О безвыходности украинского социализма в России» автора, що підписався «О. П.» (1892, № 1), в якому рецензент викриває зверхність, неправдивість, антиукраїнську упередженість російського автора й загалом частини російської ліво-ліберальної інтелігенції. Ці свої тези М. Павлик розгорнув і в наступній публікації: «Ще про “безвихідність” українського соціалізму» (1894, № 16).

У такому контексті цікавою була публікація в «Народі» статті М. Павлика «Споминки В. Короленка про Чернишевского» (1894, № 16), в якій він наводив нетипові факти про життя і творчість знаменитого лівого інтелектуала й кумира радикальної російської молоді.

М. Павлик активно провадив і свою культурницьку лінію в часописі, але завжди потужно посилену його ідейними переконаннями. У цій темі він давав як суто практичні статті, аналітику, наприклад, «Про перестрій руских читалень» (1890, № 10), так і статті-дослідження, наприклад, «Хто писав українські “Проповіді Гречулевича”?» (1893, № 21). В останній автор доводив, що знамениті «Проповіді», підготовлені о. Василем Гречулевичем (1791–1870), який походив з Поділля, були в другому виданні мовно відредаговані й «українізовані» Пантелеймоном Кулішем у сенсі наближення до народної мови.

Особа й творчість П. Куліша, очевидно, цікавила М. Павлика як феномен, але ставився він до неї досить критично, як і личило соціал-демократові. У «Народі» ще

з'явилася його цікава стаття «Куліш та Крашевский. Причинок до руско-польських відносин» (1892, № 20–21) — важливе супровідне слово до трьох листів П. Куліша, адресованих польському письменникові, це проливало світло на невідомі сторінки тодішнього українсько-польського політичного діалогу. Того ж року М. Павлик опублікував розвідку «Куліш про свою справу з поляками» (1892, № 24–25), суттєво розширивши трактування теми взаємодії двох народів. Ці статті, очевидно, вартувало б сьогодні передрукувати, як важливі віхи розвитку української культурологічної та націософської думки.

1893 р. М. Павлик розгорнув полеміку із П. Кулішем у статті «Про “строїтелів” та “руїнників”. Відповідь М. Павлика П. Кулешу» (1893, № 1, 2, 3), в якій знов намагався розібратися в ситуації 10-літньої давности за листуванням П. Куліша із Ю. Крашевським і дещо критикував його застарілі погляди й наївну та хибну стратегію на витворення єдиного національного фронту змагань та порозуміння з поляками.

Період «Народа» фіксує одну знакову подію, яка кардинально вплине на інтелектуальну та політичну історію галицького суспільства, — ідейне розходження між М. Павликом і І. Франком. У примітці до статті І. Франка «Не в пору патос» (1894, № 19), М. Павлик не погоджується з його думкою, що в 1848 р., під час революції в Австрії, галицькі українці все-таки здобули собі якісь національні важливі преференції через союз із монархією. М. Павлик, слідом за В. Будзиновським, якого критикував І. Франко, твердив, що соціальні фактори, а не національні, були важливішими для галицького українства, і тоді, в 1848 р., воно багато втратило. Натомість І. Франко у своїй статті обгрунтовано доводив, що русини зуміли таки, попри загальний відсталий і провінційний характер свого суспільно-політичного становища, здобути певні надійні позиції для національного відродження і це порятувало їх в майбутньому як націю. Тут ми бачимо перший етап того великого розходження, коли М. Павлик, зберігаючи свої соціалістичні світоглядні орієнтири, буде й надалі головним критерієм поступу вважати тільки соціально-демократичні здобутки українства, а І. Франко з кожним роком буде ускладнювати й поглиблювати свою націософську аналітику й віддавати перевагу національно-демократичним критеріям, згідно з принципами його світоглядної еволюції від засад соціалізму й позитивізму до філософських ідей ірраціоналізму та національного волюнтаризму¹.

«Народ» під орудою М. Павлика жваво відгукувався на всі найменші, по-громадянському прогресивні й активні події, які відбувалися в Галичині. Тому в часописі було багато повідомлень про селянські віча, які відбувалися майже по всьому краю, про соціальні або правові зіткнення між селянами і владою чи шляхтичами-землевласниками. Тож на шпальтах видання ми бачимо велику *школу громадянського*

¹ Див. про це: Баган О. Культурологічна і націософська проблематика в літературознавчих студіях Івана Франка (Пізній період творчості: 1895–1907 рр.). Дрогобич : ДДПУ ім. І. Франка, 2021. С. 19–43; Нахлік Є. Віражі Франкового духу: Світогляд. Ідеологія. Література. Київ : Наукова думка. 2019. С. 46–88.

виховання галичанства. Без цієї школи годі собі уявити ту національну мобілізацію галицького суспільства, яку воно продемонструвало в період становлення «Українського П'ємонту», у 1900–1914 рр.

Зрозуміло, що серед авторів «Народа» вирізнялися своїм інтелектуалізмом і широтою бачення національних та культурних проблем Михайло Драгоманов й Іван Франко. Вони не просто задавали тон виданню, а постійно дивували новими аспектами висвітлених тем, поглиблювали свою аналітику, в культурологічному плані — витворювали простір таких ідей та оцінок, які вводили українство в європейський контекст. Окреме місце в часописі займав Михайло Драгоманов, як відомий впливовий наставник і метр для М. Павлика, який подбав й про фінансову основу видання. М. Драгоманов друкував у «Народі» все: свої гострі політичні виступи, безнастанні полеміки з іншими політичними середовищами й самими галицькими радикалами, культурологічні статті, великі праці, наприклад: «Чудацькі думки (Листи на увагу мудрим людям через редакцію “Народа”» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1894), наукові розвідки, мемуари («Австро-руські спомини» [1892]). Особливо відчувалося його домінування в 1894 р., що вже й шкодило самому виданню, яке через великі й одноманітні матеріали М. Драгоманова втрачало актуальність проблематики, а така тенденція, як ми це знаємо із світового досвіду розвитку журналістики, може бути навіть смертельною для часопису.

Сам Михайло Павлик, попри публіцистичне завзяття й принциповість критики своїх політичних опонентів, насамперед, народовців, а також церковних середовищ і москвофілів, залишався в рамках суворої соціалістичної ідеології. Він зрідка підіймався у своїх писаннях до ширших націософських узагальнень, до нестандартного бачення культурних проблем і завдань, які стояли перед нацією, не давав того розуміння історичного процесу кінця ХІХ ст., який витворював нову реальність європейської цивілізації — Модернізм. Соціальна проблематика і її критерії оцінювання всіх історичних подій — це була його інтелектуальна «планка», яку йому, очевидно, так і не вдалося подолати. Скажімо, від М. Павлика годі було чекати, щоб він піднявся до таких висот націософських розмислів, які показав І. Франко в статті «Слов'янська взаїмність в розумінню Яна Колляра і тепер» (1893, № 16, 18, 21, 23–24).

Інакше кажучи, М. Павлик не продемонстрував якісної світоглядної еволюції, він залишився догматичним драгоманівцем і відкритий конфлікт між ним і І. Франком, який визрів у кінці 1890-х рр., коли останній разом із групою соціалістів-радикалів перейшов до новоствореної Української національно-демократичної партії (1899 р.), був неминучим. Як і пізніше, у 1900-і рр., коли відверта й дошкульна критика І. Франком ідейних позицій М. Павлика в оповіданні «Хома з серцем і Хома без серця» (1904) та у статті «Михайло Павлик (Замість ювілейної сільветки)» (1905) набувала ознак жорсткого сарказму й висміювання.

Тож про період редагування М. Павликом часопису «Народ» вартує зробити такі узагальнення. Це були дуже продуктивні роки громадянської й публіцистич-

ної праці, які стали віхою в розвитку українського суспільно-політичного життя. «Народ» став важливою трибуною для захисту насущних соціальних інтересів українського народу в Галичині. Редакторська лінія часопису, проведена М. Павликом, була спрямована на піднесення рівня галицької публіцистики, на витворення ідейного простору соціал-демократичної думки, яка в умовах Галичини сприймалася як раціональна, прагматична програма цілісного піднесення краю. Принципово критикуючи два інші політичні табори в Галичині, народовців і москвофілів, галицькі радикали позитивно вплинули на загальне політичне становище в краї: їхня критика примусила перших зробити свою політику більше практичною і звернутою до насущних інтересів селянства, а других вона ще більше маргіналізувала й дискредитувала в очах галицького соціуму. Публікації М. Павлика на сторінках «Народа» показують, що їхній автор залишався до кінця цього творчого періоду в міцних рамках соціал-демократичної ідеології і його розходження із найближчим другом та ідейним соратником, Іваном Франком, ставало близькою невідворотністю. Стилістика й концептуалістика «Народа» стала доброю школою для лівої галицької інтелігенції та учасників Радикальної партії, з них виросло таке важливе видання наступного періоду, як «Громадський голос», яке виходило з перервами у 1895–1939 рр. і потужно вплинуло на галицьку громадянську самосвідомість.

**PUBLICISTICS OF MYKHAILO PAVLYK
ON THE PAGES OF «NAROD» MAGAZINE (1890–1895):
THE FATALITY OF A SOCIALIST**

Oleh BAHAN

The research covers the journalistic creativity of the Ukrainian political thinker, writer, and cultural figure Mykhailo Pavlyk (1853–1915) during the period of his editing of the magazine «Narod» (1890–1895). The main aspects of M. Pavlyk's opinion journalism were analyzed, and its problems, trends, and skill level were determined. The problematic blocks of this journalism are outlined: active coverage of internal politics in Galicia, categorical criticism of Galician Muscophiles, ideological polemics with the political camp of Narodov, criticism of the line of the Greek-Catholic Church, coverage of the women's emancipation movement, problems of social emigration from Galicia, exposition of ideological program provisions. It was emphasized that Narod, edited by M. Pavlyk, consistently fought against the manifestations of Polish chauvinism and Russian grand statism. M. Pavlyk had many of polemics, particularly with the Ukrainian classic P. Kulish, and gave the magazine combativeness and principles. Its main collaborators were M. Dragomanov and I. Franko, who were distinguished by the breadth of their creative issues. In general, M. Pavlyk remained in the dogmas of social democratic ideology, which became a certain fathom for him: in the following period, he lost influence in Galician society.

Keywords: opinion journalism, social democracy, radicals, Galicia, ideology, criticism, social emigration, emancipation.

•◊• Розділ 2 •◊•

**ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ОТОЧЕННЯ
МИХАЙЛА ПАВЛИКА**

МИХАЙЛО ПАВЛИК — ІВАН ФРАНКО: СПІВПРАЦЯ ТА КОНФРОНТАЦІЯ (ПУБЛІЦИСТИКА ТА ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА)

Михайло ГНАТЮК

Письменникам, публіцистам, літературним критикам Іванові Франку та Михайлу Павликові належить роль провідників національного та культурного життя українців Галичини та Наддніпрянщини останньої третини ХІХ — початку ХХ ст. Визначаючи основні риси свого покоління, у листі до польської письменниці Елізи Ожешко, від 13 квітня 1886 року, І. Франко писав:

«В середині 70-х років виступило у нас на сцену нове, наймолодше покоління, до котрого я й себе зачисляю. Покоління те внесло в програму нашого народовства нові домагання: крім теоретичної оборони самостійності малоруського народу, воно домагалось практичної оборони інтересів народу на полі економічним і соціальним, домагалось служби інтелігенції для інтересів робочого люду в літературі реального зображення життя того люду і тої інтелігенції і ширення правдивої розумної освіти між людом і інтелігенцією» [т. 49, с. 57]¹.

І. Франко та М. Павлик, найяскравіші представники цього покоління, визначали «температуру» українського інтелектуального, громадського та політичного життя Галичини того часу. Як за життя, так і після смерті, М. Павлик залишався у тіні своїх сучасників, зокрема, приятеля та однодумця І. Франка. Поза тим, він був громадсько-політичним діячем, одним з засновників Русько-української радикальної партії, її головою з 1899 року, яскравим прихильником «громадівського соціалізму», дійсним членом НТШ.

Народився М. Павлик у Монастирку біля Косова, навчався у гімназіях Коломиї та Львова. У 1854 році він став студентом філософського факультету Львівського університету, був членом «Академического кружка», одним із активних співробітників його органу — студентського журналу «Друг». З перших років навчання в університеті М. Павлик був прихильником москвофільських ідей. Очевидно, немало роль у цьому відіграв Іван Гушалеви́ч, учнем якого був М. Павлик ще у Львівській гімназії.

Під впливом М. Драгоманова у середині 1870-х років М. Павлик перейшов на українофільські позиції, ставши речником його ідей в Галичині. Успішне навернення М. Павлика, як і І. Франка, від москвофільства до українства було проявом еволюції національної свідомості молодих українців останніх трьох десятиліть ХІХ ст.

¹ Тут і далі — поклики в тексті (із зазначенням томів і сторінок) на вид.: Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1976–1986; Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 54.

Дослідники (А. Швець) визначають декілька основних етапів взаємин І. Франка з М. Павликом: студентський період (праця в «Академічному кружку» та редакції журналу «Друг»); етап співпраці у виданнях «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», пізніше — епістолярний діалог М. Павлика з М. Драгомановим (1879–1882), співпраця у виданнях «Зоря» та «Поступ» (1884), праця в Русько-українській радикальній партії (1889–1899), нарешті, загострення конфлікту у 1905 році — в час виходу Франкової статті «Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки».

Після запису на філософський факультет університету (1875) І. Франко поселився разом з роком старшим студентом М. Павликом у так званій Бойківській кам'яниці недалеко від Галицького базару у Львові. З того часу почалася їхня спільна праця в «Академічеському кружку», на засіданнях якого обидва студенти виступали з доповідями на літературні теми, а також робота у редакції журналу «Друг». М. Павлик та І. Франко доклалися до того, щоб 1876 року журнал перейшов з «язичія» на народну мову.

Цьому сприяли три листи М. Драгоманова (1875–1876) до редакції часопису, в яких женецький вигнанець орієнтував молодих галицьких письменників, передусім І. Франка та М. Павлика, на демократичні ідеї, які, на його думку, культивувала російська література. Автор листів намагався навчати українських письменників

«на зразках російської літератури, закриваючи для них інші канали, хоча загальнолюдські гуманні цінності (за які боровся М. Драгоманов) цілком зрозуміло пронизували також західні літератури того часу <...>. Він [М. Драгоманов. — М. Г.] ніяк не міг зрозуміти того, що навіть найдемократичніший, на словах, російський інтелігент не відмовиться від російського міражу для того, щоб стати покровителем малоросійського, навіть культурницького, не те що суспільно-політичного сепаратизму»¹.

Зазначимо, що в українському інтелектуальному житті останніх трьох десятиліть ХІХ ст. літературоцентризм відіграв чи не найважливішу роль, коли літературна творчість молодих талановитих учнів М. Драгоманова впливала на суспільне та мистецьке середовище Галичини.

Літературно-критичні статті І. Франка та М. Павлика, друковані на сторінках журналу «Друг», відображали певну тенденцію цього студентського часопису. Франкова стаття «Слівце критики» за своєю естетичною спрямованістю співзвучна зі статтею М. Павлика «Николай Васильович Гоголь» (Друг, 1876, № 15). Ця стаття орієнтувала галицьких письменників на естетичні уроки майстра слова, які виявилися у спрямованості на життя простолюду, врешті, на боротьбу з «викривленими поняттями цілого суспільства».

М. Павлик та І. Франко під впливом трьох листів М. Драгоманова до редакції журналу «Друг» виступали проти ідей, культивованих у творах галицьких літе-

¹ Дашкевич Я. Михайло Драгоманов // Дашкевич Я. Постаті. Львів, 2006. С. 292.

раторів того часу. Так, І. Франко у ранній статті «Поезія і її становисько у наших временах» критикував фальшиві романтичні тенденції, характерні для поем галицьких письменників, зокрема Корнила Устияновича. Іноді думки молодого критика були надто абстрактними. Визначаючи правдиву дефініцію поезії, І. Франко писав:

«Життя, яко приплив животворящого Божого духу, єсть її [поезії. — *М. Г.*] предметом, но тільки доти, доки тліє в нім іскра божества. Природа, носячи на собі печать краси, може бути її предметом, бо абсолютна краса, — то також божество. В природі іскра божества: величчє, гармонія, краса, єсть тим, що нам подобається. Природа ніколи не може її сама собою затемнити, пригасити і стратити так, як чоловік, просто вона всегда може служити за предмет поетичного представлення» («Поезія і її становисько в наших временах» [т. 26, с. 398–399]).

Публіцистичний талант М. Павлика суттєво доповнював літературну критику побратима. М. Павлик вважав, що для виховання літературного смаку простолюдю важливу роль мають зіграти ширення освіти, зокрема заснування народних читальень. У 1870-х, на початку 1880-х років літературно-критичні та публіцистичні виступи молодих адептів М. Драгоманова мали значний вплив на їхні художні твори.

Ще зі студентських часів М. Павлик проявив себе непримиренним критиком священництва. Така настанова молодого адепта соціалістичних ідей «граничила з маніяцтвом у відношенні до священників, яких він хотів би стерти з лица землі...» (А. Дольницький). Ці погляди М. Павлика були одним з основних пунктів звинувачень під час відомого соціалістичного процесу в 1878 році.

Ставлення до священників проявилось і в художніх творах Павлика-письменника. Один з персонажів його повісті «Ребенщукова Тетяна», — писав пізніше І. Франко, —

«висловлює погляд, що було б ліпше, якби люди не в'язалися з собою церковним шлюбом, а “парувалися, як птахи”. За сей уступ книжку сконфіковано, і се був один із головних пунктів оскарження [на судовому процесі 1878 року. — *М. Г.*]. Розуміється саме собою, що сей уступ перед присяглими можна було оборонити — не жадним крутіством ані вибріхуванням, а просто подаючи його як погляд наївного селянина та ще й гуцула, приведений у повісті для характеристики людей і ситуації. Але яке ж було зачудування усіх присутніх на розправі, коли д. Павлик поставив справу зовсім инакше і зсолідаризувався з сим поглядом» («Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки» [т. 54, с. 533]).

М. Павлик був заарештований на півроку, а журнал «Громадський друг» (перший і другий номери) був конфікований. Наслідки цього процесу друзі відчували протягом усього життя. Особливим було ставлення галицьких народовців до них відразу після судової розправи. Тодішні члени «Бесіди» з підозрінням дивилися на кожного молодого активного студента, чи не криється в нім адепт І. Франка та М. Павлика.

У 1887 році у І. Франка, М. Павлика та І. Белея виник задум видавати «Дрібну бібліотеку» — дешеву серію книжок, завданням якої було знайомити галицького читача з кращими зразками світової літератури. Упродовж 1887–1880 років вийшло 14 випусків серії. Молоді видавці залучили до цього студентів з Наддніпрянщини, членів віденського товариства «Січ» та активну молодь Галичини. У серії «Дрібна бібліотека», крім інших, були надрукована стаття М. Драгоманова «Література українська, проскрибована урядом російським» (1878). «Дрібна бібліотека» була популярною серед галицької молоді, «вона відіграла певну роль, пропагуючи реалістичну літературу, сприяючи поширенню в Україні модерної наукової думки, пробуджуючи інтерес до досягнень науки і культури»¹.

У 1879–1882 роках М. Павлик вимушено перебував у Женеві, де разом з М. Драгомановим і С. Подолинським видавав часопис «Громада». В той час М. Павлик стає наче членом сім'ї М. Драгоманова, «співпрацює з ним у редакції “Громади” й на інших ділянках суспільного життя. Вважає ідеалом людини не лише Михайла Петровича і його дружину Людмилу Михайлівну, яку характеризує як найкращу жінку»².

Після повернення М. Павлика до Львова І. Франко планував залучити його до співпраці у часописі «Зоря», редактором якого мав стати І. Франко після О. Партицького. Проте після усунення І. Франка з редакції цього часопису цим намірам не вдалося здійснитися.

У серії «Наукова бібліотека», яку 1887–1888 років започаткував І. Франко, були надруковані праці М. Павлика «Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині» та «Про русько-українські народні читальні» (1887), у яких автор дав широку картину культурницької праці української інтелігенції в Галичині.

М. Павлику та І. Франкові належить провідне місце у творенні Русько-української радикальної партії (1890). І. Франко був очільником партії з 1890 до 1899 року. В 1899–1914 роках її очолював М. Павлик. Активну участь у роботі партії відігравали В. Будзиновський, С. Данилович, Є. Левицький та ін.

У період співпраці двох письменників у радикальних часописах «Народ» та «Хлібороб» М. Павлик як редактор надрукував ряд творів І. Франка: «Іван Вишенський. Руський писатель XVI віку», повість «Для домашнього огнища». До 25-річного ювілею творчості І. Франка (1898) М. Павлик опублікував бібліографічний покажчик під назвою «Спис творів Івана Франка за перше 25 літе его літературної діяльності. 1874–1898» (Львів, 1898). Незважаючи на неповноту та певні неточності, цей покажчик став важливою основою для дальших бібліографічних описів творів І. Франка.

¹ Якимович Б. Іван Франко — видавець : Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. С. 71.

² Денисюк І. Листи Михайла Павлика до Михайла Драгоманова / Іван Денисюк // Денисюк І. Літературознавчі і фольклористичні праці : У 3 т., 4 кн. Львів, 2005. Т. 1. Кн. 1. С. 397.

М. Павлик з висоти 25-річних взаємин з І. Франком писав про те, що і вихованням, і звичками, і вдачами, і талантами вони не різнилися:

«Ми були доконечні один до одного, поповняли себе взаємно, поправляли і в головному, в справі визволення наших робучих людей та визволення русинів з усяких духових пут ми все йшли бік-о-бік по одній дорозі і до одної цілі, так що русини вважали нас “сіямськими братами” — близнятами, зрослими докупі. В політиці руській ми справді чинили одно моральне тіло, одно Я»¹.

Стосунки І. Франка з М. Павликом були не завжди рівними. Це виявилось, зокрема, в оцінці М. Павликом окремих творів І. Франка («На дні», «Панталаха», «Лель і Полель») та його листі до М. Драгоманова з приводу передмови до збірки «В поті чола». Іноді ці оцінки були нав'язні намаганням М. Павлика дати свої пропозиції щодо доопрацювання першопублікацій творів І. Франка. Будучи речником ідей М. Драгоманова в Галичині, М. Павлик повторював і не завжди творчо розвивав ідеї свого учителя, що дало підстави І. Франкові справедливо сказати:

«вся публіцистика і вся наука д. Павлика — не що інше, як повторювання думок і не раз навіть слів Драгоманова, часто вирваних із зовсім іншого зв'язку і повторюваних із неособливим зрозумінням їх змісту і зовсім не до речі» («Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки» [т. 54, с. 541]).

І. Франко, попри всі контроверсійні стосунки з М. Павликом, говорив про їхні приязні відносини, що проявилися протягом усього життя:

«Свідчуся сумлінням, я не ворог д. Павлика, вже хоч би тому, що ніколи не забуду прожитих із ним літ, спільно перебутих терпінь і світлих хвиль <...> вже хоч би тому, що в таких разі мусив би бути ворогом і своєї власної минувшини, і многих найкращих хвиль свого життя, що нерозривно в'яжуться зі згадкою про д. Павлика. Я ніколи не забуду його широти й делікатности в поведженні зі мною в не одній важкій і прикрій для мене хвилі» («Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки» [т. 54, с. 538]).

Хоча в окремих спогадах діячів, зокрема радикальної партії, маємо певну ідеалізацію цих взаємин, «все ж таки Франко і Павлик були щирими друзями, що все і всюди взаємно себе піддержували, що в понятті всіх становили одну нероздільну цілість, як сіамські браття»².

Для сучасної науки про літературу особливу цінність становить листування М. Павлика з наслідниками М. Драгоманова. Ці листи

«раз у раз кидають рефлекси на громадське життя у Львові та в Києві. Виясняють, наприклад, хто спонукав Лесю Українку вступити в полеміку з Іваном Франком. Додають ще один лавровий листочок до вінка Андресві

¹ Павлик М. Голос небіжчика // Громадський голос, 1900. № 3/4. 15.ІІ. С. 19.

² Данилович С. Спогади про Івана Франка. Львів : Каменяр, 2011. С. 252.

Шептицькому: виявляється, митрополит прагнув купити архів Драгоманова, Франка, як уже перед тим придбав архів Павлика (який, до речі, і зберігся в прекрасному стані саме в Національному музеї)»¹.

У 1905 році громадськість Галичини відзначила ювілей 30-річчя літературної та громадської діяльності М. Павлика. Від Наукового товариства ім. Шевченка І. Франко надіслав привітання ювілярові:

«Високоповажний Пане, Товаришу! Філологічна секція Наукового товариства імени Шевченка прилучається до ювілейного обходу Вашої 30-літньої діяльності і, шануючи в Вас одного з перших піонерів поступового та народолюбного напрямку в Галичині, неustraшеного і незламного борця за народні права, пильного робітника коло освіднення народної маси та разом із тим свого товариша на полі наукової роботи в Науковім товаристві імени Шевченка, бажає Вам здоров'я і сил до дальшої праці на хосен дорогої всім нам науки і на пожиток та славу нашого народу» («Привітання М. Павликові» [т. 54, с. 520]).

У своїй ювілейній промові (1905) М. Павлик дав оцінку діячам радикальної партії, які «з завзятістю, гідною кращої справи, розшматовували радикальну партію, топчучи ідеали своєї молодости»², натякаючи передусім на І. Франка. Не оминув він і Наукового товариства імени Шевченка, членом якого став завдяки праці про читальні в Галичині. Зрештою, завдання наукового характеру Товариства М. Павлик так і не до кінця зрозумів. Оцінюючи працю М. Павлика у Науковому товаристві імени Шевченка, І. Франко підкреслив, що найпродуктивнішою була його діяльність в організації структури самого Товариства. Його науковий доробок був вельми скромний. І про це писав І. Франко:

«Зовсім непродуктивний як член секції [філологічної. — М. Г.], яка протягом усього часу від його вибору не бачила від нього ані одної наукової праці, не чула ані одного його реферату про якусь чужу працю, щобільше, не чула ані одної річевої критичної уваги про яку-будь наукову працю, обговорювану в секції, так само непродуктивний як член комісії етнографічної та мовної <...>» («Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки» [т. 54, с. 550]).

Надрукована на сторінках ЛНВ (1905) рецензія І. Франка надовго роз'єднала близьких приятелів.

Смерть М. Павлика у січні 1915 року викликала в І. Франка не тільки співчуття, а й тверезу оцінку зробленого приятелем його молодости. Організатори похорону не дали слова поетові, вважаючи його не відповідним з огляду на їх непорозуміння останніх років. Своє переживання І. Франко висловив у поезії «На смерть М. Павлика. Д[ня] 26 січня 1915 р.»:

¹ Денисюк І. Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових / Іван Денисюк // Денисюк І. Літературознавчі та фольклористичні праці : У 3 т., 4 кн. Львів, 2005. Т. 1. Кн. 1. С. 399.

² Ювілей 30-літньої діяльності Михайла Павлика. У Львові, 1905. С. 76.

Належав він до тих людей, котрих
Хоч і зігне, але зломать не може
Нужда сього життя, котрі не бачать
Противностей і небезпеки там,
Де в душах їх присвічує ідея <...> [т. 3, с. 387].

Зрозуміло, що нерівні за талантами та працьовитістю І. Франко та М. Павлик внесли вагомий вклад у розвиток громадсько-політичного, культурного та наукового життя українців Галичини кінця XIX — початку XX ст.

MYKHAILO PAVLYK AND IVAN FRANKO: COOPERATION AND CONFRONTATION (OPINION JOURNALISM AND LITERARY CRITICISM)

Mykhailo HNATIUK

In this study, the author examines the personal relationships and creative collaboration of Ivan Franko and Mykhailo Pavlyk, the significant figures in the Ukrainian intellectual and social life of Galicia. The creative relationship between these two prominent figures began in 1875 and lasted about forty years. They were both Mykhailo Drahomanov's students and continued his traditions in the last decades of the 19th and early 20th centuries in public life, opinion journalism and literary criticism.

Mykhailo Pavlyk is the author of the first bibliographic description of Ivan Franko's work, which became the basis of the Ukrainian scientific bibliography on the writer's work. Certain misunderstandings between them were reflected in Franko's article «Mykhailo Pavlyk. Instead of a Jubilee Portrait», which, however, did not overshadow their cooperation on the path of cultural advancement in Galicia at that time.

Keywords: Mykhailo Pavlyk, Ivan Franko, Mykhailo Drahomanov, journalism, literary criticism, publishing projects.

ІВАН ФРАНКО — МИХАЙЛО ПАВЛИК — МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ: ТЕОРІЯ ГРОМАДІВСТВА

Галина САБАТ

Складні взаємини І. Франка (1856–1916), М. Павлика (1853–1915) та М. Драгоманова (1841–1895) — це найцікавіша проблема дослідників, особливо з точки зору заангажованості їх у політичні питання. Іван Франко, який зазнав значного ідейно-психологічного впливу М. Драгоманова, не завжди погоджувався з усіма його думками й позиціями, зокрема піддав різкій критиці його конституційні погляди, між ними не раз спалахували суперечки. Драгоманов нерідко звинувачував Франка в «нещирості до товаришів, як, напр., до Павлика»¹, який не відходив від накресленої лінії свого ідейного наставника й керувався його настановами. Учень, який пройшов світоглядну еволюцію від послідовника свого учителя-соціаліста до речника «реального націоналізму», після смерті Драгоманова в 1895 р., звільнившись від багаторічного тиску, проаналізував його світоглядні позиції, оцінив різнобічну діяльність, ревізував спадщину в працях «Що таке поступ?» (1906), «Поза межами можливого» (1900), «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» (1906) та ін. Натомість М. Павлик, на відміну від свого друга, залишився до кінця життя вірний ідеалам М. Драгоманова, який «був не лише світоглядним наставником <...>, а й ідеологічним наглядачем над ними»².

Після вступу до Львівського університету Іван Франко восени 1875 р. знайомиться з Михайлом Павликом, який вже навчався на філософському факультеті.

«Я заприятелював тут з М. Павликом. Хоч оба ми були хлопські сини, але наше виховання, розвій і склад думок були дуже не однакові, не говорячи вже про превелику різницю темпераментів і привичок. То й не дивно, що приязнь наша була властиво зразу вічною суперечкою» [т. 49, с. 244]³, —

писав Франко в листі від 26 квітня 1890 року до М. Драгоманова. Під вплив останнього потрапив через систематичне листування, яке розпочалося 1877 р. після знайомства з ним роком раніше у москвофільському (русофільському) студентському товаристві «Академіческий кружок» (наступні зустрічі відбудуться аж в 1890 й 1892 роках у Відні). Франко стає членом «Академіческого кружка», бо там була бібліотека й видавалися альманахи «Дністрянка» та журнал «Друг», де він язичієм друкував свої перші проби пера під псевдонімом Джеджалик. Ще гімназистом

¹ Лист до Олени Пчілки. ІЛ. Ф. 28. Од. зб. 2303. Арк. 3.

² Нахлік Є. Виражі Франкового духу. Світогляд. Ідеологія. Література. Київ : Наукова думка, 2019. С. 64.

³ Франко І. Зібрання творів: У 50 томах. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 49. С. 244. Покликаючись на це видання, в дужках вказуємо том і сторінку.

Франко у 1874 році дебютував на сторінках «Друга» сонетом «Народнії пісні». Опісля під впливом М. Павлика й І. Франка, які редагуватимуть «Друг», часопис перейде на демократичні позиції, з язичія — на народну мову. Р. Горак стверджує: «Те, що Михайло Павлик був для Івана Франка авторитетом — факт незаперечний, як і той, що саме він мав і великий вплив на становлення Франка як письменника. Саме завдяки Михайлові Павликові Іван Франко вступив у ряди москвофілів, керуючись тою самою ідеєю, що й Павлик»¹.

Москвофіли намагалися русифікувати галичан, і в цьому їх підтримувала росія. Натомість українофіл з Наддніпрянщини Михайло Драгоманов, який перебував на той час у Швейцарії, трьома листами до редакції журналу «Друг» (ці листи Франко через понад 30 років вмістить додатком до книжки «М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших. 1887–1895») здійснив переворот у способі мислення молоді. Після прочитання другого листа до «Друга», в якому М. Драгоманов подав цілу програму «українщини», одухотворений українською ідеєю М. Павлик схвильовано писав до кореспондента-вчителя: «Як то добре, що я пізнався з Вами: Ви мені допоможете роз'яснити те, до чого я так лиш інстинктивно пнуся»². Павлик відразу став «трубою Драгоманова», як його назвали галичани. Останній передав для них через Павлика сорок екземплярів брошури «По вопросу о малорусской литературе», в якій закликав письменників писати рідною мовою. М. Павлик дуже радів за свого товариша Франка, коли той відвернувся від москвофільства. Він розповідає Драгоманову в листі від 16 липня 1876 р., що його друг «хотів було відобрати собі жите, що таке уперед думав і писав»³, тепер же почав писати народною мовою, українською. Ще на початку 1876 р. Франко планував писати тільки для інтелігенції і говорив: «я не думаю писати по-хлопськи, за хлопів і для хлопів»⁴, але під наставництвом учителя «зовсім перевернувся». Про тодішню зміну своїх поглядів І. Франко розповів у промові на перших зборах партії радикалів товариства «Народна Воля», що відбувалися в Коломиї 30 липня 1893 р.⁵

Попри космополітичний світогляд М. Драгоманова, він один із перших у праці «Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880)», яку опублікував у Женеві 1881 р., висунув ідею соборности України, яку в «Святовечірній казці» (1883) І. Франко в символічному образі звеличено прекрасної жінки вивів як незалежну державу (омріяний край у творі має реальні просторові координати: «Дністер,

¹ Горак Р. Побратими // Науковий вісник літературно-меморіального музею Івана Франка у Львові. Львів : Каменяр, 2004. Вип. 4. С. 10.

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). Зладив М. Павлик; видав Др. Лев Когут. Чернівці, 1910. Т. 2. С. 12.

³ Там само. С. 96.

⁴ Там само. С. 120.

⁵ Перші збори радикального товариства політичного «Народна Воля» в Коломиї // Діло. 1893. № 159. 19/31. VII. С. 1.

Дніпро і Дон, Бескиди і Кавказ»¹). Драгоманов став головним речником українства в післяшевченківську добу, він

«перший поставив ясно українське національне питання серед русинів, вказав на суттєву різницю мови й літератури росіян і українців, про що до нього в Галичині майже нічого не знали <...> він прискорив національне самовизначення Франка»².

Молоді Павлик і Франко стали на «драгоманівську дорогу». Проте І. Франко на цій дорозі завжди дратував М. Павлика своїми незалежними поглядами, тож останній неодноразово скаржився Драгоманову на дволичність і опортунізм товариша.

Обравши драгоманівське українофільство, Франко все ж не зміг уникнути соціалістичного впливу свого наставника. Гавриїл Костельник зазначав: «Добре було, що Драгоманов розбудив у Франка “українство”. Але зле було, що Драгоманов розбудив у Франка атеїзм, соціалізм, політичне агітаторство і т. п.»³. Захопившись соціалістичними ідеями, молодий Франко починає співпрацювати з польськими соціалістами. Разом з Болеславом Червенським і Людвіком Інлендером він створює «Програму галицьких соціалістів», яка була видана у Женеві в 1881 р. На думку Є. Нахліка, «соціалістичні та федералістичні ідеї, що їх так наполегливо пропагував Драгоманов, захоплювали глобальною вселюдською перспективою»⁴, тому юний Франко, який тяжів до вселюдських ідей і якого «манила спільність людей, громад, країв», потрапив у вир соціалістичної пропаганди. Основні положення нової ідеології Франко виклав у своїй праці «Що таке соціалізм?» (1878). Як зізнавався письменник, йому імпонувала *теорія соціалістичного федералізму громад* (автономний федеративний устрій невеличких самоврядних громад), яку проповідував Драгоманов, а його ідеалам Франко спочатку був цілком відданий. Утопічна повість «Захар Беркут» (1882)⁵ представляла цілі фрагменти з програми Драгоманова, викладеної в «Передньому слові» до «Громади» (1878). (За дорученням таємного гуртка «Стара Громада», який був створений у Києві як суспільно-культурне товариство, що виросло на основі діяльності кирило-мефодіївців, Драгоманов у Женеві видавав журнал «Громада».)

У листі до Павлика від 12 листопада 1882 р. Франко поділився питаннями ідейно-тематичної спрямованості твору:

¹ Франко І. Святвечірня казка // Франко І. Казки. Повне зібрання / упорядник, автор передмови і коментарів Галина Сабат. 2-ге вид., зі змінами. Дрогобич : Коло, 2013. С. 109.

² Свенціцький І. Іван Франко // Подзвінне Франкові. Відгуки на смерть поета / упоряд., публ. і передм. Ярослави Мельник. Дрогобич : Коло, 2023. С. 280.

³ Костельник Г. Плюси й мінуси в поезії І. Франка // Церква. Нація. Культура. Вип. 1. Іван Франко і питання релігії. Збірник наукових праць. Дрогобич : Коло, 2004. С. 148.

⁴ Нахлік Є. Віражі Франкового духу. Світогляд. Ідеологія. Література. С. 29.

⁵ Спроба розглянути «Захара Беркута» в контексті світових утопій здійснена у монографії: Сабат Г. У лабіринтах утопії й антиутопії. Дрогобич : Коло, 2002. 160 с.

«Отже, я пишу повість історичну, з XIII віку (напад монголів), і ідеальну (по розумінню характерів, хоч реальну по методі писання, так як і Флоберова “Salambo”), в котрій стараюсь на підставі тих небагатьох актів історичних про давнє громадське життя показати життя самоуправне, безначальне і федеральне наших громад, боротьбу елемента вічево-федерального з деструктивним князівсько-боярським і вкінці з руйнуючою силою монголів» [т. 48, с. 329].

В основу «Захара Беркута» лягла наукова теорія громадівства. Ідейним підґрунтям повісти став Франковий історіософський трактат «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881–1882), в якому письменник розглянув процес виникнення держави, описав програму громадівців-соціалістів та висвітлив ідеї економіста і соціолога, приятеля М. Драгоманова Сергія Подолинського, співробітника женецького журналу «Громада», з праці «Громадівство й теорія Дарвіна», яка була надрукована французькою мовою в часописі «Revue Social» і німецькою в «Arbeiter-Wochen Chronik». У листі до М. Драгоманова Франко писав:

«В статті “Мислі о еволюції” я хотів зробити те, що недостатньо зробив Ланге в “Arbeiterfrage”, а що далеко краще, хоч коротко, сказав д. Подолинський, іменно оперти розвиток історичний і особливо соціалізм на дарвінізм, і думаю, що таке показання зв’язку між тими рядами явищ у нас для молодіжжі може багато придатися» [т. 48, с. 294].

С. Подолинський був також автором трьох соціалістичних брошур: утопії «Парова машина. Казка»; «Правда. Оповідання / Переклад з великоруського» — переробка брошури «Хитрая механика» російського та українського статистика й економіста, народника Василя Варзара, Женева, 1874; «Про бідність. Розмова перва». Ці брошури у січні 1877 р. у Львові конфіскувала поліція. Їх розкритикували народовці, про що Франко писав:

«З народовців В. Барвінський добачував у них “незаперечний вплив комуністично-соціалістичної пропаганди” і признав її “між нашим народом яко невідповідну і шкодливу”, між іншим, тому, “що індивідуальний характер нашого народу оказується противним комуністичній і соціалістичній нівеляції”, а також і тому, “що западний соціалізм і комунізм у теперішній своїй формі не може остоятися перед лицем науки” (“Правда”, 1877, стор. 164, 166)» [т. 33, с. 336].

Франко вперше ознайомився зі статтею Подолинського «Громадівство й теорія Дарвіна» ще навчаючись у Львівському університеті. Він слухав лекції з нової філософії природи професора Юліана Охоровича, автора наукової праці «Дарвін і його попередники» (1872), і брав участь у його семінарах «Філософські вправи». В листі до Павлика від 10 жовтня 1879 р. Франко згадував, що на заняттях Охоровича два тижні тривали суперечки про соціалізм і дарвінізм після прочитання статті С. Подолинського [т. 48, с. 213–214]. Отож у його праці теорія громадівства базується на вченні Дарвіна про природний відбір та боротьбу за існування. Пізніше Франко,

видаючи серію «Дрібна бібліотека», опублікував працю Подолинського «Життя і здоров'я» і сам став на позицію теорії «загальної еволюції» (до слова, Є. Нахлік у своїй книжці «Віражі Франкового духу. Світогляд. Ідеологія. Література» звернув увагу на промову нинішнього Папи Франциска на пленарному засіданні Папської Академії Наук 28 жовтня 2014 р., який вперше

«заявив про можливість поєднання у християнському світогляді **наукової теорії еволюціонізму** (природної еволюції Всесвіту й біологічної еволюції живих істот від найпростіших до людини, згідно зі вченням Дарвіна) і **релігійної концепції креаціонізму**, за якою світ і людину створив Бог»¹).

У цей час Франко переклав ще й працю німецького вченого Ернста Геккеля «Звідки і як взялися люди на землі?», яка також популяризувала вчення Дарвіна, викладене в роботі «Походження людини і статевий добір» (1871), і в 1879 р. опублікував у третій книзі серії «Дрібна бібліотека» (це була перша видавнича серія радикального спрямування, здійснювана І. Франком, М. Павликом, І. Белесом, Є. Озаркевичем, Є. Олесницьким та ін., в якій виходили переважно перекладні зразки світової художньої та наукової літератури). Книга була конфіскована поліцією, та завдяки клопотанням перекладача весь наклад повернули видавництву. У серії «Дрібна бібліотека» І. Франко видав також працю бельгійського соціолога-економіста, речника громадівської теорії, в якій поєднував ідеї соціалізму з християнством, Е. Лавеле «Сільська община в Росії», що з'явилася на початку 1879 р. і викликала непередбачуваний резонанс. У листопаді 1879 р. Франко писав до Павлика:

«Стаття Лавеле <...> — се перша звістка в Галичині про общину, і книгарні тутешні її так перепудились, що ні за які гроші не хотять дати на виставу з другими книжками “Др. біб.”» [т. 48, с. 222].

У 1882–1884 рр. Павлик та Франко і самі почали міркувати над ідеєю створення «общини», в якій би реалізувався концепт громадівства. У вимріяній «общині» мали жити Михайло Павлик зі своєю сестрою Анною, Іван Франко, Юзефа і Владислава Дзвонковські. М. Павлик навіть готовий був продати свій маєток у Монастирському і купити в Коломиї для реалізації цього задуму, про що він писав Франкові. Лист товариша «порушив багато всяких думок і бажань» [т. 48, с. 324], Франко вирішив видати на купівлю помешкання навіть частину гонорару за повість «Захар Беркут», про що він писав Павликові у листі від 12 листопада 1882 р.:

«Я тепер кінчу повість на премію, розписану “Зорею”, і надіюсь одержати премію в сумі 250–200 з[лотих] р[инських]... Отже, коли б Ви зробили угоду за хату в Коломиї, то я міг би з Новим роком приступити до спілки з першою своєю ратою около 200 зр. <...> От, коли б Вам, замість до Коломиї, все одно було б перенестися деінде, то я би волів Дрогобич» [т. 48, с. 325].

Згодом ще йшла мова про Станіславів, проте задумане не було втілене в життя.

¹ Нахлік Є. Віражі Франкового духу. Світогляд. Ідеологія. Література. С. 194.

Таким чином, на світогляд молодих Івана Франка та Михайла Павлика справили вплив названі вище праці дарвіністів, а також вчення утопістів-соціалістів Роберта Оуена, Клода Анрі де Сен-Сімона, Фур'є, Томаса Мора, Томазо Кампанелли та ін. Творчість останніх активно популяризував у Львові доктор філософії Болеслав Лімановський, який видав працю «Dwa znakomici komunisci Tomasz Morus i Tomasz Kampanella». Проект ідеального устрою життя І. Франко втілює у «Захарі Беркуті» в образі громади Карпатської Русі XIII ст. Громадське співжиття осмислено в перспективі соціалістичного федералізму, що, на думку А. Наконечного, «є вираженням його національної ідеї у межах автономно-федеративного устрою»¹. Окремі сторінки твору можна розглядати як програму політичних дій.

Як взірєць бездоганного суспільного упорядкування письменник представляє мальовничу Тухольщину, що розташована між Угорщиною й Підгір'ям і вирізняється з-поміж інших верховинських і загірських громад не лише добрим побутом, а й вільним громадським ладом. Досконалість Тухольщини адекватна утопійним уявленням: достаток в їжі, помірний клімат, родюча земля, багаті ліси, високі врожаї; людям живеться весело, радісно, щасливо завдяки громадській системі, яка міцна й гуманна:

«Порядки ті святі, але не для того, що давні, що батьками нашими уладжені, тільки для того, що **свобідні**, що не в'яжуть нікого доброго в добрім діланню, а в'яжуть лиш злого, що хотів би шкодити громаді» [т. 16, с. 50].

Ідентичні думки І. Франко висловлює і в праці «Мислі о еволюції в історії людськості»: «Без свободи нема ні рівності, ні братерства; без рівності нема свободи; без братерства, дружності — рівність і свобода на нінащо здадуться» [т. 45, с. 135]. Основою наукової теорії громадівства, на думку Франка, є економічна рівність, без якої, вважає письменник, не може бути правдивої свободи та братерства.

Рівність як гарант свободи була і для утопістів основною заporукою щасливого життя. Утопісти вважали, що змінити світ у крашу сторону зможе тільки справедливий соціальний розподіл, і намагалися одягти у плоть ідею загальної рівності. Вони наполегливо доводили, що основою процвітання ідеального суспільства повинна стати беззастережна ідентичність. В «Утопії» Т. Мора всі однаково працюють, займаються наукою, відпочивають, усі рівні у своїх потребах, у способі життя, мислення і навіть схожі зовнішньо — громадяни носять однаковий одяг. Утопісти однастайні у висновку, що корінь усіх бід — в існуванні особистої власності. Тому одним із перших актів на шляху досягнення досконалого суспільства є її ліквідація, яка

¹ Наконечний А. Іван Франко: від громадівського соціалізму та федералізму до ідеї державної самостійності // Іван Франко: дух, наука, думка, воля: Матеріали Міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 вересня — 1 жовтня 2006 р.). Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2008. Т. 1. С. 135.

забезпечить усім однакові умови життя. Індивідуалізм вони вважають великим злом, яке псує природу людини, і сподіваються, що, ліквідувавши особисту власність, створять справедливе упорядкування суспільства, завдяки чому зникне гноблення й експлуатація людей. Приватна власність в утопійних державах зводиться до мінімуму. А те, без чого не може обійтися людина у власному побуті, розподіляється порівну. Прагнення до соціальної справедливості живило мрії утопістів. В утопіях конститутивну роль відіграє культ маси. Громада, республіка, держава — масові конгломерати, які об'єднують людей і є нарацією взірцевої спільноти. Найбільшої ваги утопісти надають громадам — кількістю від двох тисяч, 400–500 або навіть 40–50 осіб (в усіх авторів ці цифри різні), — які становлять єдине консолідоване суспільство, що забезпечує існування всіх своїх індивідів і водночас функціонує як цілісний організм завдяки їх інтеграції. Для утопістів «громадівство» — це ідеальний соціальний лад, в якому всі рівні, де індивідуальне поглинається загальним.

Субстанційними чинниками суспільної досконалості в «науковій теорії громадівства» є необмежена свобода слова, навчання, способу життя, сусідкування й переходу з громади в громаду. Правда, Франко усвідомлює, що майбутній устрій не звільняє людину від обов'язків перед громадою. Найважливіша функція громадян — брати участь у суспільній праці: «Хто не працює враз із громадою, той не член громади, значить і жити не може в громаді громадським добром» [т. 45, с. 138].

Держави в уявленнях утопістів (Платона, Т. Мора, Т. Кампанелли, Ф. Бекона) не були об'єднаннями універсального характеру, їх утопійні устрої були витвором окремих локалізованих суспільств. І. Франко також дотримується цих утопійних переконань. На його думку, громада може існувати у ворожому довкіллі, а також серед громад іншого характеру й способу суспільного життя. Тому й передбачає, що громаді доведеться воювати з зовнішніми ворогами, входить у зв'язки з іншими громадами для спільної праці, для обміну витворів чи з просвітницькими інтересами.

У «Захарі Беркуті» тухольці вступили у вільний союз із сусідніми підгірськими громадами: «вони обов'язані нам, а ми їм — доносити якнайшвидше всякі вісті, важні для громадського життя» [т. 16, с. 57]. Але цьому ідеально сформованому суспільству загрожує боротьба з ворогами — монгольською ордою Чингісхана. Завдяки мудрості Захара Беркута — вмілого керманіча — воно здобуває перемогу (на передній план виступає тема особи-лідера).

Уявлення утопістів про ідеал знайшли своє втілення в образі вождя. Утопісти (як і філософ-індивідуаліст Фрідріх Ніцше, що створив теорію елітарності окремих особистостей, яких назвав «надлюдьми») дотримуються думки, що соціальними процесами керує надособистість. Образ ідеальної особи в них пріоритетний, хоча колективні засади відіграють субстанційну роль у вдосконаленні життя суспільства. Утопісти ніколи не допускали повного знищення влади. Вони вірили в мудрих, справедливих керманічів. Генезис досконалих держав завжди детермінований, —

їх засновує якийсь ідеальний муж, що знайшов цю землю, випадково на неї натрапивши, і поступово завдяки своїй мудрості створив державу, сформував її закони й порядки.

У повісті «Захар Беркут» однойменний персонаж сприймається як такий герой — засновник нового життя: «Захар Беркут був правдивим образом тих давніх патріархів, батьків і провідників цілого народу, про яких говорять нам тисячолітні пісні та перекази» [т. 16, с. 39]. Невипадково автор свій твір назвав іменем улюбленого ідеалізованого персонажа. Захар відбув три роки науки в старця Акинтія в скитському монастирі й повернувся «новим чоловіком» з гарячим бажанням віддати все своє життя заснуванню й зміцненню добрих громадських порядків на своїй рідній землі. Оповідь фіксує сталий період досконало сформованого існування громади Тухольщини. І понад 90-літній засновник-вождь оцінює плоди своєї діяльності:

«Мов одна душа, стояла тухольська громада дружно в праці і вживанні, в радощах і в горі. Громада була для себе суддею, і впорядчиком у всьому. Громадське поле, громадські ліси не потребували сторожа — громада сама, вся і завжди, бачно берегла своє добро. Бідних не було в громаді; земля доставляла користь для всіх, а громадські шпихліри та стодоли стояли завжди отвором для потребуючих» [т. 16, с. 41–42].

Захар Беркут у повісті І. Франка — пієтетний авторитет, який мудро керує, спрямовує, справедливо розподіляє, але не владарює. Максим Беркут пояснює Тугару Вовку:

«Ні, власті у нас над громадою не має ніхто: громада має власть сама, а більше ніхто, боярине. Але мій батько досвідний чоловік і радо служить громаді. Як він говорить на раді громадській, так не зуміє ніхто в цілій верховині. Громада слухає батькової ради, — але власті батько мій не має ніякої і не жадає її» [т. 16, с. 27].

Повторюваність досконалого образу вождя в усіх утопіях і в «Захарі Беркуті» свідчить про своєрідний стійкий ідеал людини-взірця в соціальній свідомості, яка відповідає загальним ціннісним критеріям, виробленим людством для визначення найвищої досконалості.

Андрій Пашук, аналізуючи філософський світогляд І. Франка, твердив, що в тих історичних умовах, в яких перебував мислитель, саме «на ґрунті й у формі громадівського соціалізму, а не будь-якого іншого», він «прагнув знайти реальні умови здійснення національної свободи українського народу»¹, а «національна ідея — це незмінний провідний і стратегічний принцип творчості та діяльності І. Франка»².

¹ Пашук А. Філософський світогляд Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. С. 163.

² Там само. С. 163–164.

Згодом Іван Франко переосмислив ідеї Драгоманова, відійшов від «драгоманівського» соціалізму, зрозумівши, яку небезпеку він несе. У 1903 р. він рішуче відкидає візію соціалістичної держави і з прихильника громадівського федералізму стає на позицію побудови самостійної Української держави. У статтях «Що таке поступ?», «Поза межами можливого» мислитель стверджує, що народ має стати справжнім господарем на власній землі, висловлює переконання, що ідеал політичної самостійності потрібно створити і плекати: «Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уянювати його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наблизитися до нього, інакше він не буде існувати» [т. 45, с. 285].

IVAN FRANKO — MYKHAILO PAVLYK — MYKHAILO DRAHOMANOV: THE THEORY OF COMMUNITY

Halyna SABAT

The research analyses the complex relationship between Ivan Franko, Mykhailo Pavlyk, and Mykhailo Drahomanov in terms of their involvement in political issues. The role of M. Drahomanov in the national self-determination of Ivan Franko and Mykhailo Pavlyk is analysed. It is found that the worldview of the young I. Franko and M. Pavlyk was influenced by the works of Darwinists E. Lavelle, E. Haeckel, S. Podolynsky, the teachings of utopian socialists Robert Owen, Claude Henri de Saint-Simon, Fourier, as well as the theory of socialist federalism of communities preached by Drahomanov. It has been proved that the utopian novel «Zakhar Berkut» represented entire fragments of Drahomanov's program. The ideas of Plato, Thomas More, Tommaso Campanella, and Francis Bacon about the state are also echoed in the work. «Zakhar Berkut» is based on the scientific theory of community. The ideological basis of the novel was Franko's historiosophical treatise «Thoughts on Evolution in the History of Humanity». It is found that in 1903 I. Franko decisively rejected the vision of a socialist state and from a supporter of community federalism took the position of building an independent Ukrainian state.

Keywords: novella, utopia, theory of community, socialist federalism, state, Ukrainianness.

ЖІНОЧИЙ СЛІД В ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН ІВАНА ФРАНКА ТА МИХАЙЛА ПАВЛИКА

Алла ШВЕЦЬ

Сорокалітню історію взаємин Михайла Павлика та Івана Франка варто розглядати в контексті усєї життєтворчості кожного з них, крізь призму всіх знакових віх та царин їхньої діяльності — громадсько-політичної, партійної, видавничої, фольклористичної, художньої, публіцистичної тощо. І щоб об'єктивно осмислити ці контакти та взаємовпливи, необхідно поглянути на них у динаміці, крізь призму тодішніх історико-політичних обставин, особистих життєвих колізій, психологічного укладу обох приятелів, впливу оточення. Важливим при цьому є опертя на різні документально-спогадові джерела, епістолярій, навіть листування третіх осіб, щоб показати ці взаємини як фрагмент історико-політичного, суспільно-культурного життя тодішньої Галичини й Наддніпрянщини.

Втім на тлі тривалих, різновекторних, часто емоційно нестабільних стосунків Франка й Павлика, сповнених то суперечками, то спорадичними консенсусами, вияскравлюється ще один тип інтерперсональних колізій, на позір мало виявний, більше залаштунковий, не пов'язаний з головними мотивами їхньої ділової співпраці та професійних зацікавлень, але який значною мірою коригував, навіть визначав характер взаємин обох приятелів. Бо він був інспірований жінками. Мова йде принаймні про чотири знакові жіночі постаті — Ольгу Рошкевич, Людмилу Драгоманову, Анну Павлик та Ольгу Франко. Від ролі, поведінки, впливів та очікувань цих жінок значною мірою узалежнювалась контактологічна «сейсмічність» стосунків двох побратимів.

Ольга Рошкевич

Політичне одностайництво, взаємовпливовість, спільність устремлінь Франка та Павлика в період «світлого часу спільного змагання» (від середини 1870-х до початку 1880-х років) підсилювалися їхнім щиролюдським приятелюванням, довірливими стосунками й дружнім взаєморозумінням. Тому нерідко їхні епістолярні теми виходять поза рамці ділового листування й літературно-громадських справ, торкаючись й глибоко особистого. 1879 року Франко щиро зв'язався Павликові у своїх інтимних переживаннях, страждаючи тоді від вимушеного розриву з Ольгою Рошкевич, якій батько заборонив зустрічатися та листуватися з політично ненадійним нареченим. Виглядало, що тоді Павлик став для Франка не просто товаришем у спільній праці, а, справді — сердечним приятелем, якому він одкривав свої почуття й довіряв душевні таємниці. Франко навіть пересилав другові листи своєї коханої, «надокладь» розповідаючи все «діло Ольги» щодо батьківської волі видати її заміж за Володимира Озаркевича. Відомо, що попри одруження, Ольга Рошкевич і Фран-

ко мали спільний план продовжувати таємно зустрічатися. В листі від 18 жовтня 1879 року, уже після Ольжиного заміжжя (14 вересня 1879 р.) Франко щирозсердно звівся Павликові у своїх амбівалентних почуттях до цієї жінки: «Бувають такі хвили, коли мені здається, що й давня любов шезла ми зовсім з гадки, — і воно би було для мене велика благодать. А часом то щось пече так коле, мов жаль; давніше — гостріше, тепер — менше»¹ [т. 48, с. 220]. Тому, вчергове переславши Ольжиного листа Павликові, якого вважав «в жіночих ділах більш битим» [т. 48, с. 220], просив приятеля порадити, чи варто приставати на пропозицію тепер уже шлюбної жінки бути для неї братом. Щоправда, Павлик не завжди охоче годився бути радником в делікатних сердечних стосунках, хоч і не приховував, що цією любовною історією «всігди дуже інтересувався» (лист від 28–30 жовтня 1879 р.)², і що вона була для нього настільки важливою, як і його спільна з Франком справа в Галичині. Проте в особистих оцінках щодо Франкової любовної драми намагався він бути нейтральним, пояснивши, що не виявлятиме «ні адвокатства, ні прокурорства», ні осудження Ольжиного вчинку. Разом з тим по-чоловічому розсудливо пояснив Франкові з власного досвіду, що близьких приятельських стосунків зберегти з Ольгою не вдасться, ба більше, намагався остудити приятелеву любовну пристрасть більш раціональними аргументами. Переконував, що головним мотивом його любові до Ольги була самотність і сирітство, а тому стосунок, заснований на таких почуттях, не міг бути тривким. Так само не вірив у щирість Франкової колишньої пасії, навівши аргументи з минулого їхніх взаємин:

«Що ж до Ольги, то я вже Вам казав (1877) і переконаний ще й тепер, що вона ніколи не любила Вашу особу: зразу, в гімназії, вона дивилась на Вас згори, як кожда попадянка на мужицького сина, та ще й сироту; потім сказала Вам виразно, “що не мала би протів Вас нічо, якби Ви були на своїм становиську” <...>; нарешті остатними роками її зблизила до Вас ідея <...>».

Павликів лист цікавий ще й тим, що він намагається проаналізувати ці непевні, на його погляд, любовні стосунки крізь проєкцію Франкового темпераменту й Ольжиної жіночої мотивації, вважаючи, що між ними ніколи не було «щирої й гарячої любови»³, хоча б із причини відсутності тілесної близькості. Знаючи палкий темперамент свого приятеля, Павлик запевняв його, що справжньої любові той ще не зазнав:

«Я кленуся всім, що тільки в мене є тепер дорогого, що любові Ви ще не зазнали. Любов — вогонь раптовий, котрий палить все навкруги і котрого

¹ Тут і далі — поклики в тексті (із зазначенням томів і сторінок) на вид.: Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1976–1986.

² Відділ рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі — ІЛ), ф. 3, № 1604, арк. 517.

³ Там само. Арк. 519.

здержати годі часинку, не то тиждень, або й рік! І то ще при Вашім раптовім характері! Нехай це буде Вам найбільшим доказом, що Ви її не любили»¹.

А далі доводив ще й їхню психологічну несумісність: «по-моєму, у Вас зовсім не схожі характери. Для такого палкого і непосидючого чоловіка, як Ви, треба такого ж самого живого темпераменту»², тоді як Ольга — «дуже повільна рухами і думками, і не то вже ділом», що прирікало би подружжя з нею на втрату зацікавленості одне одним: «Ви виговорились би за короткий час, а потім не стало би що й “молоти”»³. Хибою Ольжиної вдачі Павлик вважав також її несамотійність, зокрема у власних думках, що зумовлює її схильність піддаватися чужим впливам навіть в найважливіших питаннях любови і подружжя. Пересланий Ольжин лист Павлик назвав «туманом туманів» через фальшиві на його погляд оправдовування адресантки, які радше підсилювали переконання, що вона насправді ніколи Франка не любила. Це доводило, зокрема, й те, що Ольга не противилася батьківській волі виходити заміж за нелюбого Озаркевича і не спромоглася порозумітися з цього приводу з Франком: «Людина любляча не тільки що не зробить такого, а і не подумає...»⁴. Вочевидь, Павликові тоді більше йшлося, щоб остудити душевний розпач приятеля, змусити його дивитися на речі реально й переконати не піддаватися впливові нещасливого кохання на шкоду суспільним справам. Схилив Франка зберегти з Ольгою формат «стосунків загальнолюдських та товариських, ділових»⁵. Франко визнав (у відписі орієнтовно від 19 листопада 1879 р.), що Павликова аргументація щодо його з Ольгою взаємин містила «ясно і рішуче багато гадок», які нуртували й у нього самого, втім категорично заперечив його думку про відсутність щирої любови до Рошкевичівни: «я кажу Вам по совісті, що я любив її так, як тільки я спосібний любити» [т. 48, с. 223].

Як виявиться згодом, такими виступами про Ольгу, Павлик намагався знецінити її в очах товариша з певних особистих розрахунків, відкрито сватаючи Франка до своєї сестри Анни й протиставляючи життєву практичність сестри безпринципності норавливої й інертної попадянки Ольги Рошкевич. Виглядало, що на цій хвилі Франкових інтимних борінь Павликові таки вдалося пригасити його чоловіче захоплення уже заміжньою Ольгою й бодай короткочасно спроектувати Франкові шлюбні плани на особу Анни Павликівни. На той час цьому зближенню сприяли й обставини, душевний стан самого Франка.

¹ ІЛ, ф. 3, № 1604, арк. 519.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само. Арк. 522.

Анна Павлик

Відомо, що від березня і до кінця 1878 року Анна мешкала в одній квартирі з Франком, Павликом та Остапом Терлецьким по відбутті їхнього ув'язнення за звинуваченням у так званому процесі соціалістів. Про умови цього співжиття й спільного побуту Франко згадував у некролозі «Др. Остап Терлецький: Спомини і матеріали» (ЗНТШ. Т. 50. Л., 1902):

«Часто бувало так, що одного дня ми не знали, що їстимемо другого; з платою за помешкання опізнявалися часто; та найгірше боліло нас те, що вся руська суспільність з виїмком купки молодезі уникала нас як зачумлених» [т. 33, с. 351].

Час спільного проживання з Анною Павлик припав на період вимушеної кризи Франкових інтимних стосунків з Ольгою Рошкевич. Щоб не ятрити душу коханій, Франко придумав фіктивну причину їхнього розриву, в яку, мала б повірити й сама Ольга. Для цього просив її брата Ярослава Рошкевича підтвердити правдивість вдуманої історії про начебто інше любовне захоплення.

«О[льга] думає, безперечно, що причиною мого наглого відказу – мої стосунки з якою другою особою, може, з А. П[авлик]. Коли-інде я гнівався на таку догадку, але тепер вона навіть потрібна, вона веде до цілі <...>» [т. 48, с. 38].

Правдивості цій версії надавало те, що Павликівна жила тоді разом з Франком й це не могло не хвилювати Ольгу. Зрештою й сам Франко не оминав нагоди зумисне оповідати Ользі хоч би й навіть фіктивну колізію з Анною. В листі до Рошкевичівни від 14 серпня 1878 р. він позитивно оцінив статтю Анни «Мої й людські гріхи, а панська та попівська правда», передбачаючи, що це може діткнути Ольгу:

«Ах, я й забув, що ти заздрісна, та хвалю перед тобою Аннину хроніку. Заздрісним людям усе — одна пісня! Ти хвали літературний гвір, вони скажуть — е, то любов крізь слова промелькує! Не бійся, на щастя, не так воно! Від похвали літературної до любові далеко!» [т. 48, с. 101].

У Франковому епістолярії з О. Рошкевич 1878 року ім'я Павликівни згадувалось доволі часто й не лише задля того, щоб дражнити її своїми непевними взаєминами з гуцулкою, а й щоб представити їй своє найближче оточення.

Зрештою, пізнавши Анну ближче, в її щоденному життєвому трибі, Франко так охарактеризував її Ользі Рошкевич:

«все вона й тепер така тиха, спокійна, неговірка, а як заговорить, то все о дитинствах і дрібницях, наших розговорів не слухає (а тими часами у нас розговори колективні, громадські ведуться досить часто і оживлено), а все більше в кухню; до ідеї має більше щирої волі, ніж розуміння, читає дуже мало і досить поволі. Може бути, що в селі між людьми вона зможе хорошо ділати, що зможе говорити понятніше і простіше, ніж з нас котрий, — а тутка вона зовсім не має поваги і на наших згромадженнях товариських ніколи не скаже й слова» [т. 48, с. 132].

Франкові більше імпонували вольові, пасіонарні жінки, з широким інтелектуальним кругозором, які могли б паритетно з мужчинами співпрацювати в громадсько-політичній царині. На його думку, Павликівна виявилася занадто інертною до такого типу діяльності, не виправдавши Франкових очікувань стати тією жінкою-громадянкою та особистістю, довкола якої згуртуються прогресивні політичні сили. Про такі сподівання звірився він О. Рошкевич:

«Правда ми не раз цілою громадою зітхаємо, що в нас нема женщин, перейнятих нашою думкою, живучих у Львові, бо ти ж знаєш сама, що женщина далеко ліпше годиться на “Vergnupunkt” [нім. — вогнище, осередок] для мужчин, ніж мужчина, що круг неї всі далеко радше збираються, громадаються, оживляються, ніж круг мужчин <...>. Правда, з нами тут живе Анна, але їй дуже далеко до того, щоб стати осередком нашого кружка» [т. 48, с. 132].

До речі, якимось дорікаючи М. Драгоманову, за те, що той, маючи на увазі Аннину інертність, назвав її «ні се, ні те», Павлик оправдовував сестру, навівши факти її страдницької долі:

«Насамперед щодо сестри. Ви помиляєтесь, кажучи, що вона ні се, ні те, ні чорна, ні біла робітниця. Вона настояща чорноробка, з маленької дитини аж до нинішнього дня, працювала і працює від хліборобської до всіх жіночих робіт; а з 1877 р. до того ще й пише, ховається і терпить всякі уваги і поступки з боку ворогів і своїх, через що мусіла перескакувати то з дому до Львова, то з Львова додому. <...> навколо неї, безпомічної й безпорадної дівчини, й досі такі обставини, що я дивуюся, як вона все видержує» (лист до Драгоманова від 29 серпня 1881 р.)¹.

Судячи з окремих Франкових повідомлень до Ольги Рошкевич, у певний час Франко займався пошуками достойного їй нареченого:

«О їй [Аннину. — А. Ш.] руку старався якийсь мельник чи хто, але за нашою порадою відкинула його — чоловік, як видно з листа, писаного до неї, зовсім неотесаний, хоч письменний і ніби інтелігенція» [т. 48, с. 132].

Відомо, що разом з друзями Франко радив одружитись з Анною Терлецькому, а той таки старався «о їй руку», хоч і «не по любові, а по ідеї». Втім, не радячись ні з ким, Анна йому відмовила, мотивуючи, що «їй би тре чоловіка живішого, котрий міг і її трохи оживити» [т. 48, с. 133]. Мабуть, саме проєкцією такого «живішого» мужчини в уяві Павликівни міг бути Франко, яким дуже зацікавилася, зблизившись у спільному побуті. Цю поки що приховану Аннину симпатію видавали її жіночі «компліменти» у бік Франка, на які вона насмілювалась, перебуваючи з ним наодинці і примушуючи ніяковіти. «Се повторилося кілька раз, так що далі

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / зладив Михайло Павлик. Чернівці, 1910. Т. III : (1879–1881). С. 464–465.

мені почало ставати трохи неловко. І я тепер стараюся ніколи не лишатися так *tête à tête*» [т. 48, с. 132], — нарікав Франко на таку надмірну жіночу увагу Павликівни у листі до О. Рошкевич від 26 грудня 1878 р. Того ж дня Анна залишила Франкове помешкання й поїхала до Косова, як свідчить Франків лист до Ольги від 2 січня 1879 р. [т. 48, с. 137].

Сам Михайло Павлик усіляко втручався у хід особистих перипетій між Франком та сестрою, ба більше, намагався «рекламувати» її, протиставляючи самостійність, рішучість Анни інертності Ольги Рошкевич:

«Сестрі я ніколи не радив що-небудь робити, а вона не тільки вхопилася сама за ідеї, а й переробила сама після них увесь свій світогляд і всі свої відносини до людей і до життя; і де надібала перешкоду, там, або зломилася її, або зломилась сама; зовсім вибилася із-під авторитету всякого, навіть із-під родичів; а коли її не можна було жити дома — вона втекла до Коломиї, і товчеться там у голоді й холоді, доки не дістане який заробок; і, завважте, сама — без ніякого чоловіка... Мені, справді, аж лячно за неї, як вона сама дасть там собі раду; але я її ніщо й відраджувати не думаю...» (лист до Франка від 28–30 жовтня 1879 р.)¹.

А в часі свого женецького перебування — зумисне доручив Франкові опікуватися скривдженою властями й виснаженою арештами сестрою у Львові. 30 січня 1879 р. Анну знову заарештовано в Косові, а 21 лютого 1879 р. перевезено до львівської тюрми. Підставою для арешту стали вилучені під час обшуку книжки, серед яких 12 примірників забороненого журналу «Молот», які 20 січня 1879 р. їй надіслав зі Львова Павлик, книжка Франка «Борислав. Картини з життя підгірського народу. Передр. з “Друга”» (Л., 1877), монографія М. Костомарова «Богдан Хмельницький», журнал «Громада». Як відомо з листа до О. Рошкевич, від 13 березня 1879 р., Франко таки переймався долею ув'язненої Анни:

«П[авлик]ова сестра сидить тут в арешті, а я не знаю навіть, за що і під котрим судією, як дізнаюся, а грейцари будуть — то хочу піти до неї на візиту. Ось також нещастя ся дівки чепило! Не дають лихі вороги дихати на світі» [т. 48, с. 167].

Відомо, що Франко неодноразово клопотався в тюремній адміністрації про дозвіл відвідати Павликівну, про що ретельно інформував її брата, але навідати тоді Анну таки не вдалося: спочатку через відмову судді Крігсайзена, а згодом через те, що знесилена арештом Анну перевели з камери до тюремного шпиталю Марії Магдалини (карного жіночого закладу Львова) [т. 48, с. 184] (лист до Павлика, написаний між 20 травня — 6 червня 1879 р.). Через відсутність у Львові Анниної родини, Франко взяв на себе усі клопоти, пов'язані з арештом дівчини — робив спроби відвідати її у львівській в'язниці, з'ясував обставини затримання, хід

¹ ІЛ, ф. 3, № 1604, арк. 523.

слідства, дізнавався про дати судових розправ, консультував Анну, як правильно свідчити в суді, врешті, сам був присутнім на всіх судових засіданнях у цій справі.

Детальний звіт про хід процесу та характеристики його учасників (прокурора, суддів, адвокатів, свідків, обвинувачених) Франко листовно надіслав Павликові (14 вересня 1879 р.), уже після того, як 13 вересня завершилось останнє судове слухання й оголошено вирок: «Всіх увільнили!» [т. 48, с. 207]. Франко під час судового засідання нотував усі свідчення, пообіцявши Павликові згодом подати «повний образ розправи». Врешті через місяць, 18 жовтня 1879 р., Франко листовно прозвітував йому, що Анна «з тюрми вийшла здорова і не змарніла» [т. 48, с. 219] й після кількох днів у Львові повернулася до Косова, де продовжувала навчати дівчат шиття й читання.

Ім'я Анни Павлик, яке вже було на слуху в судових властей, часто ставало «пришпиленим» й до Франкових арештантських справ чи попередніх розслідувань, у яких намагалися знайти між ними політичні зв'язки.

18 січня 1880 року Анну втретє заарештовують, цього разу зі сестрою Параскою, за звинуваченням у порушенні громадського порядку та підбурюванні селян проти державних органів влади. Франко мав намір відвідати сестер, але не зміг, бо й сам 4 березня 1880 р. був заарештований у с. Яблунові Коломийського повіту й згодом, разом з К. Геником та М. Колцуняком та ще кількома товаришами, «пришпилений до процесу, що вівся в Коломиї против сестер Павликівен і селян Фокшеїв» (лист Франка до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 р.) [т. 49, с. 247]. Про цей епізод Франко написав у спогаді «Як це сталося?» (вперше надруковано німецькою у віденському журналі «Die Zeit». 1903. № 167) під назвою «Wie ich dazu kam? Eine Erinnerung» як своєрідний коментар до надрукованого у цьому часописі (1903. № 164–165) оповідання «На дні» у перекладі Карла Гельбіха), пояснюючи німецькому читачеві обставини написання цього твору:

«Взимку 1880 р., не маючи ніяких засобів, щоб жити у Львові, подався я на село, в Коломийський повіт, де мав одержати приватну лекцію. Під час подорожі до місця мого призначення задержали мене жандарми в селищі Яблунові, заарештували і відпровадили до Коломиї. Чому? Недалеко, в Косові, стався злочин: селянин стріляв у війта, правда, не вбив його, але все-таки поранив. Селянин і його спільники були заарештовані, а що він заявив себе атеїстом, то негайно була посаджена в тюрму сестра засудженого разом зі мною в 1878 році Павлика, Ганна, яка також жила в Косові і була засуджена тоді “за вербування членів до таємного соціалістичного союзу”, але сама вона не належала до нього» [т. 34, с. 375].

В Коломийській тюрмі Франко відсидів три місяці, і оскільки не був адміністративно закріпленим до цього повіту, то відправлений під ескортом поліції до місця народження, тобто в Нагуєвичі. «Сей транспорт по поліцейським арештам в Коломиї, Станіславові, Стрию і Дрогобичі належить до найтяжчих моментів в

моїм житті» [т. 49, с. 247], — зв'язався письменник згодом Драгоманову (лист від 26 квітня 1890 р.)¹.

Одночасне перебування в коломиїській тюрмі Франка та Анни Павлик, очевидно, сколихнуло в його душі співчуття до знедоленої та переслідуваної дівчини. До того ж, спричинена поліційними цькуваннями, ситуація матеріальної й психологічної кризи, життєвої безвиході, в якій опинився Франко після свого другого арешту, спонукали його шукати бодай тимчасової життєвої влаштованости. Саме в тюрмі він прийняв рішення одружитися з Павликівною. Очевидно, йдучи на такий крок, Франко більше керувався не сердечними поривами, а сподіваннями на майбутню співпрацю з Анною, не криючись зі своїми шлюбними планами перед її братом, а своїм приятелем Михайлом Павликом (у листі, написаному після 25 серпня 1880 р.): «Сидячи в тюрмі, я думав <... >, щоб побратись нам з Анною і обоєм завести друкарню спільно з поляками» [т. 48, с. 240]. Про план з друкарнею, щоправда уже без колишнього оптимізму, обмовився згодом й Ф. Вовку в листі від середини жовтня 1880: «Був навіть час, коли я думав закласти у Львові свою друкарню, зазвати П[авли]кових сестер та й ще деяких і разом з ними самому стати наборщиками» [т. 48, с. 244].

Несподівана Франкова шлюбна пропозиція спровокувала тривалу інтимну колізію, втягнувши у вир перехресних епістолярних розмов не лише Франка з Анною, а й її брата та сім'ю М. Драгоманова, головно його дружину Людмилу. Про Франкове освідчення Павликівна розповіла братові (у листі від 6 вересня 1880 р.), скромно натякнувши, що сама про заміжжя не думає, віддаючи перевагу громадянській боротьбі, хоча свої умови подружнього життя женихові таки висунула:

«Франко казав мені, що хотів би ся зо мнов женитися. Мені ж віддавання цілком не в голові. Мені в голові: як би я могла розказати за свої й людські гаразди — більше ніц! Рівно ж я відписала йому так: що, як хоче, аби приїхав до нас, до Косова і був на господарстві в нас дома — то добре, пристаю, а не хоче так — то я інак не хочу. Хоч то мені, на правду, віддавання не в голові: але от, погадала м собі, що він сирота, сам, як билина в полі, на ціле своє життя не має до кого і до чого повернутись — то м тому так написала. Другий раз — тому, що мати прохає, щоб я конче віддалася: то хіба я лиш би м зробила мамі волю — більше ніц. Але рівно не зроблю, а ж потім не зможу розказати про свої й людські гаразди»².

По-людськи переживаючи за долю сестри найближчого приятеля, Франко не приховував реальної мотивації свого матримоніального плану, оприявнивши його вже в наступному листі до Павлика наприкінці жовтня 1880 р.:

¹ Див. про це: Калинович І. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. Львів, 1967.

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1910. Т. III : (1879–1881). С. 200–201.

«Жити з Анною я рішився тоді, коли сидів і мав час думати і передумати своє положення. Правда рішився не по любові, а по приязні. Головне з тим питання тутка таке: чи приязнь вистачить для життя, приязнь, скріплена ще одним і, по-моєму, найсильнішим вузлом — спільною роботою? Я думаю, що вистачить. А як ви гадаєте?» [т. 48, с. 252].

Ця епістолярна риторика сумнівів виказує психологічну неготовність Франка до такого життєвого кроку, який, виглядало, був радше хвилимовим імпульсом під час його душевного розпачу, ніж вольовим рішенням навіть у суто прагматичній мотивації. Втім, Франко таки обдумував умови можливого співжиття з Анною, які стосувалися переважно матеріальних питань:

«Та й впрочім, і з другого боку біда: з чого жити? У Ваших, знаю, ґрунту мало, а компетентів досить. Тре буде мені побалакати з своїми, то перейдем жити в Нагуєвичі. Там і безпечніше, і ширше. У нас ґрунту коло 16 моргів на нас трьох братів і четверту сестру (котру тре буде сплатити) — в остаточнім разі мож буде жити, коби ще попри то мати літературний заробок, щоб було хоть на книжки, газети та на деяку поправу в господарстві» [т. 48, с. 252–253].

Обговорити цю справу Франко мав зі своїм вітчимою на Різдвяні свята. Насамкінець приватної листовної частини він запитав Павлика, «як переказати що-небудь для Анни?», спричинивши шквал листовних обурень приятеля, що їх він вилив у листі до М. Драгоманова (від 12 листопада 1880 р.):

«Або й те: питає мене, як йому порозумітись із сестрою, від якої він був 11/2 милі, 5, а тепер 35 миль, а я за дев'ятьма горами й дев'ятьма водами, у десятім царстві?! І то навіть не йде про Київ, а про Коломию, 8 годин від Львова <...>. Що ж мені звідси 48 годин до Африки і львов'янам прийдеться в мене справлятись про Коломию в другій частині світу. Ну, та це вже такі речі, що їх трудно когось навчити»¹.

Сама Анна зумисне не афішувала цієї справи, вдаючи перед братом, що не цікавилась подальшою розв'язкою матримоніального рішення Франка. У листі до Михайла з Косова від 25 грудня 1880 р. вона лише принагідно запитала: «а скажи дещо за Франка»². На що той відповів практичною порадою: надіслав Анні гроші на дорогу до Львова, аби сама їхала до Франка, причому не посвячуючи в це останнього. Для дівчини цей приїзд став ніби «відкупом з пекла», бо в Косові її сватали за якогось німця з Калуша, який їй не подобався. Але й у Львові її стосунки з Франком надалі залишались невизначеними: «З Франком я ще докладно не знаю; але ще буде час знати», — писала братові³.

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1910. Т. III : (1879–1881). С. 255.

² Там само. С. 311.

³ Там само. С. 332–333.

Водночас, сумніви Франка щодо майбутнього сімейного життя з Павликівною щоразу посилювалися, балансуючи поміж «зглядами практичними» й теоретичними (тобто реальними засадами подружжя). Франко опинився в ситуації психологічного екстремуму, коли, з одного боку, над ним тяжіла обітниця даного Анні слова побратися з нею й захистити від тюремного свавілля, а з іншого, щоразу більше промовляв голос холодного чоловічого розсудку, ті ж «практичні згляди», тобто реальна життєва і матеріальна ситуація, яка не дозволяла Франкові втілити задумане й ошчасливити Павликівну. Тому понад усе він прагнув якось по-людськи розв'язати делікатну проблему, спромігшись врешті на відвертий лист М. Павликові 29 січня 1881 р.:

«Тисячні гадки мене зносять, а коли прийдеться їх ясно сформулювати, то хоть що дій, все годі. <...> Дивно мені на душі і чогось страшно. Не беріть сього з невластивого боку. Мені не йде о власне чуття, о власне, так сказати, серце, — чорт з ним <...>. Все мені здається, що в тім згляді у нас тепер навіть для людей переконаних і бажаючих найбільшої свободи чувства і життя мусять все-таки при розв'язці власного питання жіночого переважати згляди практичні. Отаке й моє з Анною. Практичний згляд каже: охоронити її від посіпак, від нужди і всякого силування дома, і сього було для мене досить, щоб приречи подружитись з нею. Я Вам давно писав, що се зв'язок не з любові, зв'язок не по теорії. Але хіба ж се важна річ? Хіба ж усе наше життя йде по теорії?» [т. 48, с. 266].

У цій ситуації Франко став заручником власної шляхетної місії й чоловічої обітниці — врятувати та захистити обездолену Анну хоч би й ціною своєї моральної й почуттєвої невдоволеності. Втім, коли осмислив цю справу більш раціонально, не піддаючись емоційним напливам, зрозумів, що не здатен уберегти дівчину передусім від матеріальної скрути, злиднів і поліційного переслідування, бо й сам перебував у затяжному злидарстві й був політично поскрибованим. Не менше, вочевидь, гнітив його тягар власного «фальшивого положення» стосовно своєї і Анниної родини. Своїми сумнівами звірявся він М. Павликові, виклавши всі аргументи неможливості такого співжиття з матеріального погляду, бо ані в Косові, ані в Нагуєвичах й тим більше у Львові сім'я не могла б вижити без елементарного зарібку, а наражати Павликівну на таку ж нужду Франко не хотів і боявся:

«Про себе я не дбав би, — будь я сам собі, я би й не думав о тім, а йшов наперед з зав'язаними очима. Але на таке в'язатись з другою людиною, котрій би іменно хотілось влегшити і її важкої долі?..» [т. 48, с. 268].

Не бажаючи перетворювати це завідомо нещасливе подружжя у фікцію та авантюру, Франко проте не відмовлявся надалі допомагати Анні, шукаючи тепер уже іншого, більш виваженого та оптимального способу: «Я думаю, що треба захистити Анну, хоть би й на крайнє прийшлося, — але прецінь мені здається, що все-таки, доки до крайнього, чоловік повинен шукати й кращого» [т. 48, с. 268].

Про реакцію Павлика на такий повен сумнівів Франків лист відомо з його відпису до Людмили Драгоманової:

«Вчера дістав лист від сестри, котра приїхала до Львова, до Франка. Сестра пише, що дома їй нема супокою через женихів, а Франко радиться, що йому робити: чи дружитись з нею і де й як жити??! Я ще не відповів, бо й треба післати грошей хоть трохи (вони обоє мерзнуть і голодують) <...> Вони ж просять відповідати якнайшвидше. Сестра, очевидно, хоче йти за Франка. Хотілось би, щоб і Ви прочитали лист та запізно буде, бо тут ні з чого жити сестрі: у неї 60 кр. І штука, знаєте, дуже сложна. Від учора ходжу, як дурний і доси не знаю, з якого боку почати» (лист від 3 лютого 1881 р.)¹.

Проте, Павлик таки вирішив опертися на матримоніальний досвід Драгоманівського подружжя й надіслав їм тоді обидва листи — Аннин та Франків — звернувшись за порадою. Разом з тим підготував й відповідь Франкові, спочатку погодивши її з Л. Драгомановою:

«відписую 1) Франку, що без любови я йому не раджу; особливо ж не раджу, коли він не чує себе в силі взнати чужий світогляд, не пошкодити йому “словоізверженнями”, а напротив того популярно передати Анні всю свою позитивну вмілість; не раджу також братися до хліборобської праці й покидати Львів та йти на село, бо однак з того не буде толку з ніякого боку. Обом же раджу не спішитись, а розважити добре, а коли прийде до чого, то раджу сестрі завше йти своєю дорогою, бо Франко й тут може напутати своїм політиканством»².

Втім життєвої поради стосовно Франка й Павликівни від Драгоманових не було. Шляхетне подружжя воліло не втручатись в чужі особисті справи й більше того — щось радити. Тим часом в інтимних стосунках Анни з Франком наступила павза. Хоча Франко й очікував відповіді від Павлика, він давно вже для себе все вирішив. Якраз в день написання Франкового відвертого листа приятеліві Анна приїхала до Львова з наміром оселитися тут й знайти роботу, та найголовніше — бути ближче до Франка.

«Щодо Анни, то її мешкання залежить від того, де є робота і відки їй наручніше ходити. О арештуванню, думаю, ніщо й гадати, бо за що ж би? А доки є робота, доти їй мож у Львові бути безпечно» [т. 48, с. 270], —

писав Франко Павликові (20 лютого 1880 р.). У Львові Павликівна винаймала кімнату у шевця Францішка Кучковського по вул. Галицькій № 7. Тоді за нею вівся негласний поліцейний нагляд.

У листі до брата зі Львова Павликівна повідомляла про реальну ситуацію зі своїм заміжжям. Родина в Косові неухильно спонукала дівчину зробити шлюбний

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1910. Т. III : (1879–1881). С. 342.

² Там само. С. 345.

вибір на користь місцевого парубка, мало вірячи в серйозність її взаємин з Франком та шансів на їхнє одруження. Проте вона не полишала надії на подружжя з Франком й переконувала в цьому сім'ю:

«Я всім сказала, що хочу Фр[анка], то вони не дають віри, кажуть, аби м вибирала з тих, що до нас ходять, а Ф[ранко], кажуть, ніколи не був та й не віримо, що він би женився. Вуйко Петро лиш один повірили і казали, що то би добре було <...>» (лист до брата від 21 лютого 1881 р.)¹.

З практичного боку Аннин вуйко навіть радив шляхи матеріального забезпечення майбутньої сім'ї: повернути у власність заставлену частину родинного ґрунту в Підковалево, бо

«Ф[ранко] хоть би не робив на ґрунті, то то би завше було добре, бо ми би продавали траву щороку і купували хліба. Могли би м жити спочатку в Нагуєвичях, а пізніше вернули би м до Косова і там-таки були раз назавше»².

Сподіваного взаємного зближення чи інтимного потепління стосунків у Львові між ними так і не відбулося. Анна душевно звирялася братові (у листі від 4 березня 1881 р.) про свої сердечні справи, не криючись у терпеливими чеканні Франкової взаємності та проте неухильно дотримуючись усталеної гендерно-матримоніальної субординації:

«За Фр[анка] я докладно ніч не можу знати, бо я з ним тут мало буваю, а по другім, як би м бувала і часто, то не випадає мені говорити о женінню. Якби Ф[ранко] сам мені говорив, то добре би було; я би тогди і докладніше могла знати. Ф[ранко] то мені таки найліпше подобався з усіх, але що з того — коли відай не буде як уштудерувати, аби Підковалево дістати»³.

Про затаєні шлюбні очікування з проекцією на Франка свідчать також Аннині розмисли про формат їхнього можливого одруження, що мало би відбутися без надмірного весільного антуражу саме у Львові, а не в Косові, де існувала особлива традиція шлюбного церемоніалу:

«Мені як би прийшлося шлюб брати з Фр[анком], то би м взяла тут, у Львові, для того, що тут можемо маленьким дуже коштом зробити все, бо весілля не було би жадного, лиш шлюб взяти та й кінець; навіть мож без дружбів і дружок, а найголовніше то, що мож без музики обійтися. У Косові така вже встановова, що без музики ані руш, а музики найменше 8 зр. коштують. Тут могли би м обійтися, як самі хотіли і не потребували би мама ніч заходитися та й коштувати»⁴.

Хоча бачитися з Франком від часу перебування у Львові Павликівні доводилося не раз, про давні плани щодо одруження між ними уже не згадувалось. Дівочі

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1910. Т. III : (1879–1881). С. 373.

² Там само. С. 374.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 375.

сподівання стали гірким розчаруванням й особистою поразкою. Рішуче з'ясувати досі непевні стосунки й статус цих взаємин Анна хотіла спочатку в листі до Франка, але несподівані запитання від нього до співучасті в журналі «Світ» змусили її витримати павзу.

«За Фр[анка] я була написала дуже великий лист, чому на нього жалую, і хотіла м до Тебе післати, але прийшла м перед висланням до Франка, а він мені сказав, що приймив би до газети, якби м що написала. Мене це втішило і лист пірвала м. Буду видіти надалі, що й як буде. Франко мені видається гоноренький та й відай таки так, не інакше, бо до мене, де я сиджу, не прийшов би. Я до нього також не пішла б, якби не товариство соціалістичне й книжки. Жалую на нього, за що жалую, а за то навиджу, що соціалізм не покидає. Він коби ще так зрозуміліше трохи писав для людей, то би було дуже добре. Тебе прошу, аби с ніц Фр[анкові] не споминав, що він не приходить, де я, він може для того встидається приходити, що я в пивниці сиджу. Я де інде не могу сидіти, бо нема з-за чого», —

душевно звирялась Анна братові (у листі від 21 березня 1881 р.)¹. Подивовує стійкість характеру й шляхетність душевних почувань дівчини, через які не змогла сердечно відкритись Франкові, домагатись свого жіночого щастя, шукати бодай найменшої нагоди для побачення чи зближення. Тоді як Франко нарешті рішуче вмотивував своє рішення й переміг чоловічі сумніви та почуттєве мучеництво раціональним висновком. Про свої тодішні взаємини з Анною відверто оповідав Павликові (лист від 11 квітня 1880 р.):

«Насамперед щодо Анни. Вона потрохи й справедливо жалується, що мало видаюся з нею, правду кажучи, у мене раз у раз робота, і в неї, звісна річ, так само, — значиться, ніколи. А друге й те, що якось ніколи не можемо розговоритися як слід, а, може, й не маєм собі що сказати, або я знаю. О женитьбі я ані з нею не говорив, ані до Вас не писав, бо й що тут говорити? Я старавсь пересилувати сам себе настільки, щоб женитьба наша була по можності скріплена й любов'ю, але досі не встиг. Впрочім, і друга річ, матеріальні обставини, як Вам звісно, такі, що натепер о таким ділі й думати не мож» [т. 48, с. 283].

Фактично, в цьому зізнанні й крилася реальна причина Франкового зрезигнування шлюбних планів з Павликівною. Він не наважився засновувати подружжя лише на співчутті, жити з жалю, без мінімального вияву чоловічої чуттєвості. Анна шляхетно відступила, без затаєних образ й не поривала дружніх взаємин з Франком, збувши усю цю неприємну для неї любовну колізію коротким листовним висловом до брата (лист від 15 квітня 1881 р.): «В останнім моїм листі було написано, що

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1910. Т. III : (1879–1881). С. 403–404.

я Франка не хочу, щоб зо мною женився. Не знаю, чи ти його дістав?»¹. Писаний цей лист був тоді, коли Франко, 14 квітня 1881 р., навіть не повідомивши й не попросившись з Анною, покинув Львів й поїхав до Нагуєвич — «без надії навіть вернути сюда ще коли-небудь, поки не найдесь якийсь заробок і не будуть сплачені борги» [т. 48, с. 283]. Втім надалі Павликівна ніколи не переносила наслідків своїх особистих нещасливих взаємин з Франком на ґрунт їхньої суспільно-громадської співпраці, зумівши розсудливо відмежувати приватне від загальносуспільного. Таким був вислід цієї історії.

З часом тема Франкового одруження з Павликівною більше не зринала ані в його приватних зустрічах з нею, ані в листуванні з її братом, який, повернувшись 1881 р. зі Швейцарії, таки ще мав надію якось вплинути на це, та марно. Пізніше, в листі до М. Драгоманова (1884), М. Павлик розповідав про сподівані перспективи сестри у Львові, згадавши, між іншим, й про її матримоніальні устої:

«Правда: як буду стояти трохи ліпше, то возьму сюди з Коломиї сестру, щоб тут привчилася до пошти й телегр. Вона до того має велику охоту, і це дасть їй ліпший зарібок, ніж прокляте шиття, над яким майже даремне сидить день і ніч <...>. Для старшої досі не знайшлося відповідного мужа, вона може жити тільки з вповні образованим і людяним чоловіком, ну, а такий її не візьме, бо не має ані крейцера за душею. А втім **вона не має охоти виходити заміж...**»². «І Анна Павлик залишилася незаміжня. Вона не знайшла дороги до серця Франка, для того їй може багато не доставало, але вона зуміла з гідністю зійти з його дороги, бо мала те, що й сьогодні є найціннішим виявом жіночої рівноправності — характер. Цю силу й стійкість її характеру цинив Іван Франко, коли задумував із нею одружитись»³, —

аналізувала складні перипетії цієї інтимності Ірена Книш.

Людмила Драгоманова

Дружина Михайла Драгоманова, Людмила Михайлівна, від часу Павликового побуту в Женеві стала одним з найголовніших медіаторів і менторів у дискурсі особистісних колізій Павлика, зокрема й з Франком. У тривких контроверзах приятелів Людмила Драгоманова епістолярно врегульовувала їх взаємини, хоча відверто й симпатизувала Павликові, намагалась стримати його опозиційний запал. Зокрема, фігурувала у прецеденті з «Листом до людей», якого Павлик із Женеви наполегливо просив Франка розповсюдити у Коломийському старостві. Франко ж категорично відмовлявся поширювати подібні дописи, які мали суто приватний характер, відверто пояснивши Павликові (в листі від 31 грудня 1880 р.), «чи воно тактовно і потрібно розказувати народові свої домашні справи». При тім в листовних своїх

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1910. Т. III : (1879–1881). С. 428.

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1910. Т. IV : (1882–1885). С. 307.

³ Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки. Вінніпег, 1956. С. 48.

розмислах з Павликом Людмила Драгоманова глибше зачепила тему перманентних неузгіднень між двома приятелями й навіть радила Павликові шукати надійнішого спілняка, ніж Франко. В посланні до нього (від 5 січня 1881 р.), зокрема, писала:

«Ваші з Франком обоюдні відносини мене глибоко уражають тим більше, що не знаю їх причини. Між Вами діло якось то гостро стоїть: мені дуже це жалко, бо ви обидва люди потрібні для діла і дотепні до його. По мойому, Франко дуже особисто віднісся до Вас і до Вашого листу і мені це не подобалось в йому <...>. На счет же того, що Франко каже об дуже особистім напрямку вашого листа, мені здається, що він не вчитався в його і за особистими справами не доглядів чого другого»¹.

Ознайомившись через Павлика з Франковим листом від 31 грудня 1880 р., Л. Драгоманова висновувала, що Франко «чоловік не із дуже смілих, значить його треба брать який він єсть і шукать другого чоловіка для діла, де треба більше сміливості»², втім застерігала Павлика не відписувати йому занадто гостро: «як мені прикро б було, щоб ваші добрі відносини з ним пірвались. Він таки не заурядний чоловік»³.

Ольга Франко

Жінкою, яка суттєво визначала амплітуду взаємин обох приятелів, стала Франкова дружина — Ольга Федорівна. Відомо, що 1886 р. Павлик був частим гостем у Франків, які тоді у травні щойно побралися. Він ходив до них за платню обідати та користувався Франковою бібліотекою⁴, щоправда, згодом ці візити припинилися, бо «столівник» не мав чим заплатити, а Франкова за це «дулась і хмурилась»⁵, врешті відмовивши в обіді. Тому М. Павлик бідкався, що крім обіду, втратив ще й можливість користуватись бібліотекою й спілкуватись з Франком.

Загалом, стосунки Павлика з Франковою дружиною мали характер відкритої контрверсійності й антипатії. Тема «Франчихи» (саме так Павлик називав Ольгу) не раз спливала в його листуванні з М. Драгомановим. Тому свідчення Франкової доньки Анни, вочевидь, були небезпідставними:

«Щоб маму понизити, [Павлик. — *А. III.*] поширював між громадянством для неї назву “Франчиха” — назвище, прийняте тільки на селі, але принизливе в місті, де всі собі “панькали” <...>. Мама скоро помітила його фальшивість і старалася позбутися його з хати, але тато заступався за нього перед мамою, бо його довір’я і доброзичливість до Павлика були непорушні»⁶.

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1910. Т. III : (1879–1881). С. 322.

² Там само.

³ Там само. С. 323.

⁴ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1912. Т. V : (1886–1889). С. 129.

⁵ Там само. С. 143.

⁶ Франко-Ключко А. Іван Франко та його родина // Спогади про Івана Франка / упоряд. М. І. Гнатюк. Вид. 2-е допов., переробл. Львів : Каменяр, 2011. С. 675.

Анна згадувала, що Павлик був «одним з постійних, майже щоденних, відвідувачів» їхнього дому, нерідко зловживаючи гостинністю батьків й поширюючи про сім'ю неправдиві чутки:

«Він безоглядно користувався гостинністю мами, був постійним столівником у нас, а за це все розносив між людьми всі наші домашні справи, щоденне змагання моїх батьків з недостатками, негосподарність мами представляв у найгіршій світлі»¹.

У стосунках Павлика із батьком Анна вбачала деструктивний й корисливий вплив «фальшивого друга»: «безмежно заздрісний за геній тата і його вплив на громадянство, відіграв роль малого Макіавеллі»².

Напружені стосунки Павлика з Ольгою Федорівною особливо загострились у часи Франкового віденського періоду. Навіть у частих своїх непорозуміннях з приятелем Павлик вбачав слід й вплив його дружини:

«між мене і Фр[ан]ка влізла клином Франчиха, котра стає чим раз більше безтолкова і зла, а він, по своїй слабохарактерності, нічого їй тут не скаже, і я завше виходжу дураком» (лист М. Павлика до М. Драгоманова від 30 жовтня 1894 р.)³.

Довідавшись, що Павлик відмовляв чоловіка від докторату та схилив натомість продовжувати співпрацю в газ. «Kurjer Lwowski» і «Народ», Ольга заборонила Павликові турбувати Франка своїми листами у Відень⁴. Цей інцидент призвів до листовного з'ясування стосунків між обома приятелями. Павлик першим, у листі, писаному наприкінці 1892 р., виправдовувався перед Франком за своє прикре непорозуміння з його дружиною, яка начебто перекрутила Павликів лист, звинувативши його в тому, що хоче відірвати чоловіка від «Народу», натомість наголошував, що навпаки, протривався Франковому перебуванню у Відні, яке «відриває бодай на час від практичної роботи м[іж] і[ншим] і в “Народі”»⁵. Відпис Франка (2 січня 1893 р.) був жорсткішим, у ньому адресант дав Павликові зрозуміти, що його «роль ментора фамілійного» і втручання в суто родинні справи є абсолютно неприпустимими, а далі — дистанціювався від участі в Павликовій «перестрілці» з дружиною, хоча, як видно з цього листа, Франко обстоював все-таки позицію Ольги, як самостійної жінки, яка «має повну автономію чуття, і думання, і говорення» [т. 49, с. 374]. Франка в цій прикрій ситуації драгувала власна роль «бездушної кукли, котру кидають і попихають то сюди, то туди», зважаючи, що мусів би, або «завдати брехню жінці», або «зробити кривду» «найліпшому приятелеві» [т. 49, с. 374]. Тому відверто

¹ Франко-Ключко А. Іван Франко та його родина. С. 675.

² Там само.

³ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1911. Т. VIII : (1894–1895). С. 144.

⁴ Там само.

⁵ ІЛ, ф. 3, № 1612, арк. 599.

заявив Павликові, що накладає табу на власні сімейні справи. Та свою суперечку з «Франчихою» Павлик й надалі листовно утрирував цього разу перед Драгомановим, висновуючи про негативний вплив Ольги як на його взаємини з Франком, так і на самого Франка, зокрема, вважаючи її мало що не психологічним індикатором Франкового характеру:

«між нами нема гіршого посередника над його жінку. В ній, мов у дзеркалі, ярко відбилися всі добрі й лихі боки Фр-ка, а так як вона слабшча розумом і образованием та ще й прибита дітьми й т. и. сімейними злиднями, то вона стала просто коректурним листом із масою таких помилок, що мусять бісити такого прихильника жіноцтва, як я <...>» (лист М. Павлика до М. Драгоманова від 24 січня 1893 р.)¹.

Павлика ображало те, що Ольга закидала йому заздрість на Франків докторат, на що той виправдовувався:

«Моя “зависть” до него була майже завше та, щоби він не робив таких помилок і мені просто лячно подумати, що він, пустившись на професуру, мусить перечеркнути усе зроблене ним добро, — та й зробити це дурнісінько. По слабохарактерности він на це спосібний, особливо тепер, коли над його сім’єю висить жебрача бідність. Оце й уся моя амбіція супротив Фр-ка; зрештою, бажаю йому всякого добра»².

Але якраз через втручання «Франчихи» Павлик вважав свої стосунки з Франком «попсованими, мабуть, на завше»³ й нарікав на Франка, що посвячує у їхні спільні справи дружину, «з чого у неї виходить хаос і почасти й шкода для справи, котру вона путає»⁴.

До речі, у віденський період Франка його взаємини з Павликом і без Ольги були напруженими. Листування між ними, фактично, не велося через ряд обставин, про які Павлик звіщав М. Драгоманова в листі від 3 грудня 1892 р. Передусім дорікав Франкові за те, що байдужо збув справу із полагодженням акту оскарження судового рішення засудженої Анни Павлик. Перебуваючи у Відні, Франко мав опікуватися цією касацією, перекласти скаргу німецькою, знайти адвоката та людей, які б покрили судові витрати за апеляцію. Але Франко «і жалоби не перевів, і взагалі забув справу»⁵, через що Аннин вирок у Відні було підтверджено з наступними адміністративно-судовими ускладненнями для підсудної. Ображений Павлик тоді свідомо уникав контакту з Франком з кількох мотивів:

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1911. Т. VII : (1892–1893). С. 134.

² Там само. С. 137.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 149

⁵ Там само. С. 103.

«скажу, що мені тепер Франко тричі чужий: безпардонно прогрішив перед сестрою своєю байдужністю, через що головно вона й покутує; радить мені перестати видавати “Народ” і довів до того, що ми тепер навіть не можемо переписуватися» (Лист до Драгоманова від 16 грудня 1892 р.)¹.

Щоправда, у часі Павликових безуспішних шлюбних пропозицій Наталії Кобринській у 1888–1889 рр., звіряючись про свої матримоніальні плани Людмилі Драгомановій, він протиставляв «нелюдськість» галичанок простоті наддніпрянських жінок, маючи на увазі — Кобринську і «Франчиху»:

«Думав найти собі жінку на Україні, якби був туда поїхав (галичанка ні одна за мене не піде, а зрештою вони якісь недолюдки против росіянок; от Франчиха звичайнісінька російська панночка, а й то куди простіша й людяніша від найпоступовішої галичанки — Кобринської»².

Загалом, увага до теми жіночого медіаторства чи посередництва у контактологічному дискурсі Івана Франка й Михайла Павлика є ще одним кроком до об’єктивного висвітлення цих взаємин, не скутих якоюсь аберативною матрицею ділового консенсусу, а, навпаки, таких, що виявляють характер їхніх розбіжностей, зокрема й у приватному житті. Зчаста та чи та жінка, згадана у дослідженні, коригувала ці стосунки, впливала на них, оприявнювала якісь певні гендерні установки чи власні очікування. Кожна зрештою по своєму залишила свій жіночий слід у взаєминах обох чоловіків.

«THERE IS NO WORSE MEDIATOR BETWEEN US THAN HIS WIFE» (A WOMAN’S TRACE IN THE HISTORY OF RELATIONS BETWEEN IVAN FRANKO AND MYKHAILO PAVLYK)

Alla SHVETS

Among the long, versatile, controversial, emotionally unstable relations between Ivan Franko and Mykhailo Pavlyk, another type of relationship stands out: one related to women. We are talking about at least four important women: Olha Roshkevych, Liudmyla Drahomanova, Anna Pavlyk, and Olha Franko. Although the figures of these women are not connected with the main motives of business cooperation and professional interests of both comrades, their presence left its mark on these male relationships, significantly adjusted them, and even influenced their character, behaviour, and reception in society.

Keywords: marriage plans, family, rivalry, comrade, conflict, woman, correspondence.

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1911. Т. VII : (1892–1893). С. 109.

² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. 1912. Т. V : (1886–1889). С. 347.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА «НА ПОЗВАХ» ІЗ ГАЛИЦЬКИМ ЧОЛОВІЦТВОМ. МИХАЙЛО ПАВЛИК ТА ІНШІ

Сергій РОМАНОВ

Ствердити, що наприкінці XIX століття людські взаємини починалися гендерними стереотипами й ними ж визначалися, було б завеликим спрощенням. Однак ігнорувати цей чинник так само не випадає. Відома історія з Василем Стефаником, доведеним знуцаннями в гімназії ледь не до самогубства, годна правити своєрідним засновком до входження в епоху. Можливо, підказка сліпої жебрачки Павліни, єдиної співчутливої в місті людини / жінки, врятувала життя майбутньому класику. Та ще більше годилася на роль рятівниці «страшна панна», з якою, дізнався Василь, він замешкує по-сусідству. Тою панною була соціалістка й безбожниця Анна Павлик, спілкування з якою мусив уникати кожен порядний учень гімназії. До останніх юний Стефаник, увіч, не належав, тож із «ворохобницею» заприятелював. Уплив, який справило на хлопця це знайомство годі переоцінити. Дивним, однак, буде не цей вплив, а якраз те, що значно менше Стефаника захоплював Михайло Павлик. Хоча, здавалося, становив собою як чоловік громадської ваги й письменницького хисту виразніший інтерес.

Натомість ледь не зворотний приклад з Ольгою Кобилянською, представницею одного зі Стефаником творчого покоління. Її постать Анни якраз більше знеохочує, знечулює, аніж пориває. У стосунку до політичних рухів, буковинська повістярка спеціально обумовлює неприйнятні для себе гендерно лімітовані ролі. У листі Осипу Маковею, щойно вправляючись в іронічному кокетстві, вона озвучує вже готове рішення:

«Павлик займається нашим жіноч[им] товариством, але помиляється зовсім в тім, если думає, що я хто знає який діятель або що буду виступати в тім смислі як його сестра Для мене жіноч[е] питання — точка поборена»¹.

Важливо вточнити, що ця «побореність» має чинність саме як подоланий етап світоглядно-організаційного виміру, з одночасним переходом на інший рівень жіночого самопозиціонування. У відповідній літературі цей рівень визначають «фемінізмом другої генерації». Тож у такій перспективі «жіноче питання» для цитованої авторки не втрачало актуальності ніколи.

¹ Кобилянська О. Лист О. Маковею від 03.IX.1895 // О. Кобилянська. Твори : у 5 т. Київ : Держлітвидав України, 1963. Т. V : За ситуаціями. Статті та спогади. Автобіографії. Листи / Упор., підгот. текстів та прим. Ф. Погребенник. С. 283.

Сказане вповні стосується і посестри Кобилянської Лесі Українки. Її знайомство з Михайлом Павликом належить ледь не до хрестоматійних виявів доби, тобто її, доби, гендерної векторованости. У своїх оцінках юної поетки з Волині галицькі «передові чоловіки» Іван Франко та Михайло Павлик, поміж іншого, виступали як «мітотворці». Думається, ситуативно їхні ролі є сенс визначати саме так. У відгуках обоє були співчутливо-нещадні, рівно ж як прозорливі, позитивні й поблажливі. А дістаючи приватну інформацію від родини, не вважали за потрібне зберігати її конфіденційність. «Крилате» порівняння першого — «хвора, слабосила дівчина... ледь не одинокий мужчина на всю соборну Україну» — одразу мало призначення риторичного прийому в публіцистичній полеміці. Тоді як епістолярний дискурс другого покривав не менш значуще поле міжособистих контактів. Варто дати враження першої зустрічі, відбите у листі Павлика Драгоманову. Тим паче, що воно, це враження, тиражуватиметься потім і в зверненнях до інших адресатів:

«Ну, а Леся так просто ошоломила мене своїм образованием та тонким розумом. Я думав, що вона тільки в крузі своїх поезій, аж воно далеко не так. На свій вік це геніальна жінка. Тим більший жаль, що, бідна, не живе, а мучиться. Що би то чоловік дав, якби такий людині помочи. Та ба, на це мало й з Богом битися»¹.

Духом цього інформативного співчуття, з останніми відомостями про наслідки берлінської операції, пройнято й супровідний допис до пересланого Кобилянській першого листа майбутньої подруги. Слід було аж чекати особистих зустрічей, аби переконатися, що міт «про велику хвору» — то таки великою мірою міт.

Лінією взаємодії, протилежною співчуттю, та природою і наслідками напрочуд йому близькою, стало, як не дивно, ігнорування. Воно не обов'язково мало бути відвертим, зазвичай проявляючись риторичними формами уникання, замовчування, оминання. Визначало цю фігуративність відчуття необов'язковості самих стосунків. Адже все, чим перейнята інша / нетака, в суті своїй не здається потрібним і важливим, сумнівно, щоб навіть реальним. Неповноцінність, неповносправність, словом неповнота, слугує тут запорукою пливкого, а то й підозрілого результату.

Рокованість на поразку, або казали по-іншому, на ніщо, закладено вже в самій природі «слабкої статі». Відома ще з античності, а остаточно утверджена в середні віки, ідея жінки як випадкової, недовершеної істоти, різновиду «невдалого чоловіка», мала кілька опорних конотацій. З-поміж найбільш уживаних виокремлюється остання, де маскулінно-імперативній досконалості протистоїть, нівелюючи, тобто псуючи і спотворюючи, фемінно-аморфна обмеженість. Тому її слід розглядати (що охоче й робилося) різновидом відхилення, хвороби, подекуди й девіації. Жінка — ідеальна Інша, через яку чоловік пізнає себе (порівнюючи оригінал і

¹ Павлик М. Лист М. Драгоманову від 18.II.1891 // Леся Українка. Документи і матеріали 1871–1970 / Упор. І. Бутич, Я. Дашкевич та ін. Київ : Наукова думка, 1971. С. 70.

невдалу копію), але не долучає її до справжнього життя, де вона однак ні до чого вартісного не здатна. Адже сфери її «діяльності» — химерне, ефемерне, ілюзійне.

Шлях, яким українки модерної доби ставали собою, передбачав, та що там — вимагав долання перешкод куди більш значущих за соціальні табу. Перетворення Лариси Косач на Леся Українку / Дочку Прометея, як, скажімо, й Ольги Кобилянської на Гірську орлицю (іноді, за потреби, горлицю), санкціонувалося чоловіками. І навіть у цих маскулінних означниках, відбувалося не завдяки, а всупереч. Скепсис щодо можливостей жіноцтва представляти культуру / країну мало коли був таким необ'єктивним, як за часів порубіжжя. А упередження, форматування й спрощення ними зробленого довелося знешкоджувати аж у поколінні наступному.

Український досвід у цих контекстах не унікальний, в чому й переконалася Леся Українка, живучи на Балканах.

«Бути в Болгарії жінкою, — повідомлятиме вона М. Павлику, — се не дуже то цікава доля, я б принаймні не хотіла. <...> В Росії хоч біда й лихо, та хоч людей добрих багато і товариство тебе за людину, а не за мавпу вважає, а тут, хто не має доброї сім'ї, як от Ліда [кузина, старша донька Драгоманова. — С. Р.], то чисто хоч об стіну головою бийся. Та, врешті, в Галичині теж трошки до сього подібне життя (я говорю про життя жінок, наскільки про нього чула). Жінкою тут погано бути, а дівчиною ще гірше, якби тут почати так жити, як живуть всі мої знайомі дівчата, то можна б стати притчею во язецех. Я вже й так два скандали зробила: пішла з Радою [кузина, молодша донька Драгоманова. — С. Р.], в театр (дві дівчини сами!), а потім ще й на вибори ходила дивитись, аж у самий виборчий двір залізла, — сим я вже й Ліду і її чоловіка перелякала! Я вже не споминаю про те, що я й тут не покинула звичайки “просторікувати”, а се, певне, тутешнім панам і паничам зовсім скандальним здається»¹.

Достеменно невідомо чи «скандальними» такі міркування здавалися адресатові цих слів. Та вочевидь листи болгарської кореспондентки він читав, коли не цілковито схвалюючи, то з непідробними інтересом. Дописи, що не рідко набирали форм хроніки життя родини Драгоманових, особливо цінні саме біографічними проєкціями. Зокрема таким постає розкриття ситуації старшої кузини, повністю замкнутої на синові й чоловікові:

«Для неї, по-моєму, велика шкода, що вона не пішла на ширшу дорогу, а зачинилась у сім'ї сливе виключно, — на дрібницях розтратила свою вдачу. Врешті се, може, роздумування старої дівчини *in spe* (на перспективу. — лат.), краще тих родинних справ не чіпати. Тільки, не знаю, мені чогось шкода тих жінок, що приносять такі великі (і хто знає, наскільки потрібні) жертви. Я, здається, не могла б так офірувати себе, мого альтруїзму на се не стало б»².

¹ Українка Леся. Лист М. Павлику від 20.VIII.(01.IX).1894 // Леся Українка. Повне акад. збір. тв.: у 14 т. / Луцьк, Волин. нац. ун-т. ім. Лесі Українки, 2021. Т. XI. Листи (1876–1896). С. 320.

² Українка Леся. Лист М. Павлику від 31.XII–01.II.(12.II).1895 // Там само. С. 347.

Перевірити свій альтруїзм авторці випала нагода в 1903 році. Саме тоді гостро постала необхідність упорядкувати архів М. Драгоманова, взятися за що й запропонували небозі вченого. Однак... Однак визнаючи вагу майбутньої роботи, вона рішуче відхилила пропозицію, умовою якої ставилась відмова від того, чим жила ціле своє життя.

«Може той архів, — писатиме М. Павликові, — для якого я, “розуміється, мусіла б” (кажете Ви) зробити таку жертву, і вартий її, може одно слово з нього варте більше ніж всі мої слова минулі і ще не народженні, тільки у мене рука не здіймається на *таке* самовбивство, я ще не маю сеї одваги, я ще не нажилася душею, я ще навіть як слід не спробувала своєї сили — і маю вже її занедбати, придушити, “скинутися”? Ні, не маю одваги, хоч киньте в мене камінем. Не можу»¹.

У цьому сенсі покоління порубіжжя, мабуть, чи не перше в нас покоління, що так рішуче й послідовно відстоювало своє право на свободу самореалізації. Право, якого не мали, не могли собі дозволити попередники.

У всій складності й навіть трагізмі цю проблему окреслено в одному з листів до Франка того ж 1903 року. Саме в мистецькій іпостасі «каменяра» Леся Українка розгледіла фатальну для митця колізію розриву (чи роздвоєння) поміж покликанням і обов'язком. Дуже делікатно, а все ж із рішучим ствердженням своєї позиції вона й повела мову зі старшим товаришем. Колишній учень Драгоманова, Франко, як і вона, чи не одразу засумнівався в суто тенденційному призначенні українського письменства та його націленості на російські зразки. Тут позиції «драгомнівки» й прихильника «іншої лінії» зійшлися. Десь так послідовно, як розходились ці позиції з рішучим «драгоманівцем» Павликом. Із ним Леся Українка могла обговорювати які завгодно теми, та майже скрізь і всюди обходила питання художньої творчості товариша. Таке оминання й замовчування — неодмінне свідчення критичного, ба й негативного сприйняття авторкою здобутків колег по перу. Робилось це не так із нехоті завдати урази літератацьким амбіціям, як через мало розроблений на ті часи інститут публічного обговорення і критики мистецьких здобутків. Хоча грали свою роль і особисті взаємини, поширині зокрема й на царини спільної справи, товариськи-дружнього кола, яке не хотілось розбивати внутрішніми суперечностями.

Можна сказати, що таку делікатну манеру поведження Леся Українка засвоїла змалку. На що вже непогамовна в бажаннях заохотити творчі задатки дітей Олена Пчілка, а й та могла висловлювати хіба стримані сподівання на розвій доньчиного таланту.

«Леся пише вірші, — повідомляла вона Драгомановим наприкінці 1884 року, — й, цілком не эле володіючи віршем, може колись то стати справжньою поеткою. Вона тепер ніби переживає загальні фази розвитку української поезії: спочатку

¹ Леся Українка. Документи і матеріали 1871–1970. С. 65.

писала про “долю”, а пізніше вірші її набрали цілком романтичний характер. Щойно написала вона цілу поему “Русалка”. Безумовно, поема ця робить враження чогось трохи старомодного, але написано її так тепло, так навіть художньо, що просто не знаєш, чи варто примушувати автора звертати з його тенденційного, вже застарілого, шляху?! Нічого й казати, що Леся перейде від “Русалок” до живішої писанини, але чи треба упереджувати цей перехід, настоювати, щоб тепер вона вже кинула своїх “Русалок”?!»¹

У листі на ту ж таки тему Франкові, авторка, значно стриманіша в оцінках (йшлося ж бо про літературну марку родини), висловлює надії, що донька згодом самостійно вийде на нову «реалістичну дорогу». Це ж дораджували й галицькі видавці юної поетки; приміром, Павлик, який наголошував на посиленні соціальної конкретики її письма. То ж не дивно, що й функції художньої літератури він визначав з огляду на суспільні тенденції.

Зрозуміло, що повністю «скинутися громадської повинності» Лесі Українці не вдалося. І справа не тільки у відповідальності перед поневоленою нацією, яка не може собі дозволити розкоші чистого мистецтва. Сама епоха вимагала людини універсального типу. Окрім того, потреба активної суспільної діяльності була глибоко внутрішньою і органічною. Приклад М. Драгоманова був занадто яскравим і привабливим, щоб від нього могла відмовитись його учениця. Інтереси дядька хоч і перебували в царинах науки, філософії та освіти, однак не завадили йому активно долучатися до громадсько-політичної діяльності. Реальну ж можливість подвійної спеціалізації, засвідчував досвід, приміром, М. Грушевського та В. Винниченка.

Коли Леся Українка запевняла Михайла Павлика, що потребує від нього дружби, а не служби, цей, «найпередовіший з галичан», звиклий хоч і не до звичаєвих, то таки своєрідних стосунків, увіч не до кінця розумів, чого від нього хочуть. Доводить це і його образа, хоч не так образа, як помисливість, у справі інтелектуального спадку Драгоманова. Призначення на її розпорядника Павлика найпоєднаніше обстоювала саме небога покійного. Проте ряд випадковостей, прикрих обставин і непорозумінь змусили кандидата втратити певність у цій підтримці. Тому й довелося на пряму, інших методів вона у таких речах не визнавала, з'ясовувати ситуацію:

«Я ж досі не дала Вам приводу сумніватись в моїй правдивості супроти Вас, через те я не буду ображати ні Вас, ні себе надмірними запевненнями: хай буде слово Ваше “так” — так, і “ні” — ні, — так найкраще, правда?»²

¹ Косач О. (мати). Лист родині М. Драгоманова від 30.XI.1884 // Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / Репринт. вид. Луцьк : ВАТ Вол. обл. друк., 2006. С. 59.

² Українка Леся. Лист М. Павлику від 06.VII.1901 // Леся Українка. Повне акад. збір. тв. Т. XII : Листи (1897–1901). С. 372.

А далі авторка вдається не до спеціально-жіночої дипломатії, як то здавалося декому (та, власне, багатьом!), а до відкритого способу порозуміння. Зазвичай такі «способи» або знезброюють опонента, або, навпаки, перетворюють на ворога; як то сталося з Іваном Трушем. Нагадаємо, що навесні 1903 року Труш прилюдно (в НТШ у Львові) зірвав узаємини з Лесею Українкою. Серед мотивів називалася підтримка, нібито в піку йому особисто, М. Павлика, як опікуна-розпорядника спадщини Драгоманова. І разом із цим відмежування од М. Грушевського.

Непевність становища, в якому нараз опинився Павлик, його адораторка в цій історії розуміла, відчувала вповні. Тому й пише такого довірчого, такого ділового листа:

«За те, що Ви було “усумнилися” в мені на якийсь час, я не ображуюсь, бо розумію (може, з власного досвіду) психологію людини, багато раз зраженої і зневаженої приятелями, здавалось би, найщирішими. Чому ж би мали Ви більше впевнитись на мене, ніж на давніших, більше знаних Вам друзів? Отже не дорікаю Вам за се, тільки прошу, аби Ви, кожний раз, як заворушиться у Вас який сумнів проти мене, казали б мені його просто, не замовчуючи, а я Вам завжди з охотою так само просто відповім. Я думаю, що так буде найкраще і найгідніше для нас обох. Я не буду ні запевняти, ні присягатись Вам, але я певна перед своєю власною душею, що я Вас ніколи не зражу і не зневажу, бо се було б проти моєї натури»¹.

Цього разу події пішли за першим сценарієм і вони лишилися друзями, як і пропонувала авторка листа. Та за два роки ці стосунки таки дізнали кризи. Наслідком все тієї ж «трушіяди», до якої, як ворога табору Грушевського-Труша, було вплетано й Павлика, його контакти з волинською подругою припинилися майже на чотириліття. Випадково чи закономірно, а супроти сподівань, перед «інтригами, плітками й сварками» не встояв чоловік.

Навряд щоб цього разу Леся Українка почувалася «зраженою і зневаженою приятелями», як то було з Трушем і, що найболучіше, з кузиною Аріадною. «Дрібного бабства», як визначала вона поведінку й характер галицького зятя Драгоманових, у діях, тим паче, вдачі Павлика не було. Навпаки, як запевняла Франка, він

«ніколи не брав мені за зле моїх зносин з його противниками (принаймі не виявляв того ні одним словом) <...>. Чи він зо всіма так толерантно обходиться, чи тільки зо мною, бо знає мої “оригінальні” погляди в сьому напрямі, того не знаю, у всякім разі, якби він обходився инакше, наша знайомість не могла б так довго тривати, бо я найменшої тіні моральної тиранії з боку моїх приятелів не зношу. Я вибираю собі не amis de mes amis [*Друзі моїх друзів* (фр.)], але amis de mes idées [*Друзі моїх ідей* (фр.)], хоч би, случайно, і не всі ті amis любилися межі собою»².

¹ Українка Леся. Лист М. Павлику від 06.VII.1901 // Там само. С. 372.

² Українка Леся. Лист І. Франку від 14.VIII.1903 // Там само. Т. XIII. С. 313–314.

У спілкуванні з передовими чоловіками Леся Українка завжди трималася на рівних, хоча й знала, що декого це може дивувати. Передусім це стосувалося західноукраїнських теренів, де «азіятська звичаєвість» у стосунках трималася особливо чітко. Після чергового вояжу за Збруч вона звично відкрито писатиме одному з двох, як вирішили вони з дядьком, тамтешніх “прогресивних” чоловіків (іншим був Франко):

«Ні, щодо гал[ицьких] звичаїв, то старий італіянець має рацію з своїм “bisogna amazzar tutti”! [Треба вбити всіх. (італ.)]. Нічого іншого не видумаєш, здається, і я гадаю, що без двох-трьох трагедій се стояче болото не зворухнеться. / Цікава я, яке враження на гал[ицьких] людей роблять такі оповідання, як, наприклад, про моє сотрудицтво з Ставицьким (so ein-fach!!! [Так просто. (нім.)]. Я оце задумую писати дешицу, то коли надрукую (не зараз) — ото витріщать очі ваші панночки та й паничі, не раз прийдеться згадати пок[ійного] Огон[овського] з його: “а вже ж, коли вона не думала йти за нього заміж, то не повинна була казати, що його любить”!!!... “Ой, мало, серденько, одного Гоголя, багато ще смішного на світі”, мовляла одна полтавська поміщиця»¹.

Важко сказати чи «Блакїтна троянда», твір, який мав епатувати галицьке панство, виконав це призначення. Але те, що стосунки поміж статями можуть обійтися без репресивної соцікультурної регламентації драма засвідчила переконливо. Продуктивність таких стосунків довела, поміж іншого, й успішна співпраця з М. Славінським над перекладами з Гайне. І роботі не завадило, а хтозна, може, навіть посприяло романтичне захоплення авторки.

Тому їй так дратувало одноплосинне сприйняття «слабкої статі». У ній оцінювали або іманентність — чар і поваб самиці, або трансцендентність — висоту й ефірність ідола.

«Я не знаю, — зізнаватиметься вона в листі Кобилянській, — розумних людей я в Галичині стрівала, тільки всі вони якось не чарують, чогось їм бракує, темпераменту, чуття, серця, чи хто його знає чого, — не можна з ними почувати себе вільно. Говорю про мушчин, жінок мало знаю. У галичан мене ще вражало якесь чудне, непросте відношення до жінок, все вони дивляться на нас або згори вниз, або знизу вгору, а щоб так просто, нарівні — зроду! Хіба ж могла б от яка жінка чи дівчина сказати, або написати якому галичанинові: “дорогий товаришу”, або й “дорогий друже” — без того, щоб йому не привиділось не знати що? Я думаю, ні. А поки справа так стоїть, то всі фрази галицьких поступовців про сприяння “жіночому питанню” лишаться фразами»².

До цього авторка додає потішну історію з молодим січовиком, який надумав украсти її світлину, бо просити не важився, аби панні... чогось не «привиділось»!?

¹ Українка Леся. Лист М. Павлику від 21.VIII.1895 // Там само. Т. XI. С. 290–291.

² Українка Леся. Лист О. Кобилянській від 29–30.V.1899 // Там само. Т. XII. С. 221.

Загалом Леся Українка не схильна в усьому звинувачувати чоловіцтво, хоч у цитованому листі найбільше дістається саме йому, зокрема й Павликові. Поза тим авторка свідомо акцентувала на подвійності ролі, яку жінку, що прагне реалізуватися, змушують відігравати обставини. Призначена бути або тілом, або духом вона в обох випадках втрачає суб'єктність. Адже зрікатися (вимушено чи добровільно) доводиться тої чи тої частини ідентичності, без якої не сягнути повноти, тобто самости. Стати в рід з чоловіками — це не просто вивищитися з поміж посестер і навіть не змусити чи заохотити Іншого дивитися на себе як на рівню. Ішлося про повноцінне вироблення особистости, де конститутивним буде природне й властиве, а не змодельоване та призначене. Тобто накинута Іншим як єдиноприйнятне.

Форми сприйняття через які оточення взаємодіяло з дівчиною з особливою психофізичною конституцією, навряд чи можна назвати інклюзивними. Згадуються доля великого сучасника, творчістю якого вона всерйоз цікавилася, Дж. Леопарді. «Коли люди забувають про мій стан, мені важко, — зізнавався уражений недугою італієць, — але ще важче, коли пам'ятають про нього». Зайве уточнювати, що мало хто випускав це з уваги, підкреслено шануючи, а насправді, хай і несвідомо, ображаючи суверенність Іншого. Запущені в культурний обіг двома «найпрогресивнішими галичанами» персональні означники, від епохи письменниці й до сьогодення невинувато великою мірою презентують її «стражденний» образ. І то не казати широкій, а навіть інтелігентній громадськості. Мабуть, у передбаченні таких реакцій, вона й уникала щонайменшої біографічності.

Певно, менше, а все ж чималими зусиллями давалися й правування з громадськи значущих питань. От як у випадку «полеміки між своїми» кінця XIX століття. Фактино уся справа може бути зведена до трьох публіцистичних виступів, два з яких належать І. Франку. Саме відповіддю на його аналітичну статтю «З кінцем року» (журнал «Жите і слово», 1896) і став допис початку року наступного «Не так тії вороги, як добрії люди», поданий під криптонімом Н. С. Ж. У нім Леся Українка, яка застереглася, що висловлює приватну думку, аргументовано намагається спростувати деякі тези колеги щодо розвитку національного руху обабіч від Збруча. Найбільше її обурюють закиди в інертності наддніпрянців, які нібито відкуповуються від справи мінімальними грошовими пожертвами. А ті, хто цього не роблять, то й узагалі переходять до загальноросійського революційного табору. Останнього факту годі заперечити, але ж так само тут випущено причини та контексти. Окремо й, сказати б, особливо діткливим виявився полемічний прийом (чи тільки прийом?), за яким для адресатів цих звинувачень не робилося розрізнення на «радикалів», «драгоманівців», «народників», мовляв, — «куля винного знайде». Таки Франкове дистанціювання від учорашніх соратників увіч давалося взнаки.

Особливої реакції вимагали заяви про відсутність належної роботи з найперспективнішою верствою — селянством. Закиди опонента у слабкій роботі з селянством, основною дієвою силою майбутньої нації, вочевидь слушні. Ще більше рації

було б у розрахунку на пролетаріат. Однак, умов для такої роботи (хоч робітники й знайшлися б), в уярмленій москвою Україні поки ще немає. Бо ж

«коли в Галичині головніший ґрунт для радикальної роботи — селяни, то у нас на Україні перш усього треба здобути собі інтелігенцію, вернути нації її “мізок”, — аби не було так, що є над чим робити, та нема кому, — а потім, вкупі з сусідами здобути ті права, які Галичині давно вже здобути чужими руками»¹.

І хоч драгоманівська платформа, на яку посилається авторка, і передбачала широку агітаційно-просвітницьку роботу, для її здійснення вартувало підготувати спочатку фахівців, інтелектуально-ініціативний актив. Власне таким еволюційним шляхом і можливою була б якісна державотворча робота.

У цитованому публіцистичному виступі авторка дещо спрощує, зокрема, констатуючи наявність прошарку національної інтелігенції в західноукраїнському суспільстві як цілком доконаний факт. У той час, як і на цих теренах провідну роль потенційно найбільш дієвої, рішучої сили в державному будівництві слід було б залишити за селянством. Принаймні, кількома роками раніше у приватному листі до М. Павлика вона саме так, тобто достатньо об'єктивно, оцінювала становище.

«Я очарована звістками з Вашого краю, — із захопленням відгукується вона на пожвавлення громадського життя, — ще наша доля не загинула, коли у нас такий народ є! І як се так могло скластись, що у такого народа така інтелігенція виросла нецікава (щоб не сказати гірше!), як се народовці не бачать і не знають свого народу? Що у нас інтелігенція мало знає народ, се ще не так дивно, бо у нас прилюдности жадної нема, а в Вас і преса, і віча, і відозви — “хто має вуха слухати, хай слуха”. Коли б у нас третя частина тієї прилюдности, що у вас, то я певна, що знайшлося би одразу в сто разів більше людей тямущих, ніж у вас тепер є»².

Може видатися, що авторка чи не водночас намагалася обстоювати два майже взаємопротилежні шляхи націєтворення: через ініціативу й пасіонарність низів / народу або ж через вольові зусилля верхів / інтелігенції. Хоч насправді їй ішлося про своєрідний синтетичний проєкт, де б однаково потрібними та важливими були спільні зусилля обох, ніби й протилежних суспільних верств. Тільки за їхньої взаємодії лише й можливий успіх. Очевидно, що в усталенні такого послідовного розуміння непростой проблеми не обійшлося без впливу М. Драгоманова. У листі до нього небога й зізнається у цьому з граничною відвертістю:

«За Вашу ідею, — обіцяла вона дядькові, — що мусить бути одна правда і для мужика, і для пана, я завжди стояла і буду стояти, а наскільки прислужуся їй ділом, се залежатиме від моїх сил і талану»³.

¹ Українка Леся. «Не так тії вороги, як добрії люди» // Там само. Т. VII : Літературно-критичні та публіцистичні статті. С. 408.

² Українка Леся. Лист М. Павлику від 17(29).VIII.1893 // Там само. Т. XI. С. 222.

³ Українка Леся. Лист М. Драгоманову від 09(21).I.1894 // Там само. С. 283.

Очевидно, нема потреби входити в особливості окресленої дискусії. Тим паче не варто розбирати відповідь на відповідь — третю її (дискусії) статтю «Коли не по конях, то хоч по оглоблях». Усі ці матеріали приступні для ознайомлення. Та й у сучасній науці тема розроблена достатньо глибоко¹. Варто тільки уточнити, що працю Лесі Українки, надіслану в «Жите і слово» Франко-редактор, спочатку публікувати відмовився. Щоправда, пізніше вона таки з'явилася друком із його попереднім коментарем та згаданим дописом у тематичній добірці «Український і галицький радикалізм».

Справа прилюдного й щирого «виміну думками» була для Лесі Українки принциповою. Тому й готувалась вона навіть до публічного справування, хоч то б мало скінчитися скандалом і можливим розривом. Принаймні саме так бачив розв'язок М. Павлик, який з усіх сил намагався примирити однаково милих собі опонентів (аби вплинути на Леся Українку навіть писав до вдови Драгоманова). Так чи так, а працю Н. С. Ж. Франко опублікував. І скандалу не сталося, хоч кожна зі сторін лишилася при своєму.

На теренах анексованих Російською імперією під заборонаю перебувала не лише політична, а й культурна діяльність. Тож і не дивно, що багато наддніпрянців з надією дивилися на захід країни. Зокрема Леся Українка завжди прискіпливо стежила за тамтешнім розвитком легального громадсько-партійного життя. Удвох із дядьком вони переймалася перипетіями виборчих кампаній 1890-х рр., сприймаючи її як своєрідну пробу сил для українського державницького руху. У переписці з М. Павликом середини 1894 року письменниця висловила з цього приводу ряд цікавих думок, обговорених, слід розуміти, з учителем. На жаль, багато зі сказаного тоді лишається актуальним донині. Йшлося-бо про ідейне / ідеологічне притосуванство й угодництво, популізм і кулуарні ігри партійних вождів, підкупи як найпростіший спосіб запевнення суспільної підтримки тощо.

Такі гострі завваги, що висловлювались не лише приватно, стосувались насамперед представників радикальної партії. Зрозуміло, вони не могли не зачіпати її симпатиків провокуючи зворотну реакцію. Відлунюють ці суперечки й у згаданій полеміці з Франком. Доречно згадати й іншу статтю Лесі Українки з не менш промовистою назвою «Безпардонний патріотизм» (опублікована в редактованому Павликом часописі «Народ»). Лейтмотивом цієї праці стало викриття такого явища українського політикуму як зрадництво. Йшлося тут про т. зв. «патріотів нового курсу», котрі, прикриваючись гаслами міжнаціонального порозуміння і співпраці, зазвичай просто приєднувались до провладних партій, стаючи їхніми сателітами. А як винагороду за свою схильність до компромісів отримували певні преференції, нерідко виявлені різного рівня та ваги посадами.

¹ Див.: Денисюк І. Національне питання у полеміці «між своїми» // Українське літературознавство. 1996. Вип. 62. С. 55–66; Горинь В. Іван Франко і Леся Українка. Відомий епізод «непорозуміння між своїми». Львів : Інститут українознавства, 1998. 92 с.

Бурхливі 1890-ті роки на Галичині — то пора великих надій і сподівань. І пов'язані вони були не так із виборами й можливістю щось змінити силами депутатів-русинів у парламенті, як з очікуваннями діждатися нарешті якогось посполитого рушення. Тому й такою пильною була увага до подій за Збручем. Із далекої Софії в епістолярному діалозі зі своєю небогою їх жваво обговорював і М. Драгоманов. Як виглядає, у своїх розрахунках він також сподівався на простолюд. Конспективно один із дядькових листів до старшої сестри, датований серединою 1893 року подає О. Косач-Кривинюк. Його автор і без тіні жарту твердив

«що у галицьких мужиків більше світла в головах, ніж у [тамтешніх. — С. Р.] академіків і професорів. Коли б 100 таких мужиків зорганізувати, то він і Павлик могли б спокійно вмерти»¹.

Ясна річ, що жодному із адресатів не йшлося про ідеалізацію. Добре вони пізнали не лише силу, а й слабкості свого народу. І свідомий акцент Драгоманова саме на ймовірній проблемі гуртування співвітчизників довкола громадських справ може слугувати тому зайвим підтвердженням.

Отож ініціатива покласти основий тягар обов'язку й відповідальності за своє становище на саме селянство могла тільки вітатися. Надважлива місія тут випадала тим, хто з походження і відданості світу, з якого вийшов, міг цей світ представляти. Більше того — активно допомагати спільноті словом і ділом боротися за свої права. Така сила на той час уже вповні сформувалася, що й дозволило Миколі Зерову назвати її другим (після покоління Франка й Павлика) «виводком радикальної селянської інтелігенції»². Зрозуміло, що автору йшлося про молодшу генерацію галицьких інтелектуалів, представлену зокрема В. Стефаніком, М. Черемшиною, Л. Мартовичем та ін.

Саме до чільного представника «покутської трійці» мала спеціальний, зокрема й професійний інтерес Леся Українка. Стефаніка й Кобилянську вона ставила найвище у новому поколінні письменників заходу країни. Тож не дивно, що першою робила кроки до зближення. Кожен з «випадків» мав свої особливості, та зрештою жаданого порозуміння / спілкування / приязні було досягнуто лише з жінкою. Натомість чоловік виявив тут опір.

Як триматися з «незвичайною людиною», людиною «культурною і шляхотною наскрізь» (означники Кобилянської з листа О. Маковою)? Це великий страх авторки сказаного і, що цікаво, Стефаніка — «буковинського» та «покутського» «мужиків» (в обох випадках знову автоозначення). А от чи Павлик і Маковою не боялися тільки через незнання, або нижчий поріг чутливості? (І ще питання чи й справді не боялися?) У стосунку до першої у своєму житті «незвичайної людини» — як

¹ Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 198.

² Зеров М. Від Куліша до Винниченка. Нариси з новітнього українського письменства // Зеров М. Твори : у 2-х т. Київ : Дніпро, 1990. Т. 2. С. 410–411.

одразу це було помічено і який контраст з чоловіцтвом — Кобилянська непомітно обирає єдиноправильну модель поведінки: страх поборюється любов'ю. Притім спроби ідеалізації м'яко, але з певністю волинська кореспондентка зупиняє від самого початку.

Свій «страх» галицькі чоловіки долали в різні способи. Павлик — діловитістю поточних справ, Франко — авторитетом класика, Маковей — спеціалізацією літературного критика «дівочих писань», Труш — істерикою, молодомузівці — холодним пітетом... От лиш Стефаник наважився визначитися зі своєю позицією, коли оминання, годне такою вважається. Інтерес її приятелів одне до одного не пройшов повз увагу Кобилянської. Десь наприкінці 1899 року вона подала обом адресу іншого. Але сподіваного листовного знайомства не відбулося. У лютому 1900-го, реагуючи на звернення адресатки, Стефаник повідомляє Кобилянській, що Леся Українка до нього так і не озвалася. А тоді розгублено й водночас із полегшенням, додає: «Та й добре зробила, бо що ж я би її міг написати?»¹ Своєю чергою і Леся Українка на це ж запитання подруги, але вже напочатку наступного року, також відповіла запереченням.

Чи вичерпується поданий реєстр узаємин наявними за тих умов форматами? Чи було щось, чи могло бути ще щось, окрім дистанціювання й іншування? Поміж українкою та русинами, поеткою і митцями, іроністкою й авторитетами, зрештою жінкою та чоловіками? Не просто та чи й вартує застановлятися над такими питаннями... Куди цікавіше було поміркувати над причинами саме такого формату взаємин поміж статтями. А ще зусиллями кожної зі сторін ці формати адаптовувати, змінювати чи касувати.

Послідовнішими, а може, якраз одчайдушнішими тут виявились жінки. І зусилля Лесі Українки було, так сказати, підтримано з різних сторін. Приміром, представницею старшого покоління, також географічно українкою Оленою Пчілкою, а чи подругою-буковинкою Ольгою Кобилянською. Спроба й спрага рівності, заявлена «слабкою статтю», як виглядає, «статтю сильною» була передовсім узята за слабкість. Тому жести у відповідь, хоча й робилися підкреслено в паритетних реєстрах, за суттю такими не були.

Готовність прийняти за рівну хіба в профілі «одинокого чоловіка» виказувала не тільки специфіку порубіжного часу. Такою версталася плерома всієї культури zagrożеної нації: на зовнішні загрози відповідати внутрішньою консолідацією довкола найпевнішого джерела — традиції. У царинах особистих узаємин патріархальні механізми виказували найбільшу злагодженість в опорі новим тенденціям. Жіночі пропозиції «дружити», а не «служити» могли хіба реєструватися на рівні «вхідних сигналів», але не більше. Примха, поза, «геніальність свого віку», що завгодно, зрештою, могло правити за пояснення таких бажань. Що завгодно, та не рівність.

¹ Стефаник В. Лист О. Кобилянській. 28.II.1900 // Стефаник В. Зібрання творів : у 3 т, у 4-х кн. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2020. Т. I. Кн. 2. С. 291.

Жінка, як створіння химерне й непевне, може й вартувала уваги, проте навряд чи заслуговувала довіри. Образи Михайла Павлика на свою волинську товаришку, здається, засвідчують саме це. Образа перша (помислива і прощена) й образа друга (утвердженна та затаєна) не аж так виявляють дію репресивного патріархального механізму. Не так, як «вихватки» Труша, приміром. А все ж виявляють. До речі, як і відмови ще одного прогресивного галичанина Франка визнавати драматичний хист Лесі Українки. Відмови потім наче й скасовані. А все ж.

Знадобилася аж зміна епох і поколінь, щоби молодша генерація визволила з «вавилонського полону» давніх упереджень і стереотипів українську жінку-літерата. Жінку, що може не просто дорівнятиись колегам-чоловікам, а й перевершити, випередити їх на їхньому здавен полі. Приклад і досвід Лесі Українки / Лариси Косач назавжди змінив наше письменство ще й у вимірах гендерного балансу.

LESYA UKRAINKA IN RELATIONSHIPS WITH GALICIAN MEN. MYKHAILO PAVLYK AND OTHERS

Serhii ROMANOV

The study is devoted to gender relations among Ukrainian intellectuals at the turn of the 19th and 20th centuries. Attention is focused on the communicative and psychological structures prevalent at the specified time. Two key aspects should be taken into consideration regarding this issue. The first is caused by men's use of traditional patriarchal models of relations with the opposite sex and, accordingly, modern women's reactions to them. The second aspect concerns the new models of relationships developed by modern women and the men's reactions to them. The topographical specificity of the national space, which was relevant at that time, is also considered. The geopolitical division of the country into sub-Austrian (Galichyna and Bukovyna) and sub-Russian (Volyn and Transnistria) territories had a significant impact on the outlook and consciousness of the inhabitants of these state entities. They also determined the perception of male artists M. Pavlyk, I. Franko, V. Stefanyk, I. Trush, O. Makovey — of their fellow female competitors, primarily the leader of the new generation, Lesya Ukrainka.

Keywords: gender, psychology, feminism, patriarchy, literary generation, public sphere, history.

**«ТИТУЛ “ДРУГА” ПРИЙМАЮ ДЛЯ СЕБЕ
ЯК ВЕЛИКУ ЧЕСТЬ ОД ВАС»:
листування і видавнича співпраця
Михайла Павлика й Агатангела Кримського**

Марія ЛАПІЙ

У творчій біографії відомого українського сходознавця, письменника, критика, мовознавця, організатора науки Агатангела Кримського (*1871–†1942) вагому роль відіграло знайомство та заочне інтелектуальне спілкування з чільними галицькими діячами культури — Іваном Франком та Михайлом Павликом, які не лише підтримали літературні й наукові починання молодого Кримського, а й дружніми порадами та письмовими застереженнями впливали на становлення суспільно-політичних, ідейно-світоглядних переконань свого талановитого колеги із Наддніпрянщини.

Не будучи особисто знайомими, А. Кримський та М. Павлик на зламі 1890–1900-х років листувалися і тісно співпрацювали. Єднали їх насамперед зв'язки у книговидавничій галузі, співучасть у журналі «Народ» (1890–1895), культурно-громадська і перекладацька робота. Вони дистанційно провадили редакційні, «книгарські» і фінансові справи, консультувались щодо майбутніх публікацій, обмінювались часописами, каталогами, поштовими марками і світлинами. Їхня співпраця, наснажена взаємною повагою і прихильністю, була продуктивною та мала надзвичайно вагоме значення для пробудження національної самосвідомості українців, їхнього об'єднання, культурного самоствердження в умовах бездержав'я і суворих цензурних заборон на українське друковане слово в підросійській Україні.

Перший збережений лист А. Кримського до М. Павлика із Москви датовано 22 вересня 1890 р., а останній — 6 листопада 1901 р., частину їхньої кореспонденції, на жаль, утрачено¹.

Епістолярне знайомство молодого філолога Кримського з шанованими галицькими інтелектуалами Михайлом Павликом та Іваном Франком відбулося на початку 1890-х. Тоді 18-річний Агатангел Юхимович (Евтимович), успішно

¹ У першому томі збірника «Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.)» (Київ, 2005), що охоплює 1890–1917 рр., оприлюднено 58 листів А. Кримського до М. Павлика та 10 послань Павлика до нього.

У вид.: Кримський А. Ю. Твори : у 5 т. Київ, 1972–74. Т. 5. Кн. 1 вміщено 17 листів А. Кримського до М. Павлика за 1893, 1894 і 1895 роки. Окремі листи Кримського до Павлика зберігаються в Центральному державному історичному архіві у Львові (ЦДАЛ України), ф. 663. А зустрічні листи Павлика до Кримського — в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: ІР НБУВ, ф. XXXVI.

закінчивши престижну Колегію Павла Галагана в Києві, виїхав на університетські студії в Лазаревському інституті східних мов, де він навчався упродовж 1889–1892 років. У Москві Кримський одразу «жадібно кинувся знайомитися з письменством закордонної України»¹, з власної ініціативи налагодив листовні контакти і книгообмін з галичанами, від яких отримував заборонену в підросійській Україні літературу, зокрема часописи «Правда», «Народ», «Товариш», «Хлібороб», «Діло», видання «Літературно-наукової бібліотеки», різні книжкові новинки й брошури. Політичні часописи та інші матеріали йому надсилали «рекомендованою опаскою» і «в запечатаних конвертах». Окремі примірники «Народу» для закордонних передплатників були надруковані на тонкому цигарковому папері². Так само (частинами у закритих конвертах) Іван Франко надсилав Кримському в Москву свою збірку оповідань «В поті чола», що друкувалась у Львові впродовж 1890 року. На цю збірку лінгвіст Кримський написав ґрунтовну прихильну рецензію³.

У галицькій періодиці («Зоря», «Правда», «Народ») молодий літератор публікував українською мовою свої перші оригінальні твори, віршові переклади зі східних мов, рецензії, сходознавчі статті, публіцистику й гострі полемічні дописи, які підписував псевдонімами і криптонімами: А. Хванько, Хванько Кримський, Ївхимець, Московський дописуватель «Правди», Оден з прихильників «Правди», Один з московських українців, А. К., А. Кр., А. К-ський, Кр-й, Хв., А. Хв., Хв. Кр., А. Хв-ко та ін. Так він увійшов у «русько-українське літературне товариство»⁴.

У Москві, як свідчать записки й звістки тамтешнього «охранника», агента-провокатора Л. П. Меньщикова⁵, за свідомим українолюбцем і щирим «націоналом» Кримським одразу було встановлено пильний агентурний нагляд. Його вважали «главарем» українофільського гуртка, який дописував до галицьких газет, полемізував із М. Драгомановим [про це йтиметься далі. — *М. Л.*], володів нелегальною бібліотекою і підтримував зв'язки з киянами. За пізнішими уточненнями самого Кримського⁶, титулюючи Павлика «Коломийчуком», він писав йому іноді не просто до Львова чи Коломиї, а до Києва, на умовну адресу, а вже звідти листи передавали Павликові «з okazjiю», тобто випадковим транспортом. «Я переписуюся з декотрими галичанами і дуже дорожу тею перепискою, бо вона живіше нагадує про нашу єдність з Україною австрійською», — перегадом зізна-

¹ Кримський Аг. Розвідки, статті та замітки. I–XXVII. Київ, 1928. (36-к Істор.-філол. відділу УАН; № 57). С. 320.

² Агагангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги (1890–1904) / упорядкув., вст. ст., комент. С. А. Гальченка, Н. І. Лисенко. Харків, 2021. С. 13.

³ Зоря. 1891. № 3. 1/13. II. С. 56–57; № 4. 15/27. II. С. 75–78.

⁴ Кримський А. Ю. Твори : у 5 т. Київ, 1972–74. Т. 5. Кн. 1. С. 75.

⁵ Охрана и революция : к истории тайных политических организаций, существовавших во времена самодержавия. Ч. 1: Годы реакции : 1885–1898 гг. М., 1925. С. 81.

⁶ Кримський Аг. Розвідки, статті та замітки. С. 321, прим. 1.

вався сам Кримський Ом. Огоновському у листі до нього від 20 січня (1 лютого) 1891 року¹.

Із Михайлом Павликом, на ту пору співзасновником Русько-української радикальної партії (1890) і співвидавцем партійного друкованого органу — журналу «Народ»², Кримський ближче заприязнився на ґрунті співробітництва у «Народі». Він передплачував і фінансово підтримував цей часопис, регулярно надсилав до Львова щедрі «наддатки» на журнал, шукав серед своїх знайомих спонсорів і пренумерантів, рекламував і популяризував це видання у закордонному науковому середовищі, а понад те, був його активним читачем, дописувачем і навіть дискусійним опонентом. На шпальтах «Народу» побачили світло денне ранні віршовані переклади і сходознавчі праці А. Хванька (Кримського)³, а також його замітки на актуальні суспільно-політичні теми та гострі полемічні заяви⁴.

Варто додати, що Кримський на перших порах був приємно вражений тим, як добросовісно редактори «Народу» (Павлик і Франко) виконували просьби своїх передплатників, «не то, що другі часописи, котрим хоч і наперед гроші вишлеш, а одвіта діждеш тільки поза 3-м листом. Себто, як мовлять в нас: “Ждут третьяго указа”»⁵. Щоправда, іноді він висловлював редакторам і свої скарги на те, що з невідомих причин не отримав той чи той примірник «Народу», давав зауваги щодо неякісного паперу та невиразного друку. Уклінно прохав і Франка, і Павлика надсилати «Народ» у «рекомендованій коверті». А в листі від 13/25 листопада 1890 р. зізнався «високоповажаному панові» Франкові, що журнал «тутечки читає не одна

¹ Кримський А. Твори. 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 22.

² Докладніше: Чирук Є. Г. Павлик Михайло Іванович // Українська бібліотечна енциклопедія (УБЕ). URL: <https://ube.nlu.org.ua/article>. Також див.: Мельничук Б. ПАВЛИК Михайло Іванович / Б. Мельничук, Л. Щербак // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль, 2008. Т. 3 : П — Я. С. 5–6.

³ За підписом А. Хванько 1890 р. у № 18 журналу «Народ» (С. 282–284) оприлюднено добірку віршових перекладів Кримського п. н. «Із турецьких народних пісень»: 17 «співанок» з коментарями і вступом перекладача. У № 22 «Народу» (С. 353–354) під псевдонімом Хванько Кримський надруковано літературну замітку «Один із перських протестантів — Хейям».

⁴ Один з московських Українців. Із Москви. (Росіяне про М. Драгоманова) [розмова Кримського з проф. Веселовським, датовано: 1891 р. 3 ноября] // Народ. 1891. № 24. С. 334; Кримський А. Аз-буки-віди! [В обороні орієнталістики, відгук на «поемку» д. Перекотиполя «Професор Пшик», надруковану у № 24 «Зеркала» 1892 р.] // Народ. 1893. № 3. С. 32 (початок статті); № 4. С. 39–40 (закінчення); А. Хв-ко. Співробітництво Українців у галицьких часописах // Народ. 1893. № 6. С. 53–55; А. Хв-ко. За ким стоїть Україна? // Народ. 1893. № 14. С. 126–128, А. Хв-ко. Оригінального чи перекладаного? // Там само. С. 170–171; Ну, хто ж так політикує?! [Замітка на допис «Організуємося!» Ол. Андровича, в 18-м номері «Народу»] // Народ. 1893. № 19–20. С. 245; А. Хв. Лист до «Зорі» // Народ. 1894. № 7–8. С. 111–113.

⁵ Лист А. Кримського до І. Франка від 24 липня ст. ст. 1890 р. // Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 183–184.

особа, а гурток», і що серед передплатників «є й прихильники, є і піввороги»¹, з-поміж яких хтось (sic!) писав проти «Народу» у «Правді», «але ж хіба це може бути причиною невисилання нам Вашої часописі?!»² — огірчено перепитував він.

Через нерегулярне надсилання часопису і листів у Кримського зрідка загострювалися взаємини з Павликом, якого ніякими «проханками» не можна було вговорити, аби «він *неодмінно* рекомендував листи з часописсю»³. За посередництвом у цій справі Кримський звертався до «м'якшого серцем» Франка (дослівно: «в Вас, либонь, мнякшее серце, ніж у його»⁴), прохаючи свого адресата переконати «пана Павлика» надсилати екземпляри «Народу» рекомендованим поштовим відправленням. «Якщо мою прозьбу Ви сповните, то будьте певні, що я впросю Пророка або Алія (привіт їм!) послати Вам всячеськії Аллахові ласки і благословення»⁵, — піджартовував Кримський у листовному зверненні від 4/16 січня 1891 р., а вже в іншій епістолі (від 3/15 березня того самого року) поінформував Франка, що «московські українці» дедалі більше «прокидаються» і беруться до «деякої праці», а отже, зростає попит на часописи, так що вже одного примірника «Народу» й «Правди» їм мало⁶.

«Справедливости, справедливости більше треба “Народові”!

Тоді він звабить і націонала»: Кримський поміж народовцями і радикалами

На змісті й тоні приватних листів і ранніх публікацій А. Кримського сильно позначилася його запальна юнацька полеміка з Михайлом Драгомановим та редакцією «Народу», у якій 19-річний Кримський виступав в обороні «Правди» — літературно-наукового й політичного часопису львівських народовців.

На ту пору, як слушно пише Соломія Павличко, «Кримський намагається розібратися в політичних платформах різних галицьких видань. Це було не так легко»⁷. 1927 року він згадуватиме, що «опинився в хаосі вражінь». Хоч своїми ідеями для нього найближчими були «органи радикалів та писання й самого Драгоманова», але одна з «точок» галицько-радикальної програми, а саме космополітизм, викликала «деяку нехить». І навпаки, органи народовців («Правда» та «Діло»), «хоч своїми консервативними, або навіть ретроградно-зашкарубленими тенденціями» вражали

¹ Лист А. Кримського до І. Франка від 24 липня ст. ст. 1890 р. // Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 185.

² Там само.

³ Там само. С. 193.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само. С. 194.

⁷ Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. С. 223.

його дуже прикро, однак у них принаджував «той патріотичний, націоналістичний дух, яким вони раз-у-раз пишались»¹. Така «хитанина» й боротьба у політичних поглядах Кримського ще більше загострювалася під впливом читання галицьких часописів і фізичного «зднервування», та тривала, за його-таки висловом, близько «півтора року»².

А. Кримський є автором двох анонімних дописів із Москви, від 17 травня і 8 жовтня 1890 р.³, спрямованих проти заяв «Народу» та відкритого листа Драгоманова «На увагу українолюбцям у Росії» (Народ. 1890. № 10. 15.V)⁴. На статтю Драгоманова і порушене в ній національне питання Кримський відреагував гостро. Полемічно обороняючи «Правду», він силкувався довести своєму опоненту, що «той шлях політичної боротьби проти царського правительства вкупі з поступовими росіянами, який він рекомендує українцям, для українців фактично є річ неможлива через національну нетерпимість навіть найпоступовіших росіян»⁵. Засуджуючи давню московитську жорстокість і нетолерантність до українців, Кримський од імені своїх співвітчизників запитував Драгоманова: «Як Ви нас присилуєте любити тих, хто і в своїм лібералізмі нас за націю не вважає? Куди ж тут спільна праця!»⁶, і знову вкінці: «яким способом можна й треба українцям для здобуття прав і вольности (між иншим, певне, і прав національності) сполучитися з неприхильними до них москалями, та й не потопитися при тім в “общемъ русскомъ морѣ”?»⁷. У своєму проникливому розумінні антиукраїнської та антигуманної суті російської імперської політики щодо нашої мови і «національної відрубности» Кримський виявився напрочуд точним і прозорливим.

Як відомо, ще під час свого навчання у колегії Кримський «цілком свідомо»⁸ й рішуче позиціонував себе українофілом, українолюбцем⁹. На цій стадії «самоукраїнізації» (С. Павличко) він звертав особливу увагу на етнографічні матеріали, читав філологічні студії, «кинувся» до літературної праці, а найбільше клопотався мовою,

¹ Кримський Аг. Розвідки, статті та замітки. С. 321–322.

² Автобіографічний лист А. Кримського до І. Франка від 2/14 листопада 1891 р., див.: Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 209.

³ Див.: Правда. 1890. Т. 3. Вип. 8. С. 127–130; Вип. 10. С. 259–269.

⁴ Драгоманов М. На увагу українолюбцям у Росії // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. Т. 2 / [ред. тому О. Я. Лисенко, упоряд. та прим. І. С. Романченка і В. В. Лисенко]. Київ : Наукова думка, 1970. С. 300–305.

⁵ Кримський Аг. Розвідки, статті та замітки. С. 322.

⁶ Там само. С. 325.

⁷ Там само. С. 326.

⁸ Важливу роль у процесі національного самовизначення юного Агатангела Кримського відіграли думки М. Драгоманова, ословлені у його «Передньому слові про галицько-руське письменство» до «Повістей Осипа Федьковича» (1876), а також твори Т. Шевченка.

⁹ Автобіографічний лист А. Кримського до Б. Грінченка від 17, 23, 24, 25 «юня» 1892 р., див.: Кримський А. Твори. 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 65.

яку вважав першою ознакою національності¹. Як спогадував у листі до Франка (від 2/14 листопада 1891 р.), він став «загорілим націоналістом, москаленярцем!»², хоч його українофільство, наснажене палкою любов'ю до народних «святощів», було «якесь романтичне»³. Згодом, на ґрунті українофільства і патріотизму, не розібравшись у підводних течіях галицьких партій, Кримський «поліз і в політику...»⁴, у чому не раз щиро розкаювався.

Не вдаючись тут у деталі самої полеміки⁵, зупинимося тільки на кількох головних аспектах. Зауважимо, що на гострі випадки Кримського проти Драгоманова зреагував Франко (лист від 9 грудня 1890 р.), який у нерізкій формі закликав «щирого, гарячого» колегу на деякий час залишити політику, докладніше вникнути в її закулісся, пізнати справжні обставини і людей, хоча водночас відраджував його від співробітництва у «Правді», куди той надсилав свої поезії патріотичного спрямування й публіцистику. Наставляв його далі писати вірші, новели, перекладати Гафіза, Сааді та ін. [т. 49, с. 267–269]⁶. У листі за 29 листопада 1891 року радив молодому Кримському розширювати і виробляти світогляд:

«Для Вашого сангвінічного темпераменту конче треба якнайширшої знайомості світу, особливо того тіснішого світу, що зветься русько-укр[аїнською] землею, на котрій Ви хочете працювати. Тільки така знайомість охоронить Вас від помилок і надто сангвінічних надій на одну якусь партію, одного якогось чоловіка, навчить Вас відрізнявати фразу [тут: “пишномовний неширий вислів, позбавлений внутрішнього змісту, або такий, що прикриває брехливість твердження, непорядність вчинку і т. ін.”] від діла» [т. 49, с. 311].

Під впливом Франка Кримський остаточно вирішив не публікувати таких дописів. А ще рішуче постановив не кидати слів на вітер, бо ж, образно мовлячи, «буде

¹ Лист А. Кримського до Б. Грінченка від 30 «юня» і 5, 9, 10 «юля» // Кримський А. Твори. 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 68.

² Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 207.

³ Там само. С. 207–208.

⁴ Кримський А. Твори. 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 69.

⁵ Питання, що стосуються «народження радикалізму» Кримського у 1890-х роках, докладно розглянула Соломія Павличко у першому підрозділі третього розділу «Національна ідентичність / Політика» своєї книги «Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського» (Київ, 2000. С. 217–260). У цьому дослідженні осмислено складні пошуки Кримським політичних орієнтирів, його конфлікт ідентичності і конфлікт із Драгомановим, концепції націоналізму; досліджено наукову, філологічну, літературну працю і «патріотичні» справи ученого як «націоналістичну практику» тощо.

⁶ Тут і далі — поклики в тексті (із зазначенням томів і сторінок) на вид.: Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1976–1986.

⁷ Фраза // Словник української мови (СУМ) : в 11 т. Т. 10, 1979. С. 638. URL : <http://sum.in.ua/p/10/638/1>.

каяття, а вороття не буде»¹. Запевняючи Франка, що він не ворог, а прихильник «Народу», обіцяв ніколи не виступати супроти журналу, «а надто, коли він стає чимраз симпатичніший»².

До згаданої публічної дискусії долучився і Михайло Павлик, який оприлюднив³ гостру відповідь редакції «Правди». У ній заступився за свого наставника Драгоманова, назвавши уваги анонімних дописувачів із Москви та Чернігівщини брехливою і глупою писаниною, що не варта відповіді. «Ми за критикою, навіть острою, та не за необразованістю», — парирував Павлик, а далі не без іронії додав: «Т а к о ю “українською культурою” не побореш “російської некультурности”». Цим Павликовим випадом Кримський був сильно покривджений та засоромлений, адже у дискусії з Драгомановим і його прихильниками він шукав не марної «спірки» (суперечки), а «перекони». Про це, зокрема, писав Франкові у листі до нього 23 листопада (5 грудня) 1890 р.:

«Як Вашу редакцію, так і редакцію “Правди” я прохаю вказати, де мої помилки. Я не хочу бути невидючим, а прагну правдивого шляху, на котрім би міг попрацювати для нашого мужика, с котрим я зв’язаний і своїм походженням із цего т. зв. “подлаго сословія”»⁴.

На публічні запити й інвективи відповів і сам Драгоманов листом од 2/14 лютого 1891 р. під заголовком «Одповідь на запити сотрудникам і редакції “Правди”». У своєму посланні висловив майже ті самі міркування, що й у 5-му розділі фундаментальної праці «Чудацькі думки про українську національну справу»⁵. Слово Драгоманова було настільки вагомим і переконливим для Кримського, що навіть при найгарячішому патріотизмі й «національстві» він зміг прийняти пропонувану в листі «Драгоманівську програму»⁶. Однак, не лише «доводливість» аргументів, а насамперед той особливий (сердечний, сповнений жалю) тон відкритого листа настільки глибоко розчулив Кримського, що розвіяв усю його недовіру й антипатію до авторитетного вченого, укріпив щире, глибоке прихилля і велику пошану до нього. А з іншого боку, пієтет до особи Драгоманова не завадив Кримському

¹ Лист до І. Франка від 23 грудня 1890 р. (4 січня 1891 р.) // Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 190.

² Там само.

³ Народ. 1890. № 22. 15.XI. С. 356.

⁴ Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 187–188.

⁵ Розвідка друкувалась у № 7–24 «Народу» 1891 року; окреме видання побачило світло денне накладом Івана Франка у Львові 1892 р.

⁶ У № 24 «Народу» за грудень 1891 р. оприлюднено заяву Кримського від імені *Московського дописувателя «Правди»*, в якій потверджено щирість його запитів до Драгоманова, вміщених у «Правді». Цей допис датовано «14 (26) новембра 1891». До нього додано примітку редакції журналу «Народ», у якій автора заяви завірено, що в його щирості ані редакція, ані Драгоманов не сумнівалися. А підозру на нього та інших авторів таких запитів кинула сама редакція чи дирекція «Правди» тим, що відмовилася друкувати відповіді Драгоманова.

й далі вести з ним «миролюбиву» полеміку у «деяких подробицях»¹. Цікавим є допис Кримського у журналі «Народ»² за грудень 1891 р., у якому він розкриває ставлення до Драгоманова своїх знайомих росіян, для яких широка різнобічна діяльність і писання цього подвижника української науки залишалися незрозумілими або невідомими. На цю тему поділилась своїми міркуваннями і редакція «Народу», супроводивши публікацію Кримського окремою розлогою приміткою.

Але повернімося до основного питання. Так от, для молодого «націонала»³ Кримського публічна дискусія з Драгомановим стала дуже гіркою, але цінною наукою. Вона завершилась його наверненням до драгоманівства, критичною ревізією політичних поглядів і припиненням співробітництва з «Правдою»⁴.

¹ У дописі «Співробітництво Українців у галицьких часописах» (Народ. 1893. № 6. С. 53–55), що є відповіддю на статтю Драгоманова «Українство перед Польщею та Росією» (Народ. 1893. № 3), Кримський (за підписом А. Хв-ко) осмислює важливе питання: чи справді, поступовий українець не має морального права працювати в «Зорі», «Правді», «Записках товариства ім. Шевченка», оскільки це співробітництво може бути витолкувано перед публікою як згода з програмами галицьких народовських «реакціонерів», які захопили в свої руки дирекцію товариств і редакцій у Львові?.. Автор замітки, полемізуючи з Драгомановим, намагається доказати, що українці-поступовці через заборону будь-якого періодичного видавництва в підросійській Україні, цих видань цуратися не повинні. У своїй аргументації він звертається і до прикладу Франка, «проводиря радикалів», який «поміщає свої твори, напр., у народовській “Зорі” або в “Зеркалі”, і не боїться, що його співробітництво в народовських часописах скріпить редакцію декількох народовських проводирів» (С. 54–55). Укінці допису є примітка редакції «Народу», в якій завважено, що Драгоманов не радить українцям кидати працю в «Зорі», «Записках...», а тільки радить впливати на ті видавництва у прогресивному напрямку (С. 55).

У річищі цієї полеміки Кримський не оминув увагою і журнал «Народ», який, за його висловом, «змагається згуртувати коло себе всіх тих поступовців, котрим на серці передовсім лежить добробут русько-українського люду». Відзначив дописувач і те, що «Народ» не друкує белетристики, і що далеко не всі поступові українці можуть навколо нього згуртуватися, а іншого подібного часопису нема. Тож за це кидати камінням на українських співробітників, на думку Кримського, не випадає. Замітку Кримського Драгоманов ушанував дуже докладною відповіддю «Де тонко, там рветься» (Народ. 1893. № 8 і № 9), яка змістила фокус дальшої дискусії у перекладацьку сферу. Див.: А. Хв-ко. Оригінального чи перекладаного? // Народ. 1893. № 16. С. 170–171.

² Один з московських Українців. Із Москви. (Росіяне про М. Драгоманова) [розмова Кримського з проф. Веселовським, датовано: 1891 р. 3 ноября] // Народ. 1891. № 24. С. 334.

³ Про те, які значення вкладав сам Кримський у поняття «націонал», «націоналіст» йдеться у його листі до Б. Грінченка від 18, 22, 28, 29 серпня 1892 р., див.: Кримський А. Твори. 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 89.

⁴ Ці та інші питання ґрунтовно висвітлено у 3–8 розділах розлогого спогадового нарису А. Кримського «М. П. Драгоманов (1841–1895)», див.: Кримський Аг. Розвідки, статті та замітки. С. 320–344. А також у його сповідальному листі до Франка від 2/14 «новембра» (листопада) 1891 р., див.: Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 206–209.

Попри всі окреслені вище інсинуації й закулісні інтриги полеміки, Кримський не переривав ані свого листування з галичанами, ані співпраці з «Народом», тим паче, що редактор М. Павлик «так любо притягав» його до себе листами¹. І далі Кримський прихильно відгукувався про це видання, підносив його заслуги і «добрі прикмети»², підтримував його своїми «слабими силами»³, заохочував друзів та знайомих до передплати, переймався долею часопису.

«Коли закладалася московська громадка українців, — пригадував він у листі до І. Франка від 2/14 листопада 1891 р., — я в своїм відчиті, де висловлював свої погляди на галицькі партії та часописі, захвалював Вашу партію, радив неодмінно передплатити Вашу часопись»⁴.

У листовних розмовах і дискусіях із Б. Грінченком Кримський називав «Народ» об'єднаним органом, найдемократичнішим та поступовішим од усіх «руських» (українських) видань, що й на полі національності «робить більше прислуги українству, ніж присяжні [розм., завзяті. — М. Л.] націоналісти»⁵. Він готував спеціальну відозву до українських націоналів, у якій хотів показати, що «Народ», «хоч і зве себе космополітичним, є все-таки часопись національська»⁶, також мав на меті публічно закликати «націоналів» до «Народу», та самому підписатися «націоналом»⁷, але цього задуму він не зреалізував.

Як позитивну рису журналу Кримський відзначав увагу його співробітників до «руської» (української) мови, яку вони любили, підносили й боронили. Про М. Павлика відгукувався як про людину, *закохану* у національність, який свою мову не просто поважає і любить, а «*палко кохає*», адже «любов до національності впливає в його не тільки з теорії, а обгортає геть усе його почуття»⁸.

Михайло Павлик — видавець збірки «Повістки і ескізи з українського життя» А. Кримського

Окрім співучасті у журналі «Народ», єднали Кримського й Павлика міцні зв'язки у видавничій сфері. Блискучим результатом їхньої інтелектуальної взаємодії стала поява 1895 року дебютної збірки А. Кримського «Повістки і ескізи з

¹ Кримський Аг. Розвідки, статті та замітки. С. 328.

² Там само. С. 336.

³ Лист А. Кримського до І. Франка від 23 листопада (5 грудня) 1890 р. // Кримський А. Твори. 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 15.

⁴ Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 209.

⁵ Лист А. Кримського до Б. Грінченка від 18, 22, 28, 29 серпня 1892 р. // Кримський А. Твори. 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 91.

⁶ Там само. С. 86.

⁷ Там само.

⁸ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.) : в 2 т. Київ, 2005. Т. 1: (1890–1917 рр.). С. 116.

українського життя». Книга друкувалась у Коломиї і Львові під доглядом Павлика упродовж трьох років.

Задум оприлюднення окремої збірки прозових творів, яка б прислужилася для «української справи», студент-орієнталіст Кримський довірчо розкрив Павликові 26 грудня 1892 року, листовно запевнивши товариша, що частина коштів на це видання у нього вже є [завдяки приватному репетиторству та дуже поміркованому способу життя. — *М. Л.*]. Решту письменник надіявся випозичити. Досвідченого редактора і видавця Павлика він прохав виступити посередником у цій справі, зокрема, долучитися до ведення переговорів з друкарнею, а ще своєчасно надсилати готові коректурні листи та допомагати своєю фаховою порадою. Це посередництво, на думку Кримського, не мало би бути «дуже^{*} утяжливе» для нього. До інших упорядників, зокрема львівських народовців, письменник не звертався тому, що вже «пересвідчився в їх страшній неакуратності»¹, найбільше ж остерігався, що його твори наважаться цензурувати або скорочувати². «Ваше ж посередництво було б мені дуже любе»³, — улесливо писав літератор-початківець, виявляючи Павликові свою довіру. Обсяг цієї «книжечки» (за попередніми підрахунками Кримського) не мав перевищувати 96 сторінок; орієнтовний тираж — 600 примірників.

Ідею видрукувати «шестерко» своїх повісток у Галичині Кримський розкрив близькому приятелеві Б. Грінченку, якому, до речі, ословив і непевність у творчих силах та доцільності такого видання (лист, написаний у проміжку між 13 і 17–19 січня 1893 р.)⁴.

Звертаючись письмово до Павлика за сприянням і посередництвом у видавництві, Кримський обіцяв «геть усенький наклад» (за винятком 50 примірників) і всі кошти від продажу оповідань віддати у його особисте розпорядження (лист од 18 січня 1893 р.)⁵. Розпитував молодий автор і про умови видавання книжок у Галичині, цікавився причинами заборони свого оповідання «В обіймах старшого брата» (Франко видрукував цей твір 1892 р. у «малій серії» видавничої серії «Літературно-наукова бібліотека» (№ 14), однак майже увесь наклад конфіскувала львівська прокуратура). Маючи намір переробити оповідання для збірки, прохав Павлика точно вказати ті місця, які зумовили конфіскату⁶.

Після того, як М. Павлик погодився на пропозицію видавничої співпраці, Кримський надіслав йому частину коштів і свої рукописи, а в листі від 7 лютого

* Тут і далі підкреслення та виділення курсивом у цитатах Кримського належать самому авторові.

¹ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 135.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 140.

⁵ Там само. С. 141.

⁶ Там само.

1893 р. прохав надати перший аркуш готової коректури у двох примірниках, один з яких «піде собі на троє тижнів у цензуру»¹, а інший — буде швидко виправлено і повернуто до друку. «Як бачите, — пояснював Кримський своєму поважному адресатові, — мені хтілося б скінчити друк якнайшвидче, бо це має задля мене чималу вагу. Думаю, однак, що й Вам краще буде, якщо збірка піде в продаж скоріще»². Заголовок і коротеньку передмову він зобов'язався надіслати «вже по цілім надрукуванню» книги.

На початковому етапі робота дійсно просувалася доволі успішно. Уже 22 лютого 1893 року Кримський письмово висловлював свою вдячність Павликові за всі клопоти з виданням, обіцяв надіслати дальші рукописи і кошти³. На той час матеріалу в нього призбиралося на 8 аркушів. Формування остаточної ціни книжки він доручив М. Павликові.

Упорядковуючи збірку, Кримський старанно «попідправляв та пообкругляв ті обірвані ескізики»⁴. Особливу увагу приділяв мовно-правописним аспектам і технічним особливостям друку. Надсилаючи 2 березня 1893 р. коректуру перших аркушів, прохав Павлика виставити наголоси в окремих словах⁵, а в новому листі до того самого адресата від 16 березня поділився своїми гарними очікуваннями: «Чепурненьке буде»⁶. Огірчувало письменника хіба те, що правопис не скрізь був однаковий, бо перша частина видавалась у друкарні, де у шрифті не було букви «ї» (див. лист до Павлика од 28 серпня 1893 р.)⁷. До обговорення мовно-правописних питань долучався і Б. Грінченко⁸.

Від самого початку Кримський пильно стежив за всіма видатками на книгу, без запізень доставчав рукописи, коректу і кошти. Уже 20 червня 1893 р., маючи на руках 3 аркуші, ненав'язливо спонукав видавця трохи прискорити друк⁹. У новій епістолі (від 18 липня 1893 р.) пробував переконати Павлика в тому, що завершити роботу було б дуже корисно, адже, упоравшись із цим виданням, він (Кримський) міг би взятися за інше, прибуток із якого піде на ту саму ціль, що й із попереднього¹⁰. У розлогодному листі, написаному 27 липня ст. ст. 1893 р., Кримський анонсував Ом. Огоновському: «Тепер, під доглядом Павлика, друкується в Коломиї збірка

¹ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 142–143.

² Там само. С. 143.

³ Там само. С. 149.

⁴ До читача // Повістки і ескізи з українського життя / написав А. Кримський ; вид. під доглядом М. Павлика. Коломия ; Львів : 3 друк. М. Білоуса і В. Манецкого, 1895. С. II.

⁵ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 149.

⁶ Там само. С. 151.

⁷ Там само. С. 168.

⁸ Лист А. Кримського до Б. Грінченка від 9 грудня 1893 р. // Кримський А. Твори. 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 128–129.

⁹ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 158.

¹⁰ Там само. С. 160.

моїх оповідань, що з них двоє вже друкувалися передше, а решта — новітні»¹, наприкінці поскаржився, що коломийське видання його повісток «завдяки усяким друкарським перешкодам посувається дуже поволі...»². Про які друкарські перешкоди тут ішлося, докладно пояснено в оповістці редакції «Народу» (1893. № 18. 15. л. септембра. С. 214). Звертаючись із вибаченнями до тих осіб, які довірили їм різні видання для друку, що так і не побачили світла денного, редакція пояснювала, що «руська» друкарня у Коломиї, де виходили «Народ» і «Хлібороб», «не має тільки букв, щоби могло стати на наші газети, і на ті видання». Проте скоро мали надійти нові букви, і редакція обіцяла посприяти, щоб хутко все було зроблено. До цієї справи мали небавом долучити і другу друкарню, «польську».

Уже на початку нового 1894 року А. Кримський, відзвітувавши «високоповажаному Добродієві» Павликові, що має на руках 6 аркушів готового тексту, прямо запитав його: «А що з моїми оповіданнями?»³. У наступній епістолі (від 24 квітня 1894 р.) розкрив Павликові своє бажання «розпочати друк якогось живого научного твору, знов на ті самі цілі»⁴, а вже 25 квітня 1894 р. запропонував додрукувати кінець своєї книги у Львові, «якщо друкарня не має черенків і часу»⁵. Знову поцікавившись долею цього «збірничка», зазначив, що можна було б «дещо» оприлюднити (наприклад, переклад наукового твору), «та що ж діяти, коли руки зв'язані, бо й ця збірка ще не готова!»⁶. А поки перша книжка не готова, «братися за другу не випадає», — настійливо повторював Кримський своєму колезі в листі од 26 серпня 1894 р.⁷

Імовірно, що запити, просьби й спонуки не дали очікуваного результату. Нарешті, Кримський попросив Франка забрати від Павлика рукописи, гроші, видруковані аркуші, та й додрукувати книжку вже у Львові. За пізнішими коментарями Кримського⁸, Павлик не одразу віддав увесь рукопис «Повісток і ескізів...» до друкарні, а позичав собі гроші на оплату друкування «Народу»⁹.

Наведемо нижче уривок з Франкового листа до А. Кримського від 7 травня 1894 р., в якому він обіцяв приятелеві посприяти у видрукуванні книжки.

«Щодо Ваших творів, — писав Франко, — то я 13 н[ового] с[тилю] мая буду в Коломиї і розвідаю, що там з ними діється, а коли можна, то переберу їх сюди, де вони, надіюсь, швидко дійдуть до кінця. Може б, удалося заодно пришилити до них і “Сироту Захарка”» [т. 49, с. 496–497].

¹ Кримський А. Твори. 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 119–120.

² Там само. С. 121.

³ Лист від 25 лютого 1894 р. // Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 171.

⁴ Там само. С. 175.

⁵ Там само. С. 176.

⁶ Там само.

⁷ Там само. С. 181.

⁸ Див. вступну замітку А. Кримського до Франкового листа за травень 1894 р. у кн.: Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги (1890–1904). С. 77.

⁹ Там само.

Важливо згадати ще один епізод, дотичний до видавничої історії збірки. У травні 1894 р. з Агатангелом Кримським трапилась пригода, яка ледь не звела нанівець усю попередню роботу. За свідченнями письменника, основний дохід на видання, а це приблизно 140 крб, він отримав завдяки приватному репетиторству. Однак учень, із яким він сумлінно працював півтора року (по 5 годин щоденно), «не здав екзамена, провалився». Цей випадок став сильним моральним і фізичним потрясінням для Кримського, оскільки не лише знецінив його титанічні педагогічні зусилля, а й представив письменника у негативному світлі перед знайомими. Шукаючи вихід із цієї прикрої ситуації, край осоромлений і розчарований, він звернувся до Павлика з проханням написати на ім'я названого батька свого підопічного, Івана Шульца, офіційне завірення-записку, в якій особисто засвідчити, що всі гроші, надіслані в редакцію «Народу», були спрямовані на видавання книжки, дохід із якої редакція часопису зобов'язувалась використати «въ интересахъ русскаго крестьянскаго населенія Галичины»¹. Павлик таку записку написав, за що Кримський висловив йому свою подяку зустрічним листом².

І ще одне. Хоч Кримський із надсиланням творів до збірки не зволював, усе ж таки він побоювався давати рукопис «великими шматками», а надто після того, як Павликова «друкарня загубила дещо»³. Властиво, письменник і не мав потреби поспішати, бо «друк тягся страх як довго»⁴.

Коли видання уже було майже завершене, у передчутті довгоочікуваної появи цієї та інших праць, Кримський писав Б. Грінченкові 24 червня 1895 р. ось що: «Швидко й я Вам дечим оддячуся. Мабуть, в середині юля [липня. — М. Л.] буде вже готова моя збірка (tandem [нарешті], адже три годи друкується!), — всього аркушів з 24»⁵. А Михайлові Павликові літератор повідомляв 24 червня, що «тому три дні» надіслав останні сторінки рукопису збірки. Обіцяв додати ще заголовок і передмову, а також «спис помилок друкарських» і початок праці К. Тіле⁶. Однак через хворобу, яка на певний час унеможливила фізичну активність, із надсиланням «переднього слівця» Кримський припізнився. Лише на початку серпня 1895 р. він виконав своє зобов'язання.

З нового докірливого листа Кримського до Павлика, який датовано 6 серпня 1895 р., видно, що невдоволення письменника повільним друком збірки та поступом інших справ, на які він з великими зусиллями виклопотав кошти, досягло апогею. Намагаючись не образити свого адресата та відзначивши його вагомий внесок у це видання, зокрема працю над коректурою і клопоти з друкарнею, він

¹ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 178.

² Див. лист до М. Павлика від 19 червня 1894 р.: Там само. С. 178–180.

³ Там само. С. 193.

⁴ Лист до М. Павлика від 23 травня 1895 р. // Там само.

⁵ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 195.

⁶ Там само.

писав: «Ох, добродію! Що й казати — я Вам дуже вдячний за всі Ваші турбації, і тільки ж скажу Вам правду, що повільний друк збавив мені нервів бодай не казати скільки!»¹. Затим зізнався епістолярному співбесідникові, що ця історія негативно вплинула на його емоційне самопочуття: «А остатніми часами, коли зостається так мало друку, тай той не кінчається, нерви мої аж шматуються»². Опроче, за висловом Кримського, мляві темпи друку і нерегулярне надсилання готових аркушів — це для нього ще й велика «компромітація» перед Фрейтагом, його високоталановитим учнем, приятелем і щедрим українським меценатом³. До слова, «юному приятелєві Костеві Ф-ові [Фрейтагові. — *М. Л.*]» у цій збірці присвячено твір «Перші дебюти одного радикала»⁴.

«Гай-гай, добродію! — Огірчено апелював Кримський до свого товариша Павлика. — Ми плачемося, що в нас меценатів не гурт, а прийде якийсь, то ми й того одіпхнем»⁵. У нервовому тоні нагадав Павликові, що колись прохав доручити видавання збірки І. Франкові, який «був би охоче й швидко поскінчав усе»⁶, однак отримав відмову: Павлик запевняв, що йому не важко доглянути друку. «Коли неважно, то нащо ж Ви мене мучите?» — бідкався Кримський та супровідно висловлював сподівання, що «добродій» Павлик урешті зверне увагу на його «справедливе прохання» — виконає усі домовленості. Уже в новому листі, від 11 серпня, який написано у м'якому, вибачливому тоні, Кримський лише коротко нагадав Павликові, що той має право визначити свою комерційну ціну для збірки, уживши увесь дохід із її розпродажу не на які-небудь громадські цілі, а на свої власні потреби⁷. «Хоч і небагато, та все ж буде з того якась хвилева підмога»⁸, — писав він. Спонукаючи виснаженого безгрошів'ям і хворобою Павлика прийняти цю невеличку поміч, запевняв, що його здоров'я — «це ж діло громадської ваги!»⁹.

Зрештою, попри всі перипетії і труднощі, завдяки наполегливості, ініціативності й «цивільній відвазі» Кримського та колосальній едиторській праці Павлика «Повістки і ескізи...» таки побачили світло денне. До цієї книги разом із передмовою-зверненням «До читача» увійшли оповідання «Батьківське право», «Історія однієї подорожжі», «Та хто ж справді тут винен?!», «Перші дебюти одного радикала», «Сирота Захарко», «Виривки з мемуарів одного старого гріховоди», «В народ!», «*Psychopatia nationalis*», «Не порозуміються».

¹ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 201.

² Там само. С. 201–202.

³ Про нього дет. див. у кн.: Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 98–100.

⁴ Дослівно: «Присвячую мойому юному приятелєві Костеві Ф-ові, що дав чимало матеріалу для цього оповідання».

⁵ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 202.

⁶ Там само.

⁷ Там само. С. 206.

⁸ Там само. С. 212.

⁹ Там само. С. 220.

«Побреженька без тенденції» під заголовком «В народ!» була видана 1892 року у Львові як додаток до «Зеркала», накладом редакції цього часопису. Оповідання «Сирота Захарко» Кримський надіслав у журнал «Народ» ще 1891-го, але редакція відхилила його публікацію із таким поясненням:

«Д. Хв. К. в М. Годі нам помістити Ваше оповіданє, бо як бачите, ми мусли белетристику зовсім виключити — для браку місця. Виняток могли би ми зробити хиба для надто цінних штук, хоть і то коротших»¹.

Франко на прохання Кримського видрукував твір 1892 р. під первісною назвою «В обіймах старшого брата. Київщанський малюнок». Щоправда, видання було заборонено в Австрійській імперії, майже весь наклад одразу skonфіковано. Пізніше, за згодою Кримського, Франко сам переробив оповідання² і, давши йому нову назву, «Сирота Захарко»³, надіслав Павликові для публікації у збірці. В супровідному листі до Павлика від 20 вересня 1893 р. висловив сподівання, що збірка «цензуруватися не буде так остро» [т. 49, с. 416], адже: «Мені заявив був тоді ж таки прокуратор, що, змінивши титул і пропустивши ті місця, можна передрукувати її» [т. 49, с. 416]. 26 вересня 1893 р. Кримський письмово подякував Франкові за сприяння: «Дуже Вам дякую за Вашу ласку, що Ви мені хочете зробити, а то я вже був сумував, що моє оповідання не побачить світу!»⁴. Він навіть запропонував Франкові власним коштом опублікувати оповідання «окремою книжечкою»⁵. Однак Франко, з огляду на тиск цензури, вважав, що це ще не на часі⁶. У листі до Кримського від 22 листопада 1893 р. повідомляв невтішну звістку:

«З Вашою новелою “Сирота Захарко” поки що треба здержатися, — се мені сказали в прокуратурі. Коли буде можна, то якось її вир[в]емо. Впрочім, у нас її кількадесять (ок[оло] 50) екземплярів розійшлося» [т. 49, с. 437].

Схоже, Павлик несхвально відреагував на Франкову пропозицію помістити згадане оповідання до збірки. У короткому листовному посланні до нього Кримський бідкався:

¹ Народ. 1891. № 20 і 21. С. 284.

² Див. Франків лист до Кримського від 20 вересня 1893 р., у якому він погоджується переробити те оповідання та зобов’язується надіслати його Павликові. «Думаю, — писав Франко, — що в книжці воно піде, особливо, коли вона обійматиме більше як 5 аркушів друку» [т. 49, с. 415].

³ Кримський пропонував (у листі від 25 травня 1892 р.) такі варіанти нового заголовка: «Син “заплаканої матері”», «“Вдовиця-Україна та її діти”» або «Історія бідолахи-українолюбця та невдячного “найменшого брата”» (Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 229), однак Франко їх відкинув.

⁴ Кримський А. Твори. 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 122.

⁵ Лист від 30 вересня 1893 р. // Там само. С. 124.

⁶ Там само. С. 168.

«Щодо мого оповідання, присланого до Вас [І.] Фр[анк]ом, то що ж діяти! Як не випадає його видрукувати, то й не випадає. Я ваших законів та звичаїв не знаю, тай через те роблю отаку плутанину»¹.

Згодом, за спонукуванням Франка, він знову повернувся до цього наболілого питання. У своєму листі від 24 квітня 1894 р. дуже обережно, опираючись на Франкове авторитетне слово, Кримський звернувся до упорядника М. Павлика:

«“Після тієї та знов тієї”. Вибачте, що знов теревенно про давню річ. Ото, нещодавно, [І.] Франко спитав мене, що, каже, можна було б притулити до збірки оповіданнячко: “Сирота Захар”. Це вже він сам, перший, до мене про це діло написав. Значиться, — подумав я собі, — це вчинити таки можна? — Тим-то (дуже прошю вибачення, Добродію) ще раз питаюся в Вас тай обіцяюся, що це вже хай буде найостатніший раз: Чи [І.] Франко помиляється, чи Ви? Або, може, новітні закони про печать, що я за їх дещо вчитав з російських часописів, теперечки полекшали? Навчїть, шановний паночку, щоб я вже біл[ь]ш не мав сподіванки марної»².

Після особистої розмови Франка із Павликом останній згодився «перепечатати» у збірці й «Сироту Захарка». Для цього Франко, як повідомляється у листі від 4 серпня 1894 р., передав видавцеві «поправки» Кримського і додаткових 10 крб. [т. 49, с. 507]. Нарешті, Кримському таки вдалося «притулити» те «нешчасливе» оповідання до своєї книжки.

А ще **Кримський заохочував Франка написати відгук на цю збірку**. Загалом не високо оцінюючи свої «Повістки і ескізи з українського життя» та не довіряючи прихильним відгукам «земляків» про книжку³, у листі від 21 серпня 1896 р. прохав приятеля написати «сувору, нелицемірну рецензію» на неї — «то мене б більше вже не кортіло складати всякі повістки, і я б [зі] спокійною душею присвятив би себе тільки самій науці»⁴. Молодий письменник сподівався почути від авторитетного критика «щирий та щонайстрогіший суд» про ці «оповідання» (лист від 26 вересня 1893 р.)⁵. Франко у відписі за 7 жовтня виявив Кримському свій намір написати критику в «Народі», де він мав вести літературну хроніку [т. 49, с. 423]. Окремої рецензії Франко не написав, але в огляді «З остатніх десятиліть ХІХ в.» (1901) назвав Кримського «дуже оригінальним повістярем», котрий «якийсь час забирав голос у всяких важних літературних і суспільних справах у галицьких виданнях» [т. 41, с. 515]. Б. Грінченко у листі до Кримського від 20 жовтня 1895 р. поставив

¹ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 170.

² Там само. С. 175.

³ Комплексно еволюцію літературно-критичної рецепції художньої прози А. Кримського окреслив Юрій Горблянський у дослідженні: Горблянський Ю. П. Художня проза Агатангела Кримського: дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук. Львів, 2021.

⁴ Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги (1890–1904). С. 317.

⁵ Кримський А. Твори. 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 123.

«Повістки і ескізи...» обіч Франкової збірки «В поті чола» як найкраще «з усього, що дали нам останні роки 10»¹. Оповідання «Та хто ж справді тут винен?!» порівняв із творами Ганни Барвінок та Марка Вовчка, які «уміли так просто і так колоритно по народному писати»². Умовляючи автора не кидати белетристику, Грінченко-Чайченко наставляв його писати об'єктивніше, простішою мовою. Однак уже тоді Кримський вирішив повністю присвятити себе науковій праці, покинути белетристику.

Свої враження від прозової збірки А. Кримського коротко ословив і М. Павлик. У листі до Людмили Драгоманової від 30 листопада 1895 р. кваліфікував ці твори як «слабі речі», в яких «майже все патологія»³.

Спроба видати переклад «Історії релігій» К. П. Тіле

Крім зв'язків у видавничій сфері, Кримський співпрацював із Павликом і на полі перекладацької справи. Загорівшись ідеєю оприлюднити в українському перекладі наукову працю «Історія релігій» («Manuel de l'histoire des religions») нідерландського теолога, орієнталіста, історика релігії Корнеліса Петруса Тіле (Cornelis Petrus Tiele, *1830–†1902), він звернувся за підтримкою до свого галицького друга Павлика. У листі до нього від 13 травня 1893 р. поцікавився, чи мала б, на його думку, така книжка збут і чи є вона в польському перекладі⁴. У наступних листах консультувався з Павликом щодо можливого обсягу повного українського перекладу (з покажчиком джерел), а ще обмірковував, скільки аркушів «обійняла би частина твору [К.] Тіле, кінчаючи релігією семітів?» (лист од 20 червня 1893 р.)⁵. Тимчасом Ом. Огоновському він зізнався, що розпочав готувати переклад Тіле і що «переклади таких наукових речей, яких нема ані в російській, ані в польській мові, найкраще можуть підняти в чужих людей пошану до нашої мови» (лист від 27 липня ст. ст. 1893 р.)⁶.

А коли К. А. Фрейтаг, «москвич, що трохи несподівано виступив у ролі українського мецената»⁷, ословив своє бажання спонсорувати видання перекладу праці К. Тіле «Історія релігій», то Кримський порадив йому звернутися до М. Павлика, який мав уже готовий рукопис згаданої праці та колись намірювався її видати. Добродійник, зі слів Кримського, з великою неохотою погодився виділити гроші Павликові, оскільки був страшенно невдоволений, що Павлик затягував печатання

¹ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 216.

² Там само. С. 215.

³ Денисюк І. Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових. [Тексти 69 листів] // ЗНТШ. 1997. Т. 234. С. 468.

⁴ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 155.

⁵ Там само. С. 159.

⁶ Кримський А. Твори. 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 120.

⁷ Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 98.

«Повісток і ескізів...». Та, очевидно, Кримський знайшов добрий підхід до свого учня і приятеля Фрейтага, який до того ж поділяв наукові інтереси свого наставника («пильно читав і Павликів “Народ”, і Франкове “Житє і слово”, заочно перейнявся пошаною і до Франка, і до Павлика, і до Драгоманова»¹), нараявши йому не зважати на попередній досвід та «увірувати в будучу акуратність П[авлик]ову», а «щоб заохотити д. П[авлик]а до точности, він призначив дохід с Тіле і все, що зостанеться після надрукування Тіле, на такі цілі, на які д. П[авл]ик сам схоче вжити гроші»². Отже, Павликові випав унікальний шанс втілити свою давню мрію — видати переклад наукової розвідки К. Тіле за спонсорські кошти та отримати прибуток із цього видання. Розуміється, Кримський дуже вболівав, аби його товариш не прогавив цю можливість. У лютому 1895 року він листовно повідомив Павликові новину про те, що «один росіянин» Фрейтаг згодився асигнувати 500 крб на видавання нових книжок (між іншим, і «Поступу»), однак для цього треба було неодмінно завершити друк «Повісток і ескізів...» та надіслати умовлені примірники меценатові, а вже потім заходитися навколо інших видань. Такою була Фрейтагова *conditio sine qua non* (лат., незаперечна умова).

Схиляючи Павлика видавати переклад К. Тіле, Кримський запевнював колегу, що гроші від Фрейтага той отримає одразу або на своє ім'я, або за посередництва Франка (листування із Фрейтагом слід було провадити дуже обережно, щоб не нашкодити меценатові). У приписці до свого листа від 18 лютого 1895 р. Кримський ще раз поцікавився, чи візьметься Павлик за видавання перекладу К. Тіле, бо останній лист оприявнював його непевність³. Рукопис цієї праці прохав надсилати чимшвидше, аби доповнити його «з найновішого французького видання»⁴. Про все докладно написав Павликові і сам Фрейтаг.

Однак, за словами Кримського (лист від 2 березня 1895 р.), до Фрейтагової пропозиції Павлик «дивним дивом» поставився ніби без великої охоти. На листи відповідав спізнено й ухильно. Тоді Кримський запросив до співпраці Франка: «Чи не схотіли б Ви?»⁵. А Фрейтаг знову написав до Павлика листа, але вже на адресу Франка, відмовляючись од власницьких прав на книжку⁶. Франко ж у відписі за 10 березня 1895 р. поділився із Кримським здогадами щодо справжньої причини Павликових вагань:

¹ Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 99.

² Лист А. Кримського до Франка від 21 березня 1895 р. // Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 282.

³ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 186.

⁴ Там само. С. 188.

⁵ Кримський А. Твори. 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 168. Варто зазначити, що переклад «Історії релігій» К. Тіле Франко давніше планував видати в серії «Наукова Бібліотека» (проект «Академічного Братства»), до редакційного комітету якої входили, зокрема, він і Павлик (лист до Драгоманова від 24 травня 1887 р.) [т. 49, с. 113].

⁶ Див. розлогий і докладний вступний коментар А. Кримського до Франкового листа за березень 1895 р.: Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 100.

«Щодо Тілле, то П[авли]к не то щоб не згоджувався заходитись коло видання, а, певне, думає, що книжечка Тілле тепер уже підстаріла. Та я не сумніваюся, що з такими умовами, як Ф-г подав у своїм листі, він згодиться, к о л и т і л ь к и у н ь о г о є п е р е к л а д. Об сьому я трохи сумніваюся, бо П-к хоча голосив від 10 літ, що переклад такий у нього є, то, проте, ніколи нікому його не показав, і маючи десять разів можливість напечатати його, не зробив сього. Та втім побачимо» [т. 50, с. 28].

На це Кримський відписав так: «Якщо у Павлика немає перекладу Тіле і він не схоче робити нового, то чи не хочете взятись за це діло Ви? Деякі глави взяв би я». Наприкінці наголосив: «Тіле — то *idée fixe* у Фр[ейта]га: він на ній уперто стоїть»¹. У ще одному листі до Франка від 21 березня того самого року Кримський уже не приховував розпачу при згадці про Павликову мовчанку й «кумедне поводження».

«Дорогий друже! Порадьте мене! навчіть, щб чинити! визвольте мене с того прикрого становища, в яке я вліз! — Писав він. — Біда с тим Тіле та д. Павликом, що не відповідає ані слівця. Він не відповідає, а д. Ф[рейт]аг *на мене* накопується, нашо я йому порадив удатися до д. Павлика»².

Кримський благав Франка втрутитися і допомогти: «Бога ради, дорогий друже, вдійте тут що-небудь!»³. Очевидно, щб не спровокувати скандалу та не завдати Павликові великої образи (адже Фрейтаг сердився, висловлював претензії, докори, намірювався відібрати свої гроші, а в крайньому разі — вдатися до співпраці з народовцями), Франко мав перебалакати з Павликом «делікатненько» та витолкувати йому, які невігоди він робить цим учинком і собі, і Кримському, а найбільше — меценатству: «в нас меценатів і так обмаль, то невже ж ми маємо одьохочувати й тих, які є?!»⁴, — бідкався Кримський, а пригадавши «всенюку» історію цього конфлікту, уточнив: «давніше д. Ф[рейта]г ладнався видати Тіле *по-рос[ійськи]*, а це я його згодив на укр[аїнський] переклад (щоправда, імпонуючий вигляд “Ж[итт]я і сл[ов]а” багацько поміг міні переконати Ф[рейта]га). І що ж виходить теперечки!»⁵.

Скептичні припущення Франка, які він висловив у вище цитованому листі від 10 березня 1895 року, не підтвердилися. Незабаром Павлик подав свій давній переклад на розгляд Фрейтагові. А Кримський тимчасом подякував за сприяння Франкові, зазначивши, що відколи «добродій» Павлик надіслав рукопис Тіле, відтоді з'явилася «повна надія» на дальші пожертви од Фрейтага⁶. Проте Павликів переклад (за оцінкою вимогливого Кримського) «був дуже недобрий: було в нім чимало рутенізмів [діалектизмів галицького походження. — М. Л.] та германізмів

¹ Лист від 15 березня 1895 р. // Кримський А. Твори. 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 171.

² Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 282.

³ Там само. С. 283.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Кримський А. Твори. 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 173.

(Павлик перекладав Тіле не з голландського оригіналу, а з німецького перекладу)»¹. Тож, отримавши рукопис, Кримський негайно взявся вивіряти його за оригіналом і виправляти, а чимало сторінок навіть перекладати наново².

Консультувався Кримський з Франком і про спосіб видавання перекладу К. Тіле. Пропонував оприлюднити його в одному з номерів Франкової «Бібліотеки», але за умови, щоб готові примірники зоставалися Павликовою власністю³. У листі до Кримського від 26 березня 1895 р. Франко підтвердив бажання видати Павликів переклад у новій серії своєї «Літературно-наукової бібліотеки», «звісно, коштом тих грошей, що послані П[авли]ку» [т. 50, с. 35]. Проте до цієї ініціативи Франка (почасти й Кримського) Павлик поставився дуже неприхильно й насторожено, адже прибутки з продажу мали піти на покриття видавничих боргів «Народу» та «Хлібороба», і Павлик висловлював побоювання, що коли він передасть усі примірники своєї книжки до «Літературно-наукової бібліотеки», то «розпорядчиком» видання він уже не буде⁴. Під сильним Павликовим натиском Кримський мусив написати «примиренного» листа і до Павлика, і до Франка⁵. Останній не лише відмовився від будь-яких власницьких прав на книжку («Щодо Тілле, то я, звісно, не маю ніякісної претензії до того, щоб екземпляри йшли на мене»), а й виправдовувався (у листі від 17 квітня 1895 р.), що тільки для кращого розпродажу радив випустити переклад у тій самій «новій серії» «Літературно-наукової бібліотеки», в якій вийдуть «Клоустон, Фірдовсій і проч.» [т. 50, с. 39]. Мовляв, «екземпляри нехай ідуть, куди Вам угодно». Також Франко наголосив, що «велика часть покупців бере весь комплект, та й взагалі до фірми “Літ.-наук. бібл.” вже трохи привикли» [т. 50, с. 39].

Оскільки Фрейтаг прагнув якнайшвидше побачити розвідку К. Тіле в слов'янському (зокрема, українському) перекладі, Кримський слушно радив Павликові не гаятись із друкуванням. Підбадьорював товариша, що Фрейтаг «дасть ще грошей!», адже він людина «добра і щира, тільки жива, гаряча й нетерпляча: з остаточною рисою дуже треба рахуватись»⁶. Аби грошовий фонд на українські видання, що його великий ентузіаст і апологет українства Кримський виклопотав од свого учня Фрейтага, не пропав, він усілякими способами намагався прискорити друк праці Тіле та раз у раз підганяв Павлика, що, либонь, приносило останньому немало незручностей.

¹ Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 101, прим. 1.

² Там само.

³ Лист од 12 квітня 1895 р. // Кримський А. Твори. 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 173.

⁴ Зі слів Кримського, «Павлик скаржився в листі до Фрейтага, що Франко хтів би забрати до своєї серії “Літературно-наукова бібліотека” його, Павликів, переклад з Тіле» (Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 388).

⁵ Див. вступний коментар А. Кримського до Франкового листа за квітень 1895 р. у кн.: Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 108.

⁶ Лист А. Кримського до М. Павлика від 23 травня 1895 р. // Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 194.

Утім, влітку 1895 року Кримському довелося призупинити на якийсь час доопрацювання і редагування Павликового перекладу монографії К. Тіле «Історія релігій»¹, на що Франко в листі від 30 серпня 1895 р. відреагував несхвально, заохотивши його продовжувати роботу й запропонувавши свою підмогу:

«Мені дуже жаль, що Ви хочете відложити Тілле геть набік. Не робіть сього! Скінчіть переклад і присилайте його мені для “Ж. і сл.”. Я й так на слідуєчий рік не маю що друкувати з обсягу історії релігії, крім статті Верна про життя Ісуса (та й то ще не перекладеної). В таким разі я напечатав би Тілле і зробив би з нього відбитку книжкову. Чи згода?» [т. 50, с. 54].

У своєму відписі до Франка, що зберігся без початку і без дати², Кримський скаржився, що пропала вся його праця, а він на неї «вбив» чимало часу. Далі спогадував, як Павлик надіслав «нібито готовий переклад», що виявився дуже неповним, бо в ньому «не було половини навіть того, що було в німець[кім] виданню 1880-го року (з додатками Верна)!». Відповідно, «довелось робити *увесь* переклад наново», притому Павликів текст пособляв дуже мало, ба «навіть нічого»³. До липня «було готового рукопису аж до “Ісламу”», але після ознайомлення з найновішим німецькомовним виданням «I. Band, erste Hälfte: Geschichte der ägyptischen und der babylonisch-assyrischen Religion» («Історія єгипетської та вавилоно-ассирійської релігії», 1895), виявилось, що його «готовий переклад не має вже ніякої ціни»⁴ і що треба перекладати все заново. Утім, новий переклад Кримський не розпочинав, тим паче, що «гроші, дані од Ф[рейт]ага, йдуть тепер на Др[агомано]ва»⁵.

Зауважимо, що після смерті М. Драгоманова (2 липня 1895 р.), чию несподівану кончину А. Кримський сприйняв як найгіркішу втрату «після Тарасової смерті»⁶, кошти, асигновані Павликові на оприлюднення його перекладу «Історії

¹ Див. на цю тему коментар самого Кримського у вид.: Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 120.

² За автографом (ЛЛ. Ф. 3. № 1613. С. 283–284) листа уперше надруковано у книзі: Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 318–319; за здогадом упоряд. С. Гальченка і Н. Лисенко, написано «не пізніше серпня 1896». Правдоподібно, лист є відписом на Франкового листа від 30 серпня 1895 р. і написаний відразу або невдовзі після цієї дати. На це, зокрема, вказують згадки про намір видавати праці Драгоманова, а також про перші дві книжки журналу «Житє і Слово», що мали вийти 1896 р.

³ Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 318.

⁴ Там само.

⁵ Там само. С. 319.

⁶ Див. два відверті, глибоко зворушливі листи А. Кримського зі співчуттями і спогадовими рефлексіями, які М. Павлик надрукував за підписами А. Хванько (від 17 ст. ст. іюня), А. Хв. (від 6.VII ст. ст.) у № 12 журналу «Народ» за 1895 р. (С. 200, 201–202). Передруковано ці листи у книзі: Михайло Петрович Драгоманов: 1841–1895: Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / зладив і видав М. Павлик; коштом українців. Львів, 1896, а відтак — у вид.: Кримський Аг. Розвідки, статті та замітки. С. 364–365.

релігій» Тіле, мали бути використані на публікування писань Драгоманова¹. До такої постанови, очевидно, дійшов сам Кримський після того, як усвідомив, що глибокий сум за Драгомановим і моральний обов'язок перед його пам'яттю не дає йому сконцентруватися на науковій праці. Він навіть листовно зв'язався Павликові, що за роботою над тією розвідкою йому ввижалася постать покійника, який стояв і дивився на нього².

Воднораз Кримський сподівався, що навіть після нових домовленостей Фрейтаг не покине ідею друкувати К. Тіле, і вже з нового року, коли з'являться кошти, повернеться до цього питання. «Тим-то я не жалкую своєї праці над перекладом і навіть перекладатиму далі. Та навіть хоч би моя праця мала й пропасти, то я не жалкуватиму, бо видання творів [М.] Д[рагоманов]а тепер потрібніш, ніж що»³, — вистував Кримський Павликові 16 липня 1895 р., а вже 11 серпня розповідав тому самому адресатові, що зі студії Тіле першу частину (асірійці і єгиптяни) він *удруге* перекладає за найновішим німецьким виданням. І навіть якщо К. Фрейтаг не виділить на К. Тіле грошей, то він зачекає, а потім видрукує своїм коштом⁴.

Франкова обіцянка вмістити переклад праці Тіле у журналі «Житє і Слово» інспірувала Кримського знову взятися за розпочату роботу. Він лише прохав Франка: «нехай попереду піде “Житя Ісусове”, щоб на перші дві книжки 1896-го року ще не треба було Тіле, а то міні дуже важко буде»⁵.

Працю над перекладом «Історії релігій» Тіле, однак, не було завершено. У 1896–1898 рр. А. Кримський здійснив наукове відрядження до Сирії та Лівану, де учений-філолог готувався до професури та працював у бібліотеках. Перервались на деякий час і його листовні зв'язки з Павликом. А втім, навіть у далекій чужині він уважно стежив за діяльністю та появою нових праць своїх приятелів-галичан, відгукувався на них рецензіями, передплачував, замовляв для себе ці видання.

Лист А. Кримського до В. Гнатюка від 27 березня 1901 року дає підстави припускати, що переклад праці К. Тіле мав побачити світло денне у друкарні Наукового товариства імені Шевченка⁶. Про цю книжку Кримський писав Гнатюкові, що вона «застаріла зовсім небагато, і дуже варто її видрукувати». Він охоче поробив би до неї деякі «уваги», а найперше — виправив би «руську» транскрипцію орієнтальних

Того-таки 1895 р. у 27-й книжці московського «Этнографического Обозрѣнія» вийшов друком «некрологічний нарис» А. Кримського «М. П. Драгоманов», щоправда, з деякими редакційними скороченнями та в дуже «обскубаній і обезкровленій [цензурою. — М. Л.] формі».

¹ Див. листи А. Кримського до М. Павлика від 16 липня і 6 серпня 1895 р.

² А. Хв. Лист із України до М. Павлика // Народ. 1895. № 12. С. 201.

³ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 198.

⁴ Там само. С. 207.

⁵ Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 319.

⁶ Кримський А. Ю. Листи до В. М. Гнатюка : [Публікація та вступ. ст. О. Дзьобан та Я. Полотнюк] // Жовтень. 1971. № 1. С. 131. Див. також: Василюк О. Д. Листи Агатангела Кримського до Володимира Гнатюка // Сходознавство. 2005. № 29–30. С. 24–41.

власних імен, коли б рукопис був трохи менший для читання. Пропонував зробити ось як: кожний набраний аркуш відразу надсилати йому, а він пильно перегляне його протягом дня, виправить вимову чужорідних слів, а коректуру відправить до друкарні. Разом із цим рукописом Кримський передав Гнатюкові новий цикл своїх віршів «Передсмертні мелодії» для оприлюднення у «Літературно-науковому вістнику».

Окрім перекладу Тіле, на кошти мецената Фрейтага М. Павлик пропонував видати українською мовою наукову розвідку американського історика, філософа, медика, хіміка і фотографа Джона Вільяма Дрепера «Боротьба науки з релігією», однак цю ідею категорично відкинув сам спонсор, який довідався від О. Пипіна, що «ця праця — геть не научна, і що тепер сам [О.] Пипін ані пальцем не був би поворухнув, щоб її перекласти»¹. Цю книгу переклав М. Павлик і видав 1897 р. у Львові під назвою «Історія боротьби між релігією [між вірою] і наукою» як додаток до Франкового журналу «Житє і Слово». На Павликів переклад Кримський написав критичну рецензію, у якій назвав це «писання» «зовсім-зовсім ненауковим», потроху «застарілим» і «шарлатанським», а сам переклад цієї книжки вважав «просто шкідливим»². Про те, що переклад «совершенно устарелого [Д.] Дрепера»³ видано в Галичині з політичною метою, на зло клерикалізму, мовиться у листі Кримського до Ф. Корша від 5 жовтня 1897 р. А в примітці до нього сам переклад загалом оцінено несхвально.

«На мою думку, після Тарасової смерти ще не було такої гіркої втрати для нашої батьківщини»: заходи для вшанування пам'яті Драгоманова і збереження його творчого надбання

На пошану імени духовного «батька» українців і свого «коханого батька» А. Кримський зініціював видавання творчої спадщини Драгоманова. Заручившись фінансовою підтримкою К. Фрейтага, він ангажував до співробітництва свого товариша і прихильника М. Павлика. Воднораз, знаючи про Павликову недовіру до фінансового партнерства з Фрейтагом, намагався для загальноукраїнського добра примирити видавця та «деспотичного» спонсора. Намовляв Павлика добре обдумати пропозицію і дати свою остаточну відповідь. Ясно, що Кримський неабияк хвилювався, чи зможе Павлик вчасно розпочати друк, і чи, бува, не думає він «дуже

¹ Лист А. Кримського до М. Павлика від 23 травня 1895 р. // Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 193. Мовилось про працю: Дрэпер Д. У. Исторія отношеній между католицизмомъ и наукой / пер. с англ. под ред. А. Н. Пышина. Санкт-Петербург, 1876.

² Зоря. 1897. № 20. 15/27.X. С. 398–399; див. його ж: Ще раз про «Історію боротьби віри і науки» Дрепера // Там само. № 23. 1/13.XII. С. 456–457; підп. А. К.; передрук обох публікацій п. н. «Дреперова книжка в Галичині. I–II»: Кримський Аг. Розвідки, статті та замітки. С. 368–373.

³ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 251.

зтягти цю справу»¹. Фрейтаг і собі обіцяв не втручатися у видавничий процес, єдине, на чому наполягав, — «аби швидче»².

Проте М. Павлик на цю пропозицію не відповів «ані слівця». Тому вже 6 серпня 1895 р. Кримський звернувся до нього із відвертим ущипливим листом³, а 10 серпня докладно розповів про це «пильне діло» Франкові, який не раз давав свої цінні практичні поради молодшому колезі та виступав посередником у його конфліктах із Павликом. Не приховуючи подиву щодо Павликової мовчанки, Кримський упрощував Франка розпитати їхнього товариша, «що він собі дума»⁴ і чи точно готовий видавати перший том. «Коли б Ви знали, дорогий друже, скільки нервів вимотала мені вся ця справа: спершу з Тілем, потім з Д[рагоманови]м», — мовив Кримський, зізнавшись, між іншим, що «вже двадцять тисяч разів каюся, чому порадив ті 500 крб. оддати П[авлик]ові, а не Вам». Розкриваючи у сильному емоційному пориві справжні спонуки своїх тодішніх вчинків, писав ось що:

«Бачите, мені тоді бажалося догодити однаково і Вам, і йому, бо я сподівався, що д. П[авлик]ові справа нашого письменства лежить на серці т а к с а м о, як і Вам; опроче ж, і сам д. Павлик писав мені, що в Вас дуже мало часу, і писав, що коли він оддасть ті 500 крб. Вам, то це Вам буде зайвий клопіт»⁵.

Незабаром Кримський висловив щире розкаяння за гіркі слова, з якими він звернувся до Павлика, піддавшись панічним страхам і нервовому роздратуванню. У листі до нього від 11 серпня 1895 р. писав:

«Коли Ваше серце ще не запеклося, то простіть, простіть мене!! Маленьким вибаченням буде для мене тая свідомість, що я провинив перед Вами, дбаючи про ту саму справу, яка й Вам лежить на серці»⁶.

Знаючи, що Павлик сильно «занепадає тепер на здоров'я», Кримський старався переконати «дорогого Добродія», що хворому ніхто не докорятиме за зволікання, бажав йому «швидче очуняти» і «довгого віку», а ще пропонував залучити до співпраці Франка, який міг би дуже допомогти в заходах коло видання: «Значця, Ви і він могли б узятися за редагування вдвох, а це була б для Вас велика полекша, і для діла було б краще, бо спільна праця завше краща і швидче йде»⁷.

Хоч і спізнено, але все-таки Михайло Павлик підтримав ініціативу Кримського (лист од 11 серпня 1895 р.). Підтвердив, що таке «видан[н]є мусить бути», але готуватись має під доглядом сім'ї небіжчика і його. Висловив припущення, що «на це,

¹ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 200.

² Там само. С. 189.

³ Там само. С. 201–202.

⁴ Кримський А. Твори. 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 190.

⁵ Там само. С. 191.

⁶ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 204–205.

⁷ Там само. С. 206.

певно, згодяться і всі ті, котрі давали би далі гроші на виданне»¹. Попереджав, що не зможе відразу взятися до публікування творів через фізичну немічність, хворобу й злидні; писав, що йому «лечно» брати Фрейтагові гроші²; ділився з Кримським намірами своєї дальшої широкої ненастанної праці, що охопила б опис життя і діяльності Драгоманова, і написання «Споминків» про нього, й оприлюднення «сирих матеріалів», як ось взаємного листування з ним тощо³. Ці фундаментальні плани підтримав А. Кримський, який у листі від 4 жовтня 1895 р. зазначив:

«Щодо задуманих Вами праць, дак це правда, що ніхто опроче Вас їх не може поробити. А праці, знов, такі, що можна сказати: “насушні”. Я сподіваюся, що й здоровля Ваше і матеріяльне становище поліпшиться як-небудь, і Ви спокійно і “безмятежно” могтимете довести до кінця всі Ваші наміри»⁴.

Щирість і піетет Хванька Кримського, з якими він відгукувався про особу Драгоманова, зворушили не лише Павлика, а й дружину покійного, Людмилу Драгоманову, яка просила переказати благодійникові, що в хвилини найважчого суму й туги, вона щоразу згадує його і дякує за все⁵.

І. Франко також зголосився до цієї праці. У листі до А. Кримського від 30 серпня 1895 р. запропонував комбінований (хронологічно-тематичний) принцип групування текстів [т. 50, с. 53]. Перший том радив розпочати працями Драгоманова про Галичину, притому видати цей том українською мовою, доповнити передмовою з планом видання, наприкінці — покажчик змісту, при кожному творі, по змозі, дати чи то спеціальний вступ, чи примітки з поясненнями, витягами з листів Драгоманова і т. і., тобто зробити видання критичним. Наостанку зазначив, що має на думці опублікувати власні спомини про Драгоманова й витяги з його листів до нього [т. 50, с. 55].

Михайло Павлик більше схилявся до хронологічного способу упорядкування писань Драгоманова. Свій ґрунтовний едиційний план він розкрив у листі до Людмили Драгоманової від 28 листопада 1895 р.⁶ Кримський також вважав, що необхідно дотримуватись хронологічного способу, щоб «показати світові постепенність і всесторонність розвою дорогого небіжчика»⁷.

¹ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 203.

² Там само. С. 204.

³ Див. листи Кримського до Павлика від 6, 8 (німецькою мовою), 11 серпня, 4 жовтня, 3 грудня 1895 р. і Павлика до Кримського від 11 серпня, 29 вересня, 1 листопада, 28 грудня 1895 р. та ін. (Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 201–207, 213–214, 218, 219, 222–223).

⁴ Там само. С. 214.

⁵ Лист М. Павлика до А. Кримського від 1 листопада 1895 р. // Там само. С. 218.

⁶ Денисюк І. Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових. [Тексти 69 листів] // ЗНТШ. 1997. Т. 234. С. 466.

⁷ Лист А. Кримського до М. Павлика від 11 серпня 1895 р. // Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 206.

Далі підготування першого тому праць Драгоманова сильно розтягнулось у часі, перейшло «на ширший обсяг»: Павлик довго узгоджував із родиною покійного, «в якій мові» й у якій послідовності видавати тексти та що в тім томі друкувати¹. Праці Драгоманова ще треба було зібрати та чимало з них перекласти на українську мову. Швидко впоратись із такими складними завданнями Павлик не міг². Через проблеми із цим виданням між ним і Кримським назрівав гострий конфлікт. У пориві гніву Павлик відмовлявся «адмініструвати видавництвом», хоч працю мріяв завершити якнайшвидше, оскільки передчував наближення особистої «катастрофи», вважав, що це буде його «остатня праця»³.

Відтак, уже 13 жовтня 1896 р., прагнучи остаточно залагодити цю справу і всі непорозуміння, Кримський довірив Павликові самостійно без поспіху розпоряджатися грошми: «Робіть усе так, як сами вважаєте за найкраще, і пам'ятайте, що ніхто й не подумає Вас прискоряти»⁴, — зазначив він. Намагаючись примиритися з Павликом, Кримський вибачався за те, що нехотячи так сильно вразив «дорогого Добродія», а той у відповідь нехотячи дуже образив і його самого. Закликав забути всі давні прикrostі та знову стати щирими приятелями.

Долучався Кримський і до збирання спадщини Драгоманова — на прохання Павлика розшукував статті вченого у закордонних виданнях, зокрема, у «Русской мысли»⁵. Клопотався також питанням купівлі його бібліотеки.

У листах до Павлика **Кримський торкався справи свого кандидування на катедру української філології Львівського університету**, яку пробували обійняти І. Франко, О. Колесса, К. Студинський та інші вчені. Кандидатуру Кримського протегували О. Кониський і Б. Грінченко (Чайченко). Михайло Павлик не радив ані Кримському, ані будь-кому з українців (наддніпрянців) іти на катедру української літератури у Львові, оскільки це питання, на його переконання, мало виразний політичний акцент (лист од 23 січня 1896 р.)⁶. На Павликові застороги Кримський листовно відповів 13 жовтня 1896 р., уточнивши, що до всіх заходів українців, які старалися для нього про катедру, він ставиться пасивно і скептично, оскільки вважає, «що вони ні до чого не доведуть». Од Павлика він лише хотів довідатися, як ведеться оця справа уві Львові («чи голосно, чи тихенько?»); чи багато людей знають про його кандидатуру та про українські заходи, чи тільки «малесенька купка»; чи не «набрехав» хтось чого-небудь на нього, наприклад, буцім він обіцяв

¹ Лист А. Кримського до М. Павлика від 11 серпня 1895 р. // Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 218.

² Див. його лист до А. Кримського від 8 січня 1896 р. і наступні епістоли.

³ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 229.

⁴ Там само. С. 240.

⁵ Лист А. Ю. Кримського до В. М. Гнатюка від 25 грудня 1898 р. // Жовтень. 1971. № 1. С. 129.

⁶ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 229–231.

зректися деяких своїх принципів¹. Остання новина для Кримського була б *дуже сумною*, адже він «на тисячі ладів» твердив (у т. ч. і Павликові) про себе: «“Я не політичний діяч, я до активної політики не здатний, я людина кабінету, а не політики активної”»². Приват-доцентом, а згодом професором катедри став О. Колесса³. Утрачену можливість викладати у Львові Кримський пізніше трактував для себе у позитивному ключі, зокрема 25 грудня 1897 р. писав Б. Грінченкові ось що:

«А як часто благословлю я долю, що не дістався професором у Львів, отак би й там був ринувся у політику і гаяв би марне час, або — краще сказати — часу не гаяв би, та й вільної часинки не мав би»⁴.

І насамкінець. Взаємини письменників не обмежувалися літературно-видавничою співпрацею, паритетним діловим партнерством, а з часом набули приязно-товариського тону, у їхньому листовному спілкуванні відбилася глибока взаємоповага та емпатія.

Кримський вважав М. Павлика «непохитним борцем за ідею»⁵, високо шанував його самозречення, патріотизм, любов до «національності». Був твердо переконаний, що Павликова колосальна культурно-громадська праця (як редактора і видавця «Народу», упорядника архіву великого Драгоманова) мала надзвичайно вагоме значення для громадськості.

Звісно, у листовному спілкуванні молодого Кримського й на багато старшого за нього Павлика не раз виникала напруга, епізодично між ними загострювались суперечності. Письменники перебували далеко один від одного — у різних національних і культурних середовищах, належали до різних літературних і поколінневих генерацій. Обоє були вразливими, запальними, наполегливими й не поступливими у своїх принципах і рішеннях, проте задля спільної мети і в національному питанні вони знаходили компроміси. До того ж, Кримський щиро співчував Павликові як людині, яка терпіла «матеріальне бідкування» та фізичну недугу. Не маючи змоги фінансово пособити товаришеві, бо сам тоді ще був студентом, «біднішим од найбіднішого харпака [розм. бідняка. — М. Л.]», він надсилав приятелеві невелику матеріальну позику, яку супроводив дуже зворушливими вибаченнями: «Мені соромно, що я так мало посилаю, але ж і сам я живу наче метелик, не знаючи, що буде взавтра, і не маючи ніяких запасів, як воно буває в муравлів»⁶.

¹ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 241.

² Там само.

³ Докладніше див. розділ «Наміри Агатангела Кримського щодо львівської кафедри (липень 1895 — лютий 1896)» у книзі Є. Нахліка «Перипетії з приват-доцентурою Івана Франка у Львівському та Чернівецькому університетах». Львів, 2018. С. 115–123.

⁴ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 266.

⁵ В епістолі з датою «21 юня» 1893 р. писав: «а все ж-таки позвольте здалека щиро стиснути Вашу руку, руку непохитного борця за ідею», див.: Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 159.

⁶ Лист до М. Павлика від 24 вересня 1895 р. // Там само. С. 212.

Не раз у своїх листах Павлик звертався до Кримського не офіційно, а приязно і тепло: «Любий Добродію і Друже!». Довірчо писав про те, що фінансова допомога вирятувала його «з крайньої крайности, бо не було за що навіть переїхати на нову квартиру»¹. Ділився із ним подіями приватного життя, розповідав, що не вміє кривити душею, за себе зовсім не дбає, бо його «особисте жите — одні муки, особливо від 1890 р.», тож і «рад був би, якби хоть зараз “почил со миром”»². Найбільша відрада для нього — це почуття обов'язку перед пам'яттю Драгоманова — єдиного вірного друга й товариша. Скаржився і на голодування, і на розбиті нерви³.

Щоб віддячитись Павликові, Кримський радо й без вагань зголошувався виконати для нього різні доручення. Клопотався, аби той став дописувачем «Русских Ведомостей» («Русскія Вѣдомости»)⁴. Збирав і надсилав йому видання світових класиків, купуючи їх у букіністів за найдешевшу ціну. Ретельно виконував і дрібні побутові «орудки»: наприклад, замовляв у місцевих чайних фірмах новітній чорний (цейлонський) або найкращий ароматний квітковий чай. Стараючись усіляко догодити товаришеві, щоразу підтверджував, що є його щирим прихильником, справді гідним високого титула «Друга».

**«I ACCEPT THE TITLE OF “FRIEND” FROM YOU
AS A GREAT HONOUR».
THE CORRESPONDENCE AND EDITORIAL COOPERATION
OF MYKHAILO PAVLYK AND AGATANGEL KRYMSKYI**

Mariia LAPIY

This study, based on epistolary sources, examines the personal relationship and intellectual cooperation between *Mykhailo Pavlyk* (*1853–†1915), the experienced Galician writer, translator, publisher, editor, publicist, and socio-political activist, and *Agatangel Krymskyi* (*1871–†1942), the talented Orientalist, writer, historian, and philologist. Although they did not know each other personally, they corresponded and collaborated in the literary, publishing, cultural, and public spheres for over a decade. Their collaboration was essential for the awakening of the national socio-political consciousness of the Ukrainians and their unification, for the cultural self-affirmation in the conditions of statelessness, and for the strict censorship of the Ukrainian printed word.

The study examines Krymskyi's collaboration with the newspaper «Narod», published by I. Franko and M. Pavlyk in Lviv and Kolomyia in 1890–1895. The author outlines little-

¹ Лист М. Павлика від 29 вересня 1895 р. // Там само. С. 213.

² Там само.

³ Агатангел Кримський — Іван Франко. Епістолярні діалоги. С. 144, прим. 1.

⁴ Лист А. Кримського до М. Павлика від 6 березня 1896 р. // Епістолярна спадщина Агатангела Кримського. Т. 1. С. 232.

known aspects of Krymskyi's inflammatory youthful polemics with M. Drahomanov and the editorial board of the newspaper «Narod», in which Krymskyi defended «Pravda» — a literary, scientific, and political journal of the Lviv Narodovtsi.

The study also reveals the complex publishing history of Krymskyi's first collection of novels, «Summonses and Sketches from Ukrainian Life» (1895), edited by M. Pavlyk. Attention is paid to the meticulous work of the researchers in preparing for publication of the Ukrainian translation of Cornelis Petrus Tiele's research «History of Religions» («Manuel de l'histoire des religions»), which was carried out by M. Pavlyk and edited and significantly revised (but, unfortunately, not completed) by A. Krymskyi. Krymskyi's role in compiling the first volume of M. Drahomanov's works, which was prepared for publication by M. Pavlyk, is also considered.

The study draws attention to the private (friendly and companionable) motives of the epistolary dialogue between the writers, who were friends as well as business partners.

Keywords: M. Pavlyk, A. Krymskyi, I. Franko, M. Drahomanov, Cornelis Petrus Tiele, epistolary sources, the newspaper «Narod» (1890–1895), collection of novels «Summonses and Sketches from Ukrainian Life» (1895).

ЖИТТЄПИС КОСТЯ ПАНЬКІВСЬКОГО. ЗВ'ЯЗКИ З ІВАНОМ ФРАНКОМ, МИХАЙЛОМ ПАВЛИКОМ: від підозрінь у соціалізмі (1879) до звільнення від московської корми (1915)

Марія КОТИК-ЧУБІНСЬКА

Паньківський (Паньковський) Костянтин (Кость) Теодорович (Федорович) (псевд. та крипт.: К. П., К. Ф., Ф., Ф. К., Кость Федьків; *15.04.1855 р., с. Ришкова Воля, Ярославського повіту Ряшівського воєводства, тепер село в гміні В'язівниця Ярославського повіту Підкарпатського воєводства, РП — †16.11.1915, Київ) — український громадський діяч, журналіст і видавець, економіст, член-засновник Наукового товариства імени Шевченка.

Життєпис К. Паньківського відомий в Україні завдяки публікації його автобіографії, яку здійснив М. Возняк у часі Другої світової війни¹, та праці українського історика, економіста в діаспорі Іллі Витановича². Проекти Паньківського-видавця висвітлила сучасна дослідниця Майя Кострова³. Постаць Паньківського як кооперативного діяча здобула увагу у студії Р. Пастушенка⁴.

Мета цього дослідження — доповнити відомості про К. Паньківського з погляду його активної громадської роботи (товариство «Просвіта», НТШ) і, відповідно, його зв'язків і співпраці з українськими діячами Галичини, Наддніпрянської України (серед них — І. Франко, М. Павлик, О. Маковей, Б. Грінченко, Марія Загірна, М. Коцюбинський, Ц. Білиловський), листування з істориком на еміграції М. Драгомановим (м. Женева, м. Софія), поетом у сибірському засланні Павлом Грабовським (Іркутськ, Вілюйськ, Якутськ). Окрему докладну увагу присвячено змісту збірників, які уклав Паньківський, опису видань його книжкових серій художньої літератури. Важлива тема студії — співпраця громадського діяча, видавця, економіста Костя Паньківського з Іваном Франком та Михайлом Павликом.

Родовід

Батько Костя Паньківського — Теодор (Федір) Паньківський (1816–1892), син селянина зі с. Ожомлі (тепер с. Віжомля Яворівської МТГ Яворівського рну

¹ Возняк М. Кость Федьків Паньківський // Краківські вісті. 1943. № 83(821). 20.IV. С. 3–4; № 84(822). 21.IV. С. 3; № 85(823). 22.IV. С. 3.

² Витанович І. Кость Паньківський: ідеаліст громадської праці і віри у власні сили народу (15.IV.1855–16.XI.1915). Нью-Йорк: Вид. Т-ва Українських кооператорів, 1954.

³ Кострова М. Видавничі проекти Костя Паньківського // Зап. Львів. наук. 6-ки ім. В. Стефаника. 2008. Вип. 1(16). С. 107–118.

⁴ Пастушенко Р. Кость Паньківський (1855–1915) // Українські кооператори: Історичні нариси. Львів, 1999. Кн. 1. С. 102–115.

Львівської обл.) — так записано в автобіографії Паньківського, яку він уклав на запит І. Левицького (червень 1896). Згодом життєпис опублікував М. Возняк¹. 1846 р. Теодор Паньківський висвячений в сан священника, був адміністратором парохії в с. Артасові Жовківського повіту (1846–1848), с. Рогізно Яворівського повіту (1848–1849), с. В'язівниця Ярославського повіту (1849–1850), с. Гориці Ланцутського повіту (1850–1853). 1853–1892 — священник у с. Ришкова Воля². За іншими відомостями, батько Паньківського — родом із с. Селиська Яворівського повіту (тепер с. Оселя Яворівського р-ну Львівської обл.)³.

Мати Хризанта (1826–?) походила зі с. Рогізна (тепер Яворівської МТГ Яворівськогор-ну Львівської обл.), належала до священничого роду Витошинських⁴. У сім'ї Теодора і Хризанти Паньківських зростало шість синів і дві доньки. Найстарший, о. Ізидор, наприкінці 1860-х разом з іншими священниками під проводом єпископа Куземського подався на Холмщину «“очишувати наш обряд від латинських домішок”»⁵, там перейшов на православ'я. Його старший син, Федір, став офіцером російської армії, а після революції 1917 р. — полковником армії УНР. Молодший, Олександр, був суддею в м. Благовіщенську (належить до поселень Зеленого клину, тепер РФ). Повернувся до України, працював у Києві в Міністерстві військових справ УНР, розстріляний більшовиками 1922 р.

Старша сестра Паньківського, Петронеля — дружина о. Теофіля Скобельського, пароха с. Горучько Дрогобицького повіту. Під час російської інвазії 1915 р. за доносом москвофілів о. Скобельського було заарештовано і вивезено до м. Симбірська (тепер РФ). Навесні 1916 р. він помер у засланні.

Чоловік молодшої сестри Вікторії, Юрій Шумський — керівник сільськогосподарської школи в Павлусеві біля м. Ярослава (тепер РП), був у рядах УГА, помер на тиф 1919 р. у м. Жмеринці (тепер Вінницької обл.).

Молодші брати Паньківського: Микола — священник, господарський і культурний діяч с. Устянови Ліського повіту (Надсяння, тепер РП), Юліян — учитель, Лярій — священник.

Наймолодший брат Костянтина Паньківського Северин Паньківський (24.04.1872–10.01.1943) — український актор, режисер, перекладач. «Виїхав на Наддніпрянщину в 1896 р. і працював артистом, початково в театрі Марка Кропивницького, потім Михайла Старицького, від 1900 р. Миколи Садовського, а в 1917 р. Державного Драматичного театру в Києві. <...> співробітничав у складанні

¹ Возняк М. Кость Федьків Паньківський // Краківські вісті. 1943. № 83(821). 20.IV. С. 3.

² Блажейовський Д. Историчний шематизм Перемиської єпархії з включенням Апостольської Адміністрації Лемківщини (1828–1939). Львів : Каменяр, 1995. С. 793, 425.

³ Витанович І. Кость Паньківський... С. 8.

⁴ Возняк М. Кость Федьків Паньківський. С. 3.

⁵ Витанович І. Кость Паньківський... С. 8.

словника театральної термінології ВУАН»¹. 1895 р. Кость Паньківський одружився з учителькою «Школи вправ при ц[ісарсько] к[оролівській] учительській дівочій семінарії» Йосифою (Йосипою, Осипою) з Федаків. Їхній старший син, Кость Паньківський (06.12.1897, Львів — 20.01.1974, Лівінгстон, Нью-Джерсі, США) — український політичний діяч, публіцист, правник, голова уряду УНР у вигнанні.

Молодший син, Степан (Іван) Паньківський (06.07.1899, Львів — березня 1919, між с. Родатичі та с. Вовчухи Городоцького р-ну Львівської обл.) — був членом Пласту на Філії Академічної гімназії (Львів), членом таємної «Драгоманівської організації молодіж». Після закінчення гімназії (1917) вступив до Легіону Українських Січових Стрільців (УСС). Навчався у Львівській політехніці. 1 листопада 1918 р. встановлював український прапор на шпилі Львівської міської ратуші. Загинув у бою Української галицької армії з польським військом.

Навчання, арешт 1879 р.

Навчався в народній школі, відтак у гімназії в Перемишлі. «Гімназія на початку була німецька, опісля польська, але директором за Паньківського був українець о. Тома Полянський, приятель молоді. Прийшли теж тоді на початку 70-их років до Перемишля молоді вчителі народовці Дам'ян Гладилевич і Євген Желехівський, які принесли зі собою між молодь новітнє українство, ідеали Шевченка <...>. В учителів української мови Івана Левицького й Сінкевича був Паньківський найкращим учнем, а за свою широку начитаність мав велику повагу між товаришами»². 1877 склав іспити на атестат зрілості (матуру) і після невдалої спроби вступити на теологію до Відня подався до Львівської духовної семінарії. «Тут застав на 360 богословів лише 17 свідоміших народовців, решта були москвофіли»³. Разом із товаришами-одномудцями активно включився у громадську роботу: відновив у семінарії читальню, заснував «грайзлерню» — «склепик з віктуалами [продуктами, харчами. — М. К.-Ч.] і всякими річами для щоденного вжитку»⁴, «трафіку» — тютюнову крамничку⁵, за зароблені гроші купував книжки. Був членом «Дружнього лихваря». Допомогає і сприяв Паньківському в його починаннях Данило Тянячкєвич. Кость планував заснувати допомогєвий фонд для богословів (уклав статут), щоб студенти-семінаристи мали змогу брати дешеві кредити й так уникати заборгованостей у лихварів. «Статут фонду передав до апробати Митрополитові Йосифові Сембратовичеві й мав уже незабаром починати систематичну працю, аж тут пішли доноси на нього й товаришів, що вони “фонетики”, “українці”, “атеїсти” й “соціялісти”. Ректорат переводив декілька разів ревізію в народовців, яких число

¹ Витанович І. Кость Паньківський... С. 9.

² Там само. С. 9–10.

³ Там само. С. 10.

⁴ Словничок з творів Івана Франка // ZBRUČ. URL: <https://zbruc.eu/node/26096>

⁵ Там само // ZBRUČ. URL: <https://zbruc.eu/node/26114>

впродовж одного року праці Паньківського дійшло до 137. Вкінці товариші московфіли зробили донос, і три з них зізнали під присягою, що бачили Паньківського як ішов вулицею і говорив з Іваном Франком, висміював Бога й ин. Хоч Паньківський твердив так, як воно дійсно було, що ніколи до того часу з Франком не говорив, бо з ним особисто не був знайомий, та що нічого про соціалізм, у яким його підозривав віцеректор о. А. Бачинський, не знає, ректорат усунув його із семінарії»¹. Навесні 1879 р. стався ще один неприємний випадок. Коли Паньківський, вже як екстерніст, їхав на Великодні свята додому, то отримав від Дам'яна Гладилевича книжки товариства «Просвіта» для «кольпортажу» — поширювання їх між знайомими. В Перемишлі Паньківський передав частину книг учневі VII кл. гімназії, у майбутньому о. Петрикові. «Глупота шкільного товариша о. Петрика (родом поляка), що Шевченкового метелика назвав забороненою книжкою, була причиною арештування як о. Петрика, так і вище згаданого [Паньківського. — *М. К.-Ч.*]]»². «Метелики» — недорогі книжечки українських авторів (Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка та ін.), видавання яких розпочалося за ініціативи і коштом Данила Каменецького у «Друкарні П. А. Куліша», 1860–1862, сер. «Сільська б-ка»³. Такі брошури, книжечки-«метелики» для народу, видавали українські товариства, видавці у Наддніпрянській Україні і в Галичині.

Гімназист Петрик, відбувши тижневе ув'язнення, повернувся назад до навчання. Паньківського відпустили аж через три місяці. І, незважаючи на «письмо, що скидало з нього найменшу тинь підозріння», до семінарії його вже не прийняли, Бачинський виніс свій присуд: «“Нам соціалістів у семінарії не треба”»⁴. Саме через цього віцеректора Паньківського тримали довго під арештом, бо у відповіді на запит Ярославського староства він вказав на підозріння студента у соціалізмі.

1880–1882 рр. навчався у Відні в коледжі сільського та лісового господарства (навчальний заклад засновано 1872 р., тепер це Університет природних ресурсів і природознавства (Die Universität für Bodenkultur). Був членом віденського товариства «Січ», 1882 р. — бібліотекарем, упорядковував бібліотеку. 1 листопада 1884 р. Паньківського за заслуги іменовано почесним членом товариства⁵.

1883 р. по закінченні навчання у Відні Кость Паньківський повернувся в село до батька, подав запит на урядову службу до Управи державних лісів. Очікуючи відповіді, допомагав рідним у веденні господарства; організував у селі читальню.

¹ Витанович І. Кость Паньківський... С. 11.

² Возняк М. Кость Федьків Паньківський. С. 3.

³ Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель : у 2 т. Київ, 2007. Т. 1 : Життя Пантелеймона Куліша : Наукова біографія. С. 132.

⁴ Возняк М. Кость Федьків Паньківський. С. 3.

⁵ Почестні члени руско-українського товариства «Січ» у Відні (1868–1898) // 1868–1898. «Січ». Альманах в пам'ять 30-их роковин основання товариства «Січ» у Відні. Коштом і заходом товариства. Львів, 1898. С. 239.

Через рік на свій запит отримав відмову, хоча, як стипендіат Краєвого Виділу, мав зобов'язання відпрацювати державі трирічну службу. У своєму поданні він не вказав, що три місяці перебував під слідством, «[п]ро те довідалися в Управі Лісів, а розвідуючи даліше при помочі поліції, довідалися також, що був усунений з Духовної Семінарії як підозрілий соціяліст»¹. Це стало причиною негативної відповіді: «до державної служби не надається»². В автобіографії Кость Паньківський сказав сам про себе так: «Його молодечим ідеалом було життя на селі й робота над сільським народом. Доля кинула його до міста. Хотів бути священиком, лісничим, а став усім для всього»³.

Економічна, журналістська, громадська діяльність

В автобіографії К. Паньківського зазначено, що він, «діставши тимчасову посаду в банку “Влосьцяньським в ліквідації”», був там чотири роки⁴ — 1884–1888 рр. Ідеться про Цісарсько-королівський упривілейований селянський кредитовий заклад — Рустикальний банк (лат. *rusticus* — сільський), що його 1876 р. заснували для фінансової заповоги селянам греко-католицький митрополит Спиридон Литвинович, князь Кароль Яблонівський, барони брати Август і Микола Ромашкани, суддя, політичний і культурний діяч, народовець Юліян Лаврівський, львівський правник, єврей Г. Фрід. Банк мав право «видавати довжні листи й комунальні облигації, давати завдатки на збіжжя та закуп господарського приладдя, також купувати й продавати нерухомости, тобто переводити парцеляційні операції великих земельних маєтків»⁵. На жаль, в історії галицьких економічних відносин Рустикальний банк набув сумної слави: його управи вдавалися до спекуляцій, несовісні агенти намовляли селян до стовідсоткових іпотечних кредитів, це спричинювало оплату високих адміністраційних коштів та відсотків за проволоку сплати боргів. У підсумку, «практика банку довела тисячі селян і дрібних міщан до господарського занепаду, багато їх майна перейшло тоді в чужі руки»⁶. Про історію фінансового руйнування селянської родини читаємо в оповіданні Ольги Кобилянської «Банк рустикальний»⁷. Через бездушну спекуляційну практику і сам банк скотився до руйнування — підпав ліквідації. Про занепад банку газета «Діло» (рубрика «Новинки») повідомляла так:

¹ Витанович І. Кость Паньківський... С. 12.

² Там само.

³ Возняк М. Кость Федьків Паньківський. С. 4.

⁴ Там само. С. 3.

⁵ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць Історико-Філософської Секції НТШ. Нью-Йорк : ТУК — Товариство Української Кооперації, 1964. С. 84.

⁶ Там само.

⁷ Кобилянська О. Зібрання творів : у 10 т. Чернівці, 2013. Т. 1. С. 186–189.

«Банкъ рустикальный вже догорює. Завѣдуюча рада скликала загальний збѣръ ѳтпоручникѳвъ на 23 лютого с[его] р[оку] [1884. — М. К.-Ч.] для ухвалы и переведеня ликвидаціи. Коли банкъ краевый выцофався, предложено переведенье ликвидаціи банкови гипотечному. Той ще не рѣшився, не знаючи, яку помѳчь дасть правительство. Здаєсь, що рустикальный банкъ леда день оголосить конкурсь...»¹.

Новину оголосила і газета «Нове Зеркало» за посередництва гумористично-саркастичного вірша Іляріона Грабовича (псевд. Квасний): *Квасный*. Слеза при кончинѣ банку рустикального². Процес проведення ліквідації Рустикального (Селянського) банку тривав упродовж 1884–1888 рр. Саме тоді там працював Паньківський, спочатку — за невелику плату — 30 зр. (злотих ринських, гульденів), згодом — 40 зр. місячно. (Для порівняння, 1886 р. Франко, будиши головним співробітником [співредактором] і коректором журналу «Зоря», отримував платню 25 зр. в місяць [т. 49, с. 40]³.)

Водночас у 1884–1888 рр. К. Паньківський був адміністратором, новинкарем газети «Діло». Допомогає молодшим братам здобувати освіту, «[о]пікувався ними поки не вивів у люди. Сам, — як писав про себе, — “жив, як собака”, — скоро посивів і одружився останнім з братів і сестер»⁴.

Тим часом Паньківський провадив активну громадську роботу:

«Був членом виділу [президії. — М. К.-Ч.] майже всіх товариств у Львові, і так був 8 літ членом виділу “Бесіди” як господар і касієр, 12 літ членом виділу “Просвіти” як директор канцелярії, секретар, магазинер [продавець. — М. К.-Ч.] бібліотекар, 6 літ членом виділу Наукового Товариства імени Шевченка як секретар, касієр, адміністратор і бібліотекар, 9 літ членом виділу “Педагогічного Товариства” як секретар, касієр і магазинер, 2 роки як касієр “Шкільної Помочі”, <...> 1 рік як член виділу тов. “Зоря” якого є почесним членом, 2 роки як член контрольного комітету “Народньої Торгівлі”»⁵.

У 1884–1906 рр. працював в управі товариства «Просвіта». «[З]аложив бібліотеку товариства вже в 1884 р., переважно з власних видань, порядкуючи і доповнюючи її в характері неодмінного бібліотекаря і довів її в 1906 р. до числа 8,328 книжок»⁶.

¹ Дѣло. 1884. № 6. 14/26.I. С. 3.

² «Нове Зеркало». 1884. № 2. 15/27.I. С. 1.

³ Тут і далі — поклики в тексті (із зазначенням томів і сторінок) на вид.: Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1976–1986. Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ : Наукова думка, 2008. Т. 53; 2011. Т. 54.

⁴ Витанович І. Кость Паньківський... С. 14.

⁵ Возняк М. Кость Федьків Паньківський. С. 3.

⁶ Витанович І. Кость Паньківський... С. 24.

1887 р. прийняв пропозицію переїхати до Америки «до ведення “Народної Торгівлі” <...> і до редагування газети “Америка”»¹, але Д. Гладилович, Ю. Целевич та о. Ол. Стефанович переконали його відмовитися од такого рішення.

1888–1906 рр. — настоятель (управитель) «Інституту Руського Товариства педагогічного у Львові під покровом св. Миколая» (вул. Театинська, тепер Максима Кривоноса). Це був платний навчальний заклад (бурса) для українських учнів львівських шкіл. У перший рік заклад прийняв 24 учні, оплата становила 15–29 зр. на місяць. Учні могли відвідувати бібліотеку, заняття з французької мови, каліграфії, рисунка, співів, гімнастики, української історії. «По вісімнадцяти літах управління [Паньківський. — М. К.-Ч.] задля браку здоровля і часу зробив місце в інституті молодшим силам а сам заняв ся економічною організацією галицького суспільства як один з директорів Краєвого Союзу Кредитового у Львові»².

Михайло Павлик як посередник у кореспонденції Костя Паньківського і Михайла Драгоманова

1886 р. К. Паньківський, як бібліотекар товариства «Просвіта», звернувся до М. Драгоманова з проханням, щоб він надіслав свої видання для бібліотек. М. Павлик підготував і опублікував 4 листи Драгоманова до Паньківського. У розлогому вступному слові Павлик підкреслив, що найпершим приводом до кореспонденції галичан із женецьким істориком були прохання про книги:

«Д. К. П[аньківський], тоді ще чоловік зовсім молодий і радикал, навіть потерпівши за свої переконання, обернув ся за его [Драгоманова. — М. К.-Ч.] виданнями для бібліотеки “Просвіти”. Порядні бібліотеки с книг російських, українських і західно-європейських серед австро-угорських Русинів, — була справа, котрою Др[агоман]ов займав ся горяче і для котрої він і его українські товариші зробили не мало: у Відні (бібліотеки “Січі”, “Р. Основи”, “Буковини”), Львові (бібліотеки “Просвіти”, “Ак. Кружка”, “Дружнього Лихваря”, “Ак. Братства”, редакцій “Правди”, “Друга”, “Громадського Друга”), у Чернівцях (бібліотека “Союза”) і на Угорській Русі»³.

Лист Паньківського до Драгоманова не зберігся, його зміст зрозумілий із відповіді:

«Chemin Dancet, 14 24 Junьa 1886. / Високоповаж(н)иј Добродіју, / По Вашому бажаньнью, посилају Вам сьгодні коллекціју наших виданьн. Посилају јіх Вам л и ч н о ; робіть з ними, шчо знајете; коли хочете, то давајте ју “Просвіту”.

¹ Возняк М. Кость Федьків Паньківський. С. 3.

² [Паньківський К.]. Кость Паньковський // 1868–1908. «Січ». Альманах в пам'ять 40-их роковин основаня товариства «Січ» у Відні. Зібрали і видали: Др. Зенон Кузеля і Микола Чайківський. Львів, 1908. С. 49.

³ IV. Листи М. П. Драгоманова до К. П[аньківського], члена виділу «Просвіти» і «Товариства ім. Шевченка» (1886, 1893–94) // Житє і Слово. 1897. Т. 6. С. 146.

«Я ж сам “Просвіті” давати нічого не хочу, бо вважаю неможливим мати діло з льудьми, по меншій мірі неблаговоспитаними»¹.

Згодом, 1889, Кость Паньківський від імені товариства «Просвіта» звернувся до Драгоманова з приводу видавання карти Руси-України. Прохання було невинуватим, адже український історик мав досвід роботи в географічному проекті, саме Драгоманов був автором розділу про Україну у найкращій на той час всесвітній географії Елізе Реклю «Nouvellet geographie universelle: la terre et les hommes» («Нова всезагальна географія: земля і люди»: у 19 т. 1880. Т. 5). Леонід Ушкалов, автор біографії М. Драгоманова, підкреслив: «[Із цієї паризької книги, перекладеної багатьма мовами, освічена публіка всього світу могла вперше довідатися про те, що таке Україна з погляду не лише географії, але й історії, антропології, етнографії, статистики...»².

До намірів товариства «Просвіта» видавати карту Драгоманов поставився з великим ентузіазмом, добув усі необхідні відомості («справки») у найкращого тоді французького картографа д. Перрона. Наскільки вчений був перейнятий справою укладання карти України можемо бачити з цитати з його листа до М. Павлика:

«Що б про карту говорити з Перроном та шче ј Гашетами [власники одного з найбільших книжкових видавництв того часу в Парижі. — М. К.-Ч.], то треба перш усього знати, яка завбільшки мусить бути карта ј шчо на ній мусить бути нанесено: чи одна, чи всі національності, які місця: чи тільки столичні ј головні провінціальні, чи ј повітові, а коли карта буде більшенька, то ј історичні, — а також чи потрібні які деталі фізичної географії. В “Просвіті” мусить же бути яка небудь программа дльа цього видання, чи конкурсу. Коли јесть, то хай дадуть, а коли нема, то хай відповідають на мої запити. Хай також обрахують, скільки вони можуть асигнувати на цю справу, бо перше, шчо треба, шчо б приступити до роботи — це купити карти генерального штабу австрійського (Галичини, Буковини ј східної [східної. — М. К.-Ч.] Угорщини) ј російського»³.

Павлик передав запити від Драгоманова виділові «Просвіти» із таким коментарем від себе: «Картою України, зроблен(о)у тими льудьми і видан(о)у Гашетом можна буде ј повеличати сьа перед світом; а вона ј оплатитьсьа, бо навіть чужинці певне будуть јејі купувати»⁴.

Як читаємо у листі Драгоманова від 17 травня 1889 р. до К. Паньківського (і до виділу «Просвіти»), історик погодив усі картографічні і фінансові питання з картографом Реклю і видавцем Перроном⁵, згодом, у серпні 1889 р., надіслав зразки

¹ 1. Лист М. П. Драгоманова до К. Паньківського // Там само. С. 151.

² Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ : Дух і Літера, 2019. С. 349.

³ 1. Лист М. П. Драгоманова до К. Паньківського // Жите і Слово. 1897. Т. 6. С. 147.

⁴ Там само.

⁵ Див.: 2. Лист М. П. Драгоманова до К. П[аньківського] для виділу «Просвіти» // Там само. С. 153–154.

картографічних зображень. Однак «Просвіта» зволікала із замовленням роботи: відбувалися часті засідання виділу, дуже прискіпливо зважувалися і грошові втрати, і суспільно-політичні переконання залучених учасників. У підсумку — «виділ “Просвіти” не обернув ся до Др[агомано]ва [із замовленням видавання карти України. — М. К.-Ч.] <...> у справі карти не роблено нічого повних три роки...»¹.

Прийшло до того, що картографічне завдання передоручили галицькому географу Гр. Величку. Але у його рисунку, підготованому на початок 1893 р.,

«показалися хиби. Через те виділ “Просвіти” обернув ся до військового інституту в Відні с просьбою перерисувати карту. Колиж той відмовив, звиняючи ся тим, що там нема чоловіка, знаючого “кирильську” азбуку, виділ “Просвіти” ухвалив (14 н. ст. марта 1894) обернути ся до Др[агомано]ва с просьбою — як єму писано, — перевірити карту, а як би вона показала ся єму плохую, то і зовсім скасувати і нарисувати свою»².

Місію звернутися до М. Драгоманова, тоді вже — професора загальної історії історико-філологічного факультету Софійського університету, було доручено К. Паньківському. Його лист не зберігся. Але з відпису Драгоманова розуміємо, що історик, отримавши прохання перевірити і виправити карту Гр. Величка, очікуючи ще на топографічний рисунок, невідкладно відповідав:

«6.21.III.94 Улица Денкоглу, Софиа.

Високоповажній Добродію,

<...> На жаль, ја тепер не можу взятись за роботу виготовління карти, — бо між стан перемінивсьа проти того, в јакому ја був у Женеві, 6 років тому. Тоді ја був здоровішчийї, — тепер же ледви можу виповньати ті обовязки, котрі вже лежать на мені, а до того в Женеві ја мав під рукоју картографа (Перрона), котриј тепер далеко. <...>

То ж тепер ја міг би зробити Вам лишень критику карти д. Вел[ичка] та подати Вам свої уваги в загалі про те, јака б мусила бути Ваша карта етнографічна.

<...>

Простіть, шчо не вдовольняју Вас. Ја тут невинній. <...>

Шчиро прихильній Вам

М. Драгоманов»³.

1896 р., коштом і заходом товариства «Просвіта» у Львові, у літографії А. Андрейчина було видрукувано «Малу народописну карту українсько-руського народу» — уклав Гр. Величко, цінні зауваги надав М. Драгоманов. Карта (79×129 см; мірило 1 см=16,8 км) зберігається у Кабінеті картографії ЛННБУ ім. В. Стефаника.

¹ IV. Листи М. П. Драгоманова до К. П[аньківського]... // Там само. С. 148.

² Там само // С. 149.

³ 4. Лист М. П. Драгоманова до К. П[аньківського] // Там само. С. 157.

1897 р. мапу Гр. Величка було роздруковано у меншому форматі як додаток до «Календаря “Просвіти”» — дуже популярного тоді видання:

«д. Андрейчин зладив по сій більшій карті України маленьку, для календаря “Просвіти” на р. 1897, і зробив се прекрасно. Ся маленька карта України розійшла ся с календарем “Просвіти” в 10.000 примірників»¹.

Мала народописна карта українсько-руського народу / зладив др. Гр. Величко, літограф А. Андрейчин. Львів : Просвіта, 1896 // Иллюстрированный народный Календарь товариства «Просвѣта» на рѣкъ звывайный 1897 р. (додаток)

М. Павлик брав активну участь у домовленостях та узгодженнях плану видання етнографічної карти України.

Видавнича діяльність К. Паньківського

«Маючи сам безприкладний пієтизм і любов до книжки і друкованого слова, намагався Паньківський цю любов прищепити молоді»². З огляду на велику потребу книг українською, розпочав власну видавничу діяльність, розповсюджував видання

¹ Див. додаток до вид.: Иллюстрированный народный календарь товариства «Просвѣта» на рѣкъ звывайный 1897 р. У Львовѣ, 1897.

² Витанович І. Кость Паньківський... С. 15.

серед гімназистів, студентів. Зі своїх книжок засновував бібліотеки гімназійним громадам, освітнім і громадським товариствам.

«Він не терпів, щоб книжки довго залежувалися, пускав їх у громадський оборот, хоч доводилося часто видавати останній гріш. Згодом почав розсилати свої книжки і за кордон та найважливіше старався передавати їх туди, де заборонено було українське друковане слово — на Наддніпрянську Україну»¹.

1888 р. уклав збірник **«Рускій спѣваникъ»** (накладом тов. «Просвѣта». Львѡвъ, 1888. 288 с.). У «Передному слові» вказано, що мета видання — впорядкувати, актуалізувати вартісні народні та авторські пісні й відсіяти ті, що «не зовсѣмь вѡдповідають естетичному смакови, <...> нарушають неразъ навѣть приличнѡсть, поминувши вже, що нема въ нихъ щирого руского почутя, а за то єсть часто одна пуста балаканина, безъ ладу и складу, зѡпсованою рускою мовою [критика тут на адресу Тимка Падури. — *М. К.-Ч.*]»². Пісенні твори у збірнику поділено на п'ять частин: «1) патріотичнѡ, 2) козацкѡ, чумацкѡ, бурлацкѡ и рекрутскѡ, 3) любовнѡ, 4) думки, 5) жартобливѡ»³. Кожна частина містить народні пісні і «літературнѡ складаня». У передмові подано опис 10 пісенних збірок, виданих у Києві та Львові.

У першій частині, «пѣсни патріотичнѡ», уміщено лише чотири народні пісні («Ой, полети галко, ой полети чорна», «Ой ставъ пугачъ на могилѣ», «Ой не гараздъ, Запорожцѣ, не гараздъ вчинили», «Ой, Морозе, Морозеньку...»), домінують тут авторські твори: «Ще не вмерла Украина» (підп.: П. Чубинській, Вербицкій), Т. Шевченка («Ой, чоґо-жъ ты почорнѣло», «Бьють пороги; мѣсяць сходитьъ», «Була колись гетьманщина», «Учите ся, брати мои», «Гомонѣла Украина», «Ой Днѣпре мѡй, Днѣпре, широкій та дужій!», «Гетьманы, гетьманы! Якъ бы то вы встали», «Менѣ однаково, чи буду»), М. Устияновича «Верховино, свѣтку ти нашъ», А. Свидницького «Вже більше лѣтъ двѣста якъ козакъ въ неволи», Я. Головацького «Мово рѡдна, слово рѡдне», а також В. Масляка, І. Гушалевича, Дан. Млаки (С. Воробкевича). В інших розділах співаника народні пісні мають більшу частку. Під «літературними складаннями» ліворуч зазначено авторів творів: Шевченко, Руданській, Артемовській Гулакь, Федоровичь, Партицкій, Федьковичь, Щоголѣвъ, Конискій, Котляревскій, Мар. Шашкевичь, В. Шашкевичь та ін., праворуч — прізвища композиторів: Лисенко, Вахнянинь, Вербицкій, Коципинській, Воробкевичь та ін. Є у співанику «Пѣснь гет. Мазепы» («Ой бѣда, бѣда! / Чайцѣ небозѣ»), пісні Марусі Чурай («Ишовъ милый дороґокою», «Хилили ся густѡ лозы», «Вѣють вѣтры, вѣють буйнѡ»).

У частині «IV. Думки» під рубрикою «Литературнѡ складаня» уміщено твір «Самъ самотный по дорозѣ иду я»: автор слів — Франко, композитор — Шаши-

¹ Витанович І. Кость Паньківський... С. 16.

² Рускій спѣваникъ. Накл. тов. «Просвѣта». Львѡвъ, 1888. С. 3.

³ Там само. С. 4.

на¹. Насправді це переклад з російської вірша М. Лермонтова «Выхожу один я на дорогу...» (1841), музику до якого 1858 р. скомпонувала російська композиторка Єкатерина Шашина. Вперше цей переклад Франка був надрукований у збірнику «Думи і пісні найзнатніших європейських поетів»², під назвою «Вечірна дума». У співанику Паньківського подано текст, що відповідає цьому першодруку, але допущено помилку: «хуторить» замість «гуторить»: «Самъ самотный по дорозѣ иду я, / Генъ бльщитъ дорога кремѣнна; / Тиха нѣчь; простѣръ гласъ Бога чуе, / И зъ звѣздою хуторить звѣзда»³. Збереглася копія перекладу Франка, написана невідомою рукою⁴, з правками (головно в першій строфі), зробленими рукою Франка в останні роки життя. Поет планував умістити цей вірш до рукописної збірки «Думи і пісні європейських поетів. Переклади і наслідування. 1876–1916», однак видавничі наміри не здійснилися. Варіант копії перекладу із правками, здійсненими в останні роки життя Франка: «Із Лермонтова / Вечірна дума // Вихожу самотній на дорогу, / Искриться від кремінців земля, / Тиха ніч, пустиня служить Богу, / І зізда з зіздою розмовля»⁵. Авторизований рукописний варіант твору (із втручаннями в правопис, зокрема: Богу — богу, Искриться — іскриться та ін.), під назвою «Вечірна дума» опубліковано у Зібранні творів Івана Франка [т. 11, с. 7].

На українське пісенне видання «Рускій спѣваникъ» (1888) відреагувала москвофільська газета «Червоная Русь». У її лютневому випуску читаємо: «“Рускій спѣваникъ уложивъ Кость Паньковскій”. Подъ такимъ заглавіємъ издало Общество “Просвѣта” сборникъ пѣсней, въ большой части составляющихъ текстъ новѣйшихъ русскихъ хоральныхъ композицій. Цѣна экземпляра, обнимающего 288 страницъ и выше 250 текстовъ различныхъ пѣсень, выноситъ 40 кр. Г. Паньковскій, якъ видно изъ сборника, тщательно собралъ въ немъ всѣ пѣсни, появившіися у насъ во время послѣдняго польского возстанія и направленныя противъ “москалей”, а избѣгаль обнародованія пѣсень противъ всѣхъ другихъ народностей. Бѣдны тѣ “москалей”»⁶. Викривлений погляд «Червоной Руси» бачив в українських піснях виключно повстання «противъ “москалей”».

Невдовзі, у лютому 1888 р., огляд співаника подав В. Коцовський у журналі «Зоря». Про москвофільський випадок проти українських пісень він сказав так: «Выдумана и то досыть немудро выдумана “Червоною Русею” неправда, буцѣмъ то въ сѣмъ зборнику помѣщені только прихильні Польши и ворожі Москвѣ пѣсни

¹ Рускій спѣваникъ. Накл. тов. «Просвѣта». Львѣвъ, 1888. С. 243–244.

² Думи і пісні найзнатніших європейських поетів. I. Вибрав і видав Іван Франко. Львів, 1879. С. 5 (Дрібна б-ка. Кн. V).

³ Рускій спѣваникъ. С. 243.

⁴ Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописів і текстології. Ф. 3. № 398/XXIX.

⁵ Там само.

⁶ Червоная Русь [прежде «Новый Проломъ»]. 1888. № 14. 4/16. II. С. 4.

выдасть ся супротивъ сего, що въ збѣрнику помѣщено множество чисто-народныхъ пѣсень и творѣвъ зовѣмъ не полонофильскихъ авторѣвъ (Шевченка, Федьковича, Устияновичѣвъ, Як. Головацкаго, Шашкевичѣвъ — батька и сына), якъ и супротивъ ясно высказанои въ переднѣмъ словѣ провѣднои думки збѣрника — кождому хиба маневромъ когось, у кого лежать на складѣ свои власнѣ, давнѣ, не розпроданѣ, алежь нѣ Польщи нѣ Москвѣ не ворожѣ “збѣрники”»¹.

Після коротких відгуків про збірник «Рускій співаникъ» у москвофільській газеті «Червона Русь» та в українському часописі «Зоря», що зіткнулися у по-трактуванні змісту співаника, огляд книги опублікував І. Франко у польському часописі «Prawda»². Насамперед він підкреслив, яку важливу роль має пісня для українського народу, яка висока мистецька вартість народних пісенних мелодій, що ставали джерелом творення для композиторів минулого (Бетховена, Ліста) і відкривають простір для національної української музики сучасності — для таких композиторів як Микола Лисенко, Петро Ніщинський, Остап Нижанківський, Опанас Маркевич, а також Михайло Вербицький, Сидір Воробкевич, Анатоль Вахнянин, Віктор Матюк, Порфирій Бажанський [т. 27, с. 200]. Франко підкреслив громадську, націєтворчу значущість народних пісень: «Пісня має у нас тепер не лише художнє, а й громадське значення, як один з елементів, що об'єднують людей, полегшують їхню організацію і спільну діяльність з метою українського відродження» [т. 27, с. 200]. Висловив і деякі зауваги: «Видання гарне і ретельне; де-не-де можна було б бажати більшої правильности текстів загальновідомих літературних творів (наприклад, нетактовним є виправлення творів Шевченка, яке інколи зустрічається) і кращих, повніших варіантів народних пісень. Незважаючи на ці дрібні недоліки, збірник пана Паньківського можна вважати цілком вдалим і відповідним для практичних завдань. Тим більше що і ціна (50 кр.) є цілком приступною» [т. 27, с. 200]. У бібліотеці Франка зберігається збірник «Рускій співаникъ» (1888), що уклав К. Паньківський, видання опрацьовано з іншими книгами. На с. 283 співаника (зміст) є цифрові записи рукою І. Франка синім олівцем. У тексті запис, помітки та підкреслення червоним та простим олівцем. Окремі аркуші поплямовані³.

1899 р., «По вичерпаню першого накладу “Руского співаника”», вийшов другий накл. збірника, укладач Паньківський: **Руский співаник** / Зібрав Кость Федьків. Коштом т-ва «Просьвіта». Львів, 1899. З друкарні Наук. Т-ва ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарского.

Якщо у першому виданні тексти надруковано із дотриманням етимологічних принципів письма, то у другому — фонетичних. Порівняно з першим виданням тут долучено ще два «відділи» — колядки і щедрівки; коломийки. У другому виданні

¹ Коцовській В. Замѣтки критични // Зоря. 1888. № 4. 15(27).II. С. 72.

² Див.: Prawda. Tygodnik Polityczny, Społeczny i Literacki. 1888. № 21. 26/14.V. S. 248; рубр.: «Literatura rusińska», підп.: Iwan Franko.

³ Бібліотека Івана Франка. Науковий опис : у чотирьох томах. Київ, 2010. Т. 1. С. 450. № 1072/1.

після текстів уже не вказано авторів слів і музики, але у змісті зазначено, «о скільки се лиш було можливим, і м я к о м п о з и т о р а, а для тих, котрим нота деяких поданих тут пісень може ще не звісна, і спис важнійших збірників композицій»¹. До переліку музичних збірників, що були записані у співанику 1888 р., долучено п'ять видань. Пісню — переклад Франка — передруковано без виправлення помилки у слові «хуторить»², автор слів і композитор — без підпису. Важливо, що перед піснями патріотичними збірник 1899 р. відкриває «Гимн народний» — «Ще не вмерла Україна і слава і воля».

1891 р. вийшов збірник, що уклав Паньківський: «**Квѣточка. Дарунокъ для молодежи**»³. Книжка містить зразки усної народної творчости (колискові, короткі дитячі віршики-забавлянки, веснянки, загадки), вірші Т. Шевченка (без підпису): «Тече вода зь підъ явора», «Садокъ вишневыи коло хаты», «На великдень на солонь». Видання зберігається у бібліотеці Франка⁴.

1891 р. накладом Руського педагогічного товариства в друкарні Товариства ім. Шевченка було видано ще один дарунок для молодезі — збірник «**Вѣночокъ**»⁵. Тут зібрано вірші та оповідання для дітей різного віку (колискові, повчальні історії, оповіді про дітей, про явища природи). Збірники, які уклав Паньківський («Квѣточка», «Вѣночокъ»), Краєва шкільна рада дозволила уживати як нагороди для молоді.

1891 р. видав брошуру «**Про Руску правопись. Написав С. Нагнибіда**» (С. Смаль-Стоцький) в 10.000 прим., де автор палко закликав галичан писати руським народним фонетичним правописом, бо це рідна питома одежа української мови, переконував відкинути етимологічний правопис — «мертвечі пелени» і язичіє — «позичений лахман»; аргументував необхідність мати спільні правила правопису для мови великого українського народу — Галичини і Наддніпряниці; побороти етимологічні сентименти, що приховано зв'язують українців з московитами.

«Справу правопису треба рішати з огляду на писателів, і що годі тут поводити ся иншими як пр. політичними, церковними, опортуністичними, сусідськими і Бог знає якими ще зглядами. <...> [С]правді дуже сумно було-б, коли-б церков наша задля трох нікчемних карлючок хотіла запропастити інтерес народности рускої, а ще сумнійше, коли-б хтось був того переконання, що вірність народу руского своїй рускій церкві основує ся на ы, ъ, ѣ»⁶.

¹ Руский співаник / Зібрав Кость Федьків. Коштом т-ва «Просьвіта». Львів, 1899. З друкарні Наук. Т-ва ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарского. С. І.

² Там само. С. 80.

³ Див.: Квѣточка. Дарунокъ для молодежи. Впорядкував Кость Федьків. У Львовѣ. Накл. руского т-ва педагогічного. Зь друкарнѣ тов. им. Шевченка підъ зарядомъ К. Беднарского. 32 с., 4 арк. іл.

⁴ Бібліотека Івана Франка... 2010. Т. 1. С. 491. № 1159/1.

⁵ Див.: Вѣночокъ. Впорядкував Кость Федьків. У Львовѣ. 31 с., 3 арк. іл.

⁶ Нагнибіда С. Про Руску правопись. Львів, 1891. С. 3, 9.

Брошура містить декілька важливих «заміток» (правил) фонетичного правопису¹.

Накладом Паньківського вийшло нотне видання «**“Іван Гус” гуртовий спів з супроводом фортепяна до слів Т. Г. Шевченка списав до дня 20^{тих} роковин Его смерти Микола Лисенко**» (Липск — Львів, 1888. 7 с.). Цікава жанрова ілюстрація на обкладинці, яскраві кольори, висока якість друку нотного тексту свідчать про немалу вартість видання.

В автобіографії, яку Паньківський написав на запит І. Левицького і де розповів про себе від третьої особи, зазначено, що він «у Відні, вистарався репродукції понад 200 різних фотографій наших видніших людей та інших побутових сцен, світлин Кнізека, видав Товариству “Просвіта” альбом заслужених русинів»². У фондах відділення «Палац мистецтв ім. Тетяни та Омеляна Антоновичів» ЛННБУ ім. В. Стефаника зберігається видання **«Альбумъ заслуженыхъ РусинѠвъ»** [б. м. і р.] — папка, де вміщено портрети українських письменників, композиторів, істориків, гетьманів, історичних постатей, політичних, громадсько-культурних діячів (підписи — і фонетичним, і етимологічним правописом): Володимиръ Антонович, Олександръ Барвѣньскій, Іванъ Борискевич, Наталь Вахнянин, композитор Михайло Вербицькій, Дамян Гладилович, Леонидъ ГлѣбѠвъ, Іванъ Гриневецкій, Петро Дорошенко, Грицько Запаренюкъ, Трофим Зіньківскій, Карпенко-Карый, Стефанъ Качала, Григорій Квѣтка Основяненко, Іванъ Котляревскій, Марко Кропивницькій, Іванъ ЛаврѠвскій, Юліанъ ЛаврѠвскій, Петро Могила, АнтѠнъ Могильницькій, Данило Мордовецъ, Лѣтописецъ Несторъ, Іванъ Нечуй, Олександръ Огоновскій, Омелянъ Огоновскій, Ілярій Окуневскій, Михайло Осадца, Константинъ Острожскій, Преосвященный Дръ Юліанъ Пелешъ першій єпископ станиславѠвскій, Павло Полуботокъ, Стефанъ Руданскій, Дамян Савчак, Олекса Стороженко, Корнило Сушкевич, Василь Тарновскій, Мыкола Устиянович, Юрій Осипъ Федькович, Богданъ Хмельницькій, Юліан Целевич, Василь Чайченко, Дмитро Яворницький. В альбомі є зображення: Церковъ св. Юрія у Львовѣ, Гербъ Руси: гербове обрамлення, увінчане дубовим і лавровим листям обабіч, хрестом і короною посередині, в центрі обрамлення — коронований лев владно спинається на скелі, що праворуч³. Як зауважила і дослідила Майя Кострова, «На більшості портретів зліва і справа зазначені прізвища художників: Т. Маєргофер, Л. Шиманський, В. Коваль, Л. Серебряков та прізвища власників фотолітографічної фірми у Відні: Ц. Ангерер і Гьошль (Angerer & Göschl)»⁴. Видання із меншою кількістю портретів (18) описано в бібліографії І. Левицького за 1887 р.⁵. Відповідно до цього

¹ Нагнибіда С. Про Руску правопись. Львів, 1891. С. 10–16.

² Возняк М. Кость Федьків Паньківський. С. 4.

³ Альбумъ заслуженыхъ РусинѠвъ [б. м. і р.].

⁴ Кострова М. Видавничі проекти Костя Паньківського. С. 109.

⁵ Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887–1900. Львів, 1909. Т. 1 : роки 1887–1889. С. 1.

опису, альбом не містить зображень гетьманів, однак має портрети Т. Шевченка, С. Воробкевича, М. Гоголя, Е. Желехівського, О. Кониського, М. Костомарова, М. Максимовича.

За кошти Костя Паньківського та Андрія Андрейчина (засновника першорядної української літографічної фірми «Андрейчин», де друкувалися мистецькі та музичні видання) було видано альбом **«Українські монограми для вишивок хрестиками й гафтом** : Monogrammes oukraiïniens pour broderies sur canvas stau point plat Scopole» (Львів, 1896). В огляді «Хроніка» у журналі «Зоря» В. Лукич (псевдо В. Левицького) подав такий опис книги:

«На 23 картах 4° подано прегарні і артистично викінчені монограми [позначення першої літери імени. — *М. К.-Ч.*] найрізномодніших форм, стилів і композицій, а на кінці долучено взірці кількох повних імен жіночих [на пр. Ольга, Зофія] у формі монограмовій, а також взірці корон і герб галицької Руси [у гербовому обрамленні — коронований лев спинається на скелі. — *М. К. Ч.*]. Альбом вражає око як композицією, так і гарним викінченням. Ціна за прим. 2 карб. Чистий дохід з видання призначив шан. Видавець [К. Паньківський] на пам'ятник Шевченка у Львові. Дістати можна у видавця [у Львові, ул. театинська ч. 19]»¹.

Кость Паньківський активно вкладав кошти у творення скульптурних пам'яток. Як зазначено в короткій автобіографії, він «своїм накладом випродуковав <...> великий бюст Шевченка і 4 малі Шевченка, Лисенка, Нечуя і Хмельницького; рівнож зібрав на пам'ятник Тараса Шевченка у Львові понад 1000 кор., які передав Науковому Товариству імени Шевченка»².

Уклав збірник **«Народні казки»** (у 2 частинах), що вийшов під егідою Руського педагогічного товариства двома виданнями: 1899 р. і 1906 р. До ілюстрованого збірника увійшли такі твори: «Яйце-райце», «Казка про красуню і лиху бабу», «Соловій розбійник і сліпий царевич», «Кирило кожемяка», «Царівна-жаба», «Батько й три сини», «Чоловік Болтанський, Богатир Бусурманський», «Чурило, Іван Царевич та Олена Прекрасна», «Хлібороб», «Дурний Омелян», «Князь Данило-Говорило».

К. Паньківський — редактор і видавець газет

1892 р. за редакції Костя Паньківського і його коштом виходила газета «Батьківщина. Часопись політично-економічно-господарска» (Рочник чотирнадцятий. З друкарні Товариства ім. Шевченка). Газета містила такі рубрики: «I. Поезії», «II. Артикули вступні і справозданя», «III. Повісти», «IV. Ради господарські, правні і економічні», «V. Дописи», «VI. Ради правні і економічні». У публікаціях художньої літератури найчастіше тут читаємо поетичні, прозові твори Б. Грінченка (за

¹ Зоря. Ілюстроване літературно-наукове письмо для родин. 1896. № 12. 15/27.VI. С. 240.

² [Паньківський К.]. Кость Паньковський. С. 49.

підписом В. Чайченко, І. Перекотиполе). Дописи рубрик II, IV, V, VI — без підпису. Вочевидь, авторство належить Паньківському, бо в автобіографії зазначено: «все непідписане та його власне [П. — М. К.-Ч.]: або перерібки, або оригінальне»¹.

1892 р., 1893 р. коштом Паньківського виходила газета «Зеркало», двічі на місяць. В автобіографії читаємо, що Кость Паньківський видавав часопис

«спочатку при головній помочи д-ра Євгена Олесницького і Залуквича (Володимира Масляка), а потім сам. Як у другій половині р[оку] редакція “Діла” почала до “Зеркала” ставитися неприхильно і виступала навіть проти нього, то, поплативши всі можливі довги, передав видавництво “Зеркала” з претенсіями до передплатників у сумі 200 зол. редакції “Діла” на власність»².

У часописі «Зеркало» № 1–16 за 1892 р. вказано: «Видає і одвічає за редакцію Володимир Левицький», у дальших номерах зазначається: «Видає і одвічає за редакцію Іван Криловський». Кость Паньківський не раз уникав вказувати своє прізвище у виконаних роботах.

1894–1896 рр. — редактор просвітньо-господарського часопису «Читальня: Письмо з Просвіти» (виходив коштом товариства «Просвіта»). 1893 р., коли видавцем і редактором «Читальні» був Іосиф Ярембецький, журнал мав підназву «Часопись для народа», публікації літературних творів охоплювали значний обсяг на шпальтах видання (поезії Т. Шевченка, С. Руданського, І. Котляревського, Я. Головацького, М. Шашкевича, М. Устияновича, І. Франка, оповідання, повісті М. Стороженка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Гоголя, В. Даля), у другій частині містилися статті з економічної, господарської тематики. На час, коли редактором був Паньківський, часопис перейшов під управу товариства «Просвіта», пріоритети змінилися: головну увагу вже мали «Вѣсти просвѣтнѣ», господарські дописи, поради, економічні відомості; поодиноким літературним творам (В. Чайченка [Б. Грінченка], О. Любенського [псевд. О. Лотоцького], М. Школиченка [псевд. М. Кононенка]), відводилося маргінальне місце. Щодо правописної політики, то за редакторства Паньківського попри загальний етимологічний підхід, окремі статті друкувалися фонетичним правописом, зокрема, у 1894 р. продовження публікації В. Герасимовича «Що таке господарність (економія)? За Герінгом».

1899–1900 рр. — редактор часопису «Дзвінок» Руського педагогічного товариства.

1895–1896 р. — редактор журналу «Зоря. Ілюстроване літературно-наукове письмо для родин». На прикінцевій сторінці вказано, що Василь Лукич є редактором «часті літературно-наукової», а «за редакцію відповідає: Кость Паньковський».

¹ Возняк М. Кость Федьків Паньківський. С. 4.

² Там само.

1888–1895, 1902 рр. Паньківський був редактором календарів «Просвіти»¹ — щорічника «Иллюстрованный календарь товариства “Просвѣта”», що виходив «Коштомъ и заходомъ т-ва “Просвѣта”». Так, у виданні 1888 р. містилися такі розділи: «Календарь астрономичный», «Календарь церковный», «Календарь жидовскій», «Общій уставъ церковный»; «Часть інформаційна» (тут публікувалися відомості: «Цѣсарско-австрійска пануюча родина», «Выказъ належитостей штемпельовыхъ», «Станъ шкѣлъ въ Галичинѣ», «Таблица монетъ», «Таблица помѣру дорѣгъ», «Вѣддалене мѣстъ головнѣйшихъ вѣдъ Львова», імена, адреси, за якими працюють «Адвокаты-Русины», «Лѣкарѣ-Русины», «Архітекты и инженеры-Русины» та ін., «Порядокъ ѣзды и тарифа почтова», «Поѣзды желѣзной дороги»); «Часть літературна»; «Часть господарска» (розписи і поради щодо ведення агрономії, скотарства). У виданнях 1888–1895, 1902 рр. Кость Паньківський упорядковував календарну, інформаційну, господарську частини.

У календарі за 1893 р., де міститься інформація «Члены выдѣловъ важнѣйшихъ руско-народныхъ товариствъ у Львовѣ», про участь Паньківського у роботі товариств читаємо: «Товариства “Просвѣты <...> Кость Паньковскій, бібліотекаръ. <...> Товариства имени Шевченка <...> Кость Паньковскій, адміністраторъ. <...> Товариства руского педагогичного <...> Кость Паньковскій, касієръ»².

Літературна частина календарів за період 1888–1895 рр. обіймала поважний, пропорційний до інших частин обсяг. Тут публікувалися твори К. Устияновича, Дан. Млаки, В. Масляка, переклади Л. Толстого³. У літературній частині календаря за 1891 р., «Впорядчикъ: Василь Лукичъ», надруковано: «Гершко Гольдмахеръ, оповѣдане Ив. Франка», «Гетьманъ Иван Скоропада, поема исторична Руданського», «Нелюбов. Оповѣдане В. Чайченка», «Гимнъ Богдану Хмельницкому, поема Украинця», «До студента, поема Украинця», поетичні, прозові твори, переклади, історичні статті⁴. У календарі за 1892 р. уміщено «Оповѣданья про Павла Хлѣбороба» В. Чайченка (Б. Грінченка), історичну поему «Велямінъ» С. Руданського, історичне оповідання «Козацка выправа на Кафу» І. Спілки (псевдонім Ів. Зозулі), «Переклады зъ Гейне» Лесі Українки, М. Головатого, М. Коцюбинського, А. Кримського, «Весѣльнїи обычаѣ Буковинско-Руского народу въ Надднѣстрянскихъ околицяхъ» Євгенія Ярошинської⁵.

Варто підкреслити, що у літературній частині щорічників «Иллюстрованный календарь товариства “Просвѣта”» побіч літературних поетичних, прозових творів містилася рубрика «Зъ житя Русиновъ» (1888–1890) / «Замѣтнїи Русины» (1891–

¹ Кострова М. Видавничі проекти Костя Паньківського. С. 117.

² Иллюстрованный Календарь товариства «Просвѣта» на рѣкъ звичайный 1893. У Львовѣ, 1892. С. 9–10.

³ Див.: Иллюстрованный Календарь... на рѣкъ звичайный 1890. У Львовѣ, 1889.

⁴ Див.: Иллюстрованный Календарь... на рѣкъ звичайный 1891. У Львовѣ, 1890.

⁵ Див.: Иллюстрованный Календарь... на рѣкъ звичайный 1892. У Львовѣ, 1891.

1895). У виданнях календарів публікувалися портрети, біографічні статті про українських письменників, істориків, громадсько-політичних, церковних, мистецьких діячів — Ю. Пелеша, Ю. Федьковича, С. Руданського, М. Устияновича, А. Могильницького (календар «на рік звичайний 1888»); о. Й. Заячківського, Ю. Романчука, М. Лисенка, І. Лаврівського (календар на рік 1889); Ос. Барвінського, С. Качали, Т. Шевченка (календар на рік 1890); І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, В. Антоновича, Б. Хмельницького, М. Кропивницького, І. Гриневецького, Ол. Огоновського, Л. Трещаківського, гетьмана Петра Дорошенка, С. Винницького («Часть літературна. Впорядчикъ: Василь Лукичъ», календар на рік 1891); митрополита С. Сембратовича, Ю. Лаврівського, Ол. Барвінського, Л. Глібова, Василя Чайченка (Б. Грінченка), І. Тобілевича Карпенка-Карого, Д. Мордовця, Г. Запаренюка, Петра Могили («Часть літературна. Впорядчикъ: Василь Лукичъ», календар на рік 1892); Н. Вахнянина, Г. Врецьони, Д. Гладиловича, Й. Гурика, О. Партицького, Д. Савчака, О. Потєбні, Я. Кухаренка («Часть літературно-наукова. Впорядчикъ: Василь Лукичъ», календар на рік 1893); К. Устияновича, М. Старицького, О. Корсуна, Ев. Гребінки, Ю. Целевича, І. Белея («Часть літературно-наукова. Впорядчикъ: Василь Лукичъ», календар на рік 1894); В. Шухевича, о. В. Ільницького, о. Д. Тянчкєвича, В. Нагірного (календар на рік 1895). У численних репродукціях світлин упізнаємо портрети, що їх вистарав Кость Паньківський для «Просвіти» і що були опубліковані у виданні «Альбум заслуженихъ Русинѡвъ». Вочевидь, так «Просвіта» поширювала художні твори, світлини українських письменників, видніших українських діячів серед численної когорти своїх читачів.

Вже у календарі «Просвіти» на рік 1902, зменшеному у розмірі сторінок і за обсягом, редакційна політика «Просвіти» кардинально змінюється: домінують дописи про здоров'я: «1) Аптика для худоби», «2) Аптика для людей», поради господарям, господарням. Літературна частина має дрібне, маргінальне місце — короткі оповідки, без підпису. У правописі дотримано фонетичних принципів¹.

Видавничі серії К. Паньківського

Започаткував і видавав власним коштом серії видань: «Бібліотека Зеркала» (1891–1892), «Бібліотека Батьківщини» (1892–1896), «Дрібна бібліотека» (1894–1897), «Економічна бібліотека» (1904–1910).

У серії «Бібліотека Зеркала» Паньківський видав оповідання В. Масляка (підписано Залуквич): «Кандидат. Образки з життя» (на обкладинці назва «Кістяки Гольбайна») (Л., 1891); «Кандидат» (на обкладинці — «Кістяки Гольбайна») (Л., 1892. Ч. 2).

У серії «Бібліотека Батьківщини» накладом Паньківського «Зъ друкарнѣ Товариства им. Шевченка» вийшло 5 книг: «Збѡрникъ оповѣданъ» (Л., 1892. Ч. 1.

¹ Ілюстрований календар товариства «Просьвіта» на рік звичайний 1902. Коштом і заходом товариства «Просьвіта». Львів, 1902.

93 (2) с. [Поміщені тут твори: Гаврисевич Ю. Щасливий купець; Катренко О. Доля якь сонечко, блисне и сховасть ся; Кравченко В. Волосный судъ; П. Р. Вовче лихо; Чайченко В. (Грінченко Б.) Хата]; Чайченко В. «Робінзон» (Л., 1892. 64 с.); Грінченко Б. «Хома Макогін, убогий наймит» (Л., 1892); «Збірник оповідань» (Л., 1892. Ч. 2. 64 [2] с. [Поміщені тут твори: Б[однаришин] Т. О зозулю, оповідане народне; Боднаришин Т. Страшний сон, оповідане; В. Ц. Де що про волю, оповідане. З чутого 'д крепачки; Перекотиполе Ів. На Голгофі; Перекотиполе Ів. [Грінченко Б.] Про пшеницю; Чайченко В. Князь Ігор, оповідане; Чайченко В. Чернець, байка]); Кримський А. В народ! (Побрехенька без тенденції) (1892); Негребецький І. Хлопи і хлопська справа (1896); Негребецькій І. Двѣ хлопські державы (1896).

У друкарні Наукового товариства ім. Шевченка накладом Паньківського вийшло 18 книг **серії «Дрібна бібліотека»**. Під такою ж назвою, «Дрѣбна бібліотека», 1878–1880 рр. виходила серія видань, що zorganizував І. Франко (до виділу комітету також належали: М. Павлик, І. Белей, Є. Олесницький, Є. Озаркевич; у серії опубліковано 14 нумерованих книг). У вступному слові до першого видання «Дрібної бібліотеки» Франка зазначається (курсив — у першодруці):

«Вѣдѣдавна вже вѣримо мы вѣ гадку, що вчинимо прислугу чч. [чесним читателям. — М. К.-Ч.] Землякамъ а дальше и вбогѣй літературѣ нашѣй, взявшись выдавати дрѣбными книжочками, vulgo “метеликами”, бібліотеку цѣкавыхъ и добѣрныхъ творѣвъ літературныхъ. <...> “Дрѣбна бібліотека” не обмежиться на самѣй бельетристицѣ, але давати-їме <...> такожъ научні рѣчи зъ всякихъ галузѣ науки <...>. Бѣльшу цѣну будемо давати переводамъ, хотъ не вѣдрѣкаемось и гѣдныхъ оригинальныхъ праць»¹.

Так, у серії «Дрібна бібліотека» Франка було видано також переклади художніх творів Г. Успенського, Дж. Г. Байрона, Е. Золя, повістку І. Франка «На дні» (1880); наукові, публіцистичні переклади М. Драгоманова, Д. Писарева, Е. Лавле, Т. Г. Гекслі, М. Добролюбова, Г. Шеля². У докладному дослідженні Є. Нахліка про рівні порозуміння і причини конфліктів між народовцем В. Барвінським і радикалом-соціалістом Франком ідеться зокрема і про те, що одне із видань «Дрібної бібліотеки» стало причиною припинення співробітництва Франка з газетою «Діло» (тривало упродовж січня 1880 – 1 березня 1880 р.):

«В. Барвінський опублікував у “Правді” (1879. — Вип. 6, 7, 10–12) працю Ганса Шеля “Суспільно-політичні стороництва в Німеччині” у перекладі Івана Мандичевського та Франка (без зазначення перекладачів), додавши свої численні примітки (вип. 11). У відповідь Франко, надрукувавши цей переклад у вип. 13 серії “Дрібна бібліотека” <...>, яку редагував разом з

¹ Повѣсти Еркмана-Шатріана. Переклавъ Романъ Розмаринъ [Іван Белей. — М. К.-Ч.]. У Львовѣ. Накладомъ перекладчика. 1878. С. 3–4 [Дрѣбна бібліотека. I].

² Див.: Якимович Б. Іван Франко — видавець. Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. Львів, 2006. С. 48, 61.

І. Белеєм, умістив у додатку свою полемічну й дещо насмішкувату статтю “Редакція «Правди» в боротьбі з вітряками (Замітки на примітки до Шеля в XI вип. «Правди»)” (с. 102–115). У ній, не називаючи прізвища Барвінського, а лише апелюючи до редакції “Правди”, поставив собі за мету роздивитися, скільки правди в тих примітках і наскільки ред[акція] “Правди” може ними гордитися <...>. Закінчувалася стаття висновком, що “ред[акція] «Пр[авди]» береться судити про питання котрих сама не розуміє, — через що <...> замість доказати соціалістам їх грубу несвідомість законів економічних, вона тільки виказала тим наглядніше свою власну несвідомість тих же законів”¹.

Бачимо, «добірність» серії «Дрібна бібліотека» Франка полягала найперше у виданні перекладів зарубіжної літератури, у виразній ідейній, соціально-економічній спрямованості творів.

У серії «Дрібна бібліотека» Паньківського (1894–1897) порівняно із серією «Дрібна бібліотека» Франка (1878–1880) більшу увагу присвячувано видаванню художніх творів українських авторів. Зокрема, у серії «Дрібна бібліотека» Паньківського було опубліковано поетичні твори, переклади П. Грабовського: «Пролісок: твори Павла Граба» (1894. Кн. 3), «Твори Івана Сурика. Переклав з рос. Павло Граб» (1894. Кн. 6); «З чужого поля. Переклади Павла Грабовського» (1895. Кн. 10), «З півночі: твори Павла Граба» (1896. Кн. 16), «Доля: пересьпіву Павла Граба» (накл. ред. «Зорі», 1897. Кн. 18). Збереглося листування Грабовського і Паньківського, де обговорювалися питання публікації віршів поета, перекладів, нарисів, видавання його книг. У листах із сибірського заслання, 1891–1892, 1894–1899 рр. (з Іркутська, Вілюйська, Якутська) до Паньківського (також до Франка) Грабовський розпитував про літературне життя, суспільно-політичну ситуацію у Галичині, прохав надсилати йому часописи («Літературно-науковий вістник», «Зорю», «Народ»), книги².

Також накладом Костя Паньківського у серії «Дрібна бібліотека» вийшли книги: Гребінка Є. «Байки» (1894. Кн. 1); Герасимович В. «Що таке господарність (економія)? За Герінгом» (1894. Кн. 4); студія публікувалася у часописі «Читальня», 1893–94); Маковей О. «Поезії» (1894/5. Кн. 5); Кулик В. «Писання» (1894. Кн. 7); Щурат В. «Чернеча республіка на Афоні» (1895. Кн. 8); * ** [Грінченко Б.]. «Нарід в неволі» (1895. Кн. 12); Маковей О. «Весняні бурі: новеля» (1895. Кн. 14); Шашкевич В. «Зільник: поезії» (1896. Кн. 17).

¹ Нахлік Є. Іван Франко між Михайлом Драгомановим і Володимиром Барвінським // СіЧ. 2016. № 8. С. 36–37; див. також: Нахлік Є., Кравець О. Барвінський (Барвінський, Барвінський) Володимир Григорович // Франківська енциклопедія : у 7 т. / редкол.: М. Жулинський, Є. Нахлік, А. Швець та ін. Львів : Світ, 2016. Т. 1. С. 82.

² Див.: Дей О., Пироженко П. Зв’язки П. Грабовського з Галичиною // Жовтень. 1959. № 5. С. 118–130; Грабовський П. Зібрання творів : у 3 т. Київ, 1960. Т. 3. С. 179–285.

У книзі Олелькович Митро [Митрофан Александрович]. Українські писання (Л., накладом Костя Паньківського, 1895. Дрібна б-ка. Кн. 9) І. Франко є автором передмови, «Митро Олелькович» (С. 3–7).

Серед книг серії «Дрібна бібліотека» накладом Паньківського вийшли переклади з російської таких авторів: уродженця Бахмутського повіту Гаршина В. «Малярі» (пер. з рос. Д. Пісочинець [Данило Ткаченко. — *М. К-Ч.*], 1894. Кн. 2; Всеволод Гаршин, дитячі роки якого пройшли у Старобільську [тепер — Луганської обл.] і який часто бував в Україні, став прототипом головних образів для картин українського художника Іллі Рєпина, зокрема «Не чекали» [1884]); українця з походження, уродженця Херсонського повіту Потапенка І. «За-для хазяйства» (пер. М. Коцюбинський, 1895. Кн. 15). В автобіографії Костя Паньківського у переліку підготованих, здійснених видань згадано оповідання Л. Толстого «Два старці»¹, однак у каталогах НБУВ, ЛННБУ міститься опис іншої книги, що вийшла накладом Паньківського у серії «Дрібна бібліотека»: «Микола Палкин Льва Толстого» (Л., 1895. Кн. 13).

Окремі книги видавничої серії Паньківського зберігаються у бібліотеці Франка: Грабовський, Павло. З чужого поля: Переклади Павла Граба. У Львові: Накл. Костя Паньковського; З друкарні Наук. Т-ва ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарського, 1895. 98 [2] с. (Дрібна б-ка. Кн. 10)², Маковей О. Весняні бурі: Новеля: Нагороджена на сегорічнім конкурсі редакції «Зорі». Львів: Накл. Костя Паньковського; З друкарні Наук. Т-ва ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарського, 1895. 43 [1] с. (Дрібна б-ка. Кн. 14)³.

Окрім П. Грабовського, Б. Грінченка, М. Драгоманова Паньківський листувався з Марією Загірною (М. Грінченко), підтримував контакти з К. Білиловським, С. Єфремовим, О. Кониським, М. Коцюбинським, А. Кримським, Б. Лепким, П. Пелехіним та ін.

Кость Паньківський активно передавав книжки на Наддніпрянську Україну. У час заснування «Просвіти» у Києві (1906) пожертвував товариству свою бібліотеку (1500 книг)⁴.

На основі віднайдених архівних матеріалів Ганні Лемещенко вдалося здобути відомості, що К. Паньківський передав у дарунок київській «Просвіті» книги, видані у Львові в 1890-х–1910-х рр.: «Рештки цього дарунку після схованок-знищень спецхранів збереглися в невеликій кількості у фондах ЦНБ НАН України ім. В. Вернадського. Про дарунок нагадує збережений у відділі рукописів цієї бі-

¹ [Паньківський К.]. Кость Паньковський. С. 49.

² Бібліотека Івана Франка. 2015. Т. 2. С. 577. № 2564/1.

³ Там само. С. 380–381. № 1999/8.

⁴ Малюта О. В. Київське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка // Енциклопедія історії України. Київ : Наукова думка, 2007. Т. 4: Ка — Ком. URL: http://resource.history.org.ua/?termin=Kyivske_tov_Prosvita

бліотеки своєрідний рукописний бібліографічний список <...>, під назвою “Спис книжок Костя Паньківського у Львові”. Серед найменувань подарованих книг знаходимо твори Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка, Івана Франка, Марка Кропивницького та ін.»¹.

Із видавничих серій Паньківського у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського є у доступі видання серії «Бібліотека Зеркала»: Масляк В. «Кандидат» (1892), Кримський А. «В народ! (Побрехенька без тенденції)» (1892); одна книжка серії «Бібліотека Батьківщини» — Грінченко Б. «Хома Макогін, убогий наймит» (1892), 10 книжок «Дрібної бібліотеки»: Гаршин В. «Малярі» (1894), Герасимович В. «Що таке господарність (економія)? За Герінгом» (1894), Маковей О. «Поезії» (1895), Сурик І. «Твори» (1894), Щурат В. «Чернеча республіка на Афоні» (1895), Грінченко Б. «Нарід в неволі» (1895), Потапенко І. «За-для хазяйства» (1895), Граб[овський] П. «З півночі» (1896), Шашкевич В. «Зільник» (1896), Граб[овський] П. «Доля» (1897).

1904–1908 рр. Паньківський — редактор господарсько-економічного **місячника «Економіст»**, автор багатьох статей (про споживчі, торговельні спілки, господарські, кооперативні справи). Засновник **серії «Економічна бібліотека»** (1904–1910; 14 видань). Автор праці «Кооперація, її ідея, задача і значінє» (1908).

1895 р. Кость Паньківський одружився з учителькою Йосифою з Федаків, молодшою сестрою адвоката д-ра Степана Федака — члена-засновника, 1909–1920 рр. директора українського асекураційного (страхового) Товариства взаємних обезпечень від огню «Дністер». Син Паньківського, Кость Паньківський, у листі до Л. Винара, історика, дослідника життя і творчості М. Грушевського, зазначив: «При вінчанні мого батька 16 лютого 1895 свідками були: Грушевський і Федак Степан. Вінчав старий кацап о. Павликів, але тоді ще були часи в яких не було католицько-православної ворожнечі»². У домі Паньківського М. Грушевський познайомився з майбутньою дружиною Іванною-Марією Сильвестрівною з роду Вояковських³.

Праця в НТШ

Костянтин Паньківський брав активну участь у діяльності Наукового товариства ім. Шевченка, виконував обов’язки секретаря, бібліотекаря, касира, адміністратора. Зредагував т. 1 ЗНТШ, хоч підписано: впорядкував др. Юліян Целевич⁴.

¹ Лемещенко Г. Новознайдени матеріали київських та львівських архівів про діяльність у «Просвіті» братів Костя і Северина Паньківських // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 19/2010. С. 526–527.

² Лист Костя Паньківського // Винар Л. Михайло Грушевський історик і будівничий нації. Статті і матеріали. Нью-Йорк ; Київ ; Торонто, 1995. С. 216.

³ Гінда В. На згадку Костя Паньківського — молодшого // ZBRUČ. URL: <https://zbruc.eu/node/73962>

⁴ Див.: Кострова М. Видавничі проекти Костя Паньківського. С. 117.

1893 р., коли Паньківський як секретар мав завдання запрошувати до членства у реорганізованому Товаристві діячів науки, він звернувся з такою пропозицією до Драгоманова. М. Павлик описував ситуацію так:

«К. П[аньків]ський уважаючи Др[агоmano]ва найвиднішим нашим чоловіком у науці, вислав і єму записки. Др[агоmano]в запитав мене: що єму робити? <...> Сам він хилив ся до вступу, бо єму важно було м[іж] і[ншим] — аби товариство печатало єго фольклорні праці, котрі він мусив містити в виданнях російських, болгарських і інчих. Він писав міні, що покладе умовою свого вступу — прийняте в члени д. Франка і мене <...>. Я відповів, що не раджу єму вступати в члени товариства, бо я певний, що вийде скандал: єго не приймуть, іще й скажуть “не просили”»¹.

За посередництва Паньківського Драгоманов тоді надіслав відмову на адресу Товариства². Причиною неприйняття і напруги між сповідником радикальних ідей Драгомановим і галицькими народолюбцями у 1870–1880-их, на початку 1890-их рр. були істотні розходження у баченні політичного, соціально-суспільного устрою життя українського народу, побудови національного майбутнього української держави³.

2 лютого 1897 р., коли на зборах НТШ новим очільником було обрано М. Грушевського (після Ол. Барвінського), Паньківський став одним із членів виділу⁴. Збереглися листи Паньківського до М. Грушевського, де адресант узгоджував з головою НТШ деякі робочі, фінансові питання і пропозиції⁵.

Син Паньківського, Костянтин Паньківський, у доповіді, виголошеній на науковій конференції на честь століття Наукового товариства імені Шевченка (Нью-Йорк, 27.10.1973 р.), підкреслив, що його батько брав активну участь у господарських справах товариства, зокрема в купівлі будинку НТШ:

«В 1898 році товариство придбало свій перший будинок при вулиці Чарнецького 26 [тепер вул. Винниченка, 26. — М. К.-Ч.], який швидко став однією із українських фортець у ворожому спольонізованому княжому місті Льва. Купівля будинку була фінансово дуже корисна і сприяла назовні піднесенню престижу товариства. <...> Власник колишній польський повстанець 1863 року, який доробився на повстанні чималих грошей при постачанні для війська і побудував цей, на свій час, люксовий будинок, в середині міста, поміж палатою цісарського

¹ IV. Листи М. П. Драгоманова до К. П[аньківського]... С. 148.

² Там само. С. 154–155.

³ Див.: Нахлік Є. «Драгоманівщина проти «качальщини» // ZBRUC. URL: <https://zbruc.eu/node/114484>; Нахлік Є. Іван Франко між Михайлом Драгомановим і Володимиром Барвінським // Слово і час. 2016. № 8. С. 30–42. URL: <https://il-journal.com/index.php/journal/article/view/292/172>

⁴ Загальні збори товариства ім. Шевченка // Дѣло. 1897. № 17. 22.I/3.II.

⁵ Листи Костя Паньківського // Листування Михайла Грушевського / Ред. Л. Винар; упор. Г. Бурлака, Н. Лисенко. Київ ; Нью-Йорк : УІТ. 2006. Т. 3. С. 290–291.

намісника і будинками його уряду з одного і палатою польського архієпископа з другого боку, збанкрутував і потребував негайно готівкою грошей. Їх якраз товариство мало завдяки жертвенності проф. Павла Пелехина з Петербургу. Польські можновладці міста Львова дуже тяжко сприйняли факт поселення українського наукового товариства якраз в тому місці. <...> З винаймлених приміщень товариство перейшло жити у свій дім. Тут були вже і кімнати для студій, сюди перенесено бібліотеку, яка врешті дістала постійного бібліотекаря в особі Михайла Павлика. Тут примістилася друкарня товариства, в той час надзвичайного значення установа товариства»¹.

1915 р., відступаючи зі Львова, російські солдати забрали з друкарні НТШ найкращі друкарські машини².

К. Паньківський — один із зачинателів кооперативного руху в Галичині

1898 р., коли у Львові було засновано «Краєвий Союз Кредитовий», то К. Паньківський, д-р К. Левицький, вислужений учитель Г. Врецьона, стали директорами цього союзу. «Начальний директор д-р К. Левицький — адвокат і політичний діяч — поклав найбільше своєї праці у формально-організаційні справи: і як правний керівник, і як радник. К. Паньківський, що мав поміж членами управи найбільше економічної освіти і практики, був другим директором і касиром. Фактично він вів фінансове господарство Союзу і керував справами установи від хвили її заснування до 1915 р.»³. 1903 р. було започатковано «Краєвий Союз Ревізійний», що став головним організаційним і ревізійним осередком української кооперації у Галичині і перебрав більшу частину праці від Кредитового Союзу. 1904 р. К. Паньківський став також членом Ради Ревізійного Союзу, редактором фахового журналу «Економіст». 1912 р. Паньківський — заступник голови Виконавчого комітету для полагодження поточних справ, фактичний провідник усього кооперативного будівництва. «Його заслуга не лише в розвитку кредитової кооперації і Краєвого Союзу Кредитового, але й усього українського кооперативного руху в Галичині в часі до першої світової війни»⁴.

Нагороди. 1908 р. нагороджений Лицарським Хрестом Ордена Франца Йосифа. Орден засновано 2 груд. 1849 р. на честь річниці коронації молодого цесаря Франца Йосифа I. Нагородний знак мав кілька ступенів. Лицарський Хрест (низький рівень відзнаки) вручався за бездоганну службу — і військовим, і цивільним особам усіх станів.

¹ Паньківський К. Спогади про НТШ // Український історик. Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен. 1978. № 4(60). С. 94–95.

² Там само. С. 98.

³ Витанович І. Кость Паньківський... С. 28–29.

⁴ Там само. С. 29.

1910 р. нагороджений золотою медаллю «Хліборобської вистави в Стрию для рільництва, садівництва, огородництва і хову дробу» — за видавання економічної літератури¹. Таку найвищу відзнаку отримали господарі («за збірку насіннь збіж і пашних трав», «за збірку пшениць, вівсів, кукурудзи і гороху», «рільничих насіннь, овочів» та ін.), товариство «Просвіта» («за літературу хліборобську, окремо за видавництво *Взірцевий Господар* [курсив у першодруці. — М. К.-Ч.] та за картограми розвою читалень, зросту членів і видавництв та за пляни досвідних ціль»²), редакція економічно-господарського видавництва «Економіст», де Паньківський був членом редколегії.

1898 р. К. Паньківський брав участь у святкуванні **100-річчя виходу у світ трьох частин «Енеїди» І. Котляревського** у Львові.

30–31 серп. (12–13 верес.) 1903 р. він як директор «Краєвого Союзу» був учасником Галицької делегації **на відкритті пам'ятника І. Котляревському** в Полтаві. Серед делегатів із заходу України були: представник Товариства ім. Котляревського та «Академічної громади» у Львові, лікар Я. Грушкевич; директор театру «Руська Бесіда» М. Губчак; представник коломийських українських товариств Л. Кульчицький; редактор газети «Діло» Є. Левицький; редактор часопису «Руслан» Л. Лопатинський; дружина Паньківського — Йосипа Паньківська та його сестрінка (племінниця) п. Скобельська; посол віденського парламенту і представник «Просвіти» Ю. Романчук; письменник В. Стефаник; заступник голови НТШ у Львові К. Студинський; посланці від Буковини — доктор М. Кордуба та студент В. Сімович. У святі брав участь і брат Паньківського, актор, перекладач Северин Паньківський³.

Окупація Львова 1914–1915 рр. Українські заложенники

Під час Першої світової війни й окупації Галичини російськими військами, 1914–1915 рр., Костянтин Паньківський перебував у Львові. У записках, датованих 19 жовтня — 1 листопада 1914 р., він окреслив, що приніс на галицькі терени «прихід москалів», яких утисків, руйнувань зазнало українське життя (преса, громадсько-культурні товариства, церква):

«Через війну і через приказ генерал-губернатора Бобринського, <...> всі українські товариства перестали функціонувати, з виїмком лише товариств економічних, як “Дністер”, “Краєвий Союз Кредитовий”, “Народна Торговля” і інші <...>. Дотепер ще москалі жадного українського товариства не розв'язали, однак замкнули і опечатали “Просьвіту”, редакцію “Діла”, політичну “Народну канцелярію” і книгарню “Наукового товариства ім. Шевченка”. Сю книгарню замкнули московські влади аж у три неділі по приході москалів до Львова,

¹ Господар і Промисловець. Орган «Краєвого Союзу господарско-молочарського» в Стрию // Стрий. 1910. № 1. 15.І. С. 6.

² Там само.

³ П'ядик Ю. Фотографія з багатьма невідомими // Вітчизна. 1989. № 2. С. 194–205.

так що через три неділі продавала вона багато українських книжок російським салдатам; особливо купували вони повне видання “Кобзаря” Шевченка, якого розпродано між салдатів понад сто екземплярів»¹.

Свідчення Паньківського опублікував С. Єфремов із короткою передмовою, «До історії галицької руїни (*Меморіал К. Паньківського*) [курсив у першодруці. — *М. К.-Ч.*]»². Взимку 1915 р. К. Паньківського тричі ув’язнювали³. У квітні 1915 р. під натиском німецьких і австрійських військ почався відступ царської армії з Галичини:

«<...> росіяни вже протягом кількох днів спішно виїздили зі Львова, тривала евакуація установ, вивозилося обладнання підприємств і інші цінності. Під час відступу з Галичини російське командування вперше в широких масштабах руйнувало важливі об’єкти на шляхах пересування австро-німецьких військ, нищило різне майно»⁴.

20 червня 1915 р. зі Львова до Києва було вивезено 37 заручників (12 поляків, 10 українців, 15 євреїв) — відомих, шанованих громадян міста, серед них був і Костянтин Паньківський. Очевидець подій, польський бранець Юзеф Бялиня-Холодецький (директор рахункової палати, літератор), у своїх спогадах назвав імена вивезених українців: Володимир Бачинський, інженер-хімік, доц. Політехніки (44 роки); Спиридон Баньковський, старший радник Магістрату (56); Степан Федак, адвокат, віце-президент надзірної ради Краєвого банку (54); Михайло Коцюба, д-р філософії та медицини, краєвий шкільний інспектор (60); Іван Левинський, архітектор, професор Політехніки (64); Іван Матіїв, краєвий шкільний інспектор (56); Костянтин Паньківський, директор Краєвого кредитового союзу (61); Роман Наленч-Сосновський, радник Вищого суду (56); Іларіон Свенціцький, директор Національного музею (39); о. Микола Щепанюк, священник собору Св. Юра (32)⁵. 22 червня 1915 р. Львів було звільнено.

Д. Дорошенко писав:

«після упадку Львова появилася в Києві ще одна категорія представників Галичини: це були “заложники” (закладники), що їх брали москалі відступаючи. Це були люди трьох народностей краю: українці, жиди, поляки. В заложники брали людей статочних, солідних, з становищем <...>. Колись ще хлопцем в гімназії я читав у Юлія Цезаря про те, як брали на війні заложників, ці *obsides*

¹ Паньківський К. Східна Галичина // Наше минуле: журнал історії, літератури і культури. Київ, 1918. № 1. С. 60.

² Там само. С. 57–58.

³ Єфремов С. *De mortuis*. Пам’яті Ол. Русова. Пам’яті К. Паньківського. В. Лесевич // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття / Укладачі Наталя Сидоренко, Олександр Сидоренко. Київ, 2001. С. 43 (вперше опубліковано у журналі «Основа. Вістник письменства, науки і громадського життя» [Одеса. 1915. Жовтень. Кн. 3]).

⁴ Мельник І. 22 червня Львів визволили від росіян // ZBRUČ. URL: <https://zbruc.eu/node/37974>

⁵ Chołodecki J. W. Zakładnicy miasta Lwowa w niewoli rosyjskiej 1915–1918. Lwów, 1930. S. 10–11.

[заложники, заручники (лат.). — *М. К.-Ч.*] фігурують у нього дуже часто. Але я звик думати, так само як і всі, що ці *obsides* давно вже відійшли до історії. Те, що заложників беруть тепер, в ХХ ст., було для мене великою новиною, мало зрозумілою. <...> [Я]кий сенс мало брати заложників тоді, коли військо в і д с т у п а л о? Що вони тепер могли гарантувати? <...> це було безглузде і жорстоке діло»¹.

У Києві тоді опинилось понад 150 людей з Галичини. Місцеві українці, як і поляки, євреї, для зручності перебування «своїх закладників» винайняли і облаштували «арештний дім», відповідно до вимог: з ґратами, поліцією для стеження. За гірким жартом, це була «перша офіційна українська інституція в Києві»². У щоденнику С. Чикаленка про події того часу читаємо запис, у якому згадано і про К. Паньківського:

«“Заложників”, взятих у Галичині, майже всіх полишали в Києві зобов'язали їх щодня з'являтися в поліцію на доказ того, що вони не повтікали. <...> Старий і хворий на серце Кость Паньківський розповідав, як їх раз у раз трусили, арештовували у Львові, потім випускали і нарешті арештували і повезли в Росію. Він з гірким гумором згадував, як йому довелося на практиці познайомитися з основними параграфами російської конституції, які звучать: “Малчать і не разсуждают!”»³

Згодом, коли киянам дозволили забирати закладників «на поруки», то К. Паньківського, С. Федака, адвоката із Золочева А. Скобельського оселила у себе родина українського адвоката, громадсько-політичного діяча Ф. Матушевського. «Ми щиро любили наших невольних гостей, і вони платили нам тим же»⁴. Перебуваючи в Києві, Паньківський долучався до роботи української громади, допомагав порадами молодій київській кооперації.

16 листопада 1915 р. Костянтин Паньківський помер. Через хворобу серця, що сталася після грипу (інфлюєнці) і короткої недуги запалення легень⁵. Д. Дорошенко згадував:

«Його похорон обернувся в свого роду українську маніфестацію, і я мушу сказати, що ніколи в своїм житті не бачив, щоб десь так щиро й ревно оплакували якогось небіжчика: тут за Паньківським плакали мов малі діти — дорослі, серйозні і суворі люди <...>. Бо для всіх нас покійний був мучеником за святе діло, що помер в неволі, далеко від своїх близьких. Одиною потіхою нам було те, що помер він не серед чужих, що знайшлися тисячі, що ревно оплакали його <...>»⁶.

¹ Дорошенко Д. Галицька руїна (1914–1917 рр.). С. 51.

² Там само. С. 53.

³ Чикаленко Є. Щоденник [1907–1917]. Київ, 2011. С. 346–347.

⁴ Дорошенко Д. Галицька руїна (1914–1917 рр.). С. 55.

⁵ Витанович І. Кость Паньківський... С. 45.

⁶ Дорошенко Д. Галицька руїна (1914–1917 рр.). С. 55.

С. Єфремов у пам'ятному спогаді про К. Паньківського підкреслив його невтомну працьовитість, активну громадську діяльність:

«Не був з його ні письменник, ні політичний діяч — дві професії, що виносили людей на авансцену громадського життя в Галичині; не вийшло з нього також і “ц[ісарсько] к[оролівського] урядника” — третя професія, що давала становище, але найчастіше одбивала людей од українства й переводила їх у кращому разі в категорію “рутенців”. <...> Паньківський пішов шляхом богеми, працюючи для громади та народньої справи часто тільки за хату й харч, не вимагаючи ніякої заплати <...>. Не займав він ніякого визначного становища, але не займаючи, зумів стати потрібним всюди, де кипіла робота, де треба було рук невсипущих, тверезої голови та бистрого на орієнтацію розуму. <...> Паньківський зробився неодмінним учасником усіх справ, що мали на увазі українську роботу»¹.

У лютому 1930 р. заходами дружини Йосифи останки Паньківського було перепоховано на Личаківському кладовищі у Львові. 12 січня 1943 р. біля його могили поховано рідного брата, артиста театру, перекладача Северина Паньківського.

І. Франко і К. Паньківський:

пов'язаність життєвих доріг, співпраця, критика, співпраця

Знайомство Франка і Паньківського відбулося спочатку опосередковано. Коли стався арешт студента Костя Паньківського за розповсюдження нібито соціалістичної літератури і про це сповістили польські, німецькі газети, Франко у листі до Павлика писав:

«[Львів, початок квітня 1879 р.] <...> Знаєте, у нас в Перемишлі арештовано одного студента за розпродаж книжеч[ок] “Просвіти”, з котрих зроблено “500 egzemp[lary] «Molota», broszurki, wydanej w Genewie” (500 прим. “Молога”, брошурки, виданої в Женеві [польськ.]. — *Ред.*). Ця вість побігла й по німецьких газетах. Крім того студента, і з його поводу арештовано за подібну штуку семінариста Паньківського, “zanim się jeszcze zdołano przekonać, czy książki sprzedawane przez niego są socjalistyczne” (перш ніж ми ще змогли переконатися, чи книжки, які він продавав, соціалістичні [польськ.]. — *Ред.*). А “przekonano się” (переконалися [польськ.]. — *Ред.*) о тім аж тепер, тільки ж християни все ще сидять. Ось Вам наші порядки!» [т. 48, с. 177].

Про цей безпідставний арешт Паньківського згадав Франко також у статті «Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки», але як про своєрідний курйоз, який не дуже то й пошкодив йому у житті:

«коли не числити Остапа Терлецького, що опинився по процесі 1878 р. в справді страшнім положенні, але про якого також не можна сказати, щоб та

¹ Єфремов С. De mortuis. Пам'яті Ол. Русова. Пам'яті К. Паньківського. В. Лесевич... С. 41.

катастрофа знівечила його, — оскільки тямлю, ніхто з тих, що по процесах мали зносити з нами, не потерпів через се <...>. Та ні, потерпіли два люди, хоч і те потерпіння годиться гадати радше для курйозу, як для чого іншого; на донос якогось питомця-москвофіла видалено з руської духовної семінарії двох питомців: Костя Паньківського і Кузьмовича з мотивуванням, що вони десь і колись мали сходитися на вулиці “с нѣкимъ индивидуумомъ, рекомымъ Франкомъ”. Інтересно, що оба видалені були тоді д. Павликові й мені особисто зовсім не знайомі, так що з тої причини ані тінь докору не лежить на нашій сумлінні. Зрештою, сумніваюся, щоб та пригода полишила у д[обродія] К. Паньківського, що не захотів уже більше вертати до семінарії, яке почуття жалю» [т. 54, с. 529].

Оскільки Паньківський був активним учасником багатьох товариств, то згодом їхні з Франком шляхи часто перетиналися, і прізвище Паньківського не раз згадується в газетних оглядах, публікаціях Франка. У статті «Товариство імені Шевченка» (вперше опубліковано польс. мовою в газеті *Kurjer Lwowski*. 1892. № 78. 18.III. S. 2–3, п. н. «*Towarzystwo imienia Szewczenki*», без підпису, своє авторство Франко засвідчив у статті «*Odpowiedź szkaralupników*», див.: [т. 53, с. 270]) Франко здійснив огляд загальних зборів товариства (відбулися у неділю, 1/13 берез. 1892) [т. 53, с. 705]. Тоді вирішувалося питання про зміни в статуті, Паньківський виступив зі звітом про матеріальне становище НТШ [т. 53, с. 273–277]. Одним із питань порядку денного було прийняття нових членів, кандидатуру Франка — не підтримали:

«Якщо панове народовці нарікають на “роздор”, який панує поміж русинами, на партійні суперечки тощо, то що й казати про те, що самі вони вважають працю людей інших партій навіть на нейтральному ґрунті науки, археології та етнографії неможливою разом із ними? *Ні, то не мужі науки поводяться таким чином: це зрая шкаралупників і монополістів* [курсив у першодруці. — *М. К.-Ч.*], яка приборала до рук інституцію» [т. 53, с. 272–273].

Франко вказував, що обрання Паньківського до складу нового уряду товариства, очільником секції, було помилкою:

«Слід звернути увагу також на ту аномалію, що в Товаристві, наразі переважно фінансовому (бо утримує друкарню), до керівництва обраний п. Паньківський, платний урядник Товариства, який веде справи друкарні, а отже є людиною, що підлягає контролю керівництва. Таке кумулювання [нагромадження, зосередження обов'язків. — *М. К.-Ч.*] очевидно суперечить статутіві Товариства і не повинно мати місця» [т. 53, с. 273].

Франко згадав про Паньківського як про бібліотекаря «Просвіти» у статті «Перше повне видання творів Федьковича»¹. Як редактор тому поезій, Франко

¹ Вперше опубліковано: Дѣло. 1901. № 237. 20.X/02.XI; № 242. 27.X/09.XI; № 243. 29.X/11.XI; № 282. 17/30.XII; № 283. 18/31.XII; 1902. № 1. 2/15.I.

докладно аналізував джерела публікації поетичних творів Ю. Федьковича, порівнював друковані тексти з рукописами. Якраз у віднайденні частини одного з рукописів (поеми «Дезертир») йому допоміг Паньківський. Цей твір Федьковича було опубліковано у виданні, яке zorganizували студенти станіславівської гімназії: «Поезії Юрія Городенчука Федьковича» (Коломия. 1867. Вип. 1, 2; 1868. Вип. 3). «І формою і змістом воно [коломийське видання. — *М. К.-Ч.*] вийшло непоказне, неfortunне. Манера наслідування Шевченка, переписування з нього цілих рядків, цілих фраз <...> тут проявилася ще сильніше і неприємніше» [т. 33, с. 127]. Франко погоджувався із негативними відгуками на це видання творів Федьковича, але він віднайшов серед текстів і «поетичні перлини». Це — поезія «На могилі званого мого брата Михайла Дучака у Заставні», де прочитується концепція лірника, «що своїм співом валить камінь із віковичних мурів і грозиться завалити цілу будову або й цілу Росію» [т. 33, с. 127–128].

«Другою перлиною сеї збірки [Поезії Юрія Городенчука Федьковича. Коломия. 1867. Вип. 1, 2; 1868. Вип. 3. — *М. К.-Ч.*] і короною всієї поетичної творчості Федьковича, його найкращою поемою був “Дезертир”, що заповнює третій найбільший випуск коломийського видання. І тут редакторів нового видання [Франкові. — *М. К.-Ч.*] пощастило знайти в архіві тов[ариства] “Просвіта” бодай половину автографа Федьковичевої поеми (за її відшукання належиться подяка бібліотекареві “Просвіти” п. К. Паньківському)» [т. 33, с. 128].

Про Паньківського як видавця ідеться в короткому дописі «Пам’яті П. Грабовського»¹. Франкове авторство аргументував М. Возняк у праці «Павло Грабовський і Іван Франко»². У попередньому випуску «Літературно-наукового вістника» у розділі «Над свіжими могилами», після проникливих слів пам’яті Грабовського від Б. Грінченка, К-КО (Г. Коваленка-Коломацького) Франко віддав шану українському поетові, представив загальний огляд друку його творів у галицьких виданнях³. У статті «Пам’яті П. Грабовського» Франко ніби продовжив попередню публікацію — переказав головний зміст статей пам’яті П. Грабовського, що були розміщені в газеті «Одесские новости» (автор — Г. Коваленко-Коломацький); у херсонській газеті «Юг» (підписано: Е. Цинсавк), а свої слова доповнив такими відомостями:

«До нашої згадки в попередній книжці ЛНВ [Літературно-науковий вістник. 1903. Т. 21. Кн. 2. С. 130. — *М. К.-Ч.*] треба додати, що три збірки оригінальних і перекладених творів покійного поета вийшли у Львові накладом д. К. Паньківського, що якийсь час удержував з ним дружню кореспонденцію» [т. 34, с. 367].

¹ Вперше опубліковано: Літературно-науковий вістник. 1903. Т. 21. Кн. 3. С. 226 [Хроніка і бібліографія], без підпису.

² Іван Франко : Статті і матеріали : збірник. Львів, 1955. 36. 4. С. 45.

³ Див.: Ів. Франко. Павлови Грабовському // Літературно-науковий вістник. 1903. Т. 21. Кн. 2. С. 130.

Ідеться про видання творів Грабовського, які здійснив Паньківський у серії «Дрібна б-ка», видавані коштом журналу «Зоря» чи самого Паньківського. Дослідник творчості Грабовського Г. Коваленко-Коломацький, відшукуючи фото поета для публікації нового видання його творів, у березні 1918 р. звернувся до удови Паньківського, Йосифи Паньківської. Вона надала світліну, на зворотній стороні якої містився вірш:

«Щирому братові
Костеві Паньківському

З новим роком, з новим щастем!
Хай навіки-вічні нас
Вяже думонька єдина:
Що настане слухний час, —
Пишним квітом, пишним рястом
Зацьвіте Русь-Україна,
Промінь долі ще не згас!»
[підп.: Павло Граб, Якутськ, грудень 97]¹.

У найповнішому виданні, Грабовський П. Зібрання творів : у 3 т. Київ, 1959–1960, цей вірш не надруковано.

В огляді «Статуту Наукового товариства ім. Шевченка» («З поля нашої науки»², Франко висловив критичні зауваження до устрою товариства, зокрема до принципів поділу учасників на категорії («члени дійсні», «члени-основателі», «члени почесні»), до порядку сплачування грошових внесків («вкладки») та ін. Так, в іменуванні «членів почесних» Франко вважав несправедливим і недоцільним урівнювати заслуги претендентів перед народом (у царині літератури, науки і мистецтва) із заслугами інших активних діячів — перед товариством:

«Відси вийде таке, що заким іще збори зважаться “на внесення виділу” <...> іменувати когось членом почесним за заслуги около народу, письменства, науки і штуки, десять разів скорше явиться нагода почитити заслуги близької виділові одиниці около самого товариства. Се значить, що поки там почесними членами тов[ариства] ім. Шевченка будуть іменовані такі Рамо, Реклю, Голубев, Дашкевич, не кажу вже про Драгоманова, на кріслах курульних [у Стародавньому Римі крісла для сановників. — М. К.-Ч.] нашої будущої Акад[емії] наук засядуть наші власні многозаслужені патріоти, дд. Громницькі, Паньківські, Коцовські та Макарушки» [т. 46, ч. 2, с. 174–175].

Невдовзі після такої некомпліментарної згадки про Паньківського у Франка виникла необхідність звернутися до нього як до члена виділу НТШ. І зробив він

¹ Г. Коваленко-Коломацький (Гр. Гетьманець). Недрукований вірш Павла Грабовського // Наше минуле. 1918. № 1. С. 166–177.

² Вперше опубліковано у журналі «Народ: руско-українська радикальна часопись» (1893. № 19/20, С. 224–228; № 21. С. 251–255).

це опосередковано — адресуючи прохання через Карла Беднарського, керівника друкарні НТШ. Так, перебуваючи у Відні, «[перша половина травня 1893 р.]» [т. 49, с. 394], Франко передавав Паньківському частину своєї статті до друку в Записках НТШ (у примітці вказано: «Очевидно, йдеться про працю “Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія (розділ I)”, надруковану в ЗНТШ 1895, т. 8, кн. 4» [т. 49, с. 711]). Франко прохав, у разі друку, надіслати йому другу коректу і рукопис та сповістити, «як стоїть діло щодо умови з “Зорею” о набуванні моїх [Франкових. — М. К.-Ч.] віршів» [т. 49, с. 394]. Про відповідь Паньківського на ці запити Франка відомостей нема.

У той сам час в листі Франка до Драгоманова (Відень, 12 трав. 1893 р.), схвалюючи відмову вченого стати членом НТШ, львівський адресант згадав і про Паньківського:

«З Товариством Шевченка Ви добре зробили, хоч вони, може, й не стоїли Вашої відповіді. О кілька я міг догадатися з баламутної балаканини секретаря Паньківського, то думаю, що се він сам на власну руку запросив Вас приступити в члени, а збори, певне, були б Вас не прийняли. Такі речі у нас практикуються, і Ви добре зробили, усунувшись від того concours de scandal [скандального конкурсу (франц.). — Ред.]» [т. 49, с. 397].

За листами Франка до К. Бандрівського, від 24 червня 1915 р. [т. 50, с. 427] та від 15 липня 1915 р. [т. 50, с. 427–428], зрозуміло, що Франко підтримував зв'язок із Паньківським як директором Кредитового союзу. Так, у першому листі Франко насамперед поздоровив Бандрівського «з освободженням від кормиги [напередодні, 22 червня 1915 р., російських окупантів було витіснено зі Львова. — М. К.-Ч.]» та просив з'ясувати можливості й умови отримати для нього кошти з банківських рахунків. Про Паньківського Франко згадав, як про того, хто надавав йому відомості про стан фінансових справ. Вочевидь знаючи, що при відступі російські окупанти брали «закладників», Франко запитував: «Чи Паньківського вивезли?» [т. 50, с. 427]. У другому листі до свого поручителя Бандрівського Франко звертався з проханням вибрати з ощадної книжки гроші, які йому належали, налагодити даліше одержання коштів:

«Мій рублевий капітал уже близький (?) [саме так відчитано й опубліковано текст. — М. К.-Ч.] вичерпано, й тому звертаюся до Вас із проською взяти з книжечки кредитового союзу ті рублі, які там є (при Паньківським було щось 39 рублів, тепер, може, набралось більше) і принести мені з “Дністра”» [т. 50, с. 427].

У той час, коли Франко надсилав свої запитання і прохання Бандрівському, Костя Паньківського, одного з очільників «Краєвого Союзу Кредитового», як заложника вже було вивезено до Києва.

К. Паньківський — прототип головного героя в оповіданні Осипа Маковей «Вуйко Дорко» (1894)

У серії видань К. Паньківського «Дрібна бібліотека» неодноразово друкувалися поетичні, прозові твори Осипа Маковей — «Поезії» (1894/5. Кн. 5); «Весняні бурі: новеля» (1895. Кн. 14). Вочевидь, письменник і видавець були дуже добре знайомі, і в оповіданні «Вуйко Дорко» О. Маковей, 1894¹, збігається багато фактографічних рис оповіді з біографією Костянтина Паньківського. Ім'я Дорко (Федір, Теодор) відповідає псевдо Паньківського; вік головного героя («вже на тридцять сьомий пішло») такий самий, як і в Паньківського (на час написання твору йому було 37 років); головний герой Дорко їде на весілля до свого молодшого брата до села Воля — Паньківський народився у с. Воля Ришкова. Впізнаємо біографію К. Паньківського у подіях, що відбулися в житті головного героя: «прогнали з семінарії за якісь заборонені книжки», «скінчив агрономічну школу у Відні»², в його перейнятості видаванням, розповсюдженням книжок, у працьовитості, зосередженості на громадській роботі. Либонь, і в описі зовнішності вуйка Дорка, його життєвих принципів, в рисах самохарактеристики можемо бачити портрет Костя Паньківського: «трохи примховатий, нетерплячий та мовби невдоволений»³, «худий вуйко Дорко з сивіючим волоссям і острокінчастою бородою виглядав при отцю Сулимі, як горстка конопель коло снопа пшениці»⁴. І на завершення, ще такий, впізнаваний у зображенні вуйка Дорка, співставний із життям К. Паньківського, епізод:

«я вже останусь старим кавалером і громадським вуйком. Чотирьох братів жонатих маю, нині п'ятий жениться, три сестри замужні; близької рідні стільки, що небавом сотка буде, — нащо ж і мені женитися? Волю бути для всіх вуйком <...>. Волосся вже мов борошном присипало, у бороді сиві волоски біліють, мов срібні ниточки, на чолі з'явилося вже кілька зловіщих зморщок, а він ще не жениться!»⁵

Твір було написано 1894 р., а життєве продовження таке: 1895 р. К. Паньківський одружився з учителькою Йосифою з Федаків, його велика працьовитість, самопосвята громадській праці тривала і надалі.

Костянтин Паньківський був активним учасником громадсько-культурного розвою Галичини 1880 — першої половини 1910-их рр., до якого він долучився як активний діяч громадсько-культурних товариств, укладач і видавець збірників для

¹ Маковей О. Вуйко Дорко // Маковей О. С. Твори : в 2 т. Київ : Дніпро, 1990. Т. 2: Художня проза. С. 114–145.

² Там само. С. 121.

³ Там само. С. 120.

⁴ Там само.

⁵ Там само. С. 121–123.

дітей, для молоді, як редактор і видавець часописів, книжкових серій художньої, господарсько-економічної літератури. Важливою цариною діяльності Паньківського була робота в економічній площині, яку він вважав неодмінною складовою утвердження і поступу українського народу. Великою його заслугою було вибудовування і підтримування зв'язків з українськими письменниками, громадсько-культурними діячами з Наддніпрянської України (П. Грабовським, Б. Грінченком, М. Драгомановим, Марією Загірною [М. Грінченко], К. Білиловським, С. Єфремовим, О. Кониським, М. Коцюбинським, А. Кримським, Б. Лепким, П. Пелехіним та ін.), надсилання книжок читальням і товариствам на Наддніпрянську Україну. Знайомство Паньківського і Франка, що було спочатку опосередкованим (ув'язнення семінариста Паньківського через підозру у поширенні нібито соціалістичної літератури, безосновні підозри його у зв'язках з Франком), згодом переросло у ділову і творчу співпрацю Паньківського, Франка, Павлика, у виповнюванні життєвого чину — на службу українській нації, на зміцнення української справи.

**BIOGRAPHY OF KOSTYANTYN PANKIVSKY.
CONTACTS WITH IVAN FRANKO, MYKHAILO PAVLYK:
from suspicions of socialistic outlook (1879) to liberation from
the Moskow yoke (1915)**

Mariia KOTYK-CHUBINSKA

The research covers the biography of K. Pankivskiyi, a Ukrainian public figure, journalist, publisher, economist, founding member of the Shevchenko Scientific Society. The contents of publications for children and young people compiled by K. Pankivskiyi (Kost Fedkiv) are presented: «Rusyn Singer» («Ruskyi Spivanyk») (1888, 1899), «Kvitochka. Darunok dlia molodezhy» («Flower. A Gift for Youth») (1891), «Wreath» («Vinochok») (1891), «Folk Tails» («Narodni kazky») (1899, 1906), the brochure «About Rusyn orthography. Written by S. Nahnybida» (1891), «Album of honored Rusyns» [no year] and others; descriptions of the books of his publishing series: «Zerkalo Library» (1891–1892), «Batkivshchyna Library» (1892–1896), «Little Library» (1894–1897).

The research pays attention to the cooperation of K. Pankivskiyi and I. Franko, M. Pavlyk, the correspondence of K. Pankivskiyi and M. Drahomanov (mediated by M. Pavlyk) regarding the publication of the map of Rus-Ukraine (1889, 1894) is analysed; the activity of his communication with writers, scientists, public figures of Galicia and Naddiprianska Ukraine is emphasized. The stage of K. Pankivskiyi's life during the First World War, 1914–1915, and his tragedy as a hostage of the retreating Moskow imperial army is studied.

It is analysed how the biography and character of K. Pankivskiyi are reflected in O. Makovey's story «Uncle Dorko» («Vujko Dorko») (1894).

Keywords: K. Pankivskiyi, biography, public figure, edition, society, I. Franko, M. Pavlyk, history.

ДО ВЗАЄМИН М. ПАВЛИКА З П. КУЛІШЕМ (на основі епістолярних джерел)

Катерина ТІМОФЄЄВА

Кореспондентами П. Куліша були найрізноманітніші за суспільним становищем, національністю і фахом люди; були серед них науковці, письменники, видавці, цензори, були й видатні особистості, які відіграли важливу роль у становленні національної свідомості та творенні історії України. Серед них — Михайло Іванович Павлик — український письменник, публіцист, громадський і політичний діяч. Досить часто творча й наукова діяльність Кулішевих кореспондентів була тісно пов'язана з культурно-громадським та політичним життям — адресати П. Куліша виступали в ролі і митців, і політичних діячів. Це можливо простежити й на прикладі кореспондентських взаємин П. Куліша з М. Павликом. Хронологічний діапазон листування цієї кореспондентської пари становить кінець 80-х рр. — середину 90-х рр. XIX ст.

Чисельні архівні документи, зокрема й епістолярій, М. Павлика зберігається в його особових фондах у Львівській національній науковій бібліотеці України імені Василя Стефаника (Ф. 160), у Центральному державному історичному архіві України у Львові (Ф. 663), в Інституті літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (Ф. 101). У Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, в особовому фонді П. Куліша № 18, зберігаються автографи листів П. Куліша до М. Павлика. Присутня й зворотна кореспонденція до письменника — від М. Павлика 19 листів (автографів), в яких або не зазначено дати або вони датуються 1892–1897 роками. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у фонді № I «Літературні матеріали. Зібрання літературних творів і документів початку XII–XX ст.» присутні листи П. Куліша до М. Павлика¹.

Як згадує О. Куліш (дружина П. Куліша) у листі до І. Шрага, в останні роки життя, а особливо після пожежі, її чоловік, перекладаючи Біблію вдруге, для комунікації надавав перевагу телеграмам: коротко й змістовно, економлячи час на переклад Біблії². Подамо декілька телеграм П. Куліша до М. Павлика, які зберігаються в ІР НБУВ. «Добродієві Михайлу Ів. Павликові. Озвались до мене добрі люди з пропозицією видавати власним коштом усі мої твори й переклади. Я й дав для них три

¹ Куліш П[антелеймон] [Олександрович] [Павлику]. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. I. Од. зб. 29250–29252. 1895–1897 рр. 6 арк.

² Лист О. Куліш до І. Шрага. 03.01.1898 р. Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник Михайла Коцюбинського (далі — ЧЛМК). Інв. № А–2814. Арк. 2.

драми Шекспіра та одну Шиллерову; а Встихотворну біблію печататиму, довівши до кінця все, що в ній обійме область поезії. З цих причин прошу Вас подати до рук Добродійці Наталі Кобринській мої грошенята по Вашому рахунку!», 1893 р.¹; «Прошу Михайла Івановича Павлика передати в руці велико шановної в нас пані Наталі Кобринській мого “Дзвона” до її розпорядку, чи то переховування в себе в господі, або де інде» від 18.011.1895 р.².

Завершив свій життєвий шлях П. Куліш поетичною збіркою «Позичена кобза: Переспіви чужоземних співів», яка вийшла вже після смерти поета в 1897 р. у Женеві. Саме про цю збірку так написав поет у листі до Н. Кобринської від 31.10.1894 р.: «Знайте одно: “Позичена кобза” — величезна книга». А далі провадив: «Коли б Ви, наша героїне, мали доволі й кошту и часу та друковацьця, дак Позиченої кобзи не вичерпаєте хутко. Се мій відпочинок від усякої іншої праці»³. Автор зазначеної збірки надсилав Н. Кобринській листи з виправленнями до «Позиченої кобзи», оскільки Кулішевий адресат був причетний до видавничої справи за кордоном (в Австрії). Для прикладу наведемо цитату з листа, де адресант писав про внесення поправок «у стихотворі Гейне... в першому й пятому стишку: 1. В твої голубенькі очиці... 5. Про очі твої голубенькі... що треба мені держатись оригінала»⁴. До цієї збірки увійшли переспіви творів визначних англійських та німецьких поетів ХІХ ст., зокрема Дж. Байрона, Й. Гете, Ф. Шиллера, Г. Гейне.

Маємо ще одну телеграму: «Посилайте — спасибі Вам — “Позичену Кобзу” в Женеву негайно за адресою Geneva, Monsieur Lakhotzky, Rout Caroline, 11, a bliz Львові друкуйте Святе Письмо частину другу (бо перва частина Псалтир, як побачите в передньому слові. Грошей у Женеву посилати не мусите. Оплачуйте ними Святе Письмо, а Женеву сам я задовольнятиму. Від Кобринської немає й досі Устихотворенної Біблії». 5.01.1897 р.⁵. Лише з декількох невеличких повідомлень можна зрозуміти, що М. Павлик займався виданням творів П. Куліша, зокрема й деяких частин Біблії.

Після смерті П. Куліша в 1897 р., в Женеві (Швейцарія) в закордонній друкарні «Українська друкарня» («Imprimerie ukrainienne», яка в цей час працювала за адресою: Route Caroline, 11 [нині ця будівля має адресу Route Caroline, 17]) А. Ляхоцький видав книжку «Позичена кобза. Переспіви чужомовних співів. Переспівував же их Куліш Олелькович Панько. Виступцем первим ис кобзою.

¹ Куліш П[антелеймон] [Олександрович] [Павлику]. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 29250–29252. 1895–1897 рр. Арк. 1.

² Там само.

³ Лист П. Куліша до Н. Кобринської. 31.10.1894 р. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 29171. Арк. 1.

⁴ Там само.

⁵ Куліш П[антелеймон] [Олександрович] [Павлику]. ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 29250–29252. 1895–1897 рр. Арк. 3.

Печатано в Женеві в Український Друкарні р. Б. 1897. сс. 120»¹. (Антін Ляхоцький [Кузьма], 1853–1918 — звичайна, але глибоко чесна людина, київський дрібний урядовець, далекий од усякої політики, за тяжких часів жорстокої реакції 70-х років він примушений був тікати за кордон. Там, в Женеві, він скоро став своїм чоловіком в тісному емігрантському колі, а майже кожний рядок дорогоцінних женецьких видань Драгоманова — діло рук цього скромного робітника на користь далекої батьківщини. За друкарським станком провів він майже весь вік свій. Все життя рвався він на Україну, та так і помер на чужині [м. Лозанна, Швейцарія]. Зі спогадів дочки М. Драгоманова Л. Шишманової-Драгоманової².) Це видання складалося з перекладів ліричних віршів і балад Й. Гете, Ф. Шиллера, Г. Гейне та Дж. Байрона, створених П. Кулішем у 90-х роках. Маємо лист Ганни Барвінок від 07.09.1900 р., в якому вона пише до І. Шрага: «і в Женеву послала гроші за “Позичену кобзу”»³. Ймовірно, ці кошти були надіслані безпосередньо А. Ляхоцькому. Звернімо увагу на те, що збірка була надрукована в 1897 р., а кошти Ганна Барвінок надіслала лише в 1900 р. Тобто українське нецензурне видавництво спочатку за власний кошт видало збірку, а потім через декілька років отримало гонорар за наклад. Або ж видавництво, зокрема особисто п. Ляхоцький, не мало змоги передати цю збірку на територію російської імперії, цензура якої забороняла ввозити друковані видання українською мовою⁴. Зауважимо, що за сприяння М. Павлика та А. Ляхоцького того ж року були видані «Щирі слези над могилою П. А. Куліша» (Женева : Українська Друкарня, 1897. сс. 25⁵. При житті П. Куліша в цій же друкарні й завдяки тому ж видавцю світ побачило видання «Куліш Олелькович Панько. Дзвін Староруські думи й сьпиви» (Женева : Українська Друкарня, 1893. сс. 239+VI. Н. Georg, libraire-éditeur. Очевидно, М. Павлик, який був активним помічником, сподвижником Драгоманова, свого часу вказав П. Кулішеві на женецького друга, який міг би безкоштовно видати його твори⁶.

У фондах Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника Михайла Коцюбинського зберігаються листи П. Куліша до М. Павлика⁷. Збережено кореспонденцію й до самого П. Куліша, хронологічні рамки якої датуються після 1885 р., тобто вже після масштабної пожежі на хуторі Мотронівка. Пожежа знищила велику кількість цінного матеріалу, а разом і тої інформації, яка містилася на поживклих сторінках паперу, тому не одне покоління науковців залишилося без

¹ Бачинський Є. Українська друкарня в Женеві // Науковий збірник. Вип. II. Нью-Йорк, 1953. С. 64.

² Шишманова-Драгоманова Л. Антон Ляхоцький (Кузьма) (Спомини) // Наше минуле. 1918. № 2. С. 148.

³ Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага. Чернігів : ПП «Юніс-Прес», 2019. Т. 1. С. 391.

⁴ Там само. С. 108.

⁵ Там само. С. 180.

⁶ Там само. С. 108; 180.

⁷ Листи П. Куліша до М. Павлика. ЧЛМК. Інв. А–4540, Інв. А–4514.

достовірної та уточнюючої інформації, яка дала б змогу по-новому чи під іншим кутом розглянути багато невивчених питань. Залишаються лише здогадки, які потрібно підтверджувати наявним матеріалом, який ще можна віднайти у фондах музеїв, бібліотек та архівів. Посеред уцілілого матеріалу можемо констатувати й наявність таких епістол від М. Павлика¹.

Одним із об'єднуючих факторів у взаєминах М. Павлика і П. Куліша було те, що обидва все своє життя присвятили служінню своєму народові й національному відродженню України. М. Павлик був одним із перших українських суспільно-громадських діячів, хто провадив титанічну працю у царині друкованого слова. Виступав і редактором, і членом редколегії у провідних часописах того періоду: «Друг», «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Громаду», «Батьківщину», «Народ», «Хлібороб», «Громадський голос».

Характерною особливістю для змалювання відносин М. Павлика з П. Кулішем є досить відома цитата з листа автора «Чорної ради» до М. Павлика від 28.11.1892 р.: «От би хто зробив хороше діло: той, хто позбирав би мої листи не ради мого Я, а задля того, про що се-ж писано»². П. Куліш, як ментор і пророк, на інтуїтивному рівні розумів значення свого епістолярного доробку для майбутніх поколінь, тож не випадково адресував це звернення до М. Павлика, що, на нашу думку, свідчить про велику довіру між кореспондентами.

М. Павлик і П. Куліш були знайомі лише заочно, як про це дізнаємося з листа М. Павлика до Ганни Барвінок: «<...> ми ж особисто і не зналися [з Кулішем. — Г. С.], а всі факти наших відносин же в наших листах»³. М. Павлик був молодший за П. Куліша на 34 роки, проте різниця у віці не стала на заваді для багаторічного спілкування. Після смерті П. Куліша М. Павлик продовжив листування з О. Куліш.

Звернімо увагу на рамку листа, точніше на те, як П. Куліш звертався до М. Павлика: «Ви, приятелю Ивановичу», «Дорогий Приятелю Ивановичу! Високоповажний Добродію Михайло... та й не знаю, як Вас величати по отчеству; а в нас, у Русі, ще й за бояновських часів вич значило чоловіка значного, так як у Поляків ський — шляхтича, дідича. Вони худобою пишались (нарицаху имена своя на землях своїх), а ми величались хоробрими батьками (се краше)⁴.

Про багаторічні стосунки, зокрема й ділові, П. Куліша з М. Павликом, про їхні дружні й відкриті взаємини свідчить один із листів першого від 04.12.1896 р.:

«Не посылайте мені коректури, а хйба чисті вже аркушки nereкомендованими листами. У Вас перед очима виразне моє писанье. Автографи мои ховайте. Вони вже не моя власность. Хоч тут и лишні гроші, та нехай у Вас будуть

¹ Листи М. Павлика до П. Куліша. ЧЛМК. Інв. А-4606 — А-4611.

² Письма П. А. Кулиша (1855–1897) // Оттиск из журнала «Киевская старина». Киев, 1899. С. 7.

³ Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага. Чернігів : ПП «Юніс-Прес», 2019. Т. 1. С. 120.

⁴ Возняк М. Останні зносини П. Куліша з галичанами: (З додатком його листування з М. Павликом) // Записки наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1928. Т. 148. С. 198.

про дальші друки. Нам самим не наїздитись, а через послы шкода посилати грошву. Скаже “загубив”, та й прав!»¹.

Знайомство відбулося на ґрунті друкування листів П. Куліша до Й. Крашевського, який уже відійшов у засвіти. М. Павлик просив, щоб П. Куліш прислав телеграму-дозвіл на друк цих листів. На що П. Куліш відповів: «Листи-ж мої до Крашевського печатайте від слова до слова, як і все писане моєю рукою, хочби й сей самий лист мій»². І в цьому ж листі дав високу оцінку редакторській діяльності М. Павлика: «Число 19 “Народу” я дуже вподобав, та шкода, що папір такий тонюсінкий: важко читати. Ми тут і не знали, що в Галичині є така розумна газета»³.

Відкритість і щирість у стосунках кореспондентів засвідчують такі рядки з листа П. Куліша до М. Павлика:

«Повідомляючи Куліша 1 листопада 1892 р., що рукопис статті віддав саме до друкарні, писав Павлик: “Знайте передом, що я далеко не годжуся з деякими Вашими поглядами — та це й натурально, та з усім пишуся на Вашу думку — доходить правди за всяку ціну, хоть би прийшлося й розбити усі наші дотеперішні погляди на українську справу. Жду великої бучі по руских і польських газетах з powodu оповіщення Ваших листів, — я все зберу і Вам пішлю, а Вас прошу не пожалувати часу і розібрати тоту погань, — а що погань буде, в тім нема сумніву. Виведіть на чисту воду і Поляків, і наших народовців, і москвофілів, а вони гороїжаться, бо мало хто знає їх діла”»⁴.

У листах цієї кореспондентської пари прочитується особисте ставлення П. Куліша до галичан, його відношення до польської мови та культури загалом. До прикладу:

«М. Павлик писав у листі, стоячі на боці П. Куліша, підтримавши П. Куліша: Компететнішим признав Павлик Куліша як українського історика й діяча; “тільки-ж він уже тоді ще більше був відбився від новішого українського руху, ніж Крашевський від польського, і через те д. Куліша вже й тоді ніхто з Українців не вважав за представителя новішого українського руху. Д. Куліш, як звісно, остатними десятками літ кидався в дві крайности — історичну Польщу та історичну Росію. Як не чудно на око, а у д. Куліша воно вийшло зовсім логічно, — він же-ж належить ще до тих українских патріотів, що ждуть спасеня України від віщого слова, або від якоїсь вищої сили, взагалі з боку, а не від самого українського народу»⁵.

Видавнича дільність сприяла спілкуванню двох кореспондентів. П. Куліш переслав М. Павлику свої рукописи для друку, які стосуються «Хутірної поезії», про

¹ Возняк М. Останні зносини П. Куліша з галичанами: (З додатком його листування з М. Павликом) // Записки наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1928. Т. 148. С. 239.

² Там само. С. 166.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 168.

⁵ Там само. С. 170–171.

що дізнаємося з їхнього листування: «Печататимете фрінатом “Хуторної Поезії” і не вельми одмінним шрифтом, коли не маєте як раз такого. Усю виручку з розпродажи обертайте на користь “Народу” і “Хлібороба”. У коректурі держітесь, будласко, моєї правописи і пилнуйте за помилками»¹.

М. Павлик відкрито, критично й реалістично висловився про збірку поезій П. Куліша «Дзвін»:

«Поезії Ваші прочитав майже усі — і мало з чим годжуся, особливо в виводах, та мушу признати користь і з такої діяльносте: це немов біза (такий лютий та холодний вітер у Швейцарії), — котра потрібна для прочистки укр. історії й теперішнього болота серед т. зв. укр. націоналів (у нас того менче). В тім, як воно було й є, Ви можете мати рацію, та в тім, як повинно бути, по моєму, ні. Ви-ж покликаєтесь на культуру, а вона-ж куди инакша в зах. Європі ніж у Росії, де вона ще дуже слаба»².

П. Куліш, з притаманною йому філософською думкою, прокоментував у листі зауваги свого адресата:

«Щодо мого “Дзвона”, дак правду кажете, що варто про те поспорити, “як воно повинно бути” ... Магомет шукав правди під крешучими один од одного мечами, а ми шукаймо її під такими пірами, що мовляла пісня: “орел летить — піро дзвінить”. Шкода кучити мені про споминки. Буде з мене й того, що поснував я на бувальське мотовило в моїй лириці, в моїх поемах і драмах — колиб тільки забезпечити все те від загину! Та ще-ж знайте, коли хочете знати; що я новорушиною пишу з такою уподобою, як і старорушиною, а найбілш історичне: воно потрібніше споминок моїх серед густого туману, що понапускали в історію і україномани, і москвомани, і полякомани. Щиро прихильний до Вашої спасенної праці Куліш Олелькович Панько»³.

Листуючись з П. Кулішем, М. Павлик розумів вагомість цієї постати в історії та культурі України, й бувши далекоглядним, вирішив спонукати його до написання мемуарів. Про це вперше дізнаємося з листа М. Павлика до М. Драгоманова від 3.12.1892 р.: «Що Ви на Кулішівщину? Він [Куліш. — Т. К.] прислав у редакцію письмо для надрукованя в “Народі” — дуже цікаве, хоть у другій половині антикультурне. Я, звісно, друкую, та буду полемізувати. Я листами пробую розрушати старого, і переконаюся, що він чоловік культурний і навіть готов признати чужі докази. Підбиваю его, щоби писав свої споминки»⁴.

М. Павлик не зупиняється у своїх намірах і своїм наступним листом прагне залучити П. Куліша до написання мемуарів:

¹ Возняк М. Останні зносини П. Куліша з галичанами: (з додатком його листування з М. Павликом). С. 172.

² Там само.

³ Там само. С. 173.

⁴ Там само.

«Запевне, що нема нічого гіршого, як нудні й необ'єктивні і неартистичні споминки. Я напр. признаюся Вам, що мене дуже розчарували споминки Костомарова та не подобались мені і споминки Др(агомано)ва, хоть у сих остатних є чимало цінних фактів. Та все-таки я і одні й другі споминки віддав би всі за споминки якогось незвісного Галичанина в Зорі Гал(ицкій) за 1855 р. чч. 28–32 п. з. “Выписы зъ записокъ моеи тямки”, або споминки Лебединцева (?) про давніших укр. попів, друковані в К. Старинѣ, — бачу в 1884 р. У Вас є і критична думка, і артизм, — тим то Ви, по моему, зробили би непростимий гріх навіть для власної памяти, якби не лишили після себе таких споминок: Я їх друкував би з радістю у “Народі” зараз і робив би відбитки — не вважаючи на те, що мусів би чути й крики на “Народ”, котрий подекуди економічно залежний від тих, що на Вас кричали би найгірше, — від “своїх”, не Галичан»¹.

З відповіддю П. Куліш не забарився, до того ж розлогою:

«Хочби й найкращий був з мене мемуарник, та занедбати мені те, що розпочав робити, се було-б — не добудовавши одного будинка, хапатись до другого. Що вдіав я з історичною правдою, пребреханою і в Великій і в Малій Росії (“незнання жалкая вина”, скаже на тому світі Пушкин), того мені мало до оновлення правого духа в утробі моїй (по молитвеному словеси Давидовому). На чотирі томи “Історії Возсоединення Руси” і на трі томи “Отпадення Малоросії отъ Польши” дивлюсь я з упованнем, що вирвусь таки в Варшаву, Петербург і Москву (а може й за гряницю) та й вироблю з цього накиду твориво скрізь повне і в повняві своїй гармонійне. До мемуарування-ж бракувало-б мені мого широкого листування з усякими людьми і розмови з багатьма такими, що знали виворот медали, котру я бачив з лица, а лице тієї, — що я бачив з вивороту. Так само недостає мені розмови з мертвими й живими поглядами історичної правди поти, покіль седітиму на острові Патмосі. От би хто зробив хороше діло: той, хто позбірав би мої листи не ради мого я, а задля того, про що се-ж писано; а воно не переставало писати ба й сидячи за трапезним столом, як не мало часу до відпису через усякі службові праці. Ні Костомариних, ні Лебединцевих (дарма що в мене є “Киевська Старина” по кінець 1891-го року), ні Драгоманових, ні “якогось галичанина” в “Зорі” не читав я. А що я “зробив би великий, мовляєте здорові, гріх навіт для власної памяти”, дак сей гріх мені нерозумен: бо дбаю тільки про задовіл свого живого духа, а той, що полине до “Отця Свѣ товѣ”, знайде, про що йому дбати вкупі з ним, без конца дбайливим; і — хочби люде про мою память говорили ще гірш, ніж теперенькі се роблять, “живый на небесѣ хъ (укупі з усіма “праведними духами”) посмѣ ется имъ и поругается имъ”. Що-ж до Вашої любої газети, да й без мемуарів закричать на неї крикуни, котрими чесно гордуєте, а ми знайдемо про них і сіль у вічі і печину в зуби, не пишучи й споминок хуторним робом. (Се праця городянина, та ще й столишника»².

¹ Возняк М. Останні зносини П. Куліша з галичанами: (З додатком його листування з М. Павликом). С. 175.

² Там само. С. 175–176.

Цей лист-відповідь не задовільняв М. Павлика, і він у своєму відписі від 20.12.1892 р. радив-таки Кулішеві подумати про свої споминки й заявляв готовість зібрати листи Куліша, не знав тільки, яким робом це можна б зробити¹. М. Павлик розумів, що зібрати чи віднайти усі листи П. Куліша — дуже клопітка і важка праця, а мемуари — це вже простіше, головне переконати свого адресата у написанні спогадів, які ще б можна було підкріпити листами. У своїх прагненнях М. Павлик був непохитний, попри категоричну відповідь П. Куліша: «Ніколи не візьмусь я за споминки, не бесідуючи з одним, другим і десятим да не почитуючи з ними писаного. Про листи мої публікувати мені самому якось ніяково. Подумаєм, як се вдіяти»².

Але пізніше, після плідної видавничої справи з М. Павликом, П. Куліш написав:

«Щоб Ви не “сумували”, прохав я вже одного землячка провідати про мої листи, писані до сердечного товариша мого з восьмого року нашого життя. Давненько вже наживав пятами живим людям. Другий мій товариш, найдорожчий з усіх, редактор “Основи”, нездужає паралічем (горенько наше!); дак до сього пишу, що знайду його всюди, куди-б він собі ні задумав їхати. Він і сам хотів був писати мемуари. Ради його святої памяти, писатиму в нього перед очима, що схоче, і думаю, що се буде справді історія старорущини й новорущини в ХІХ-му столітті. Василь Білозерський каже, що зараз приймецьця доктувати споминки по 1847 рік, та не кажімо гоп! покіль не перескочимо»³.

Наступна цитата вкотре засвідчує прихильне відношення й ставлення П. Куліша до М. Павлика: «Оце-ж не з охотою вволю Вашу волю: бо сам себе критикую щиро. Радніщий був би все те, що напечатано по-за новою моєю редакцією, кинути в полوم'є. Та й без полوم'я все помилкове в нас минеться, сама тільки правда по-над ним вознесеться»⁴. Адресант, з властивою йому вдачею, розмірковує і філософує про життя, творчість і буденність наших днів.

Друкуючи Кулішевий лист до редактора “Народу” й “Хлібороба”, М. Павлик подав своє застереження:

«“Ми самі в багато дечому не годимося з д. Кулешем, та мусимо сказати передом, що й его діяльність за остатні десятки років ми вважаємо корисною для української справи тим, що вона чіпає самі основи українства і силує перевірити ті основи. Кулешева критика українства, страстна і щира, хоть і одностороння, — тут навів Павлик порівняння, вже відоме з його листу до Куліша, — то немов лютий холодний вітер, що може причинитися до очистки того спертого воздуха, якого таки повно і в нашій історії і в нашій теперішности”. І радикали критикують давнє й теперішнє українство, але

¹ Возняк М. Останні зносини П. Куліша з галичанами: (З додатком його листування з М. Павликом). С. 177.

² Там само.

³ Там само. С. 200.

⁴ Там само. С. 178.

з іншого становища, як Куліш. Одначе поставлення поруч себе критики українства з двох або й більше становищ може тільки вийти на користь українській справі, тим більше, що справа, яку зачепив Куліш у своєму листі, стала саме тепер така пекуча, “що від розмови про неї ніяк не відкрититься той, хто сяк чи так, а щиро думає служити своїм землякам”»¹.

Полемика П. Куліша з М. Павликом відбулася на ґрунті багатьох культурно-політичних питань, зокрема й стосовно того, що «українському народові годі надіятися на те, що його двигне з економічного й морального упадку грошовите панство: польське, московське, чи й своє, а треба йому самому підноситися з'єдиненими силами»². Вона була викладена в одному з листів, який П. Куліш розпочав зі звернення до М. Павлика:

«Ви, мабуть, узагалі переконані, що нашу Русь може двигнути тільки широка громада маючих людей, — яка-небудь: польська, московська, чи своя — коли тимчасом народ може двигнутися тільки власними з'єдиненими силами, а широка громада маючих людей навіть не може сим зайнятися (заходитись коло сього?) тому, що воно йде протів неї самої. Ви, може, хотіли сказати: “широка громада образованих людей”. Без помочи їх, звісно, народ не двигнеться; але-ж образовані люде, та ще такі, що хотіли-б зайнятися долею чорного люду, самі, як знаєте, пролетарі!»³. Куліш відослав Павлика до свого “проекту промови до Поляків”, а саме до цих слів: “Prawdziwe błogosławieństwo Boskie spłynie na społeczeństwo, w którym sumiennie rozważą kwestję majątności, dla ochrony jej od socjalnych szczyrzy ludzkiej ciemnoty, i rozniecą światło wolnej nauki od Morza do Morza, uważając siebie nie za posiadaczy pieniędzy, lecz tylko za narodowych skarbowniczych”»³.

Далі виступив П. Куліш стосовно думки М. Павлика,

«“що всі образовані люде, такі, що хотіли-б зайнятися долею чорного люду, родяться й пробувають тільки в пролетарстві”, й заявив, що “проти сього можна-б налічити много людей заможних, навіть багатих і грошевитих не то в Великій і в Малій Росії, та, вповаю, — додавав Куліш, — і в австрійській Русі, — таких, що і широко просвіщені і по євангельски прихильні до чорного люду і готові великими жертвами й працями двигати його з морального упадку й темноти”. На доказ можливости глибокого почуття правди й людяности серед багатих і просвічених людей вказував Куліш на давнє вже щезнення кріпацтва в Англії й недавнє в Росії. А що-до селян писав ось що: “Знаючи мужика дома, який він єсть огулом, я пійшов би в заклад із Вами, любий і шанозний добродію, що скорше здобув би між панами десяток тисяч рублів на народне”»⁴.

¹ Возняк М. Останні зносини П. Куліша з галичанами: (З додатком його листування з М. Павликом). С. 180.

² Там само.

³ Там само. С. 184.

⁴ Там само.

Після того звернувся М. Павлик до П. Куліша з такими словами:

«Остатніми десятками літ Ви стали завзято критикувати українську історію і дотеперішній український рух, — по Вашому, затроєні і козаколюбцями, і Поляками, і Москалями, та стали шукати історичної правди, “яка б вона ні була гірка”, при чому Ви, як кажете, держитеся “цупко документального матеріалу”. Не стану Вам відмовляти ані права робити так, ані щирости в тих Ваших заходах, ані тим менше патріотизму, — як се, на жаль, роблять галицькі та українські Русини. Я підписуюся обома руками на безоглядне шукане всякої правди, а тим більше історичної, — та тільки: чи Ви робите се об'єктивно, безпристрастно? Чи вірна тота міра, якою Ви мірите у нас історичну правду? чи вірні виводи, які Ви робите з *нашої* історії та новішого українського руху, а головно: чи крепкі ті підвалини, які Ви раді покласти під дальший розвиток руско-українського народу?»¹.

Як пише про це протистояння М. Возняк,

«Павликові здавалося, “що воно далеко не так”. Куліш доходив історичної правди головно для доказу, що “пани — польські й російські, — урядовці, державники — то “строїтелі” та “культурники”, а українські козаки, селяне і ті, хто з ними стояли і стоять — то “руїнники”, “варвари”. Так і назвав їх Куліш у листі до Павлика. Куліш твердив, що пани все тільки будували порядок і культуру, а козаки й селяни все їх руйнували. Павлик пригадував, що польські королівські влади мусіли в одно воювати з буйною та “нестатечною” польською шляхтою задля якогось порядку в державі, й питав, коли-б навіть припустити, що вся польська й московська шляхта будувала порядок і культуру й що це був справжній порядок і справжня культура: “а чиїми-ж руками, чиїм потом і кровю робили се державники? Чиїми руками дідичі підносили своє панске господарство? Чи не селянськими? Хиба-ж се руїна?”»².

І далі:

«Куліш заговорив про самооборону польських панів, а Павлик питає: “чиї руки запрацювали ті панські капітали і хто власне складав “спілку праці” на панських господарствах? Чи не мужики?” Запевне кривджені панами селяни деколи й руйнували панське добро, а все-ж таки найбільшу частину свого життя мужики строїли-працювали не тільки на себе, а й на панів, і коли порівняти мужицку руїну з тим добром, яке вони придбали панам і державі, то се остатнє далеко переважить. Чи культурно-ж робили польські й російські пани-деспоти, пускаючи, придбане мужиками добро на п'ятику і таке инче та потім видушуючи з мужиків чим раз більше праці на заплату таких видатків, та ще й відбираючи у них останки громадянських прав, що такі були встановили по своїх громадах та зборах ті “варвари?” Як порівняти цю панську руїну з селянською, то ще не

¹ Возняк М. Останні зносини П. Куліша з галичанами: (З додатком його листування з М. Павликом). С. 186.

² Там само. С. 186–187.

знати, по чийому боці буде перевага. “Що й казати: під Польщею і Росією переважна більшість панів просто руйнували мужиків економічно, соціально і політично, та по часті й морально. Протестуючи проти сего, селяне запевне робили помилки, — та чи в основі не мали вони на протест право, як люде, що також хотіли бути учасниками панскої культури, поставленої своїми власними руками, а тільки при помочи панского розуму, також придбаного через мужицку працю? Ви кажете, що як-би перемогли були мужики та видали свої *Volumina Legum*, то вони були би ще несправедливіші від панских. Воно мабуть і було би так, — мужики, звичайно, були темні, розбиті тай розсерджені панами, — тільки чи праведно робили “культурники”, накидаючися на селян за те, чого й не було? Чи праведно відмовляти мужикам усякого правного захисту і змоги сяк-так просвіщатися, — як се робили пани кріпостники та пізніші прихильники їх? Ви берете за зле українским історикам те, що вони стоять по боці козацтва і селян, та твердите, що тим ті історики вивертають історичну правду, виказують історичну пристрась до певних верстов. Я готов признати Вам, що се по трохи правда, — та чи се резон для Вас ляти ті верстви та прихильників їх у користь инчих верстов, котрих кривда над селянством була тим більша, що вони були світліші? Чи се у Вас не пристрась історична? Чи се не тенденційне розуміне історії? Чи се не великопанска отрута — польска й російска? Чи роблять так сучасні західно-європейські історики, навіть аристократи, хоть і їм приходится розказувати про масові рухи, в котрих іноді було куди більше “варварства”, — по Вашому, — аніж у рухах нашої маси? Чи роблять так природолюбці, на котрих Ви указуєте в листі до мене, згадуючи про свої недавні історичні праці? Чи накидаються природолюбці хоть на явно шкідливі звірі — на вовків, гадюки й т. и. та чи виносять під небо голубів і т. и. ангелів серед звірів — правдивих, або вимаячених ними?? Ось на що Ви мені відповіжте!»¹.

Це були гострі риторичні запитання, які стосувалися багатьох культурно-політичних питань, позицій, світоглядів кожного з кореспондентів. Попри різні погляди, критичність вираження думок, адресанти мали співпрацю та єдину мету — переймалися національною ідеєю та пробудженням національної самосвідомости.

З листів до П. Куліша М. Павлик прочитується як постать дипломата, виваженого у своїх поглядах культурно-громадського діяча, який на все має свою думку та досить спокійно й аргументовано її відстоює. Це яскраво засвідчують епістоли, в яких

«Павлик питав, чи такий уже злочин у Куліша навіть “найпристрасніше вважане селянина за брата, за чоловіка, достойного всяких земних благ на рівні з вибраною купкою культурників”. Навпаки, такий гуманний бік української літератури мав Павлик за найкращу запоруку нашого прогресу, за певний знак того, що наші справжні прогресісти не захочуть заховати користей прогресу тільки для себе, а віддадуть його на вжиток як найбільшій масі своїх земляків —

¹ Возняк М. Останні зносини П. Куліша з галичанами: (З додатком його листування з М. Павликом). С. 187–188.

“варварів”. А втім і нема в нікого з українських письменників, особливо новіших драматургів, що їх творів Куліш не бачив, якогось прославлення хиб народу в думках і вчинках, а радикали проповідують словом і ділом прихильність до нашого селянина для його бідности й темноти, щоб його двигнути вгору, на ступінь просвіченої людини. Куліш не радив надіятися на селян, бо вони не спорудили навіть нічого такого, як друкарня Товариства ім. Шевченка, на яку дала гроші пані Милорадовичка. Павлик міг указати на приклад Ставропігійського Братства з далеко більшою друкарнею, школою тощо, заложеного й віками вдержуваного в значній частині кривавою працею наших чорноробів-членів цього Братства. Одначе він не перечився й готов був іще більше сказати Кулішеві, а саме, що селяни й досі не помагають матеріально навіть у всіх тих заходах, що їх уважають конче потрібними для себе, тому, що вони бідні й розбиті, а їх гроші йдуть у руки всяких “культурників” як “narodowych skarbowniczych”. Павлик не перечив, що між польськими й російськими багатіями були високоосвічені й високогуманні люди, раді просвіті темного брата й готові для цього навіть жертвувати гроші. Високо цінячи таких людей, Павлик твердив, що такими є тільки поодинокі люди, а “ніколи широка громада маючих людей — грошовитий стан, не жертвує себе для меншого брата не то економічно, а й культурно, просвітно”. Свою віру в галицьких польських “дуків-срібляників” узяв Куліш із того, що в Росії мав між освіченими Полякам дуже щирих друзів і помічників. Тут і заявив Павлик, що “російські Поляки взагалі зовсім не те, що галицкі”¹.

У підсумку полеміки М. Павлик зазначив: «Ми зовсім не є протів польської культури, польської науки й штуки»². Як відомо, М. Павлик дуже високо цінував польських науковців у Кракові, тому гостро прокоментував, що «серед польської інтелігенції в Галичині більше політиків, чим учених, тай сі учені звичайно забувають свою науку, як тільки беруться за політику, особливо за політику з огляду на Русинів»³.

Коментуючи полеміку кореспондентської пари, звернімося до критичних зауваг М. Возняка:

«Питаючи Куліша, чи він далі переконаний, що коли двигнеться Україна, то тим самим двигнеться й Польща, Павлик запевняв його з практики, що справа стоїть саме противно! Не кажучи й слова про загал польських панів-аристократів-політиків, навіть між так званими польськими демократами й соціялістами в східній Галичині є дуже й дуже мало людей щиро прихильних двигненню нашого народу. “Мало хто з них зрікаєся в душі права переваги над Русинами, а коли хто й зрікаєся, то тільки теоретично. І найпоступовіщі Поляки на Руси, що прямо живуть працею руського хлопа, не думають стосувати свої

¹ Возняк М. Останні зносини П. Куліша з галичанами: (З додатком його листування з М. Павликом). С. 189–190.

² Там само. С. 190.

³ Там само.

теорії до практики: вони й пальцем не кинуть для просвіти руского хлопа, і навіть не знають, як слід, нашої мови. А про инчих і не казати. Всі вони мають Русь за частину Польщі і навіть у думці не допускають, щоби тота Русь не мусіла належати до Польщі, щоби могла, сердега, стати на власні ноги та двигатися, як їй доля pomoже”. Руїна пхає наших селян до еміграції у Росію, а польські газети, й шляхетські й “демократичні”, кличуть на селян і на їх щирих прихильників із усіх наших партій “поліцію, жандармів, військо і всякі небесні й земні сили”. На іронію сходить твердження Куліша, буцім-то наші селяни й тепер руйнують панів-дідичів, коли “у нас селянин не може скривдити пана, хоть-би й хотів, бо панске добро бережеся усіма силами, коли тимчасом мужицкого добра, мужицкої праці й самого мужика ні одна з тих сил не боронить. Як же-ж тут бодай нам не ставати в обороні мужиків та не йти з ними спільно?” — питав Павлик і писав про радикалів, що вони вважають своїм обовязком стояти до загину за економічними, соціальними й культурними інтересами маси нашого народу, “не оглядаючися ні на яку поміч від “широкої громади” маючих людей, а тільки будуючи на самопомочи тої маси”. А хоча маса помагала грошево досі дуже мало своїм провідникам в їх праці, Павлик мав певну надію, що “з мільонів єї осіб ми сотворимо велику і кріпку організацію, з тисячами, коли не мільонами гульденів, зложених дрібними крейцариками, керваво запрацьованими, котрим тоді наш нарід даватиме тим більшу ціну, тай тим більше цінитиме те, що буде зроблено за ті гроші”. Такі сподівання зроджувала в Павлика історія соціалістичних організацій робітників за границею й у самій австрійській державі. Тому, що Куліш уважав працю Павлика над двигненням народу з економічного й морального упадку “спасенною”, Павлик був переконаний, що Куліш бодай в частині признає рацію словам його листу й що відтепер не говоритимуть про те, як було з нашою історією й белетристикою, а про те, “яку далі робити у нас історію, — як працювати для двигнення народу з его упадку, літературно тай инакше”. Висловом певности, що в такій праці вони обидва зійдуться не в одному, закінчив Павлик свою відповідь Кулішеві¹.

Виклад вище наведеної дискусії між партнерами у листуванні можна підсумувати ще однією багатозначною цитатою з листа П. Куліша до М. Павлика: «Мої погляди тогді будуть вам розумні, як моє все перечитаєте»². П. Куліш дуже часто апелював до своєї творчої та наукової діяльності, яка має усі відповіді на запитання чи закиди, які йому адресують. Означити важливість діяльності й вагомість здобутків П. Куліша можна, навівши приклад з його листування, де він писав до І. Пулюя: «Положіте на вагу його хибі і його заслуги та й червонійте перед ненародженими»³, застосувавши таку ж аксіому й для нього.

¹ Возняк М. Останні зносини П. Куліша з галичанами: (З додатком його листування з М. Павликом). С. 190–192.

² Там само. С. 192.

³ Барвінський О. Г. Спомини з мого життя: частини перша та друга. Упоряд. А. Шацька, О. Федорук; Нью-Йорк; Київ: Смолоскип, 2004. С. 197.

М. Павлик писав до П. Куліша про друкований орган «Правда», який мав безпосередній вплив на культурно-політичне коло того часу:

«Додамо, що, як нас звіщали з Росії, — там в деяких місцях навмисно ховають од людей Правду, щоб не бачили там єї підлизування до польских клерікалів-магнатів, — а тим часом у Галичині Правда парадує як орган український, а в Росію пускають про неї чутки, що то орган ліберально-демократичної згоди між Русинами й Поляками, початок згоди Українців, Поляків і Москалів до того, щоб і в Росії прискорити констітуцію, — а що виступають проти такої всеросійської згоди тільки узькі націоналісти-українофіли старої моди !!!»¹

Цих двох одіозних діячів культури й науки об'єднували друкарсько-видавнича та редакторська діяльність. «П. Куліш надсилав М. Павлику свої рукописи на друк, ось що з цього питання писав М. Павлик до М. Драгоманова: Тільки зважте, що Куліш не дозволяє друкувати виривками, а треба ему друкувати все до слова, або нічого не друкувати»². Видавнича і редакторська діяльність поєднувала цих двох кореспондентів: Павлик займався друком творів і перекладів Біблії П. Куліша.

Від своїх зв'язків із П. Кулішем М. Павлик сподівався «при його [Кулішевій. — К. Т.] допоміжній він мав надію роздобути гроші на радикальне діло, головню видавництва»³.

У ще одному листі М. Павлик писав до М. Драгоманова про П. Куліша:

«Бо треба Вам знати, що й Куліш геть рушає Українців у нашу користь, та загоді просить мене дбати про те, щоби всякі початі ним виданя й т. и. відразу мали свої ящики для точних рахунків. (Треба Вам сказати, що він чим раз ширіше відноситься до мене, особливо від моєї відповіді ему в 2 н-рі “Народа” та, бачу, від Вашого листу — дуже занявся моїм здоровем і станом, — хоть я ему про це мало писав). Це з боку Куліша зовсім резонно, та сам я з цим тай инчим не справлюся. Так і напишу ему, чи з грошей, що він обіцяє придбати на “Народ” і рад(икальне) діло, не позволить 20–30 р. у місяць для того, щоби мені платити сотрудників»⁴.

Цей факт вдалося з'ясувати завдяки попередньому листу П. Куліша до М. Павлика:

«Тепер посилатиму Вам двоїсті додатки, щоб змогли Ви двигати газету регулярно; а з розпродажи на її користь моїх творів печататимете їх, по спроможі, далій та далій, — так і визволитесь помалу з Вашого занепаду. А я знай кучитиму, при нагоді, да сьому, да тому, щоб рятувати нашу руцину по тім боці політичної прірви, коли не можна рятувати по сім боці. Озирайтесь тільки на своє здоров'ячко: не замучуйте себе робочими ночами. Так погубив себе не один

¹ Возняк М. Останні зносини П. Куліша з галичанами: (З додатком його листування з М. Павликом). С. 195.

² Там само.

³ Там само. С. 197.

⁴ Там само.

уже з моїх приятелів здоровяків, а я — хвалити Бога милосердного — частенько й забуваю свої старощі, і колиб іноді припала нужда, висидів би за розумовою працею 18 годин у сутки так, як і замолоду. Оце-ж і шануйтеся, приятелю, покіль не пізно. Мав я й власну друкарню колись, та не сам її споруджував; тим і не виражую Вам нічого, а мушу взяти когось тямущого — експерта-б то — за боки, як поїду в Київ. Оце-ж і заждімо трошки. Я “не закосню”.

Бувайте-ж здорові і Господеві любі (кого-ж і любити Господеві, як не таких людей!) а до нас прихильні, як ми до Вас. Не инако я й думав, як за дозволом добродія Михайла печатати мій лист до нього. Ну, та він, здається, людина руча! Сповідайте мене про себе частенько, по змозі. Бувайте-ж здорові і Господеві любі (кого-ж і любити Господеві, як не таких людей!) а до нас прихильні, як ми до Вас. Не инако я й думав, як за дозволом добродія Михайла печатати мій лист до нього. Ну, та він, здається, людина руча! Сповідайте мене про себе частенько, по змозі!¹.

Як зазначав М. Возняк,

«У своїх сподіваннях на П. Куліша пішов іще далі М. Павлик в листі з 11 лютого 1893 р. до Драгоманова, де висловив певність щодо матеріальної підмоги з боку Куліша чи то за його посередництвом для “Народу”. М. Павлик писав: “Єдина певна надія — угадайте на кого? — на Куліша! Він власне пише мені, що справою “Народа” занявся брат его жінки — Білозерський, що й пришле незабаром 100 р. Я написав ему трохи докладніше про стан “Народа”, “Хлібороба” й свій, і певне, що з того буде мука”. <...>

Тимчасом одержав Куліш два перші надруковані аркуші “Дзвона” й під впливом цього написав ось який лист до Павлика:

“Коханий наш Павлику, і мій, і нашого Золотоверхого! Вволить ось яку мою воленьку: усі трі твори, що маєте в руках: “Дзвін”, “Цар Наливай” і “Маруся Богуславка” оплатить моя кешеня (колиб-то кишенька!) за трі сотні примірників. Оцеж, надрукувавши, що продасте примірничок, так і купуйте собі найздоровшого мясива і найздоровшого вина, стомаха ради і гіркого мені Вашого занепаду. Се мені буде найлюбіща нагорода за мою працю. Звеселила-б мене звістка Ваша, що розпродаж винесе з тисячу гульденів. Коли не помиляюсь, дак охочий не подивиться на височеньку ціну примірникові, байдужний же не сягне в кишеньку (хочби й кишма кишіло в ній) по франка. А про вбогих людей поміркуюємо навропі. Ну, да чиніте, як знаєте»².

Про теплі, щирі стосунки кореспондентів свідчить цитата з епістоли П. Куліша до М. Павлика: «Дорогий Приятелю Ивановичу! Не сумуйте, а радуйтеся, що Вам дано натуру не ослячу, не собачу, не вовчу й лисичу, як багатєм и пребагатєм Вашим письмакам. На долю я ніколи не нарекав. Оце й є чоловік Рус, не Лях и не Козак. Журбою поля не перейдемо, а перейдемо веселим духом, яка б гидота

¹ Возняк М. Останні зносини П. Куліша з галичанами: (з додатком його листування з М. Павликом). С. 198.

² Там само. С. 199–200.

ні куєвдилась навкруги нас»¹. Цей вислів понад сто років залишається маркером для нашого суспільно-політичного життя і сьогодні звучить він трепетно, як гімн.

П. Куліш у листівному спілкуванні з М. Павликом вдавався до філософських міркувань: «Ми живемо на те, щоб творити волю Природи нашої, и кожне робить своє діло по своїй змозі»². Цитата може слугувати відповіддю П. Куліша на всі гострі, риторичні й критичні вислови М. Павлика.

Опрацювавши лише частину епістолярного доробку П. Куліша з М. Павликом, можемо констатувати про приятельські, теплі особисті стосунки й ділові партнерські відносини, хоча їхні погляди не завжди збігалися. Проте вони дуже коректно, виважено й обґрунтовано обстоювали кожен свою думку та позицію. Епістолярна спадщина двох культурно-громадських діячів збагатила український культурно-інформаційний простір, адже свою головну місію вони вбачали у пробудженні національної свідомості, піднятті культурного рівня громадян, що мало б сприяти соціально-економічному становленню українського народу, ствердженню його як національної спільноти. Листи кореспондентської пари є важливим і цінним інформаційним джерелом, ретельне дослідження якого надасть змогу доповнити й відтворити малодосліджені сторінки української науки та культури.

ON THE RELATIONSHIP BETWEEN M. PAVLYK AND P. KULISH (BASED ON EPISTOLARY SOURCES)

Kateryna TIMOFIEIEVA

The personal and business relations between two cultural and public figures of the second half of the nineteenth century — P. Kulish and M. Pavlyk — are highlighted in the example of epistolary sources. In studying the epistolary works, archival materials from the Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine were used. The features of the author's epistolary style are noted. The indispensability of epistolary sources in reconstructing P. Kulish and M. Pavlyk's biography is emphasized. Analyzing the epistolary sources, it was found that the addressees did not know each other personally during many years of communication. It was found that the correspondent couple developed friendly, warm, sincere and open relations, which were also based on publishing activities. It has been found that the epistolary texts of the addressees are full of heated polemics, critical remarks, and rhetorical questions, but are not devoid of delicacy and balance in communication, respect and tolerance for each other.

Keywords: letters, epistolary works, archival sources, P. Kulish, M. Pavlyk, correspondent couple.

¹ Возняк М. Останні зносини П. Куліша з галичанами: (З додатком його листування з М. Павликом). С. 232.

² Там само. С. 236.

•◊• Розділ 3 •◊•

**МИХАЙЛО ПАВЛИК — ПИСЬМЕННИК,
ПУБЛІЦИСТ, ЕТНОГРАФ, БІБЛІОГРАФ**

«ПРОПАЩА ЛЮДИНА» МИХАЙЛА ПАВЛИКА НА ПОРОЗИ *FIN DE SIÈCLE*

Світлана КИРИЛЮК

Проза Михайла Павлика становить сьогодні майже забуту й затерту в часі сторінку історії національної літератури, незважаючи на те, що про місце й роль письменника як діяльної особистості згадується часто й у різних контекстах (приміром, у нарисі життя і творчості «Михайло Павлик», що належить перу дослідника його спадщини В. Качкана, аналізові прози присвячено значно менше уваги, аніж іншим аспектам біографії¹). Власне, участь М. Павлика в суспільному житті та його активна видавнича діяльність, а звідси — пов'язаність з долями багатьох сучасників (про це свідчить корпус листів до численних адресатів, у яких закумульовано невичерпну діяльну енергію М. Павлика, його залученість до подій і явищ, які відігравали ключову роль у культурно-мистецькому житті України в останній чверті XIX-го та на початку XX ст.), переконує у важливості його постати в українській історії. Сучасною спробою об'єктивно оцінити прозу М. Павлика слугує підрозділ у загальному розділі найновішої академічної «Історії української літератури у 12 томах», у якому здійснено аналіз його творів².

Як прозаїк М. Павлик увійшов у літературу наприкінці 70-х років XIX ст. і відомий кількома творами — оповіданнями «Юрко Куликів», «Ребенщуківа Тетяна» та повістями «Пропащий чоловік» і «Вихора», але найбільшу відомість принесла письменникові «розправа» над його оповіданням «Ребенщуківа Тетяна». У 1907 р. у статті «Мій процес за “Ребенщуківу Тетяну”» він зазначав: «Після процесу мене відшупасовано домів, а далі взято буквально в осадний стан, у якому я перебував до кінця 1887 р.»³. Рік, який називає М. Павлик, показовий для української літератури (1887-го з'являються друком жіночий альманах «Перший вінок», збірка І. Франка «З вершин і низин», а з-під пера О. Кобилянської — новела «Природа», яка майже десять років очікуватиме на публікацію). Ставлення до твору О. Кобилянської в контексті реакції суспільності на оповідання М. Павлика «Ребенщуківа Тетяна» сприймається (вже в рамках наступного десятиліття в українській літературі — 90-х років XIX ст.) певною мірою як симптоматична подія — О. Маковей відмовився на шпальтах газети «Буковина» друкувати новелу «Природа», в якій О. Кобилянська представила читачам сюжет «вільного кохання» («не мав відваги», хоча й зазначив, що «треба було доволі відваги, аби написати для русинів “Природу”»⁴).

¹ Качкан В. А. Михайло Павлик. Нарис життя і творчості. Київ : Дніпро, 1986. 185 с.

² Бойко Н. Проза // Історія української літератури у 12 томах. Том 6 : Література XIX століття (1857–1870-ті роки) [наук. редактор Микола Бондар]. Київ : Наукова думка, 2022. С. 519–880.

³ Павлик М. Оповідання. Чернівці : Заходом д-ра Льва Когута і Фр. Коковського, 1909. С. 60.

⁴ Маковей О. Ольга Кобилянська (Літературно-критична студія) // Ольга Кобилянська в критиці та спогадах. Київ : Держлітвидав України, 1963. С. 62.

Можна спостерегти й інші вузлові моменти різнопланових взаємодій у рамках періоду *fin de siècle*, зокрема тоді, коли письменник, маючи на меті відтворити об'єктивні картини тогочасної реальності, здійснює перехід у площину внутрішнього світу персонажа — головню за умови неможливості узгодити запити, які він (персонаж) виявляє до зовнішнього світу. Проза М. Павлика демонструє в українській літературі кінця 70-х рр. XIX ст. образ людини, що не знаходить себе і свого місця у світі, — людини «пропащої». Незважаючи на те, що образ «пропащої сили» (Чіпка з роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?») зродився в доробку Панаса Мирного й Івана Білика ще в середині 1870-х рр., читачеві він відкрився дещо пізніше — у 1880-му році, коли твір вийшов у світ в Женеві окремим виданням.

Обираючи за об'єкт уваги оповідання «Ребенцукова Тетяна» (1876) і «Юрко Куликів» (1878), а також повість «Пропащий чоловік» (1878), які включено до чернівецького видання творів письменника під назвою «Оповідання» (1909), варто наголосити на моменті незалученості їх до ширшого історико-літературного контексту зразу ж по виході у світ — часописи, в яких вони публікувалися («Громадських Друг», «Дзвін» і «Молот»), були конфісковані й не змогли бути знані для ширшого кола читачів. У «Передному слівці» до книжки М. Павлик наголосив на цьому моменті, оскільки більшість примірників згаданих видань утратилася (частину накладу першодруків забрала поліція, інша, більша частина, залишена товаришеві на ім'я Шустер, також пропала [сам Шустер застрелився, а його жінка стала монахиною]): «Оповідання мої появляються отсе для ширшої публіки уперше (з виїмком хіба “Юрка Куликового”, передрукованого в календарі д-ра К. Трильовського на р. бачу 1904)»¹. Так написав автор у грудні 1908 року, супроводжуючи вихід книжки в наступному — 1909-му. Тож прозу письменника варто розглядати й у контексті тих прозових текстів української літератури, які з'явилися наприкінці XIX-го та на початку XX ст.

Три десятки років для українського письменства — немалий період, якщо брати до уваги появу нових імен та творів, які на зламі XIX–XX століть продемонстрували розмаїття стильових віянь, жанрові й тематичні пошуки. М. Павлик не випадково називає власні оповідання й повісті «історичними документами» та висловлює думку, що вони й «тепер матимуть певний інтерес», аргументуючи її колом тих питань, які порушив у своїх творах: «... *мілітаризм, полове питанє в нашім народі та відносини нашої інтелігенції до наших селян* — і доси не рішені настілько, аби їх не можна було чіпати подібно»² [курсив автора. — С. К.]. Письменник свідомий того, що у порівнянні з «Ребенцуковою Тетяною» «Пропащий чоловік» сучасніший. Про цю повість автор говорить якнайбільше, зокрема наголошує на тому, що вона мала з'явитися друком в 90-х роках також німецькою мовою у віденському виданні «*Arbeiter Zeitung*» за посередництва Феліції Носсіг, але «якась нечиста сила»

¹ Павлик М. Оповідання. С. 3.

² Там само. С. 4.

«спричинила, що й оповідане не появилось там, і пропали рукописи перекладу (дві редакції — друга трохи вкорочена)»¹. Показово, що в 1888 році вперше була опублікована на сторінках львівської «Правди» повість Івана Нечуя-Левицького «Пропаші», назва якої перегукується з назвою твору М. Павлика. Як зазначив у супровідному слові «Від Редакції» В. Верниволя (псевдонім Василя Сімовича), «це гарний малюнок нашої реалістичної школи повістярів 70. р. (післяпанщизняних часів), одна з найкращих повістей Івана Нечуя-Левицького з селянського побуту»². Історія кохання Лукини й Уласа має драматичну розв'язку, але автор не розкриває перед читачем увесь спектр думок і почувань своїх персонажів. Здійснивши вибір (спочатку вирішує сватати багатшу дівчину Улас, а Лукина погоджується вийти заміж за багатого вдівця йому у відповідь), кожен з них постає перед очевидною проблемою — перебувати в шлюбі з нелюбом, тобто занепастити власну долю (Лукина згодом не витримує й обирає пияцтво).

«Історичний документ» М. Павлика «Пропаший чоловік» вирізняється в такому контекстуальному полі багатьма моментами. Насамперед варто звернутися до тих питань, які, на думку самого автора, є важливими. По-перше, це образ головного персонажа Кольця. Чи бачиться він читачеві тим персонажем, що покликаний був, за задумом автора, ословити позицію покоління 70-х років й залишитися актуальним — зі своїми думками, вчинками, сумнівами і страхами («Героїв, як попович Кольцо, тепер серед нашої молодіжи — сотні, лише з тою різницею, що вони менше совістливі та й такі, котрих мається не за пропаших, а за найнадійніших дітей Неньки України, чи “святой Руси”»³)? По-друге, це образи «патріотів», про яких роздумує Кольцо, намагаючись зрозуміти їхні позиції. Автор у своєму «Передньому словці» не випадково прагне донести до читача власну авторську позицію, адже його читач — уже з нового часу, з-поза меж *fin de siècle*:

«Критикованих же Кольцем патріотів 70-х років минулого століття тепер у нас — тисячі, лише з тою різницею, що коли тамті визискували наших селян ярко-беззаконно та й лаяли їх, маючи себе за щось зовсім инче, то теперішні наші патріоти (всіх відтінків) — луплять наших селян “по закону” (коли не державному, то в усякім разі “національному”), та в далеко більших розмірах — під найрізнішими формами і фірмами, — але зате хвалять їх під небеса, мають за своїх братів, майже за одно з собою, хоть і пруть лавою на теплі становища “просвітників-проводирів народу”...»⁴.

Переконуємося, що М. Павлик наголошує на так званих «зовнішніх» параметрах, то́му, що його сучасники йменували тенденцією чи «голим реалізмом».

¹ Павлик М. Оповідання. С. 5–6.

² Нечуй-Левицький І. Пропаші : Повість / [передм. В. Вер...я]. Київ — Ляйпціг : Українська накладня, 1920. С. 2.

³ Павлик М. Оповідання. С. 4.

⁴ Там само. С. 4–5.

Інші аспекти для самого автора менш важливі й залишаються поза увагою. Тому тут варто зосередитися на, так би мовити, «внутрішніх» позиціях — на людині, механізмах її психічної структури, аби простежити мотивацію вчинків головних персонажів, що й дасть можливість говорити сьогодні про прозу М. Павлика як своєрідний перехідний етап у літературі зламу століть.

Це стосується й тем, які порушував письменник (наприклад, повість Є. Ярошинської «Перекинчики» [1897], де зображено «нутро» священничої родини, написано майже на два десятиліття пізніше; так само й повість О. Маковея «Залісся» [1896], в якій представлено характерний образ молодого священника), і засадничих позицій у зображенні головних персонажів, і стильових параметрів. Натомість сучасні дослідники воліють радше оминати твори письменника, представляючи контекстуальне тло цього періоду. Та якщо зважити на час, у який написано Павликові оповідання й повісті, то підстав говорити про ці твори більш ніж достатньо. І хоча на вартості прози М. Павлика наголошував ще Іван Франко, він у своїх оцінках також був зорієнтований на її зовнішні характеристики. Урешті, як і Сергій Єфремов, що в «Історії українського письменства» лише зазначив про М. Павлика як про «автора кількох оповідань, що колись скандалізували галицьке громадянство своїми натуралістичними деталями й викликали проти автора голосний процес літературний»¹. Більше уваги приділив у свій час прозі М. Павлика Михайло Лозинський, виокремивши з-поміж інших повість «Пропащий чоловік»: «Малюнок вийшов дуже чорний; політична тенденція автора перешкодила йому держатися артистичної міри»². «Вражаючу психологічну достовірність», зокрема в оповіданні «Юрко Куликів», пізніше зауважив і В. Качкан. Дослідник порівнював образ Тетяни Ребенщукової з однойменного оповідання М. Павлика з образом Шевченкової Катерини, жіночими персонажами Г. Квітки-Основ'яненка, Ю. Федьковича³, тобто тими літературними зразками, які належать попередньому етапові в літературному розвитку. Чи не найбільше уваги він присвятив аналізу повістей «Пропащий чоловік» і «Вихора», а також наголосив, що «до появи “Пропащого чоловіка” українська література уже мала соціально-психологічні повісті Марка Вовчка (“Інститутка”), П. Мирного (“Лихі люди”), роман А. Свидницького “Люборацькі” та інші твори»⁴. Тож і тут можемо простежити своєрідне «озирання» в історію, на написане, але не вповні відчитане в національній літературі. Якщо зважати на видавничу долю згаданих творів Панаса Мирного й Анатолія Свидницького та шлях, який вони долали перш ніж потрапити до українського читача, то стикаємося майже з аналогічною, як і у випадку М. Павлика, ситуацією.

¹ Єфремов С. Історія українського письменства. Київ : Femina, 1995. С. 494.

² Лозинський М. Михайло Павлик. Його життя і діяльність. Відень : Накладом Союзу Визволення України, 1917. С. 10.

³ Качкан В. «Я від вас ніколи нікуди не йшов...» (Передмова) // Павлик М. Проза, публіцистика, листування. (З маловідомої спадщини) / [упорядн. Качкан В. А.]. Львів : Світ, 1995. С. 16.

⁴ Там само.

Говоримо про прозу, яка вписана в контекст межі століть і яка стала певною мірою провокуючим фактором у цьому межовому часі, бо запропонувала персонажів, які зі своїми «втратами», комплексами, загубленими ілюзіями вже означили згадувану межовість. Вона виявляє себе й у плані «технічному» — автор вибудовує колізії на перетині жанрів, послуговується різними типами нарації тощо. Не випадково Іван Денисюк наголошував на тому, що «“Ребенщуківа Тетяна” — твір перехідного жанру: інерція етнографічно-побутового оповідання вживається з памфлетно-публіцистичним пафосом політичного забарвлення»¹. Дослідник також говорить про форму «я-оповідання», оповіді «з уст народу», що не відповідала характерові поставленої проблеми: «Образ малолітнього оповідача, своєрідного стенографа чи фонографа, не був психологічно вмотивований, оскільки автор змушував дитину помічати справи, які їй не цікавили»². Та, варто зауважити, автор не завжди втримується в позиції «я-оповідача», перемикаючи оповідь у позицію «ми» (в різних творах М. Павлика це виявляється по-різному: наприклад, у «Ребенщуківій Тетяні» з'ясовуємо зміну позицій від «я» до «ми», а в оповіданні «Юрко Куликів» — навпаки). Те саме можна сказати й про «всевідаючого» автора, функцію якого подекуди перебирає на себе оповідач. Попри це, у творах М. Павлика спостерігаємо виразно оприявлені риси психологічної новели, яка з'являється вже з 70-х рр. XIX ст. і, за І. Денисюком, «побудована на внутрішньому діалозі»³. З ним, зокрема, стикаємося і в психологічному оповіданні Наталії Кобринської «Судія» (1884), видрукуваному під назвою «Пан судія» в жіночому альманасі «Перший вінок» (привид «забутого друга» уособлює внутрішній голос персонажа, який прагне виправдати свій вчинок).

Саме характер внутрішнього діалогу дозволяє простежити «перехідні» явища у творчості письменників кінця XIX — початку XX ст. Особливості «перехідного» періоду в цьому плані засвідчує проза Агатангела Кримського. Аналізуючи «ідеальне, духовне в декадентському дискурсі» та їхню безпосередню пов'язаність з «психофізичною реакцією організму на те чи те подразнення» у творах письменника, Тамара Гундорова зауважує: «Прикметно, що внутрішнього мовлення в повістках Кримського як такого ще не існує. Це радше говоріння “ремарками”. При цьому відчутний раціональний голос самого автора, котрий передається героєві»⁴.

У творах М. Павлика, які належать іншій художньо-естетичній перспективі, реальні та внутрішні діалоги набувають своєрідного характеру, зокрема й за посередництва народної пісні, яка «звучить» в оповіданні (не випадково героїня «Ребенщуківій Тетяні» «здалася була на бога та й пішла, як на заріз...», а потім

¹ Денисюк І. О. Розвиток української малої прози XIX — поч. XX ст. Львів : Академічний експрес, 1999. С. 104.

² Там само.

³ Там само. С. 124.

⁴ Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму / Вид. друге, перероб. та допов. Київ : Критика, 2009. С. 235.

«дівмілася, що бог, на котрого всі покликаються, німий»¹, звідси — неможливість «розмови»). Нівелювання можливості діалогу як такого маємо і в оповіданні «Юрко Куликів», адже персонаж не чує («Не чує — глухий був»). «Промовляння» відбувається через мовчазні сльози: «Ми, бувало, повипулюємо на него очі: він дивиться на нас ласкаво, то морщить чоло, морщиться ще дужче жовте его лице. Вдивиться очима в землю, а сльози: кап-кап-кап...»². Його «промовляння» притаманний монологічний характер і тоді, коли під час нової бранки він вигукує «не своїми голосами» («Я аж напудився: що ему? Витяг шию і зазирає у вікна. Він і так довгообразий, а тепер — як смерть. Зубами скрегоче, кулак стиснув...»³). Множина від слова «голос» («голоси») мовби побільшує відсутність очікуваного учасника діалогу, виказуючи водночас його апріорну неможливість бути почутим («стиснені» кулаки сприймаються як маркер так і не сказаного, захованого в собі). Врешті ця ситуація ще більше унеможливує його «мовлення» надалі: «Юрко силувався говорити, але не міг: і знов став, як з хреста знятий»⁴. Незважаючи на те, що у творі подається картина з минулого життя персонажа, ще до «бранки», автор послуговується при цьому характерним дієсловом «мигнула» («Крізь думку его мигнула молодість невесела»), апріорі наділяючи Юрка Куликіва місією «спостерігача»-статиста. В іншій аналогічній ситуації, коли чоловік приходить у дім персонажа-наратора («Мама й вечеряти дали, ми собі свеї — а Юрко ні слова. Загнуївся, бровами здвигає»), він набуває статусу суб'єкта. Дієслово «мигнула» знову відіграє у творі М. Павлика роль своєрідного «перемикача»: «Крізь голову мигнула війна»⁵. Відбувається накладання епізоду бою і сну, в якому також війна («Сниться йому, що десь на світі чорна п'ятьма, а він насеред широкого поля»⁶). Усвідомлення персонажем ситуації сну провокує акт монологічного промовляння («<...> відай, це мені сниться?..»⁷).

У повісті «Пропащий чоловік» також спостерігаємо накладання різних часових пластів, а акти «перемикання» здійснюються мимовільно — за умови наявності подразника, роль якого може виконувати *голос* (чужий або власний), *думка* тощо. Звідси — наявність у творі різнопланових внутрішніх монологів (частіше це діалоги й полілоги, в яких беруть участь *голос*, *рій голосів*, *думка*, *думки* та ін.). Реальна сповідь (далі — багато сповідей, на які зважається Кольцо, навіть по кілька щодня) продовжується внутрішнім діалогом, у якому роль голосів перебирають на себе

¹ Павлик М. Оповідання. С. 33.

² Там самою С. 7.

³ Там само. С. 9.

⁴ Там само. С. 10.

⁵ Там само. С. 13.

⁶ Там само. С. 15.

⁷ Там само. С. 16.

спокуси, які «множилися так швидко, що Кольцо настрашився самого себе»¹. Коли хлопець стає студентом, він відвідує у Відні різні «тверді» патріотичні товариства, але від того всього фальшивого народолобства потрапляє в ситуацію душевного хаосу — змінюючи факультети (філософія, право, медицина), отримує в результаті «тільки шум у голові». Урешті зважується на відвідини «Січі», хоч пам'ятав про батькову пораду оминати ці зібрання. Але саме там він зустрівся з жінкою, яка змусила його не лише актуалізувати образ померлої матері, бо нагадувала хлопцеві її зовнішньо, але й зреалізувати повноцінний діалог (чи не єдиний у повісті, який в низці інших подій, наділених кульмінаційним характером, виповнює комунікативні спроможності Кольця). Роль ще одного «діалогу» в повісті виконує лист від батька, який мовби обрамлює твір у цілому, а також Кольцева відповідь на батьковий лист, яку він врешті рве (характерна деталь — не завважив, що пише батькові лист на отриманому від нього листі). Натомість найповніша його комунікативна репрезентація (розмова з жінкою) дістає логічне завершення — на чистому аркуші паперу він пише до неї, але навіть не називає її на ім'я, бо не знає його. Таким чином і ця комунікативна спромога персонажа не повноцінна, незважаючи на зв'язання «Ваш щирий Н. С.», — на противагу підписові в листі до батька: «Ваш ворог Николай».

Коли говоримо про «пропащу людину» в прозі М. Павлика, маємо на увазі те коло персонажів, які викликають найбільший дослідницький інтерес саме в контексті аналізу їхньої психічної структури. Ними є вже згадані Юрко Куликів з однойменного твору, чоловічі персонажі з оповідання «Тетяна Ребенщукова» (її образ допомагає вповні освітлити саме їх), характери Кольця та його батька з повісті «Пропавший чоловік». Своєрідною ключовою позицією тут стає смерть або ж її свідомо декларація й прагнення персонажів наблизитися до неї, хоча намір Кольця купити револьвер так і залишається нереалізованим фактом, як, зрештою, й акт самогубства, про який багато разів згадується у творі.

Прикметно, що в українській прозі зламу XIX–XX ст. тема самогубства «програється» по-різному — цей «типово декадентський жест»² вчиняють не лише персонажі творів, а й письменники (зокрема Олексій Плющ, автор оповідань «Записки недужої людини», «Плач шаленого», «Сповідь» та повісті «Великий в малім та малий у великім»). Але якщо пияцтво й безцільне життя Янця Шуполишиного після повернення зі служби в цісарській армії («Ребенщукова Тетяна») та нещасливу долю Юрка Куликіва з однойменного оповідання після перебування у «бранці» навряд чи можна сприймати за відкладені в часі акти самогубства, то Кольцо з повісті «Пропавший чоловік» таки роздумує про самогубство як можливий крок у розв'язанні власної життєвої колізії. Вона спровокована його попереднім життям, у якому головна роль відводиться позиціям, пов'язаним зі взаєминами в родині (тиранічний характер батька і материне становище жертви в якийсь момент змі-

¹ Павлик М. Оповідання. С. 123.

² Гундорова Т. Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. С. 234.

нюються ситуацією відсутності батька [він втікає, тобто зникає з їхнього життя] й безвихіддю матері в доланні побутових обставин [слово «непотрібка» приводить у рух механізм її самоусунення, а далі — й самогубства)].

У чотири роки Кольцо стає свідком того, як батько-священник перетворюється в «дикого лісового звіра», накинувшись на жінку-селянку, яка не віддала йому свічку. Не отримавши від сільських дітей помсти за вчинок батька (він «хотів уже, аби закидали його камінням за батька»), лише плаче. Своєрідним каталізатором в усвідомленні ним власного становища (непокараности за вчинки батька) для нього стає той факт, що діти, яких він приводив у їхній дім після батькової втечі, нічого не брали («то не наше»). Слово, з яким мати випускає його у світ, — *не бути схожим на батька*, а потім вкладає це в думки Коцьця-дитини, що він «не буде такий непевний», як батько, перетворюється у повісті М. Павлика на очевидний «поріг» (лімінальний знак), що надалі визначатиме вчинки й події у його житті. Щоразу, коли він не здатен зарадити собі в тій чи тій ситуації, він думає про самогубство.

Персонажі, які переживають подібні стани, з'являються в українській прозі на початку 90-х рр. XIX ст. Наприклад, юний Гнат з оповідання А. Кримського «Батьківське право» після прочитання батьком щоденника обирає «крайню» точку спротиву — хоче померти:

«Вмерти, вмерти б тепер! Не жити!» — роїться гадка в Гната, і він на мить справді забуває, де він. Гнатові здається, ніби він лежить в постелі і вмирає, а татусь зна, через кого син мусить конати. Осьдечки він вимолює в сина прощення, плаче з тієї кривди, яку заподіяв. Уже Гнатові й шкода покидати світ; він немічним голосом прощає винного батька й далі-далі вмере¹.

Переживання Кольця з повісті М. Павлика «Пропащий чоловік» мають іншу відправну позицію не лише тому, що про матір він може лише згадувати, як і про ту страшну ніч, коли її шукали й потім витягли мертву з Черемоша, а й тому, що батька він сам відсунув зі свого життя, незважаючи на те, що отримував від нього гроші на навчання у Відні. На символічному рівні це з'ясовується, коли хлопець усвідомив вплив маминих слів: «ти не будеш такий, як твій тато», відмовившись навчатися на священника («<...> вони его здержали, що він не пішов на попа...»²). Але в реальності він продовжував користуватися грошима, які батько йому надсилав.

Власну «пропащість» Кольцо пов'язує з початком навчання в школі, «котра зробила его пропащим», і з образом батька, який після смерти матері знову (вдруге) увіходить у його життя:

«Він бачить его, червоного як опир, високого, худого, з прошибленим, довгим носом, як прийхав до него до Кутів, і ні відци, ні відти сказав: “ану, козаку, годі гуляти, — час уже йти до школи!” — тай пішов.

¹ Кримський А. Твори : В 5 томах. Том 1: Поетичні твори. Оповідання. Київ : Наукова думка, 1972. С. 379.

² Павлик М. Оповідання. С. 76.

Кольцьо плакав цілісіньку ніч, рано він пішов над Черемош, сів на березі тай спустив ноги у воду. Думає собі: ссунуся або й скочу, тай буде по міні...»¹.

Навчання у школі відкриває перед ним не лише жорстокість у ставленні до учнів, а й ті розмежувальні критерії, що запроваджено там, зокрема на рівні мови (не Никола, а Николай, бо «Никола — по мужицькі»), одягу («в кіптарях гуцули ходять, а ти вже студент»), зовнішності («в тебе мають бути руки як папір») тощо. Важливо, що Кольця ці застереження не стосуються, за винятком називання по імені, тож він приймає їх як даність, виконуючи при цьому мовчазну функцію спостерігача. Водночас у цей період життя Кольцеві відкривається уся правда галицького патріотизму. Присутність батька на зібранні, який «кричав найвище і, видко, такий був лютий, що був би відай порубав шаблею та постріляв револьвером всіх людей, якби був мав у руках своє руже»², стає для хлопця віднаходженням іншого варіанту у розв'язанні критичної ситуації. Револьвер, який здатен вистрілити, знову з'являється в історії з гуцулом, а кров, що проливається, коли бричка тягне понівечене тіло чоловіка, переконує в можливості «пострілу» як життєвого виходу.

Власне, повість починається з наміру персонажа купити револьвер («нічого доброго не зробив, то не жий»). Зринувши раз-другий у фабулі твору, ця нав'язлива думка знову пропадає — таким чином М. Павлик у цих різних часових проміжках мовби «прокручує» те, що знову й знову відбувається в уяві Коцьця. Епізоди (кадри) його минулого життя становлять водночас і теперішність, адже нерозривні зі станами й відчуттями. Зверхня сміливість, з якою він вигукує в кав'ярні «*порядне сніданє!*», повертає його до «початку» власної життєвої історії. Таким чином несподівана «зустріч» з батьком на рівні уявної комунікації («він пригадав собі, що так кричить на мужиків его батько, тай що він це сказав батьковим голосом, хоть і не таким лютим») пробуджує в ньому те очікуване, але не реалізоване відчуття помсти від сільських хлопчаків, батьки яких страждали від жадібності й жорстокого ставлення до них Кольцевого батька-священника. Усвідомлення того, що він сам здатен зреалізувати акт помсти, відкладеної в часі, додає йому відваги й сили розпочати не лише тверезе обчислення витрачених коштів, а й прийняти те, що найбільше його мучило й не давало спокою:

«<...> “Ти їш люцькі дни...” “Ти нікому нічо доброго не зробив!...” “Коби ти тільки не брав, а дати ти нічого не даш!” заговорило гей с під землі, і до покою десь повалило повно гуцулів. Вони почали скакати навруги Кольця, кричати і грозити ему кулаками та топірцями, що блискали до сонця своїми жовтими бляхами на топорищах та сокирками з криці.

Кольцеві напльонталися мільйони люцьких робучих днів, котрих він протратив у школах, его ймило за серце, кров десь уся ильнула до голови, йому затьмилося в очех»³.

¹ Павлик М. Оповідання. С. 93.

² Там само. С. 147.

³ Там само. С. 83.

У його душі відбувається боротьба не так із самим собою, як із обставинами минулого («Він боявся глянути наперед себе, бо єму вже нераз привиджувалися гуцули, чорні як земля, в подертих постолах, десь як із землі вискакували»¹). Назбирані від юних літ комплекси, які Кольцо навіть не намагався пропрацювати, хоча й мав для того чимало можливостей, стають джерелом невротичних станів. Його інфантилізм набуває усвідомленості ще в дитинстві, коли він відчув себе частиною сільської громади, яка зуміла втримати перед комісією толоку, бо «й він поміг громаді вдержати свою землю...»:

«<...> він видів, як на толоку зійшлося ціле село з косами, вилами, кілем; як жінки йшли на перший вогонь, як полягали на толоку діти, межі ними й Микольцо, а далі жінки й чоловіки; він видів, як всі вони силувалися обіймити руками землі, що тільки могли засягнути...»².

Нездатність допомогти дівчині-проститутці, з якою зустрівся у Відні, знову спонукає його до втечі й думки про револьвер. Він плаче після розмови з жінкою, яку її чоловік попросив супроводжувати Віднем. Чуючи від неї про «полохливих» соціалістів, про Росію, яка є «власне Україною» (згадує про пораду батька «затикати собі вуха на це ім'я»), про навчання жінок в університеті, про «лід» і «вогонь» у подружжі, різницю між словами «віддатися» й «одружитися», про моральність, зраду, нігілізм, а також про «звірячу», «дику» любов тощо, Кольцо усвідомлює, що «у него нема вже сили стати *чоловіком*». Слово «чоловік» для персонажа означає здатність жити, у нього він вкладає усю життєздатну інтенцію (зрівні тій, що пам'ятав з дитинства, — лягти на землю й втримати руками толоку). Сон, який сниться хлопцеві, покликаний очистити його («якась потайна міць, здавалось Кольцеві, трясла его, ломилав кости та тягла й той остаток сил, який ще був в зруйнованім Кольцевім тілі...»³). Але сон і картини, побачені уві сні, наближають його до прірви («пропасть», «порожнеча» — у повісті це маркери «чорної п'їтми», «безконечної смертельної нуди та чорного суму» тощо). У сні його відкинуто набік: «Гнила колода!». Урешті, він втрачає можливість комунікувати (лист до батька викидає, а написане до незнайомої жінки не вміє заадресувати), хоч на початку перебування в столиці мовлення його рятувало, прив'язувало до життя, заповнюючи «нутрову порожнечу» (тоді він ставав «говіркий, веселий, живий»). Таким чином, повість «Пропащий чоловік», попри запрограмовані автором позиції, становить з погляду осягнення характеру головного персонажа цінний художній матеріал.

Спроба аналізу образу батька-священника в повісті М. Павлика «Пропащий чоловік», на противагу іншим згаданим персонажам твору, представляє окрему позицію в розрізі означеної проблеми. Тут, з одного боку, можна здійснити певний

¹ Павлик М. Оповідання. С. 66.

² Там само. С. 88.

³ Там само. С. 206.

екскурсу у цю тему, як запропонував В. Качкан, а з другого — вибудувати прогностичну спадкоємну ланку з погляду освоєння теми й персонажа в українській літературі, зокрема того її пласту, який розвивався в Галичині та на Буковині наприкінці XIX — на початку XX ст.

Українські прозаїки часто зверталися до образу священника, спонукувані певним творчим завданням, котре співвідносилося з реаліями тогочасної культурної доби, що набувала інтелектуальних вимірів, або ж, навпаки, дисонувало з традиційною для національного письменства роллю священника як духовного наставника й виразника її запитів (від творів І. Нечуя-Левицького, І. Франка та Т. Бордуляка до різної за своїми стильовими параметрами прози Л. Мартовича й М. Коцюбинського, Є. Ярошинської, О. Кобилянської та ін.). На межі століть відбувається не просто перехід на новий хронологічний виток людини й суспільства в цілому, а спостерігається драма такого переходу, прочування часу як необхідності пережити, перейти через якісь катастрофи — переважно внутрішнього характеру. Місія священника у творах цього періоду часто є «кульмінаційною», незважаючи на те, що роль його в художньому творі часом принагідна (з подібним стикаємося і в повісті О. Кобилянської «Земля», коли панотець на похороні сина Федорчуків, Михайла, наказує зразу ж, не завершивши похоронного обряду, віднести до себе додому обіцяний йому перед тим килимок). Так само негативний образ священника представлено в новелі О. Кобилянської «За готар», коли власним злочинним вчинком панотець демонструє «любов до ближнього», полишаючи хворого мандрівця замерзати на дорозі.

Проблему переходу в іншу народність шляхом зневаження й нехтування власної запропонувала наприкінці XIX ст. Є. Ярошинська в повісті «Перекинчики», у якій представила родину священника — протопопа Моцана. Він сам, його дружина та доньки стають волохами, хоча син Василіка почуває себе українцем і виразно декларує цю позицію, носячи в серці власну драму — кохана дівчина, як згодом з'ясувалося, була хлопцеві рідною сестрою (його народження — це наслідок розпусти Василікової матері-протопопи з іншим священником). Важливо, що в повісті не стільки «озвучуються» національні позиції, як, насамперед, зачіпаються чинники формування, «дозрівання» такої самосвідомості в тогочасних культурних і суспільних умовах. Ще одна героїня повісті Є. Ярошинської, сирота Анна, яка виховується в домі протопопи, вирізняється силою характеру, прагненням порушити усталені патріархальні норми, котрі часто виявляються фантомними й ілюзорними. Не випадково на сторінках газети «Буковина» публікація «Перекинчиків» була припинена за вимогою читачів-москвофілів, котрі вважали її «аморальною», адже авторка дозволила собі показати духовне й національне звиродіння священництва краю (початкові розділи твору з'явилися в перших п'яти числах «Буковини» на початку 1898 р., а повністю він був виданий лише в 1903 р. «Українсько-руською видавничою спілкою» у Львові завдяки зусиллям І. Франка й В. Гнатюка). Н. Зборовська чи не вперше з часу написання повісти

«Перекинчики» вводить її в контекст психоісторичних вимірів модерної української літератури як один із ключових творів, що розкриває проблеми й механізми динамізації національного характеру: «Показавши за типово-народницьким сюжетом сексуальне та духовне невдоволення української жінки порубіжжя, Є. Ярошинська сигналізувала про необхідність модернізації не лише української мужності, а й материнсько-батьківського світу»¹. У повісті М. Павлика «Пропаший чоловік» проблеми національного буття сконцентровані винятково в площині політичних позицій та прихильності персонажів до тих чи тих політичних сил (образи «народолюбця» Наумовича, представників віденської «Січі» тощо).

Персонаж М. Павлика з повісті «Пропаший чоловік», на відміну від Василіки з «Перекинчиків», так і не зміг протистояти ні батькові, ні вчителям, які знущалися з учнів-селян. Його роль спостерігача, який водночас «проживає» усі події глибоко й уповні, пов'язується зі слабкістю материнської позиції, з нездатністю себе захистити. Кольцо користується єдиним випробуваним шляхом розв'язання внутрішнього конфлікту (револьвер і самогубство), але за відсутності критичної ситуації (його мати, втрапивши в неї, не бачила іншого виходу, тож вибрала смерть), так і не може зважитися навіть на купівлю револьвера, відкладаючи таким чином в часі акт самогубства.

Прозова спадщина М. Павлика й сьогодні становить для дослідника національної літератури цінне джерело пізнання особливостей історичної епохи, тогочасних людських характерів у багатстві їх соціальних і психічних виявів.

«THE LOST MAN» BY MYKHAILO PAVLYK ON THE THRESHOLD OF THE *FIN DE SIÈCLE*

Svitlana KYRYLIUK

The research analyses Mykhailo Pavlyk's works, particularly his story «The Lost Man» from the point of view of its inclusion in the literary context of the end of the 19th century. It reflects the prognostic «mission» of Mykhailo Pavlyk's characters in prose at the turn of the 19th–20th centuries and artistic techniques tested by the writer (a dream, a swarm of voices, a revolver as a sign of death, light, darkness, etc.). There are revealed the peculiarities of the representation of the image of the priest in M. Pavlyk's story «The Lost Man» in comparison with the characters of the works of contemporary prose writers (E. Yaroshynska, O. Makovey, O. Kobylyanska, etc.) and are clarified the levels of the psyche in the personality structure of the character — (potential) suicide. The article summarizes that M. Pavlyk's prose reflects the characteristic features of the transitional stage in Ukrainian literature.

Keywords: fin de siècle period, person, suicide, character's psyche, priest, inner dialogue, death.

¹ Зборовська Н. Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури : Монографія. Київ : Академвидав, 2006. С. 220.

«ПРОПАЩИЙ ЧОЛОВІК» МИХАЙЛА ПАВЛИКА: ТРАГЕДІЯ «ДОБРОЇ ЛЮДИНИ»

Мар'яна ГІРНЯК

Михайла Павлика в літературознавчих дослідженнях найчастіше згадують як публіциста, громадського і політичного діяча, соратника Івана Франка, співтворця Русько-української радикальної партії, співредактора часописів «Друг», «Громадський друг», «Дзвін», «Молот». Художня творчість письменника, зокрема його повісті та оповідання, лише зрідка є предметом зацікавлення вчених, хоча твори М. Павлика заслуговують на увагу як мінімум з огляду на порушену проблематику, що, з одного боку, відзеркалює погляди автора, а з іншого, дозволяє актуалізувати літературний контекст — не лише горизонтальний, а й вертикальний.

На актуальність повісті «Пропащий чоловік» (перша частина якої була опублікована 1878 року на сторінках журналу «Молот») звертав увагу сам автор у передмові до видання своїх творів 1909 року: «Героїв, як попович Кольцо, тепер серед нашої молодіжки — сотні, лише з тою різницею, що вони менше совітливі тай такі, котрих має ся не за пропащих, а за найнадійніших дітей Неньки України, чи “Святой Руси”»¹. У центрі повісті М. Павлика — попович Кольцо, який не бачить сенсу у власному існуванні, адже за своє життя «нікому нічо доброго не зробив»². Персонаж проїдає чи просто розтринькує гроші, які присилає йому батько, хоча добре усвідомлює, що отримана фінансова допомога — це насправді майно селян-гуцулів, яких використовує батько-священник, їх недоїдання і тяжка праця. Переживаючи докори сумління, Кольцо вважає себе «пропащим чоловіком», для якого найкращий вихід — застрелитися.

Мотив «пропащего чоловіка» і водночас людини, яка все ж має шанс «відродитися» через вивільнення «доброго» первня у своїй натурі, в українській літературі непоодинокий. 1880 року побачив світ роман «Пропаща сила» Панаса Мирного й Івана Білика, більш відомий під назвою «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», а 1973 року в Мюнхені був опублікований написаний у 60-х роках ХХ століття «Роман про добру людину» Емми Андієвської, головним героєм якого є Дмитрик — злодій, але шляхетний за своєю сутністю чоловік, — що поступово переживає перетворення на «добру людину» і, зрештою, перед тим як покинути табір для переміщених осіб, виголошує своєрідну проповідь про божественність людського покликання і вище призначення «доброї людини», на якій насправді тримається світ.

¹ Павлик М. Передне слівце // Павлик М. Оповідання. Чернівці : Заходом д-ра Льва Когута і Фр. Коковського, 1909. С. 4.

² Павлик М. Пропащий чоловік // Там само. С. 62.

Повість «Пропаций чоловік» М. Павлика не була — і небезпідставно — високо оцінена в літературній критиці. Михайло Лозинський, наприклад, у праці про життя і діяльність М. Павлика, коментуючи цей твір, зазначив: «Малюнок вийшов дуже чорний; політична тенденція автора перешкодила йому держати ся артистичної міри»¹. Попри недосконалість естетичного опрацювання теми, не варто, однак, обмежувати інтерпретацію твору «засудженням антинародної ролі продажної частини інтелігенції» і питанням «морального та духовного поневолення» жінки (як це простежуємо в сучасних довідкових інтернет-виданнях²) чи апелюванням до атеїстичних поглядів М. Павлика, зокрема в радянський період³. Зрештою, вже Іван Франко стверджував: «Що ж до оригінальних праць д. Павлика, то його правдивою ідеєю фіксе протягом усієї його діяльності була не боротьба проти релігійних переконань та світогляду, а боротьба проти руського духовенства і навіть іще спеціальніша боротьба проти надужитя того духовенства в його поводженні з селянами. Се була боротьба, подиктована не жадним світоглядом, не жадною політичною чи релігійною думкою, а лише гуманним чуттям д. Павлика»⁴. Окрім поетики ірраціонального в аналізованому творі, яка вже стала предметом вивчення сучасних літературознавців⁵, цікавою перспективою наближення до повісті «Пропаций чоловік» є спроба простежити (на прикладі головного персонажа), які механізми руйнують у людині її власне людську природу, зокрема, які зовнішні і внутрішні чинники призводять до трагедії «доброї людини» і перемоги егоїстичної натури.

Ще Шарль Бодлер у своїх поезіях проникливо звертав увагу на те, що всередині кожної людини лунає і поклик божественного, і поклик диявольського, але шлях до зла завжди легший, ніж праця над собою і моральне самовдосконалення. М. Павлик у своїй повісті показує, як формується «поведінкова модель»⁶ «пропащого чоловіка», і при цьому порушує низку проблем соціального, релігійного, національно-політичного, освітньо-виховного і навіть філософського характеру.

Соціальне протистояння, яке Кольцо особливо гостро переживає перед рішенням про необхідність самогубства, закорінене в дитинстві персонажа. Перебуваючи на навчанні у Відні, Кольцо дорікає собі, що даремно витрачає людські гроші, яким свідомість персонажа відразу надає матеріального виміру: ціна його помешкання — чиясь корова; сьогодні проїв стільки-то овець тощо. Кольцеві привиджуються втом-

¹ Лозинський М. Михайло Павлик. Його життя і діяльність. Відень : Союз визволення України, 1917. С. 10.

² Див.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Павлик_Михайло_Іванович

³ Лисенко О. Я. М. Павлик проти релігії // Наука і життя. 1959. № 8. URL: http://ukrainian-ateism.blogspot.com/2013/09/8-1959_30.html

⁴ Франко І. Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки // Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у 50 томах. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 54. С. 545.

⁵ Матвеева Т. С. Поетика ірраціонального в романі М. Павлика «Пропаций чоловік» // Літератури світу: поетика, ментальність і духовність. 2014. Вип. 3. С. 135–143.

⁶ Там само. С. 135.

лені гуцули в подертих постолах, адже ще змалку він був свідком того, як батько змушував людей працювати навіть у Великий піст і вимагав непосильні пожертви «на Боже». Внаслідок цього зростало обурення селян, які, зрештою, вигнали несправедного попа зі своєї парафії. До того ж батько-священник постійно докоряв синові за те, що той водиться з мужицькими дітьми. На його думку, між простими людьми процвітає лише «п'яцтво та свинство»¹, хоча селяни — і діти, і дорослі — навіть у скрутні для попівської родини дні ставилися до поповича і до його матері співчутливо. Кольців батько діяв, як і все його псевдоінтелігентське оточення, у найкращих традиціях снобізму: «люде на становисках справуються тихо і смирно тільки перед верховниками, а зовсім не питають тих, що поставлені їм під ноги»².

Соціальні питання в повісті «Пропаший чоловік» тісно пов'язані з іншими проблемами, передусім **національно-політичними**, що свідчить про репрезентацію у творі переконань М. Павлика як громадського діяча. У школі, де навчався Кольцо, не лише розсаджують окремо панських і мужицьких дітей, а й змушують усіх позбуватися своєї національної ідентичності. Учителі карають своїх вихованців за одяг-кептар, за українську мову, навіть відмовляють у праві на власне ім'я: не Іван, а Ян; не Микола, а Николай тощо. Кольців батько та народовці, до яких він себе зараховує, нібито закликають шанувати «хлопську» мову і звичаї, але водночас прокладають ворожнечу між прихильниками латинського обряду і руської віри, між мужиками-русинами і мужиками-поляками.

Під впливом батька Кольцо переймається «патріотичними» ідеями Івана Наумовича, відомого своєю москвофільською орієнтацією, однак, прагнучи зробити нарешті щось добре для народу, персонаж не знає навіть, що таке народ і кому яке добро треба робити. Кольцеві здається, що всі люди, яких зустрічає дорогою, — його брати, однак, зовсім не переймається, коли на зборах, де мали обговорювати «народні» питання, для простолюду не залишається місць у залі, а коли селяни кланяються їм із батьком до землі, взагалі почувається «на бесконечній патріотичній висоті»³. Якщо для людей було важливо почути про ліси й пасовиська, то провідні учасники зборів переконують один одного в тому, що «неможна втворяти хлопам очей», щоб ті не «втворили» революцію⁴. Позиціонуючи себе як народних патріотів, вони водночас заявляють, що «руська й польська мова хліба не дадуть, тай ними зайдеш лиш до порога, а німецькою мовою й сьвіт перейдеш!»⁵.

Така позиція української інтелігенції викликала серйозне застереження не лише у М. Павлика. У романі «Лель і Полель» І. Франко теж порушував проблему національної асиміляції, зокрема в епізоді, де український священник-депутат наполягає

¹ Павлик М. Пропаший чоловік. С. 137.

² Там само. С. 132.

³ Там само. С. 141.

⁴ Там само. С. 147–148.

⁵ Там само. С. 163.

на необхідності відправляти дітей до німецької гімназії, щоб вони могли дати собі раду у світі, а українську і польську мови пропонує обмежити побутовою сферою. Глибоку прірву між народом та інтелігенцією, хибні переконання інтелігенції у власній вищості та винятковості І. Франко у різних своїх романах позиціював як одну з найбільших проблем суспільства, а в праці «Поза межами можливого» констатував: «Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами покрити *своє духове відчуження від рідної нації*»¹.

Внаслідок дволичної позиції батька і його оточення Кольцо втрачає елементарне розуміння національно-політичної ситуації та ціннісні орієнтири. Він виявляє симпатії до соціалістів-«січовців», але не знає навіть їх програми та мети діяльності. Услід за батьком персонаж готовий вважати себе українофілом, однак галицькі українофіли «репетують», що йдуть за Шевченком, але успішно ліцитують «хлопські ґрунти» чи виявляються «брехунцями-адвокатами»². Суть батькової науки зводиться до того, що Кольцеві найкраще стати цісарським урядником, адже тоді можна сидіти у вигідних покоях, а нижчі за рангом службовці позбирають податки з людей, навіть якщо ті пухнуть із голоду, і принесуть усе готове. Батько-священник не радить синові вчитися на лікаря, бо тоді буде змушений вставати серед ночі і їхати до хворого попри мороз чи сльоту, а попівський хліб теж вважає нелегким:

«<...> межі людом попови не можна бути українолюбцем <...> Хто хоче бути українолюбцем, таким як Шевченко, той повинен любити мужиків, але не *казати* тільки, що любить, а на правду любити, т. є. не тільки що не брати нічо від того люду, не циганити его, не кривдити его ні ділом, ні словом, а ще й помагати ему, втворяти ему очи — а це, синку, значить зречися попівського хліба та йти робити з мужиками, або с торбами!..»³.

Релігійна площина соціальних проблем у повісті «Пропаций чоловік» заслуговує особливої уваги. З одного боку, в тексті справді простежуємо різкі висловлювання, навіть звинувачення на адресу духовенства, однак сам М. Павлик наголошує, що він виступає передусім проти поведінки, яка йде в розріз із християнськими поняттями і Христовою наукою⁴. Духовенство у повісті М. Павлика (Кольців батько і його оточення) є дуже доброю ілюстрацією біблійних істин: «Стережіться фальшивих пророків, що приходять до вас ув одежі овечій, а всередині — хижі вовки. По їхніх плодах ви пізнаєте їх. <...> Не може родити добре дерево плоду лихого, ані дерево

¹ Франко І. Поза межами можливого // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 284.

² Павлик М. Пропаций чоловік. С. 165.

³ Там само. С. 164.

⁴ Павлик М. Мій процес за «Ребенщуківу Тетяну» // Павлик М. Оповідання. Чернівці : Заходом д-ра Льва Когута і Фр. Коковського, 1909. С. 43.

зле плодів добрих родити» (Мт. 7:15–17). Варто в цьому контексті згадати також «Павлове слово в Мілеті до ефеських пресвітерів»: «Пильнуйте себе та всієї отари <...> Бо я знаю, що як я відійду, то ввійдуть між вас вовки люті, що отари щадити не будуть. <...> треба поміч давати слабим, та пам'ятати слова Господа Ісуса, бо Він Сам проказав: “Блаженніше давати, ніж брати!”» (Дії 20:28–35). Найгостріші епізоди з аналізованої повісти, які ілюструють згадану ще у Біблії проблему, — це розпуста і пиятика, до яких вдаються Кольців батько і його приятелі, сварки і бійки (сварка між двома священниками через дохід від парафії переросла в прилюдну бійку, під час якої духовні провідники накинулися один на одного із хрестами), визискування селян (гуцули змушені відпрацьовувати цілі дні на попівській толоці; Кольців батько за поховання померлих вимагає таку плату, що сім'я, яка за короткий час втратила кількох рідних, залишилася без засобів до існування).

Іноді М. Павлик виходить за межі соціального виміру питання і порушує філософський аспект проблеми релігії. Кольцові дуже імпонує позиція, що можна, мовляв, робити все, що завгодно, а головне — щиро покаятися. Знедолені гуцули, протестуючи чи тільки внутрішньо не приймаючи ситуації, що склалася в них на парафії, мимоволі ставлять перед собою питання: «ци видів коли наш піп бога, ци говорив він коли з ним, тай ци знає піп, чого бог хоче від людей?..»¹. Павликову інтерпретацію релігійного питання можна порівняти із Франковою, адже І. Франко теж полемізував не так із релігійними твердженнями, як із їх викривленим тлумаченням. Наприклад, коваль Гердер із роману «Основи суспільності» хоч і має, в певному розумінні, протестантські переконання (не визнає за священниками права бути посередниками між ним і Всевишнім), зрештою, обґрунтовано дорікає отцю Нестору за дотримання приписів та формальностей, але відсутність любови.

Соціальне питання в повісті «Пропаший чоловік» переплетене з **жіночим**, яке для М. Павлика було особливо актуальним. Уже на початку твору Кольцо міркує, що не всі повії стали на такий шлях через розпусту: одна хотіла любови, інша втікала від чоловіка-деспота, а ще хтось не міг знайти чесного способу заробити на життя. Повія, яку персонаж зустрічає у Відні, чимось нагадує йому матір — красуню, яка шукала любови в чужих панів, але перетворилася на одну з «непотрібок» (жінок, які «нічогісінько не значуть без мужчин»²) і, зрештою, наклала на себе руки, щоб знайти вічний спочинок у хвилях Черемошу.

Наприкінці повісти Кольцо зустрічає стрижену жінку-соціалістку, яка виголошує цілу програму боротьби за жіночі права і де-факто репрезентує погляди самого М. Павлика. Героїня повісти повертається зі Швейцарії, де в університеті вивчала медицину. Персонажка відстоює право на працю, що не лише дає засоби до існування, а й робить жінку вільною, незалежною від чоловіка. Ця випадкова знайома намагається пояснити Кольцеві, що вона — не проти подружжя як такого і не проти

¹ Павлик М. Пропаший чоловік. С. 106.

² Там само. С. 90.

народжування дітей у шлюбі, але подружжя має бути «приятельством» двох рівних людей, а не «супрягом», у якому чоловік зневажає жінку, ігнорує її думку чи бажання, користуючись її безпорадністю¹. Неосвічені жінки, яким «загороджена» дорога до чесної праці, змушені бути «німими невольницями самих звір'ячих чоловічих забагів», а в юності — задля фінансового забезпечення — виходити заміж за тих, кому вже пора «кластись на вічний супочинок»². На переконання героїні, жінки, які віддаються без любови (тобто продаються через шлюб, бо не мають іншого виходу), нічим не кращі від проституток. Навіть більше: нова Кольцева знайома цитує працю «Жіноча неволя» англійського філософа Джона Стюарта Мілля, до якої часто апелював і М. Павлик:

«<...> коли жінка мусить приставати с таким чоловіком, котрого вона не любить, то вона за кожним разом падає морально нижче, ніж самиця у звіврів, котра не знає такого присилуваня, просто тому, що не дасть ся самцеви — от як! А жінка й проститутка мусить давати ся, бо інакше згине з голоду»³.

Кольцьо ніяк не може узгодити у своїй свідомості звичні уявлення про подружжя, де «жінка тільки на то, аби зварити чоловікови їсти, обшити его і <...> родити діти»⁴, і нові погляди на рівні права й обов'язки чоловіка та жінки.

Протест соціалістки проти так званої моральності у подружжях, де «чоловік — усе, а жінка — нічо»⁵, для Кольця незбагнений, зокрема через ту модель сім'ї, у якій формувався його світогляд. Проблема **виховання** в повісті «Пропащий чоловік» є однією з ключових, як мінімум з огляду на те, що вона дуже добре виявляє взаємодію зовнішніх і внутрішніх чинників деградації людської особистості — трагедії «доброї людини». Батько забороняв Кольцевій матері гарно вдягатися й замикав на ключ, щоб та нікому не сподобалася, однак згодом виявилось, що мати справді була схильна до гулянок і не вміла нічого робити — ні шити, ні працювати на землі. Кольцьо жаліє, що батьки не навчили його в дитинстві працювати, бо тепер був би не «пропащим», а «потрібним» чоловіком. Від навчання у школі — у Косові чи в Коломиї — персонаж теж не відчув якоїсь користі.

Проблема освіти і виховання в повісті М. Павлика представлена на різних рівнях і є доволі амбівалентною. З одного боку, спогади Кольця виявляють справді серйозні проблеми в тодішній системі освіти. Учителі працюють на відчуження дітей від власної нації, і, зрештою, студенти починають гордувати не лише своїми друзями та земляками, а й власними батьками. Основним методом навчання дітей для косівського професора є тростина. Ухвала Ради Шкільної Краєвої, яка проголосила «не бити — а

¹ Павлик М. Пропащий чоловік. С. 187.

² Там само. С. 184–185.

³ Там само. С. 186.

⁴ Там само. С. 184.

⁵ Там само. С. 188.

вчити»¹, стала викликом для таких учителів по всій Галичині. У повісті порушена також проблема поблажливого ставлення викладачів до панських дітей: Кольцові наука йшла «туго», але професор не змушував його навчатися і «протягував» аж до закінчення гімназії. М. Павлик ставить питання і про невідповідність учителів своїй посаді. Згадуючи добрим словом поодиноких професорів, Кольцо водночас пам'ятає випадки пиятики серед викладачів, приниження студентів чи навіть відсутності належних знань із відповідної дисципліни. Професор географії шукав європейське місто на карті в Америці, а «другого, професора руської мови, “лапали” майже на кожному слові студенти»², які навчалися самостійно з книжок Тараса Шевченка, Юрія Федьковича, Марка Вовчка. Отож Кольцо робить небезпідставний висновок, що такі професори знали свій предмет менше, ніж швець — кухарство.

Водночас несприйняття персонажем науки чи викладачів значною мірою є його внутрішньою проблемою, результатом такої, а не іншої перспективи бачення. Наприклад, Кольцо не може зрозуміти, навіщо йому тонкощі грецької та латинської граматики чи давня Греція. Персонажеві складно узгодити твердження професора фізики «бог не мішаєся в нічо», тобто все розвивається само собою, і «катехитові слова, що бог мішаєся в найдрібнішу річ, і що без него не спаде нікому й волос із голови»³. Особливо показовим є дорослий етап здобування освіти — у Відні, де Кольцо переписувався то на філософію, то на право, то на медицину, але «с того всего у него тепер тільки шум у голові та образи деяких професорів»⁴. Він не сприймає того, як «питлює млин літературний», прикриваючи пустоту думок; як професор-правник будував у своїх лекціях «чудові палати з нічого»; як «поважно й спроволюка меле філософічний млин, наладований тяжкими німецькими філософами»⁵. Зрештою, сам Кольцо починає підозрювати: «може бути, що професори говорили щось мудрого, але Кольця воно било, як обухом в голову, і він дуже жалував, що не міг нічогісінько зрозуміти»⁶. Кольцо нарікає на те, що витрачав гроші на книжки, які не були справді «мудрими» і не могли нічого його навчити; має претензії до професорів, які даремно «довбали» йому голову, «як ті, що добувають води з скал, і цягнула деколи капля, і робітники валили скалу, вічно сподіваючись — а води не було й не може бути»⁷. Власне, найбільша проблема персонажа — у відсутності «води», в «омертвілості» його розуму, в тому, що купував книжки «напомацки», а читав не більше двадцяти сторінок, а щойно натрапляв на незрозуміле слово — бажання читати відразу зникало.

¹ Павлик М. Пропаший чоловік. С. 102.

² Там само. С. 133.

³ Там само. С. 134.

⁴ Там само. С. 171.

⁵ Там само. С. 171–172.

⁶ Там само. С. 172.

⁷ Там само. С. 176.

Внутрішня «омертвілість» Кольця дійшла до того рівня, що персонаж, хоча провадить розгульне життя, ловить себе на думці: «Він хотів би, щоб на цілім світі не було людей, а тільки він сам»¹. Кольцо розуміє, що за його життям — бездонна порожнеча, адже при перших фінансових проблемах його друзі зникли, а його життя, як і він сам, уже нікого не цікавить. Поступово персонаж вдається до **філософувань** з приводу сенсу людського існування: «як та хмарка на синім небі розсходить, щезає — так тоне й люцьке жите в природі»². Він замислюється над тим, що треба відпокутувати відсутність добрих вчинків та йти до неба, але усвідомлює, що коли «знувдився» на цім світі, то й на небі знудиться, та ще й «на вічні часи»³. Перед тим, як прийти до рішення про самогубство, Кольцо відчуває «непроглядну пільму», відсутність надії, переживає відчуття, що летить «у бездонну пропасть». Він ставить перед собою питання, навіщо прийшов у цей світ, підозрює, що над ним тяжіє якесь прокляття, однак, як зазначає наратор, не може зрозуміти, «що всьому цьому причина в его зруйнованім тілі, в его житю серед усякої нехарі»⁴.

Не менш важливою, однак, причиною є відсутність у Кольця внутрішнього стрижня. Сам персонаж визнає, що ніколи не зміг дотриматися того, що собі постановляв — переломити теперішній стан речей і жити по-людськи. Він не відчуває в собі сили «стати чоловіком»⁵. В останній, за власною постановою, день життя він пише дошкульного, звинувачувального листа батькові, називає того своїм ворогом (попри те, що досі жив лише за його кошти) і радить теж застрелитися. Кольцо постійно шукає зовнішніх причин занепаду «доброї людини» в його єстві, самовиправдовується, не наважуючись зізнатися собі, що найбільшим його ворогом є він сам.

Щоб не валятися по світу гнилою колодою, він вирішує «пакувати в себе кульку»⁶, однак, якщо уважно прочитати твір, то побачимо, що про самогубство як доконаний факт автор не згадує. Півість, побудована як спогади і самоаналіз головного персонажа, закінчується тим, що Кольцо викликає фіакр і їде в місто купувати револьвер. Починається же твір з епізоду, у якому Кольцо жаліє, що не зміг придбати револьвер, бо розтринькав усі гроші на розваги, дорогий ресторан і повію. Зранку, після розгульного вечора, персонаж

«сунув правою рукою по-над себе на стіну <...> думав, що вчора купив револьвер та повісив его на цвйюку <...> а він купити забув!... Був би покінчив вже раз з своєю мукою, а то тільки покалічив собі на цвйюку руку»⁷.

¹ Павлик М. Пропавший чоловік. С. 166.

² Там само. С. 63.

³ Там само. С. 62.

⁴ Там само. С. 174–175.

⁵ Там само. С. 201.

⁶ Там само. С. 206.

⁷ Там само. С. 63–64.

Т. Матвєєва інтерпретує роздуми й переживання персонажа як «агонуючий стан людини, що прагнула покінчити життя самогубством, але зробила це невдало, бо миттєвої смерті не вийшло, натомість продовжилося існування біля межі забуття»; як «згасаючу свідомість», коли «окремими спалахами проносяться картини пережитого»¹. З таким тлумаченням погодитися складно, адже фраза «кров ще цюріла», до якої апелює дослідниця, найімовірніше стосується таки набагато легшого поранення — покаліченої через цвях руки: «Кольцо аж здригнувся на постели, він вхопився руками за голову (кров ще цюріла) і закричав: “ох, чому я не купив собі револьвера!”»². Зрозуміло, що без револьвера «пакувати в себе кульку» персонажеві б не вдалося.

Відсутність самогубства як доконаного факту на сторінках повісті М. Павлика дуже важлива, адже відкритість фіналу спонукає до глибшої інтерпретації образу Кольця й порушеної проблеми «пропащого чоловіка». У романі «Степовий Вовк» Германа Гессе наскрізною є думка про те, що неправильно називати самогубцями тільки тих, хто справді накладає на себе руки: «Але для самогубця властиве те, що він сприймає своє “я”, — однаково, має на те підстави чи ні, — як особливо небезпечний, сумнівний, приречений витвір природи <...> “самогубці” постають перед нами як індивіди, обтяжені почуттям вини, люди, що вбачають мету свого життя не в удосконаленні й формуванні своєї особистості, а в розпаді її <...> бачать порятунок у смерті, а не в житті»³. У післямові до твору Г. Гессе акцентує, що, хоч в історії Степового Вовка показано хворобу й кризу, «це не та криза, що веде до смерті, до загибелі, а навпаки: та, що веде до одужання»⁴. Саме тому Гаррі Галлер, який ще не прийняв самого себе, за вбивство Герміни у магічному театрі отримує кару життям, а не смертю. Кольцо, який, за визначенням самого М. Павлика, не належить до найгірших представників «нашої молодіжи» (бо принаймні має совість)⁵, теж ще не прийшов до одужання. Наявність сумління, часткове усвідомлення суті проблем після зустрічі з жінкою-соціалісткою, молодий вік персонажа дають шанс Кольцеві знайти внутрішню потугу з «пропащого чоловіка» стати «чоловіком потрібним». Як зазначав професор Кава у «Романі про добру людину» Емми Андієвської: «В кожному закладено місце для божественного, і від людини залежить, чи вона дозволить рости цій божественності в собі <...> Світ кожної миті в кожній людині переінакшується! Лише більшість втратила в це віру <...> Постарайся виплекати в собі те, що тобі кортіло б бачити серед твого оточення. Бож дійсна лише доброта»⁶.

¹ Матвєєва Т. С. Поетика ірраціонального в романі М. Павлика «Пропащий чоловік». С. 137.

² Павлик М. Пропащий чоловік. С. 72.

³ Гесе Г. Степовий вовк / [пер. з нім. Є. Попович]. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. С. 54–55.

⁴ Там само. С. 251.

⁵ Павлик М. Передне слівце. С. 4.

⁶ Андієвська Е. Роман про добру людину. Харків : Фоліо, 2019. С. 42.

Проблему «пропащого чоловіка» в однойменній повісті Михайло Павлик представляє в контексті занепаду в особі «доброї людини», який відбувається внаслідок взаємодії різних чинників. З одного боку, йдеться про зовнішні причини, з'ясування яких у творі М. Павлика супроводжується порушенням цілої низки питань: відмежування інтелігенції від народу, втрата національної ідентичності, жіноча свобода, взаємини людини з Богом, виховання особистості — в родинному колі чи в освітньому середовищі, система освіти як така. Водночас трагедія «доброї людини» зумовлена насамперед внутрішнім вибором, особистими спонукками, слабкістю людської натури. Руйнація доброго «первня», зрештою, призводить до втрати людиною сенсу власного існування. Єдиним порятунком від фатального кінця для такого «пропащого чоловіка» може бути відчуття власної потреби, активна цілеспрямована діяльність, віра в самого себе і в наявність «добрих людей» у своєму оточенні.

THE LOST MAN BY MYKHAYLO PAVLYK: THE TRAGEDY OF «GOOD PERSON»

Maryana HIRNYAK

The research deals with *The Lost Man* by Mykhaylo Pavlyk, in particular, with the external and internal factors which lead to the decline of the «good» origin in a human person. The tragedy of «good person» in the work under analysis enables to reveal a set of issues, namely, the social, national and political, religious, educational, philosophical ones. The confrontation between peasants and pseudo-elite milieu, the slavery position of a woman in the married couple, the blurring of Ukrainian national identity, the duplicity of clergy along with the imperfect education system appeared to be the external impulses to the degradation of the character. At the same time, the emergence of «the lost man» is provoked by the internal incentives, namely, the lack of purpose in life, the insufficiency of responsibility for his own deeds as well as the loss of the meaning of his own existence. The open final of the work prompts to interpret the crisis experienced by the character as a way to regeneration that is possible via go-ahead purposeful activity along with ability to recognize the call of «goodness» in himself and his milieu.

Keywords: «good person», «lost man», social problems, national identity, women's issue, Christian values, education and science, the meaning of human existence.

БУДЕННІСТЬ ГАЛИЦЬКОГО ДУХІВНИЦТВА (ЗА ПОВІСТЮ М. ПАВЛИКА «ПРОПАЩИЙ ЧОЛОВІК»)

Надія БОЙКО

Чільне місце поряд з Іваном Франком у західноукраїнському літературному процесі другої половини XIX ст. належить Михайлові Павлику. Дослідники частіше висвітлюють його громадсько-політичну діяльність, активну участь у галицькій видавничій та журналістській справі, його ж художній доробок часто-густо опиняється на другому плані, хоча в цих творах чимало уваги приділено питанням жіночої емансипації та галицької інтелігенції, докладному змалюванню психологічних травм персонажів, зумовлених патріархальним укладом чи їхньою участю у воєнних діях. Павлик належав до того покоління галицьких письменників, яке змінило художню парадигму західноукраїнської літератури, як зазначив І. Франко, вони

«<...> не зупинялися перед ніякою драстичністю, перед зіпсуттям і неморальністю, а декому здавалося, що вони навіть залюбки малювали ті темні, патологічні сторони життя. <...> усюди автори силкувалися проникнути в гліб людини, оцінити ситуацію, в якій вона знаходиться, зрозуміти мотиви її поступування»¹.

Михайло Павлик звертав увагу на непоказні сторони життя, а гостроактуальна проблематика його творів кидала виклик тодішнім галицьким суспільним порядкам і цісарській владі, зумовлювала гучний резонанс, що засвідчив судовий процес, пов'язаний з публікацією оповідань «Ребенщукова Тетяна» і «Пропавший чоловік». У Передньому слівці до збірки «Оповідання» (1909) Павлик зауважив, що за 30 років з часу написання цих творів у житті Галичини не поменшало проблем, навіть навпаки — констатував, що

«критикованих же Кольцем патріотів 70-тих років минулого століття тепер у нас — тисячі, лише з тою різницею, що коли тамті визискували наших селян я р к о-б е з з а к о н н о т а й лаяли їх, <...> то теперішні наші (всіх відтінків) — луплять наших селян “по закону” <...> та в далеко більших розмірах...»².

Об'єкт цього дослідження — соціально-психологічна повість «Пропавший чоловік» (1878) М. Павлика, предмет аналізу — життя галицького духівництва в аспекті буденності. На сьогодні немає загальноприйнятого визначення «буденності», існує чимало точок зору на цей концепт, попри те, що дослідження, пов'язані з проблемами повсякдення, у європейській гуманітаристиці набули актуальності

¹ Франко І. З останніх десятиліть XIX в. // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ : Наукова думка, 1984. Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1910). С. 497.

² Павлик М. Оповідання. Чернівці, 1909. С. 4.

ще в 1960-х роках, відколи Едмунд Гуссерль ініціював дискусію про статус цього концепту у філософських та антропологічних дискурсах. У розвідці «Буття і час» Мартін Гайдеггер, аналізуючи буденність як феномен, основну увагу зацентрував на понятті «присутність» як невіддільному складнику буденності, виокремивши таким чином буденну присутність, присутність у її повсякденності, повсякденну присутність і саму буденність. Фернан Бродель, досліджуючи повсякдення в історичній науці, навпаки підкреслив матеріальний чинник як один з основних її критеріїв: «Повсякденне життя складається з дрібниць, яких ми майже не помічаємо у часі та просторі. Що більше ми звужуємо фокус бачення, тим ймовірніше ми опиняємося в оточенні матеріального світу¹. Український філософ Назіп Хамітов дає доволі розлоге визначення буденності, яку він серед іншого пов'язує із самотністю і розуміє як

«<...> примарне та сонне буття, яке можна охарактеризувати як **підкореність Іншому** та **іншим**. Це невизначеність власного шляху та небажання вибору. Це насолода несвободою, насолода, яка низводить людину до рівня об'єкту. **Буденність — це насолода відсутністю відповідальності**»².

Беручи до уваги напрацювання названих вище та інших дослідників (М. Бахтіна, А. Бичка, В. Шинкарука тощо), у статті розглядаю повсякденність і як сукупність опозиційних пар: матеріальне — духовне, профанне — сакральне, суттєве — дріб'язкове, буденне — святкове тощо, які увиразнюють життєсвіт галицького духівництва крізь призму індивідуального життєвого простору літературного персонажа, психоемоційні реакції та вчинки якого багато в чому зумовлені винятково ненормальними подіями, що з плином часу ставали для нього пересічними, сприймалися як належне і формували його споживацький характер. Важливим штрихом у картині буденності є світовідчуження персонажів, усвідомлення своєї потреби — непотрібності, сприйняття світу й себе, пристосування до нього чи протистояння йому. А образ Никольця — як лінза, за допомогою якої Павлик обсервує галицьке суспільство, але робить це доволі специфічно, не зауважуючи жодних позитивних характеристик цього прошарку.

В останнє десятиріччя буденність/повсякденність усе частіше стає об'єктом літературознавчих досліджень в Україні. Першою розвідкою в цьому аспекті, безперечно, є стаття Соломії Павличко «Пристрасть і їжа: особиста драма Михайла Коцюбинського». На прикладі листування письменника з його дружиною Вірою Дейш і з коханою Олександрою Аплаксіною, С. Павличко простежила буденність літератора як гастрономічну пристрасть, що інколи набувала obsesивного характеру,

¹ Braudel F. Civilization and Capitalism (15th — 18th Century). V. 1. The Structures of Everyday Life: The Limits of the Possible. Univ. of California Press. 1992. P. 29.

² Хамітов Н. В. Самотність у людському бутті. Досвід метаантропології. Київ : «КНТ», 2017. С. 225.

як-от під час його перебування на Капрі чи в Карпатах. Причину такої поведінки письменника літературознавиця пояснила душевною роздвоєністю й висновувала, що у

«творах він хотів бути не тим, ким був насправді. <...> Коцюбинський ніколи не переміг своєї роздвоєності; в метафоричному сенсі їжа “з’їла”, пережувала і перетравила його любов. Проекцією цієї драми стала література»¹.

Імпульс цьому типу літературознавчих розвідок дала зокрема й міжнародна наукова конференція «Крихти буття: література і практики повсякдення» (Бердянськ, 2011). З часом з’явилася низка інших студій, як-от: «Художній предмет у поетичному світі Ліни Костенко: семіотичний аспект» Ольги Манойлової, «Речовий образ у художніх системах західноєвропейських романтиків» Ірини Свідер та ін. Так, проаналізувавши художній доробок Валерія Шевчука, Людмила Тарнашинська зазначає, що він

«<...> випробовує буденністю не тільки своїх героїв, а й читача, мудро вважаючи, що саме повсякдення — найкреативніша іпостась людського буття: воно “ліпить” із людини те, чим вона є насправді, чим може виявити себе в кризовій чи межовій ситуації вибору або принаймні дозволяє побачити її свою малість, захланність, духовну ницість»².

Соціально-психологічна повість М. Павлика «Пропавший чоловік» — спогад-міркування, що, на думку Івана Денисюка, є вдалою літературною формою, оскільки «<...> вибір тих чи інших життєвих вражень тут відбувається не так по лінії сюжету, як за психологічними асоціаціями. Формою, яка дозволяє авторові зв’язати в одне ціле багато картин з життя, є огляд та аналіз життєвого шляху двадцятилітньої людини»³.

У повісті домінує гетеродієгетична оповідь, структурована так, що час від часу автор перебирає на себе роль наратора, який старанно стенографує всі міркування й психологічні переживання юнака, інколи доповнює їх своїми в’їдливими коментарями чи публіцистичними вставками. Дія в повісті сконденсована до кількох годин, сюжет вибудовується довкола спогадів та рефлексій Кольця.

Оскільки художній твір «населений» багатьма персонажами, повсякденність кожного з них або співіснуюватиме паралельно, або частіше опинятиметься в опозиції. Такою опозицією повсякдення характеризується насамперед пари: Кольців батько — парафіяни, Кольців батько — Кольцева мати, Кольців батько — сам Кольцо,

¹ Павличко С. «Пристрасть і їжа: особиста драма Михайла Коцюбинського» // Теорія літератури. Київ : «Основи», 2002. С. 522.

² Тарнашинська Л. Феномен повсякденності в структурі буденної свідомості героїв Валерія Шевчука: філософсько-літературознавчий аспект // Волинь — Житомирщина. 2010. № 20. С. 174.

³ Денисюк І. Михайло Павлик. Київ : Держлітвидав, 1960. С. 120.

Кольцо — гімназійні професори. Захланному й розгульному Кольцевому батьку протиставлено змореного і вічно голодного «смерекового сука», «непотрібці» Кольцевій мамі — доброзичливі, робочі селянки, егоїстичним і вередливим попівським дітям — душевні та співчутливі гуцульські. У кожному з наведених випадків усі ці збіги — незбіги пропущені через свідомість Кольця, саме він як син священника є частиною цієї повсякденности духівництва, і він сам же препарує її. А те, що Кольцо доводить себе до межової ситуації, з одного боку, надає його спогадам і роздумам більшої емоційности, з другого — змушує нарешті бути чесним із собою.

Починається твір з кульмінації — Кольцо зважується на самовбивство. У цілому до цього кроку юнака підштовхує нав'язлива думка про нікчемність його життя, і хоч обдумує це ще з дитинства, та тільки тепер, збувши за вечір, очевидно, не перші сто ренських, які батько надіслав як щомісячне утримання, усвідомлення марнотратности й недоцільности подальшого існування настільки гіпертрофується, що з'являється стійке переконання — «то не жий». Усі роздуми персонажа — це свідчення про те, як він переживає свою самотність і нереалізованість, як він знудився від безособовости, нікчемности та монотонно-циклічної повторюваности безглузких вчинків, за які йому щоразу соромно і які не дають йому відчуття *присутности в бутті*: «Вже сонце сполудня, а Никольцо не встає. Він і не спить, тільки сильно жмурить очі, аби й не дивитися на світ. Єму хотілося би заснути навіки, то є не заснути, а вмерти...»¹.

Момент пробудження совісти («Добре — не жити, як нікому нічого доброго не зробив, але ж бо він наробив людям багато лиха»²) є ключовим у структурі цієї повісті, адже відчай Никольця поглиблюється, звичний для нього плач уже не приносить сподіваного полегшення, тож він вигадує іншу «спокуту», а далі ніби для того, щоб знайти самовиправдання і хоч чимось зайняти себе, згадує останні кілька годин, поступово розкадровує своє життя. Цей процес насамперед стосується подій попереднього дня, хоч інші мало чим відрізняються від нього, набуває форми потоку свідомости, де головна увага спрямована на його буденні надмірності. Спогади затягують Кольця і повертають аж у своє травмоване дитинство — батько-картяр і гуляка, завжди принижена матір, її гріховодство і смерть, розбещення і приниження під час навчання в семінарії. Це все викликає в персонажа твору невимовну тугу й жалість до себе. Павлик майже натуралістично виносить усе це на поверхню, інколи гіперболізує ті чи інші моменти. Очевидно, що Кольцо навіть не підозрював, чим цього разу обернеться таке повернення в минуле. Попри те, що він часто задумувався про самогубство, на моє переконання, насправді не хотів цього, що-найперше на це вказує зволікання з придбанням зброї, яку він знову ж таки називає «добром». Тільки часте травмування цвяхом (спеціально прилаштований для зброї) підштовхнуло його до покупки. У своїй подорожі в минуле Кольцо не випадково

¹ Павлик М. Оповідання. Чернівці, 1909. С. 62.

² Там само.

згадує і про приємні моменти з дитинства, пов'язані тільки із сільськими дітьми та їхніми батьками. Безперечно, з одного боку, це тенденція прозаїка на контрасті додатково підкреслити бездушність галицького духівництва. З другого боку, дитинство — рятівна соломинка, яку Кольцо намагається вхопити, адже тут матір, яку він любив і жалів, справжні друзі, які не кепкують і не покидають у важку хвилину. А кожне нагадування про ціну, яку селяни заплатили за його навчання і розваги, поглиблює прірву не-буття. Цілком логічним є фінал цих роздумів, адже, як зазначає Н. Хамітов,

«<...> у буденності рано чи пізно всі почуття та дії накриває нудьга. Людське життя сприймається як щось відчужене від Буття-як-Вічності, як щось короткочасне, замкнено-кінцеве, те, що повинне безслідно згаснути під напором безжальної стихії часу»¹.

Художня література, на відміну від мемуаристики, показує повсякдення суб'єктивно забарвленим, в індивідуальному колоритному ракурсі. У випадку «Пропащого чоловіка» на авторський суб'єктивізм накладається й заангажованість письменника, і його гострокритичне ставлення не тільки до галицького духівництва, а взагалі до навколишньої дійсності. Такий сатирично-в'їдливий авторський погляд на світ тільки підсилює абсурдність дійсності, в якій живе Кольцо, його родина та ширше коло знайомих, і поглиблює систему опозиційності на найбільш очевидному рівні: духовність — бездуховність. І тут, безперечно, згадуються численні сцени, де Кольців батько постає радше як жорстокий розбійник, ніж як священник. Так, описуючи його сутичку за недогарок свічки, Кольцо згадує, що батько розчервонівся, як когут: «<...> пустився від тої жінки відбирати з пазухи свічку. Другі зо страху повтікали за двері, а він зачався з жінкою моцувати. <...> скинув жінці з голови хустку, роздер пазуху на шкамут і зачав ирвати пазурами її цицки»², зрештою здобуває тільки гніт.

Приготування і споживання їжі є частиною звичного життя, в літературному дискурсі завдяки змалюванню цього процесу формується повсякденність персонажів. У повісті «Пропащий чоловік» їжа постає як своєрідна метафора, щонайперше на символічному рівні вона підкреслює гуманність сільських дітей, які, попри ганебні витівки Кольцевого батька, не відвертаються від нього, а навпаки діляться з голодним Кольцем останнім шматком хліба. А втім, Павлик поглиблює цю метафору, надає їй діаметрально протилежного значення, і їжа постає як символ марнотратності. З її допомогою письменник обґрунтовує непотрібність Кольцевого буття, екстраполюючи це ширше на все галицьке духівництво: «Кольцо почався силувати зрахувати в голові, кільки то луцьких днів пропустив він <...> мільйони важких луцьких днів, котрі він прогайнував у Відни за два роки»³.

¹ Хамітов Н. В. Самотність у людському бутті. С. 228.

² Павлик М. Пропащий чоловік. С. 77–78.

³ Там само. С. 63.

Никольцьо як завсідник дорогих ресторанів щоразу замовляє багато страв, але ці сцени радше свідчать про його намагання притлумити й найменші докори сумління: «<...> їв та пив, загніюпивши очи в землю. Він боявся глянути наперед себе, бо йому вже нераз так привиджувалися гуцули»¹. Павлик підкреслює ненормально велику кількість замовлених страв, оскільки цей процес не пов'язаний з відчуттям голоду чи елементарною потребою харчування, адже після ситного обіду Кольцьо знову заходить до найдорожчої у Відні кав'ярні, і знову багатий стіл. Цікаво, що письменник узагалі не називає і не описує замовлені найдки чи напої, натомість витрачені кошти одразу набувають іншої властивості — вони «оживають» й «оречевлюються»: «15 ренських! ... йому на правду здалося, що він таки з'їв настиро тоті три вівці», «50 кр., а йому вже здалося, що він прожирає якийсь сердак, а далі і постолі», «заплатив п'ятку — знов вівця»². За цим ситним обідом був ще й розкішний публічний дім, де Кольцьо знову ж таки замовляє їжу, щоправда, з іншою метою, і де до того «пропустив не сотки, а тисячі людських робочих днів»³. Примітно, що розкошуючи по ресторанах і розважаючись із пов'язями, Кольцьо щоразу ніби знімає із себе відповідальність за це і перекладає на батька, адже саме це його голосом і зі звичними для Кольцевого батька інтонаціями він гукає кельнерів. Таке перекладання, на моє переконання, може бути свідченням того, що хоч Кольцьо і ненавидить батька, але не готовий змінитися, тож постає його симулякр.

Невіддільною частиною повсякденности в повісті, поряд з описами Кольцевого житла на різних етапах його життя, є наголошення на його самотності, «<...> почув своє сирітство — один батько, та й того він ненавидить усім серцем»⁴, однак не тільки у зв'язку зі смертю матері. Життєві обставини сформували Кольця як людину-у-собість, якій характерна «<...> відокремленість від світу, яка є результатом бажання оволодіння та уречевлення. Шлях усобости та її самотности призводить до об'єктивації людини, перевтілення людини у річ»⁵. Навіть більше, Никольцьо так звикся з оречевленням, що екстраполює це на своє довкілля (як, наприклад, у випадку з пов'язями чи фіакром), він не бажає бути, він хоче мати.

Від початку повісті, тобто з її кульмінації, Кольцьо практично перебуває на межі верхньої не-повсякденности, за якою смерть. Такий психофізичний стан Кольця пояснюється його біографічною ситуацією, де однаковою мірою панівними є відчуття сорому й страху. Ще в ранньому дитинстві він відчув страшний сором спочатку за батька-священника, тоді Кольцеві здавалося, «що зі встиду», а згодом за нещасну матір, котра через батька стала блудницею і покінчила життя самогубством.

¹ Павлик М. Пропадий чоловік. С. 66.

² Там само. С. 67.

³ Там само. С. 71.

⁴ Там само. С. 68.

⁵ Хамітов Н. В. Самотність у людському бутті. С. 230.

Безперечно, Павлик не міг оминати питання жіночої емансипації: від початку життєсвіт матері Кольця, її усвідомлена повсякденність — бути річчю. Спочатку батьки продають її заміж, навіть гірше — вона стала доповнення до свого віна, що-правда, перед тим її родина сплатила борги майбутнього чоловіка. Очевидно, Павлик намагається наголосити на рабському становищі жінки — у неї не було іншого вибору, радше прагнула позбутися надмірної батьківської опіки, знеособленості в його домі. Її мрії про хоч примарну свободу, про відчуття власної індивідуальності повністю суперечать чоловіковому погляду на жінку. Описуючи повсякдення своєї матері, Никольцьо радше знову-таки характеризує свого батька: «вона була заплакана майже вводно, бо батько їй наказав чесатися, вбиратися, аби вона не полюбилася комусь»¹, гарненька як чорнобривчик, вона цілими днями виглядала свого чоловіка і водночас боялася його повернення. І тільки на короткий час вона здобуває омріяну свободу, коли зникає її чоловік: «вона по тихонько втворювала щоднини всі вікна, і всі двері хатні і сінні; полохливо, але скоро походжувала по покоях, а далі бігла гей скажена по саду, по городу»². А втім, Кольцева мати так і не змогла скористатися таким шансом і стати вільною, бо — непотрібка, не навчена працювати, тож знову стає гарненькою забавкою тепер уже для ширшого кола чоловіків. Фінал її життя очевидний від початку, питання часу.

Виходом з межової ситуації, в якій опинився Кольцьо, може стати або фізична смерть (негативна повсякденність), або життєпереродження, пов'язане з переходом на якісно новий рівень духовного життя. Для Никольця позитивна повсякденність відкривалася через спокутування гріхів перед людьми або через інший більш-менш героїчний (шляхетний) вчинок. Утім, він «так занудився вже й на цім світі, що не міг собі того помістити в голові, як можна б було нудитися в небі на вічні часи ... і на завше відкинув думку про майбутнє»³.

Зважитися на хоч якийсь шляхетний вчинок, наприклад, дати притулок голодній віденській повії, він теж не може, оскільки боїться осуду і кпинів своїх «друзів», і нагодувати її теж не може — розтринькав геть усе. Ще один вихід: долучитися до соціалістів-пропагандистів, та після спілкування із жінкою-соціалісткою «<...> страшне чув свій упадок по нічних хідках <...> гнилий, у него нема вже сили стати чоловіком. Всі соки виссали з него теперішні порядки»⁴. Єдиний рішучий крок — передсмертний лист-прокляття батькові як помста за своє змарноване життя, за яке не має сміливості взяти відповідальність на себе.

Отже, М. Павлик, змальовуючи галицьке суспільство в повісті «Пропаший чоловік», насамперед наголосив на одній з її складових — духівництві, порушив тему її моральної деградації, вдаваного патріотизму, ідеологічної обмеженості і

¹ Павлик М. Пропаший чоловік. С. 75.

² Там само. С. 84.

³ Там само. С. 62–63.

⁴ Там само. С. 201.

дистанціювання від нагальних проблем. Критикуючи духівництво, Павлик зазначав, що не проти релігії як такої, але проти тих її форм і методів, які «облуплюють нарід і потягають численні для нього видатки, а тим самим є напрасною завадою просвіти й економічного розвою того народу»¹. Однак заради справедливости варто зауважити, що Павлик хоч і змальовує життя селян і духівництва як діаметрально протилежні світи, та насправді в матеріальному плані вони мало чим відрізнялися. Очевидно, в правовому аспекті галицькі священники були ще в гіршому становищі, ніж селяни, та водночас у другій половині XIX ст. за відсутности національної еліти саме духівництво перебрало на себе роль зберігача національної самобутности, саме вони заклали основи національного буття в Галичині.

EVERYDAY LIFE OF THE GALICIAN PRIESTHOOD (BASED ON THE STORY «THE GONER MAN» BY M. PAVLYK)

Nadiia BOIKO

The research analyzes the features of depicting the everyday life of the Galician priesthood as of main character Nykoltso in the story «The goner man» by M. Pavlyk. The focus is on the character's boredom and loneliness, which bring him to the edge of the upper non-everyday life, beyond which only death can be. In order to achieve artistic goals, the writer describes the excessive consumption of food, which he expresses, and which helps him structure the everyday life of the Galician priesthood more vividly.

Keywords: story, Nykoltso, food, loneliness, boredom, shame.

¹ Павлик М. Пропавший чоловік. С. 52.

ОПУБЛІКОВАНИЙ УРИВОК ПОВІСТІ МИХАЙЛА ПАВЛИКА «ВІХОРА»: ПСИХОЛОГІЗМ, ФОЛЬКЛОРИЗМ, РОМАНТИЗМ

Микола ЛЕГКИЙ

Після оповідань «Юрко Куликів», «Ребенщукова Тетяна» та повісті «Пропавший чоловік» (усі 1878) Михайло Павлик опублікував у першому номері журналу «Громада» (Женева, 1881), що його видавав разом із Михайлом Драгомановим та Сергієм Подолинським, чотири початкові розділи нової повісті «Віхора». За життя письменника твір у повному обсязі світла денного так і не побачив, проте цей оприлюднений фрагмент може бути об'єктом дослідження з огляду на глибокий психологізм, виразну народнопоетичну стихію (в попередніх творах Павлика виявну значно меншою мірою) та романтично-балаadne забарвлення сюжету. Можна б вести мову про початок нового етапу творчості письменника, якби той продовжив свої художні пошуки в царині прози.

Зачин твору відзначається безпосередністю оповіді, адже наратор звертається до читачів риторичним запитанням: «Куди се збирається дівка в суботу надвечір?»¹. Вистроюється щонайліпше, бо

«і сорочка на ній чесанна [з делікатнішого простого полотна. — Пояснення автора], з вишиваними рукавами, і щонайкраща запаска, і фартушок крамський, червоний, і черкасовий друшляк [корсетка з матерії такої. — Пояснення автора], і коралі великі на шії, і гребінці в голові, і довга, широка з-на долоню, червона бинда [стрічка. — *М. Л.*] в кісках» (26).

Проте психологічний стан дівчини Юстини Федорчукової не найкращий, неспокійно-метушливий:

«Що ж то їй? То зирне в дзеркало, стане, задумається; то знов змечеться, як не своя, схопиться на постіль, ніби шукає чогось — на грядах [колодах (сволоках), на яких могли розвішувати одержу тощо. — *М. Л.*], у веретах [одержу з грубої тканини. — *М. Л.*], за образами; то знов скочить на землю, перевертає в скрині, у столику, в полицях... знов стане напроти дзеркала, поведе рукою по чолу і поблідне, поблідне...» (26).

Зрештою, відавторський розповідач сам цей стан конститує: «Та й тяжко ж бо їй, тяжко на серці!» (26).

Така зав'язка твору.

Суть нашкіцovanого психопортрету дещо прояснюється з розмови дівчини з молодницею Гафією. Та квапиться на заводини (перший день весільного обряду,

¹ Павлик М. Віхора (Повість) // Громада. Женева, 1881. № 1. С. 26. Надалі, цитуючи текст повісті, в дужках вказуємо сторінку цього видання.

коли плели вінки в молодій до Гриця Бовичевого, бо його донька Анна віддається за Продана, «за того пишного», котрого «знають всі дівки» (27). З довгої Гафіїної розмови довідуємося також, що він нещодавно повернувся з війська і жениться тепер «на галай-балай» (27), тобто нашвидкуруч, навіть близьких родичів на весілля не запросивши. Анна ж виходить за нього заміж з волі батьків («Не моя, каже, воля», 27) і просить на весілля Юстину через Гафію.

Стан Юстини читач тепер розуміє: то звістка про одруження Продана з Анною кинула її в ступор:

«Вдарила Гафіїна бесіда на Юстинині думки, як рясний дощ на бджіл. <...> Засипана Гафіїними словами, Юстина довгенько простояла, як укопана, на однім місці, а далі й собі побігла до великої хати убиратися. Довгенько вона й убиралася, бо зворушені в голові думки тільки тіснили й душили її, а не дали нічогосінько розібрати: самі якось руки ходили, сама якось Юстина убиралася...» (28).

Йдучи на весілля, дівчина зайшла до сусідів нарвати квітів, бо їхня донька Анна добре знається на них, квіти ведуться в неї, й несподівано запитала: «Анничко-любко, а ти би не пожалувала для мене своїх квіточок убрати мене до гробу, як би я вмерла?» (30). І промовила до остовпілої подруги кризь сльози:

«Видиш, як я нарядилася... по-святочному, бо знаєш: я завтра стану до шлюбу!.. Не жалуй для мене, Анничко солодка, та вбери мене пишненько... лиш не до шлюбу, Анничко, ой не до шлюбу, любко, ні!..» (30).

А господині Іванишці сказала відверто: «А ви ж мене, каже, не вирядите, Іванишко?.. бо я вже не вернуся: я на смерть іду» (30).

Юстина налаштована вкрай рішуче — а у творі потрохи вимальовується любовний трикутник.

Другий розділ розпочинається словесними характеристиками героїні з уст односельців:

«Ей, тото здоровиця та Юстина Федорчукова! Нема їй пари на ціле Манастирське [натоді село, тепер частина міста Косова на Гуцульщині. — *М. Л.*], — ні, що казати: і на Маскалівці [нині мікрорайон Косова. — *М. Л.*], і в місті я не тямую такої дівки!.. Вигуділа [швидко виросла. — Пояснення автора], як дуб; така вам замашна [здорова. — Пояснення автора], що годі!.. Де против неї хоть би котрий манастирський парубок!» (30–31).

Мовці підкреслюють її неабияку фізичну силу: жоден парубок у селі не міг перемогти її в силовому протистоянні («з котрим лиш ізчепиться — все до землі та до землі: усіх порозшибала, що до одного!», 31). Ба й більше: хлопці не любили її ще й за гострий язик, тож і перестали сватати.

Письменник одступає від лінійного розвитку сюжету, зміщуючи ракурс бачення й немовби відволікаючи читача від розвитку стосунків головних персонажів. Павлик

береться описувати сусідські посиденьки, картину яких створює з мовних партій селян Янця Крохмалюка, Івана Николаїшиного, Івана Федорчука (Юстининоного батька), Івана Ігнатового та інших. Перший із них нарікає, що дружина Гафія пішла на весілля без його дозволу: «ухопила лудине [святкову одягу. — *М. Л.*] і чворсла [втекла. — *М. Л.*] на заводини!» (32); погрожує покарати її фізично. Останній бідкається, що минулися в селі сильні й здорові парубки: «А нема, хло, тепер парубків, як то май було за нас! Гет то десь позводилося нінащо: і до роботи не путерне [не здатне, не гоже. — *М. Л.*], не так май до бійки та баталії!» (34). Іван мимоволі згадує Продана, котрий хоч трохи вирізняється з-поміж інших силою й проворністю.

До вечорничників навідується й Іваниха Федорчукова, Юстинина мати. Усі чують постріли, що лунають з Москалівки, де відбувається весілля. Іваниха тривожить за доньку:

«А чуйте-ко, Маринько, як віпехуют та віпехуют... на Маскалівці-ді?.. Ей, Господи, що то може сваволя! І угроза ніяка не помагає!.. Не дай, Боже, чого! Таже то вогонь, саракі, та вогонь!.. Та й *та* [Юстина. — *М. Л.*] схопилася, як та *вихора* [курсив мій. — *М. Л.*], Боже мій прости, та й повіялася кудись!» (36).

Порівняння, яке вимовляє Іваниха Федорчукова, випрозорує назву повісти й дешифрує її змістові сенси. У давніх віруваннях українців, зокрема й гуцулів, з вихором асоціювалася демонічна сила природи, здебільшого неприязна, а то й ворожа до людини. «Вихор», або «дуже сильний вітер» — «то демон, який може вхопити чоловіка і запроторити його так, що не знайдуть його сліду»¹. У «Нарисі української міфології» Володимира Гнатюка зазначено: «Вихор виглядає як чоловік: чорний, у шерсті, з крилами, на руках і ногах великі кігті, з хвостом. Живота не має, через що видні в нім тельбухи. Наслідком того називають вихрів котолупами. Вихри живуть на полі, але не сидять на місці, лиш перебігають з одного на друге. <...> Бігають лише вдень, а вночі ніколи, чим вирізняються сильно від інших духів. Коли вихор підвіє чоловіка, він мусить захворувати. Як вихор надбіжить, а хтось стане перед ним на дорозі, крикне “котолуп” і кине ножем, а потім піднесе його, то коли ніж закровавлений, вихор убитий, коли ні, — вихор остався живий. Є такі люди, що його бачили, а навіть убивали»². За іншим віруванням, вихор — «се чорт, що був сім літ гадюкою, другі сім літ полозом [неотруйною змією. — *М. Л.*], треті сім літ змієм із крилами. Він живе у скалах і літає по воздуху, вибираючи час, звичайно, перед бурею. Розмахом своїх крил викликає сильний вітер, що ломить дерева і перевертає будинки. Коли кинути ніж, де крутиться вихор, то там покажеться кров або й сам чорт буде лежати убитий»³.

¹ Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко: У трьох томах. Львів : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2006. Т. 1: А — Діти. С. 278.

² Гнатюк В. Нарис української міфології. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2000. С. 159.

³ Там само. С. 159–160.

Знаючи стан доньки та її характер, Іваниха передчуває бурю, що її може накоїти Юстина: «Та й то, люди добрі, не знати, що сталося дівці?.. Поперевертала, люб'їтка, все догори ногами, нарядилася, гейби мала ставати до сльобу, Боже мій прости... попрощалася» (37). Просить Івана Ігнатового, аби пішов на весілля й провів Юстину додому, аби не йшла сама.

Події завершального опублікованого розділу подано з кута зору Юстини Федорчук. Вона тепер головна героїня і, прибувши на заводини до хати Гриця Бовичевого, співає співанку молодій Анні: «Лом'ю я галузочку, / Червоную ружечку, / Та постав'ю на столик / Перед личенько своє...». Символічними образами передає дівочу красу до і після одруження: «Поки-єс була в мене [матері. — *М. Л.*], / Цвила красонька в тебе, / Як-єс пішла від мене, / Спала красонька з тебе» (37–38). Ба й більше, звертаючись до дівчат, вона коментує свою співанку відповідно до ситуації, що склалася:

«Анничко, любко солодка, що ж ти мені винна, що-м не могла й дивитися на твоє личко, як ружечка, на твої буйні розплетені кіски, на твій віночок, на деревце, на твоїх дружечок, як пташечок, пишненьких, веселеньких, на твої заводини?!» (37).

Зізнається, що мусила утекти з хати, бо, спостерігаючи за весільним обрядом, розплакалася б, як мала дитина. Юстині, з її ж таки слів, не байдуже, чи любить Анна Продана так, як вона сама:

«Та кобих так хоть знала, ци любить уна його?.. бо щось спустила в землю очі і невесела сидит під образами! <...> Він такий пишний, улеглий, як панич, за ним пропадають усі дівки, а вона би не любила? Люби ж, люби його, любко-Анничко, як я його люблю, і дужче люби, а мені вже однако!» (37).

Дівчина привселюдно зізнається в коханні до Продана, і сторони любовного трикутника вимальовуються тепер чітко: Юстина закохана в юнака-нареченого, а Анну, з котрою жениться Продан, присилували вийти заміж. Для зміцнення мотиваційних зв'язків автор відступає в минуле, розповідаючи про обставини знайомства Юстини з Проданом. Запізналися на храмовому празнику в Москалівці в день Михайлового чуда, тобто 6 (19) вересня, куди дівчина прийшла до церкви. Хлопець запросив її до своєї хати, а відтак, коли залишилися наодинці, запропонував одружитися. Мабуть, оцінив її фізичну силу:

«Кілько раз, — сказав до неї, — подивлюся на тебе: от з цев би, міркую, поборотися, бо з парубками москалівськими вже нема з ким!.. Хочеш? Я чув, що ти гет розщибаєш монастирських: ану-ко, хто з нас дужчий!» (38–39).

Переміг її Продан у борцівському поєдинку («А подужів-таки, щез би!» — подумки констатувала Юстина). Та виявився зрадником: повернувшись із війська, вирішив одружитися не з нею, а з Анною. Мотив Проданового вчинку залишився

для читача неясним. Зрештою, автор залишає за парубком якусь утаємниченість, загадковість: читач майже не бачить його зблизка, знає лишень про його неабияку фізичну міць. Флеру таємничости додає хлопцеві його ім'я, сенс якого допоміг випрозорити Микола Устиянович у примітці до повістки «Месьть верховинця», де персонажа також звать Проданом: «В наших верховинах є ще до днесь бобона [повір'я. — *М. Л.*], що родичі, котрим не ховаються [не ведуться. — *М. Л.*] діти, скоро їм дитина уродиться, з сусідами за ню торгуються і ніби продають, і тая дитина називається потому Продан»¹. Сучасна дослідниця детальніше описує народний обряд продавання дитини, який є

«своєрідним обманом смерті: якщо новонароджене немовля дуже хворіє або народилося воно після того, як у цій родині підряд загинуло кілька дітей, то цю дитину “продавали” через вікно: мама немовляти передавала малюка тій людині, яка його “купувала”, “покупець” передавав символічну платню і казав: “Тепер це моя дитина”. Іноді такій дитині давали нове ім'я, щоби вона “родилася заново”.

Після “продажу” людина, яка “купила” дитину (а це переважно близький родич чи просто поважна заможна господиня з доброю енергетикою, “легка”), заносила немовля у дім його матері уже через двері і віддавала назад. Як каже народна традиція, після такого обряду дитина переставала хворіти, і напасть від неї відступалася. Той, хто купив малюка, називався “покупним кумом”, а врятоване немовля — “проданом”. Поширений цей обряд був по усій території України»².

З надрукованого уривка Павликового твору не знаємо ні походження Продана, ні його родини, ані методів його виховання. Зрештою, для романтично-баладного сюжету це не так важливо. Впадає у вічі інше: фізично дужий парубок виявився слабкодушним, зрадливим, купившись, мабуть, на Анніні маетки.

«Вихора» стерпіти цього не може, і тепер, вибігши з Грицевої хати, в якій співала співанку, опам'яталася на дорозі до Москалівки, де жив Продан, і пожалкувала, що пішла на ті заводини. Люди казали, що на тій дорозі, у Довбеньковому Потоці, «щось показується в дуплавих вербах» (39), чого Юстина ніколи не бачила й не боялася. Але зараз, у момент психологічного зламу, «їй привиділося в вербі світло — не світло, а щось ясне в чорнім дуплі», що сильно налякало її. «Їй привиділися вогневі очі і причувся жалібний голос:

— Вернися, Юстино, вернися!» (39).

Дівчина була не з лякливих:

¹ Устиянович М. Месьть верховинця // Твори Николи Устияновича і Антона Могильницького. Львів : Накладом товариства «Просвіта», 1913. С. 327.

² Стеф'юк (Олещук) І. Обмінник і продан: у кожного по таємниці. URL: <http://bukcentre.cv.ua/index.php/tradytsiina-kultura/zvychai-ta-obriady/4586-obminnyk-i-prodan-u-kozhnoho-potaiemnytsi.html>.

«Вона тарахнула навиглі [навідліг; не долонею, а щиколотками. — *М. Л.*] по дуплі — щось ніби запищало, заголосило, і в той самий час Юстина, що могла, крикнула одним духом:

— Але ще я ся тебе не бою, дурний антипку!.. Само таке, що в жмені бих задушила, а береться пуджати мене, ха, ха, ха!» (39).

В українській етнокультурі зустрічаються різні потрактування антипка, однієї з демонічних істот. Борис Грінченко пояснює цей образ так: «Чорт, якому дверима відбито п'ятки, через що він кульгає»¹, тобто домашній чорт, різновид домовика. Іван Франко в дослідженні «Людові вірування на Підгір'ю» зазначав, що антипко (хованець) викльовується з курячого зноска [яйця без жовтка. — *М. Л.*] або з такого яйця, що знесе курій («така курка, що змаленьку була, ніби курка, а потому робиться, ніби когут: раз піє, потім знов квокає, але ані на яйцях сидіти не буде, ані до курок на когута не здала»²). Таке яйце треба носити під пахвою, доки не вилупиться антипко. Він живе в того чоловіка, робить його багачем, служить йому, доглядає худобу, береже від шкоди³. В «Галицько-руських народних приповідках» Франко приказку «Антипко в нім сидит» пояснює: «Антипко — в значінню злого духа», додавши таку примітку: «Яким способом грец[ьке] ім'я *Αντίλας*, часто вживане як ім'я хресне від перших віків християнства, зробилося у нас синонімом злого духа — не знаю»⁴. Володимир Галайчук стверджує, що для цього різновиду домашньої нечисти характерні відантропонімні назви, «зокрема мілько, микита, михаськó, федьó, малий федьó, федько, петрусь, юрко, юзик, іванцьó, антипко та ін.», тобто «домашнього духа могли називати за ім'ям його господаря»⁵.

За В. Гнатюком, домовика (хованця, антипка) можна собі виховати:

«Треба тільки взяти зносок, прив'язати під ліву пахву: носити дев'ять діб. У тім часі не можна ні митися, ні дивитися на образи, ні хреститися, ні молитися. Зі зноска по 9 днях вилізе малий домовик (варіант: вилізе курятко, а з нього зробиться домовик). Його належить висадити зараз на під [горище. — *М. Л.*] і годувати несоленими стравами»⁶.

Антипко — не лише хатня нечисть. Це різновид чорта, що в негоду «товчеться на річці і ловить русалок, щоб кохатися з ними»⁷. У праці В. Гнатюка читаємо, що «крім пода, любить він також сидіти в порохнавім дереві, коли таке є при хаті»⁸.

¹ Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах. Київ : Наукова думка, 1996. Т. 1: А — Ж. С. 8.

² Франко І. Людові вірування на Підгір'ю // Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у 50 томах. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. 1896–1916. С. 134.

³ Там само. С. 176.

⁴ Галицько-руські народні приповідки. Т. 1: А — Діти. С. 32.

⁵ Галайчук В. Українська міфологія. URL: <https://textbook.com.ua/literatura/1549382778/s-8>.

⁶ Гнатюк В. Нарис української міфології. С. 104.

⁷ Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Київ : Довіра, 2006. С. 16.

⁸ Гнатюк В. Нарис української міфології. С. 106.

Власне, в повісті М. Павлика антипка вміщено у вербове дупло, він майже не має якихось виразних тілесних ознак, проте вміє говорити, намагається застеретти від небезпеки, випромінює світло й має сильний вплив на душу людини.

«Писк і сміх розлягся по далеких, темних, страшних закутках у Довбеньковім Потюці; Юстині здавалося, що щось жене за нею ззаду, ловить її, що горбки збігаються з обох боків і душать її, їй сперло дух, вона аж упріла, нім вилетіла в горб, на місячне поле, відки вже видко було й Грицеві хати» (39).

Спохопилася лиш тоді, коли побачила весільний похід, що сунув до хати молоді. Пригнічений стан Юстини наближається до розпачливого, надто ж, коли нарешті побачила молодого і... не пізнала його:

«Музики... хлопці... свашки... парубки... дружки... а він? Де ж він? Високий хтось, блідий, марний іде посередині. Юстині блисло, що вона виділа високе, галузасте зелене дерево, і що раптом хтось його обчімхав і облупив кору... Місяць так ясно світить у лице, що пізнав би, відай, десять рік не видівши...» (40).

Важкі переживання дівчини підкреслено порівнянням хлопця з колись розлогим, а тепер обчімханим деревом; яскраве світло місяця впевнює Юстину, що бачить саме того, кого хоче й не хоче бачити, та серце відмовляється вірити: «А може, то ще не він? Може, мені брехали?» (40).

Разом із весільним походом Юстина знову протовпилася до хати нареченої. Письменник майстерно передав сумну, лиховісну атмосферу весілля недібраної пари. Всі деталі опису весільного обряду віщують недобре, трагічне. Ось, наприклад: «Ніби ластівки перед половиком [різновид яструба, тобто хижого птаха. — М. Л.], так спудилися [злякалися. — М. Л.] перед князевим товариством дівки: схопилися із-за столу, гейби хотіли втікати на обидва боки» (41).

Стан молодого близький до протраційного, молода заховалася, дружки співають сумної пісні: «Молодий став перед деревцем, насеред хати, не рухнеться; дружки кинулися шукати молоді, а дівчата сумно-сумно затагли в один голос...» (41).

Засіб паралелізму народної пісні, що її співають дівчата, також провіщує молодій недолю. «Ой казав же ти, кленів листочку, / Що не будеш падати, — / А тепер падеш, земельку криєш: / Тяжку зимоньку чуєш». Голос батька, що є партією в пісні, засвідчує безпорадність у виборі долі для доньки: «Тото ти даю, що в домі маю: / Долі ти — не вгадаю...» (41).

Авторський штрих обрмовує той не те що не весільний, а майже похоронний настрій: «У хаті тихо-тихо, ніби на всіх зайшла студена й сумна осінь» (40).

Анна притаїлася від усіх очей так далеко, що дружки молодого, згідно з традицією шукаючи її, віднайти ніяк не можуть: «Шукають у постелі, за подушками, на задній лаві, на запічку: нема» (41). Шукали довго, доки не знайшли, «гей мишку, в самім кутику під задньою лавою». Вона вже не соромиться ні своїх дій, ні своїх сліз: «Молода не подивилася ні на кого і плакала до розпуку» (41).

Трагізму ситуації додає авторський штрих, почерпнутий зі скарбниці фольклору: свою хустину, яку подарував їй на обмін молодий, Анна сховала за образами, а це для всіх значить мало, що йде заміж не з любови. Юстина помітила це й зробила очевидний висновок:

«Коли Анна не носила з собою хустки від *него*, не любивалася нею, а кинула за образі, то видко, що *він* Анні не любий!

Юстина трохи не крикнула це на всю хату...» (42. Курсив автора. — *М. Л.*).

При обміні хустками оприявнився ще один недобрий знак: «Подали хустку. Лиш що молодий имився — хустка випала з рук Анні і стеліпалася молодому в руці» (42).

Аннина мати намагається затерти прикре враження від стану доньки: «Не своя дівка цілі дві неділі... Розболілася і сама не знає, що робит. Усе якось забуває, небога: молодий-ді лиш на думці» (42).

Юстина під час обряду «довго й остро» дивилася на «загнушеного» Продана, намагалася зустрітися з ним поглядом, але той не підводив очей. «Юстина опустила й руки...» (42).

Обряд перепиняє колотнеча, що її здійсмає Янцьо Крохмалюк, котрий прагне покарати дружину Гафію, бо та посміла піти на весілля без його дозволу, ще й не прошеною. Мар'яна (мати Анни) просить у нього пробачення, однак Янцьо невгамовний: «Гафію мені лиш покажіт, жінку Гафію!» (43). На цьому текст першодруку обривається.

В архіві Павлика збереглося шість редакцій повісти з різних років, є навіть його остаточний чистовий варіант¹, однак письменник з якихось причин не опублікував його. На думку В. Дмитрука, Павлик не вважав роботу над повістю завершеною², тим-то не поспішав оприлюднювати її в повному обсязі. Незважаючи навіть на те, що І. Франко готовий був поступитися на шпальтах журналу «Світ» своєю повістю «Андрусь Басараб» на користь «Вихори», про що свідчить лист останнього з кінця 1882 р.: «Тільки ж “Басараба” я тепер (на слідуючий рік) писати не думаю, я бажав би, щоб “Світ” помістив Вашу “Вихору” <...>»³.

Згідно з остаточною рукописною редакцією, сп'янілий і розлючений Продан (в іншому варіанті — Лук'ян) не витримав докорів Юстини й убив її пострілом з рушниці.

Письменник працював над твором багато років, то відволікаючись на інші справи, то знову повертаючись до нього. Першим варіантом повісти можна вважати оповідання «Зрада», написане 1875 року й не схвалене до друку в журналі «Друг».

¹ Засенко О. Михайло Павлик // Історія української літератури: У 8 томах. Київ : Наукова думка, 1969. Т. 4. Кн. 2: Література 70–90-х років XIX ст. С. 75.

² Дмитрук В. Михайло Павлик (1853–1915) // Павлик М. Вибрані твори. Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1955. С. 25.

³ Франко І. Лист до М. І. Павлика від 12 листопада 1881 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50 томах. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 48: Листи (1874–1885). С. 327.

«Не хотіли друкувати <...>, — скаржився Павлик у листі до М. Драгоманова, — через занадто хлопський характер щодо мови й змісту»¹.

У його сюжеті, наснаженому фольклорним матеріалом, легінь Лук'ян, повернувшись із війська, зрадив Юстину Федорчукову й засватав Анну, а коли побачив на весіллі колишню кохану, розлютився, став погрожувати всім рушницею і врешті вбив Юстину. У «Вихорі» Павлик зберіг попередній сюжет, «дещо скоротивши етнографічний елемент — докладні описи весільних звичаїв тощо»², натомість психологізував образ головної героїні. 1881 року письменник писав М. Драгоманову, що планує перекласти повість російською й польською, але лише після того, як вона вийде окремою книжкою по-українськи³.

У повному обсязі твір надруковано допіру 1983 року⁴.

Впадає у вічі те, що повість «Вихора» за фактурою (сюжетом, способом характеротворення, стилем) суттєво відрізняється од попередніх творів Павлика: оповідань «Ребенщукова Тетяна», «Юрко Куликів», повісті «Пропащий чоловік». У центрі «Вихори» — любовний, приватний конфлікт. Сюжет розгортається (це видно навіть з опублікованого уривка) способом поступового нагнітання трагізму. Він не лінійний: оповідач часто вдається до ретроспекцій. Помітна яскрава романтизація персонажів. Вони — готові, цілісні образи, антиподи. У центрі — дівчина, непересічна, не по-жіночому міцна й дужа, здатна побороти й найсильніших парубків у селі, водночас із глибоким та яскравим емоційним світом, витонченою гамою переживань. Немов вихор, Юстина збурює плин подій, всупереч здоровому глузду йде на весілля коханого й суперниці, гнана незвіданою демонічною силою й у стані сильного стресу, передчуваючи або й навіть усвідомлюючи власну смерть.

Любовний трикутник уміщено в дуже відчутну народнопоетичну стихію: високу питому вагу в повісті мають описи вірувань, звичаїв, обрядів, а фольклорні образи відіграють значну роль у формуванні баладного сюжету. Так витворюється художнє плетиво тексту, первісно виявного в формі невеликого уривка.

Чому Павлик не опублікував твору повністю? Очевидно, розумів, що він дуже відрізняється од попередніх, концептуальних, ідейно наснажених. Боявся, може, гніву софійського громовержця? Ці питання потребують ще ретельного вивчення.

¹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Чернівці, 1910. Т. 2. С. 29.

² Дмитрук В. Михайло Павлик (1853–1915). С. 26.

³ Див.: Бойко Н. Проза Михайла Павлика // Історія української літератури: У 12 томах. Київ : Наукова думка, 2022. Т. 6: Література ХІХ століття (1857–1870-ті роки). С. 658.

⁴ Павлик М. Вихора // Павлик М. Пропащий чоловік. Оповідання, повісті, публіцистика. Львів : Каменярь, 1983. С. 165–287.

A PUBLISHED EXCERPT OF MYKHAILO PAVLYK'S NOVEL «VYKHORA»: PSYCHOLOGISM, FOLKLORISM, ROMANTISISM

Mykola LEHKYI

The research examines the poetics of an excerpt from the novel «Vykhora» published during Mykhailo Pavlyk's lifetime from the point of view of psychologism, folklorism, and romanticism. Having learned that her beloved young man Prodan is marrying another girl, Yustyna Fedorchuk despairs, however, driven by some demonic force, she goes to the wedding, tries to understand the motives of Prodan's act, and clarify her relationship with him. The ballad plot of the work is immersed in folklore elements, filled with folk poetic images, descriptions and beliefs. The semantics of the story is revealed by its title: in Hutsul beliefs, the vortex is associated with a demonic force of nature, mostly unfriendly to humans. The plot is edited according to the principle of gradually increasing tragedy: according to the author's plan, the angry Prodan kills the girl. Unique characters, a ballad plot, and folklore imagery relate the text of «Vykhora» to the poetics of romanticism.

Keywords: fragment, novel, psychologism, folklorism, romanticism.

«ТЕТЯНА РЕБЕНЩУКОВА» ЯК МАТЕРІАЛ ДЛЯ КІНОСЦЕНАРІЮ

Мар'яна ЧЕЛЕЦЬКА

Михайло Павлик як автор сам писав про своє оповідання «Тетяна Ребенщукова», що воно має не лише суспільно-політичне, а й суто практичне значення¹. Власне, з огляду на авторський задум розділи цього оповідання прочитуються, як складові сетінгу, тобто чотиривимірної оповіді, що передбачає період, тривалість, локацію дії та рівень конфлікту². Автор розділяє оповідання «Тетяна Ребенщукова» на вісім розділів, однак не дає їм якихось спеціальних назв. Заголовки до розділів читач легко може додати самостійно, наприклад, такі:

1. Інтродукція.
2. Семен (ретроспектива).
3. Сцена з Семеном.
4. «Ярмарок в Пістени».
5. Зрада.
6. Бійка (Семен і Янцьо).
7. Після бійки.
8. Тетяна божевільна.

На відміну від літературного, сценарний текст передбачає не п'ятичленну композицію, а триєдність дії: експозиційна зав'язка, оповідна частина, кульмінаційна розв'язка³.

Експозиція на екрані триває дві або максимум п'ять хвилин, за які глядач має зрозуміти, чи сподобається йому фільм⁴. В оповіданні «Тетяна Ребенщукова» експозиційна частина відповідає архітектонічно виокремленому першому розділові.

У зав'язці автор чітко зберігає усі параметри для кінематографічної подачі матеріалу, а саме:

- стисло окреслює ситуацію, що логічно випереджає зав'язку;
- час і місце дії конкретизовано за принципом введення ремарок до сценарію: «було в літі на Пантели»⁵ (розмовна форма імені Пантелеймон), отже, діялось

¹ Павлик М. Передне слівце // Павлик М. Оповідання. Чернівці: заходом д-ра Льва Когута і Фр. Коковського, 1909. С. 3–6.

² Маккі Р. Оповідь : Субстанція, структура, стиль та принципи письмової екранізації. Київ : АРК. ЮЕЙ, 2022. С. 92.

³ Роздобудько І. Кіно на папері : навчально-публіцистичні нотатки // Роздобудько І., Санін О. Кіно на папері. Збірка. Київ : Нора-друк, 2016. С. 10.

⁴ Роздобудько І. Кіно на папері... С. 11.

⁵ Іван С. Мій процес про «Тетяну Ребенщуківу» // Павлик М. Ребенщуківу Тетяна. Серія «Народна бібліотека Чорногори» / за ред. др. К. Трильовського. Відень : Накладом «Чорногори»,

це 9 серпня у свято цілителя Пантелеймона за православним (юліанським) календарем, і місце дії — у дорозі на ярмарок у Пістени (тепер — село Пістинь Косівського району Івано-Франківської області, на Гуцульщині, що розташоване на березі річки Пістиньки, правої притоки Пруту).

Період події — окреслення місця оповіді в часі (літня ярмаркова пора, серпень) — визначено в соціально-історичному плані, що відображає історію появи та існування гуцульських ярмарків. У середині XIX ст. косівські і пістенські ярмарки було узаконено австрійською владою і вони мали певні цісарські привілеї, до речі, село Пістень тоді отримало дозвіл на проведення аж одинадцяти ярмарків, чим значно переважило інші міста тодішньої Станіславівщини, скажімо, у Кутах австрійська влада дозволила тільки чотири ярмарки.

Гуцульські ярмарки не відбувалися спонтанно, а їх дозволялося проводити в конкретні святкові дні, а саме, наприклад, у Косові — в четвер першого тижня по Великодню, у вівторок перед Вознесінням Христовим, в понеділок по Зелених святах. Хоча від 1881 року відбулося аж 11 ярмарків: 5 січня, 17 березня, в четвер по Великодню, в понеділок по Зелених святах, 30 червня, 27 липня, 29 серпня, 18 жовтня, 8 та 30 листопада, 30 грудня¹.

Ярмарки на Гуцульщині ділились на одно-, дво-, три- чотириденні². Тому період оповіді в часі не обмежується конкретним датуванням.

Другий складник сетінгу — тривалість події як довжина оповіді в часі — у цього етапу Павликова «Тетяна Ребенцукова» має особливу історію, пов'язану з судовим процесом, до якого цей текст призвів і за яким оповідання було засуджено «найвищою мірою кари з [параграфу] 516» на «шість місяців гострого арешту» за те, що текст, мовляв, «глумився і старався понизити науки й обряди релігії в державі нашій»³. Про тривалість цього процесу описує докладно сам Павлик, згадуючи дати 21 травня (дата конфіскації твору⁴) і 24 червня (протокол з текстом оборони автора за вилучені фрагменти⁵) 1878 р.

Фізичний вимір оповіді, тобто локація, де сталася подія, — дорога до села Пістень.

Рівень конфлікту, який є «положенням оповіді в ієрархії соціальних баталій»⁶, в оповіданні становить собою зовнішнє протистояння, що вимірюється любовними інтересами. Отже, цей параметр оповіді допомагає зрозуміти характер персонажів,

спілки з о.п., [1978]. С. 26. Далі в тексті студії у дужках буде вказуватися відповідна сторінка із цього джерела.

¹ Гуцулія. URL: <https://huculia.info/pistyn-history>.

² Там само.

³ Іван С. Мій процес про «Тетяну Ребенцукову». С. 66.

⁴ Там само. С. 51.

⁵ Там само. С. 52.

⁶ Маккі Р. Оповідь... С. 94.

причини колізії і конфлікту, які рухають сюжет (основні дійові особи: Тетяна, її чоловік Шуцполишин Янцьо, Семен Яковишин — на авансцені; поза сценою — Місик як оповідач, його мама Іванишка і тато Іван).

Характер персонажів автор описує за принципом «золотих правил» Вільяма Мартела, які діють для сценариста¹, а саме — одна-дві деталі, натомість змалювання приховується за дією, наприклад: «Янцьо високий такий, як тополя», або коли лежить, то «краперчастий такий» — від пороху, як наслідок військової служби, «Тетяна за ним угинається під полотнами» (С. 27).

У сценарному тексті експозиція композиційно не співвідноситься із літературним прологом, тобто у дію вона включається органічно — в оповіданні наратив відразу переходить у дію: посеред дороги побачили Тетяну з Янцьом, який скидається на чоловіка, що напідпитку, бо не хоче зійти з дороги, докоряє Тетяні зрадою, потім його збиває фіра і кладуть Янця край дороги. Фактично, читач відразу дізнається про причину конфлікту, і з реплік голосіння Тетяни над травмованим чоловіком розуміє усю її історію: нещасливу долю заміжньої жінки, яка в дитинстві просилася до школи, хотіла вчитися, та її прохання зневажили, мовляв, попадею хочеш стати чи що (С. 29). Для суті конфлікту цей момент є особливо суттєвим, бо він пояснює становище жінки наприкінці ХІХ ст., від якої вимагалось коритися своєму чоловікові за замовчуванням, яким він не був би — навіть коли б втекла з додому, то привели би назад, змусили, бо, мовляв: «хай ти навіт голову зітне до порога — про то він тобі чоловік» (С. 29). А чоловік ніби має право збиткуватися, як йому заманеться... Дізнаємося відразу зі слів головної героїні, що вона бідувала, важко гарувала, але на ткацтві багато не заробиш, до того ж, на її утриманні була і її сім'я, і Шуполиха, тобто свекруха (ще один «камінчик» у горлі!..), до того ж, Янцьо був безробітний. Таку соціальну картину змальовує Павлик дуже виразними, але економними мазками, не вдаючись у розлоге моралізаторство, як це властиво літературі, натомість дозволяє цілком самостійно своїм героям самореалізуватися у дії через діалоги.

Правило економного письма для створення сценарію контролює, щоб драматурги в одному реченні одночасно змалювали й інтер'єр, і героя, і його дію². В оповіданні М. Павлика, наприклад, такий економний абзац маємо в сцені з появою Семена: «Тетяна аж стряслася, ми собі пізнали Семена Яковишиного голос (і він ішов до Пістені лісом на поперекі)» (С. 30): емоція підсилює характерну рису героя (дар до співу, бо перед тим наведено фрагмент із народної пісня, яку співав собі Семен) та відтінюється у декорації лісу в інтер'єрі.

Письменник-сценарист уміє змальовувати не місце, а почуття. Характерною для Павликової оповіді є така авторська ремарка, що вказує на емоційний характер героїні: «Тетяна все дивилася в землю, хоть як було любо на дворі» (С. 29), якою

¹ Роздобудько І. Кіно на папері... С. 19–20.

² Там само. С. 39.

виразно підкреслюється контраст гарної погоди у зовнішньому просторі та похмурої у внутрішньому світі персонажа.

В оповіданні Павлика герої персоналізовані цікавими рисами, але метафори використовуються задля сценарію, а не задля авторської оригінальності, адже теоретики сценарної майстерності застерігають: «тільки не натюрморти!»: ремарки не мають бути розлогими, надто описовими, бо справа дизайну — це справа художника, а завдання сценариста — написати гарні діалоги та дії героїв¹. У Павлика особливо ефектною для декорації є така ремарка із вказівкою, що дія відбувається неподалік «пістеньцьк[ого] ліс[у]»: «усе йде вгору, буковий і грабовий, а яловий і смерековий долинов, аж у Манастирське сягає. Ліс з обидвох боків дороги...» (С. 29). У цій ремарці автор використовує мінімум опису: лише назви порід дерев і примітка для декорації, що дія відбувається обабіч дороги.

У процесі створення сценарію монолог чи сцена фрагментується, розбивається репліками інших персонажів чи діями. Весь перший розділ Павликового твору фактично є монологом Тетяни, але через те, що він переривається деякими несподіваними репліками, звертаннями героїні (наприклад, до Місика, спостерігача-наратора — вона дає йому баночку, щоб купив собі якусь книжечку задля того, «аби аж попустило на серці, як її прочитаєш» (С. 28), а отже, має також і доволі несподівану пропозицію до хлоп'яти: «а мені відчитаєш хоть савтиру» (С. 28), бо недовго вже вікувати їй на світі. У Тетяни загострене передчуття, що має трапитися щось погане, а для читача це додатковий рушій (використано засіб антиципації), що підтверджує експозиційне правило для сценаріїв: заохотити читача вподобати собі весь твір.

Для сценарного тексту також властиві й інші правила, скажімо:

- 1) правило чотирьох рядків, тобто це означає, що жодна дія не повинна займати більше чотирьох рядків;
- 2) менше ком, більше крапок: використовувати енергійні короткі слова для змалювання дії як факту;
- 3) принцип «далі буде»: закінчувати частини на найцікавішому місці, зберігати інтригу (наприклад, у Павлика експозиційний перший розділ з появою Семена та реплікою напівпритомного Янця до Тетяни: «дам я тобі з другим спати» (С. 30), що переривається безперервною піснею «Ой, рада би я ввійти, з тобою говорити...» (С. 30) (принаймні, вона такою видається читачеві!), дуже інтригує, тому що це, власне, й рухає сюжет).

Світ персонажа — протагоністки Тетяни — вписується в коло трирівневого конфлікту, що стосується будь-якого оповідного тексту. За характером людської природи загалом фахівці зі сторітелінгу визначають три рівні конфліктних зіткнень: внутрішні, міжособистісні та позаособистісні, що вписують житте-

¹ Роздобудько І. Кіно на папері... С. 19.

вий фон персонажа у його фізичні (тіло), соціальні (емоції) і суспільні (розум) відносини¹.

Павликова героїня з огляду на тристоронній континуум її образу дуже вдало виходить за рамки банальної мелодраматичної постати (адже, на думку Роберта Маккі, «мелодрама є результатом не зайвої експресивності, а недостатньої мотивації; не писати велично, а писати про персонажа з нестачею бажання»²). Автор доповнює модель класичного дизайну оповіді, що орієнтується на архісюжет з такими його ознаками, як причинність, закрита кінцівка, лінійний час, зовнішній конфлікт, один активний протагоніст, послідовна реальність³ мотиваційними складниками в характері Тетяни. Зокрема, її розум свідомо протівився міжособистісним конфліктам у своєму розумінні інстанції сім'ї ще перед тим, як вийти заміж: «Тетяня ніяким чином не хотіла піти за Янця: тиждень плакала, тиждень просилася, тиждень ховалася» (С. 40). Вагання Тетяни автор не випадково кількаразово повторює протягом усього свого оповідання, і це стає певним мотиваційним аргументом на користь його захисту цієї жінки, котра опиняється у ситуації «вибір без вибору», коли позаособистісні конфлікти відкрито екстраполюються на внутрішні, потаємні і приховані емоції персонажки. Автор передмови К. Трильовський називає таку природу зображеного конфлікту «безпардонністю проти старих пересудів й назадництва»⁴. Сила Тетяни не в емоційності чи в експресивній манірності, а, власне, у її бажанні ословити ці свої конфлікти, хоч і наперед розуміючи, що все завершиться для неї трагічно.

За логікою архісюжету така оповідь передбачає закритий, вичерпаний фінал із однозначною розв'язкою, і він таким і здається. Але в завершальному акорді останнього розділу оповідання автор дуже метафорично зображає її смерть: «обернулась лицем д'земли, тай так застила» (С. 50). Це відбувається тому, що така кінцівка відкрито конфронтує із читацьким сприйняттям Ребенщуків як «сильної» жінки, тому, за всіма ознаками відкритого мінісюжету⁵, автор мовби розриває наратив ізсередины, похапцем розповідає про тих, хто і як сприйняли її смерть: «Не знаю, ци заплакав хто за нев так щиро, як мої мама, тай я...» (С. 50), натякаючи на те, що доля цієї жінки не є поодинокую, а її трагедія випадковою, що подібних історій у той час було багато, але ніхто особливо не переймається долями таких «тетянь».

Зав'язка і кінцівка взаємодоповнюють сценарний баланс твору Павлика, створюючи відповідну психологічну рамку для хронометражу, що виразно демонструє

¹ Маккі Р. Оповідь... С. 181.

² Там само. С. 435.

³ Там само. С. 65.

⁴ Трильовський К. Михайло Павлик та його «Ребенщуків Тетяня» // Павлик М. Ребенщуків Тетяня. Серія «Народна бібліотека Чорногори» / за ред. др. К. Трильовського. Відень : Накладом «Чорногори», спілки з о.п., [1878]. С. 5.

⁵ Маккі Р. Оповідь... С. 65.

вміння автора XIX ст. вкласти свій текст у «формулу кіно», ґрунтовану на моделі «2С+2Д» (Співчуття — Співпереживання плюс Дія — Діалог)¹. Отже, до кульмінаційного розділу з ярмарком у Пістени автор намагається викликати Співчуття+Співпереживання до своєї персонажки і здійснює це властивим для сценарної практики способом підсилення Дії через Діалог (Тетяна розкриває свій внутрішній світ через розповідь про своє життя, ретроспективно змальовуючи панораму свого соціально-історичного часу). Діалог як засіб розкриття характеру в кінематографії² є дуже показовим у зображенні, наприклад, сцени бійки («Куме, де ти?», С. 49) — читач має сам здогадатися і зробити свої висновки, а не чекати від автора моралізаторських описів і пояснень щодо поведінки його персонажів.

Отже, на основі аналізу кінопоетики оповідання «Ребенцукова Тетяна» можна виокремити такі фільмотворчі риси стилю М. Павлика:

- 1) експозиційна сценічність, тобто вміння концентрувати сюжет;
- 2) використання коротких енергійних ремарок, що характеризують персонажа і водночас середовище;
- 3) способи застосування альтернативи для оповіді;
- 4) зміна планів як переведення описового тексту в сценографування;
- 5) вміння ускладнювати ситуації свідчить про майстерність володіння мистецтвом сценічних інтриг;
- 6) оперування таким композиційним засобом, як точка неповернення у розвитку сюжету;
- 7) вміння залишати відкритий фінал в умовах закритого архісюжету.

Усе це дає певні підстави та аргументи для можливої екранізації «Ребенцукової Тетяни» у форматі сучасного телесеріалу, адже тема, яку порушив ще наприкінці XIX ст. М. Павлик і яка викликала нечуваний на той час публічний резонанс, є тільки показовим підтвердженням унікальності творчого мислення письменника-чоловіка, який задовго до висвітлення у літературі та в кіно тем аб'юзивних зв'язків, гендерної дискримінації та мізогінії (по суті, Янцьо і є виразним типажем мізогінічного персонажа, який просто з підсвідомо розвиненої ненависті до всього жіночого й зневажав Тетяну!..) своїм «чоловічим письмом» у «жіночій версії» спробував подолати традиційні патріархальні табу і свідомо ввести в культурний дискурс провокацію «незручними» сюжетами не задля естетичної насолоди, а із суспільно рушійною метою. Думки М. Павлика з позаминулого століття, безумовно, суголосні із промовами сучасних правозахисників і правозахисниць, скажімо, з таким імперативом Кофі Аннан «Насильство проти жінок — одне з найбільш ганебних порушень прав людини»³.

¹ Роздобудько І. Кіно на папері... С. 28.

² Там само. С. 32.

³ Психологічне насильство: фрази великих авторів... URL: <https://musa.news/uk/violenza-psicologica-le-frasi-dei-grandi-autori-che-la-raccontano>.

Пояснити актуальність змісту оповідання Павлика для сучасного читача вочевидь не буде проблемою. А щодо стилю (який, звичайно, вимагатиме суто технічної роботи сучасного сценариста), то безумовною перевагою Павликового сюжету є вміння цього автора уникати того, що стає недоліком багатьох мелодрам. Власне, з цього погляду сценарій Павлика буде заслуговувати на довіру, враховуючи достатню мотивацію поведінки у протагоністки оповідання та неприховане поза підтекстами чи контекстами бажання автора написати свій твір про жіночу долю зі справді непідробним інтересом до проблемного і суспільно резонансного питання.

«TETIANA REBENSCHUKOVA» AS MATERIAL FOR A FILM SCRIPT

Maryana CHELETSKA

The study attempts to examine Mykhailo Pavlyk's short story «Tetiana Rebenschukova» through the prism of cinematic writing principles based on Irene Rozdobudko's theoretical proposals on screenwriting. The story is analyzed by the laws of narrative according to its structure, action design, and principles of film adaptation. According to the setting structure, Pavlyk's story outlines the period of action (the period of summer fairs in the Hutsul region), its duration (the trial after the 1878 publication of the work in the journal «Hromadskyi Druh» in terms of its morality), location (the road to Pistyn), and the level of conflict (the love confrontation between the characters and its reflection through the change of scene episodes). Using the classical narrative design, the article reveals how Pavlyk complements the model of the arch-story with the linear-sequential and causal nature of the external conflict with motivational components in the character of Tetiana as an active protagonist, which allows the author to avoid unnecessary melodrama in love scenes and to create new opportunities for its film adaptation. All of these features of M. Pavlyk's writing are vivid evidence of his dramatic talent, which gives his story a chance to be taken up by contemporary filmmakers.

Keywords: screenplay, narrative design, scene design, setting, arch-story, three-level conflict.

М. ПАВЛИК, В. СТЕФАНИК, В. ТКАЧУК — ДУХОВНІ ВИТЯЗИ ГУЦУЛЬЩИНИ: НА ПОМЕЖІВ'І СПОРІДНЕНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Жанна ЯНКОВСЬКА

Коли постало питання про симпозіум на вшанування 170-ї річниці від дня народження Михайла Павлика як українця, письменника, громадського й культурного діяча, етнографа, історика, видавця, публіциста, безумовно, складної, неоднозначної, але дуже цікавої та видатної особистості, відразу з'явилася думка про те, що Снятинщина дала Україні ще двох відомих діячів, близьких йому за духом, переконаннями та спорідненою діяльністю, — Василя Стефаніка та Василя Ткачука.

М. Павлик народився 17 вересня 1853 р. в селі Монастирське в передмісті Косова, а до 1920 року це була Снятинщина. З Русова родом був майстер психологічної новели В. Стефанік, а із села Іллінці, — можна сказати, його наступник та найкращий учень у новелістичному жанрі В. Ткачук, які також були не тільки письменниками, але й активними громадськими діячами. Мимоволі зацікавившись цією «снятинською трійцею», цікаво було простежити, чи немає у нелегких долях цих земляків чогось спільного, бодай на помежів'ї творчої, діяльній чи й особистої біографії?

У цій когорті Михайло Павлик був найстаршим, адже народився, як зазначено, 1853 року, а Василь Стефанік — 1871-го. Усе ж останні роки ХІХ-го та перші півтора десятиліття ХХ століття (а це майже 20 років) припало на роки їх активної громадсько-політичної і культурної діяльності в один час. Ці троє діячів усе своє свідоме життя боролися за українську мову, просували українську культуру й самі були свідомими українцями. Думаю, їхні імена можуть прозвучати поруч, як імена славетних земляків. Це письменники, які «не боялися подивитися в очі народу», змогли не «вжахнутися від пережитого горя й не відвернути очі» (Д. Донцов), а й писали про це і боролися за його кращу долю і словом, і ділом.

М. Павлик та В. Стефанік належали до діяльних членів Селянської українсько-руської радикальної партії, що її 1890 року заснували М. Павлик та Іван Франко (В. Стефанік вступив до неї 1891-го). Обидва були дуже активними, стали причетними до організації читалень серед селян, про життя яких писали власні твори (загального книжкового видання Павликові твори так і не дочекалися — публікувалися в часописах, є глибоко народними, наскрізь пройняті любов'ю до рідної землі, до простих карпатських селян, виражають їхні інтереси, були фактично їхнім голосом). У М. Павлика та В. Стефаніка було багато спільних знайомих, зокрема Іван Франко та Михайло Драгоманов. Збереглися листи й написані наукові дослідження про непрості взаємини М. Павлика й І. Франка, стосунки яких на

громадсько-культурному терені тривали десятиліття. У 1883 році, навчаючись на першому курсі гімназії в Коломиї, В. Стефаник познайомився з Анною Павлик, сестрою М. Павлика — активною учасницею жіночого руху в Галичині. Вона мала великий вплив на молодого В. Стефаника. Свого часу її діяльність високо оцінив І. Франко. З окремих згадок відомо, що між Анною Павлик та Іваном Франком була навіть особиста приязнь.

Бувши членом коломийського гуртка, В. Стефаник послідовно формував свої погляди на українське суспільство й українську літературу, проводив громадсько-культурну роботу серед селян і пробував себе в літературі, дебютуючи одним віршем без підпису та двома оповіданнями «Нечитальник» (1888) і «Лумера» (1889) у співавторстві з Лесем Мартовичем.

Громадсько-політична та культурницька діяльність переважала у житті М. Павлика (фактично протягом усього життя) та В. Стефаника. Останнього за участь у «покутській трійці» (до котрої, окрім нього, входили ще Лесь Мартович та Марко Черемшина — Іван Семанюк) було виключено з Коломийської гімназії, тому він завершував навчання в Дрогобицькій гімназії ім. Франца Йозефа, де не менш активно займався громадсько-культурною роботою. В. Стефаник, ставши студентом медичного факультету Ягеллонського університету (1892), не полишав активної громадської діяльності, що й завадило завершити повний курс навчання. У Кракові брав участь в діяльності молодіжного товариства «Академічна громада». Тут на нього великий вплив мали Вацлав та Софія Морачевські. Його вступу до Української радикальної партії сприяли ідеї М. Павлика, І. Франка й М. Драгоманова. Про активну життєву позицію В. Стефаника в цей період писала М. Багрій у статті «Громадсько-політична діяльність та націософія Василя Стефаника як основа державницької ідеології»:

«Стефаник-студент бере активну участь у громадському житті рідного Покуття, розширює творчі контакти з українськими періодичними виданнями, активізує свою діяльність як публіцист. Після опублікування в 1890 р. першої статті — «Жолудки наших робітних людей і читальні» — він у 1893–1899 рр. пише і друкує в органах радикальної партії «Народ», «Хлібороб», «Громадський голос» та «Літературно-науковому віснику» ряд статей: «Віче хлопів мазурських у Кракові», «Мазурське віче у Ржешові», «Мужики і вистава», «Польські соціалісти як реставратори Польщі od morza do morza», «Книжка за мужицький харч», «Молоді попи», «Для дітей», «Поети і інтелігенція».

Стефаник бере активну участь у політичній боротьбі: виступає на селянських мітингах, викриває антинародний характер державних інституцій, за що в 1895 році його заарештовують. Попри те, Стефаник і далі продовжує політичну діяльність, зокрема, 1897 року віддає багато сил передвибірній боротьбі в Галичині, агітуючи за «мужицького посла» І. Франка, стає свідком жорстоких репресій над непокірними селянами, сам зазнає переслідувань. Активно займаючись громадсько-політичною діяльністю, а також публікуючи

власні публіцистичні статті й художні твори, Стефаник поступово втрачає зацікавлення медициною і зрештою у 1900 році покидає Ягеллонський університет»¹.

Щодо громадсько-політичної та культурницької діяльності В. Стефаника можемо узагальнити наступне: він був почесним членом «Просвіти», депутатом австрійського парламенту та Галицького крайового сейму, входив до Української національної ради Західноукраїнської республіки (1918–1919 рр.), тобто формувався як політик тривало, свідомо й понад 10 років активно та самовіддано працював на цьому поприщі. Своє депутатство використовував, аби покращити долю селян, написавши десятки звернень до уряду. У цей час майже не писав художніх творів. У політиці він вбачав гуманну місію й переслідував гуманістичні ідеї: жити заради політики, що було рівноцінно заради народу, а не коштом політики й народу. До нього йшли люди за порадою, підтримкою, він захищав їх на судових процесах як правознавець. В. Стефаник не боявся, а прагнув цих зустрічей, хоч і страждав іноді від безпомічності, але робив усе, що міг. Як син селянина, він залишився ним, ставши освіченим інтелігентом. Йому боліло життя селян, що дуже емоційно проступає з його глибоко психологічних новел. В. Стефаника й В. Ткачука називали «селеписцями». Правдиві історії про життя селян склали основу їхньої творчості, як і творчості М. Павлика. Де б не був В. Стефаник, він завжди повертався до Русова, хоч мав можливість жити у Відні чи Кракові. М. Багрій у вище згаданій статті написала про В. Стефаника:

«Питання освіти, громадської боротьби, політичних протистоянь письменник активно порушував у своїй творчості та озвучував на сторінках тогочасних періодичних видань, розширював творчі контакти з українською періодикою, активізував свою діяльність як публіцист, чим фактично спричинився до бурхливого розвитку української журналістики»².

Багато що зі сказаного, окрім офіційного депутатства, можна сказати й про діяльність М. Павлика, котрий був невтомний у самовідданій та безкорисливій праці заради народу. Як відомо, через чотири роки після смерті М. Павлика В. Стефаник був одним із 65 членів делегації від Західної України, які в 1919 році ініціювали Акт злуки зі Східною Україною. У нього були непрості стосунки з радянською владою, адепти якої подавали його твори за своїми «рецептами». Але друкувати не забороняли. Навіть пенсію в останні роки життя призначили, від якої він відмовився, дізнавшись правду про голодомор. Отримував підтримку та допомогу від митрополита Андрея Шептицького, з яким мав дружні стосунки.

¹ Багрій М. Громадсько-політична діяльність та націософія Василя Стефаника як основа державницької ідеології // Гірська школа Українських Карпат. Івано-Франківськ, 2021. № 24. С. 28.

² Там само. С. 29.

Попри те, що В. Стефаник не закінчив університет у Кракові (як і М. Павлик — Львівський університет через нестачі та переслідування), він був високоосвіченим громадянином. І хоч побутує думка, що представники тогочасної Української радикальної партії для боротьби більше використовували шлях реформ (у художніх творах письменників це проявлялося через показ правдивої емоції, почуттів, психологізму), проте ці два українці уміли брати на себе й відповідальність, за що їх не раз переслідували й навіть ув'язнювали. Але вони не втомлювалися доводити, писати петиції, статті, прокламації, організувати зустрічі. Вони були прикладом високоморальних політиків і культурних діячів, які не прагнули на цьому заробити статків, а тому часто мали потребу в коштах навіть на прожиття й утримання родини. Трагедія В. Стефаника полягала ще й у тому, що в 30-ті роки, вже буди хворим, він, очевидно, розумів, до чого йдеться в Україні, але був уже ослабкий, тому всі сили віддавав на впорядкування своїх земних справ.

М. Павлик також, ще навчаючись у Львівському університеті (після Косівської школи та Коломийської гімназії), брав участь у діяльності академічного гуртка та мав причетність до видання газети «Друг», в якій опублікував свою першу поезію «Прийди, весно, прийди, свята». На прожиття заробляв приватними лекціями, але коштів часто не вистачало. Проте скоро участь у товаристві не задовольнила його, оскільки він при велемовних виступах членів гуртка водночас бачив зверхне ставлення «панночок» та «паничів» до слуг і простого народу: «Уся така поведінка нашої галицької шляхти з робочим бидлом боліла мене, дуже боліла, бо хто-ж видержить, як тата його й маму мішають з болотом! Над сим я задумався, чи має воно так бути»¹. Тому він далі співпрацює з товариством ім. Михайла Качковського, де знайомиться із М. Драгомановим та зазнає впливу його ідей, які надовго захопили його, захопили настільки, що М. Лозинський свого часу назвав М. Павлика «найревнійшим проповідником думок Драгоманова»². Важливими в цей період для нього є і стосунки з І. Франком. Саме під його впливом він розпочинає етнографічну роботу. Його виступи того часу сповнені бажанням прихилити інтелігенцію до селян, а також об'єднати Галичину та Велику Україну, бо вважав український народ єдиним. У 1877 році його було двічі арештовано у Львові.

За сприяння І. Франка М. Павлик був причетний до видавництва журналу «Громадський друг», в якому друкував свої прозові твори «Юрко Куликів», «Рибенщуків Тетяна», «Пропащий чоловік». За ці твори й видання журналу його знову було засуджено на шість місяців. Загроза, яка нависла над ним й за інші «провини» перед владою, що вже стежила за М. Павликом, призвела до того, що він змушений був виїхати до Женеви, де перебував із 1879 до 1881 року. Проте й тут не залишав

¹ Цит. за вид.: Лозинський М. Михайло Павлик. Його життя і діяльність. Відень : Накладом Союзу визволення України, з друкарні Адольфа Гольгавзена у Відні, 1917. С. 6.

² Лозинський М. Михайло Павлик. Його життя і діяльність. С. 7.

видавничої справи, співпраці з М. Драгомановим та громадської діяльності. У своїх виступах цього періоду він працює на українську справу. Важливе значення має його «Друкований лист до всіх Русинів в Галичині», датований 19 листопада 1880 року і написаний для оголошення на зібранні, яке мало відбутися у Львові 30 листопада того ж року. У цьому листі М. Павлик представив свою політичну програму. Але лист так і не дійшов за призначенням.

Повернувшись до Галичини 1882 року, він відбув кару — шість місяців в'язниці — за публікацію оповідання «Ребенщукова Тетяна». Спочатку у Відні, а потім його перевезено до Львова, де вже було сфабриковано нову справу проти нього. Через брак доказів у вересні 1882 року його було звільнено. Працював деякий час у львівських видавництвах. У 1885 році його знову заарештовано у рідному селі Монастирську за пропаганду соціалістичних ідей, через що мав місяць арешту.

З липня 1887-го до квітня 1888 року письменник перебував у Кракові.

Починаючи з січня 1890 року, видає у Львові газету «Народ», редактором якої був І. Франко. Газета перестає виходити в 1885 році, після смерті М. Драгоманова, що дуже вразило М. Павлика. Пізніше він продовжив свою діяльність у Радикальній партії, редагував її головний друкований орган «Громадський голос».

У 1898 році М. Павлик до 25-річчя творчої діяльності І. Франка уклав «Спис творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності 1874–1898» (Львів, 1898). Як відзначив М. Лозинський, «є справжній документ пієтизму для товариша та приятеля»¹.

Оскільки І. Франко вже на цих ювілейних заходах виступає як засновник Української національно-демократичної партії, це глибоко розчаровує М. Павлика, і він теж дедалі більше відходить від Радикальної партії, хоч і не пориває з нею зовсім — допомагає й надалі редагувати її друкований орган.

20 листопада 1904 року у Львові відбулося святкування 30-річної творчої та громадської діяльності М. Павлика, організоване членами Радикальної партії. У цей час він працює в бібліотеці Товариства ім. Тараса Шевченка, що давало хоч якісь кошти на проживання, намагається укласти й видати праці М. Драгоманова, про якого мріяв написати монографію. Але цій мрії не судилося здійснитися. Ідеї М. Драгоманова були йому настільки близькі, що він присвятив їм ціле життя після знайомства з ученим.

Аналізуючи останні роки життя М. Павлика, можна лише подивуватися його жертвності й відданості своїй справі. Це дуже яскраво підтверджують цитати з короткого біографічного висліду М. Лозинського, які дозволимо собі навести:

«Се “занедбанне” відчував Павлик на старі літа щораз важче. В останніх роках гурток людей старався що місяця зібрати для нього якусь суму. Але як се важко йшло! Понад яких 100 кор. збірка мало коли доходила. А тимчасом в самій

¹ Цит. за вид.: Лозинський М. Михайло Павлик. Його життя і діяльність. С. 6.

радикальній партії були вже люде, що могли б були взяти на себе удержання Павлика на старі літа, — не говорячи вже про загал громадянства»¹.

І ще:

«В своїм життю був Павлик типом „безсребренника”, який в бідности й нужді весь вік служив тільки свому Богови. Иноді просто болюче було дивитися, як він відіймав собі останнє від уст, щоб видати якусь брошуру, що її в даній хвилі уважав конечною для справи. Живучи все життє самотнім, держав при собі стару матір, а опісля сестру Анну, товаришку своїх перших агітаційних праць. Яке серце було в нього, свідчить факт, що кілька років перед смертю, немічний і бідний, взяв на вихованнє двох бідних дівчаток і ще на смертній постелі поручав їх з особливим натиском опіці сестри»².

У воєнний час Радикальна партія підтримує його, але він уже морально та фізично дуже слабкий. І коли до Львова увійшли російські війська, він залишився без надії та без засобів на прожиття, хворий. 25 січня 1915 року М. Павлик помер у Львові, де й похований на Личаківському цвинтарі.

Насправді М. Павлик не залишив нам дуже визначної творчої спадщини, не став класиком літератури. Але усе своє свідоме життя він жертвовно віддав громадській праці й боротьбі, бувши ідейним натхненником цілої когорти вчених та політичних діячів. Саме тому можемо вважати його одним із найвеличніших знакових постатей свого часу.

За рік після смерті М. Павлика в с. Іллінци на Снятинщині народився В. Ткачук, який своєю працею та активною життєвою позицією гідно продовжив справу своїх славних попередників-земляків. Особливо багато спільного простежується в нього з В. Стефаником, ближчим йому по часу, духовно й за манерою письма, сюжетно-тематичною палітрою творів, навіть спорідненим діалектом. Його ім'я фактично тільки зараз повертається до читачів і дослідників, оскільки творів письменник залишив після себе не так багато, та й не були вони належно оцінені, оскільки прожив коротке життя — всього 28 років, хоч був членом Спілки письменників України (з 24 років). Письменник загинув під час Другої світової війни, 1944-го, на території Східної Пруссії. Через правдолюбний та непокірний характер у Спілці письменників його не стали боронити від призову. В. Ткачук мав великий талант, але дуже мало часу для його реалізації.

До вивчення його життя і творчости зверталися Роман Горак, Анна Горнятко-Шумилович, Степан Хороб, Христина Синітович, а матеріали про письменника довгий час збирав земляк-краєзнавець Роман Ризюк та небагато інших. Надто хотілося б наголосити на численних статтях А. Горнятко-Шумилович, яка працює в Університеті ім. Адама Міцкевича в Польщі (м. Познань), зустрічалася з донькою

¹ Цит. за вид.: Лозинський М. Михайло Павлик. Його життя і діяльність. С. 22.

² Там само. С. 23.

письменника, побувала на його батьківщині, де збрала цікаві спогади¹. Порівнявши твори В. Ткачука та В. Стефаника, вчена назвала перші «стефаниківськими рецидивами» і зазначила, що у творах В. Ткачука «слідно вплив Стефаника і Черемшини. Але чисто зовнішній, бо цілим настроєм, цілою тонацією душі Ткачук безмежно далекий від тих авторів. У Стефаника — понурий трагізм, не раз тривожний, хвилюючий виклик. У Черемшини навіть з його “чічками”, “легіньчиками” і Парасочками — перед всего одчайдушний протест, зухвалий глум. У Ткачука все полите лагідно-фіялковим саявом, тихим і покірним лементом зломаних істновань»².

Мені з колегами доводилося досліджувати образну систему його новел³, а також спорідненість його образів зі Стефаниковими, хоч у письмі він мав свою манеру, справді дещо лагіднішу, але при цьому іноді не менш трагічну. Зважаючи на заявлену тему, звернемо увагу на його громадсько-культурну роботу та громадянські погляди.

Проживши коротке життя, В. Ткачук зробив досить багато й написав знакові твори. Ще навчаючись у місцевій семирічці, він починає писати, спочатку вірші. Його підтримали вчителі місцевої школи. Згодом майбутній письменник стає активним членом товариства «Просвіта», де, зарекомендувавши себе, спочатку є членом, а потім і керівником хореографічного гуртка, а також членом організації «Сельроб — Єдність».

Ще раніше В. Ткачук дуже рано стає активним організатором громадсько-політичного життя в селі. У п'ятнадцять років його вперше заарештовують за незначну антиурядову витівку, але швидко відпускають через малолітство. У шістнадцять, 6 липня 1922 року на демонстрації в Хомові хлопець виступив з промовою про безправне, важке й злиденне становище селян і робітників. Його знову було заарештовано на три місяці. У сімнадцять років він почав друкувати свої твори (в основному прозу) у львівських та коломийських журналах. У музеї с. Іллінці зберігається примірник журналу «Жіноча доля», де було опубліковано його першу новелу «Великдень іде». Письменник цікавився етнографією, фольклором, запису-

¹ Горнятко-Шумилович А. Василь Ткачук. Між традицією і новаторством (нарис проблематики) // *Tożsamość ukraińska wobec przemian XVII–XXI*. Lublin : Wydawnictwo KUL, 2017. С. 147–163; Горнятко-Шумилович А. «Буря» Василя Ткачука (Про забуту новелу «Загубленого таланту») // *Studia Ukrainica Posnaniensia. Zeszyt VI*. Poznań : Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukrainskiej, 2018. С. 197–205; Горнятко-Шумилович А. Символ чічки в новелістиці Василя Ткачука // *Studia Ukrainica Posnaniensia. Zeszyt VII*. Poznań : Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukrainskiej, 2019. С. 165–173; Горнятко-Шумилович А. На терезах долі (Мотиви й образи смерті в новелістиці В. Ткачука) // *Slavika Wratislaviensia*. 2019. CLXVIII. С. 123–135 та інші.

² Горнятко-Шумилович А. На терезах долі (Мотиви й образи смерті в новелістиці В. Ткачука) // *Slavika Wratislaviensia*. 2019. CLXVIII. С. 124.

³ Янковська Ж., Рарицький О., Марчук Л. Відображення архетипного образу землі у новелах Василя Ткачука (за збіркою «Сині чічки») // *Slavica slovacca. Ročník 55. № 2*. Bratislava : Slavistika, 2020. С. 296–306.

вав місцеві звичаї від односельців, іноді ці записи разом із місцевими життєвими сюжетами ставали матеріалом для написання власних творів. Пробував він також займатися дослідницькою діяльністю. Зокрема, у 1935 році (йому було тоді лише дев'ятнадцять) на основі зібраних матеріалів у журналі «Життя і знання» (№ 97) було опубліковано його статтю «Весілля на Покутті».

У 1934 році, приїхавши до Львова, В. Ткачук знайомиться з учасниками літературної групи «Дванадцятка», яку очолював Анатоль Курдидик. Члени організації збиралися щосуботи в готелях та кав'ярнях Львова, організовували літературні вечори, хоч власного друкованого органу не мали, друкувалися в різних журналах і часописах. В. Ткачук мав псевдонім «Гуцулик». У 1935 році виходить його перша збірка новел «Сині чічки» (загалом вийшло чотири прижиттєвих збірки новел). Газета «Нова зоря», відгукнувшись на її появу, назвала збірку кращою книжкою року. Та через матеріальні труднощі письменник змушений був продати право на її видання Івану Тиктору, який видав її накладом у 5000 примірників. На книжку було багато відгуків, зокрема Михайла Рудницького, Ірини Вільде, Миколи Голубця та інших. Х. Синітович у передньому слові до другого, сучасного видання «Синіх чічок» наводить окремі відгуки на перше видання збірки, які були різними, навіть поблажливими (автор ще був дуже молодий та маловідомий у письменницьких колах), але більше схвальними. Серед цих відгуків чи не найцікавішими є слова Івана Огієнка, який написав: «Хто прагне правдивої, вибагливої поезії, хто спрагнений на ніжні малюнки навіть трагічної людської недолі, нехай той читає Ткачукові новели, і знайде заспокоєння або примирення від життєвого сучасного бруду»¹. А С. Хороб назвав новели В. Ткачука «своєрідним художнім відкриттям у світі ідей та образів»². В. Ткачук — особистість суперечлива, складна. Він свого часу помилково повірив в комуністичні ідеї, а потім гірко розчарувався.

Думаю, настане той час, коли про В. Ткачука зможемо говорити не як про маловідомого, а таки відомого письменника та громадського діяча у свій період.

Особисте життя його не зовсім склалося. Через низку причин не зміг одружитися з коханою Марією Городенчук. Але 1937 року одружується з Марією Януш. Їхнє спільне життя було недовгим — за спогадами доньки Олі, яку він дуже любив, через його бурхливу вдачу, широку натуру, для якої були тісні будь-які рамки, навіть сімейні. Донька зараз поважного віку, проживає у Щецині (нині це Ольга Гоффманн). Вона багато зробила, аби зібрати з багатьох збірок та у 2013 році перевидати твори свого батька однією збіркою, якій залишили назву першої його збірки — «Сині чічки». Багато для цього зробили також Х. Синітович та А. Горнятко-Шумилович. Вчені Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника нині готують повне видання творів письменника.

¹ Синітович Х. Життєвий і творчий шлях Василя Ткачука // Ткачук В. Сині чічки. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2013. С. 10.

² Хороб С. Своєрідність новелістики Василя Ткачука // Слово — образ — форма: у пошуках художності. Івано-Франківськ : Плай, 2000. С. 89.

Після розриву з родиною В. Ткачук повністю занурюється в літературне та громадське життя, ніби відчуваючи, що відміряно йому на землі небагато часу. Він не став кон'юктурним письменником та діячем, хоч і жив в умовах кон'юктури.

Не маючи навіть середньої освіти, В. Ткачук за наказом Наркомітету освіти УРСР 1939 року став студентом Львівського університету ім. Івана Франка. У 1940 році виходить його збірка новел «Весна» у видавництві «Радянський письменник», загалом у цей час він активно публікується також в періодичних виданнях та часописах. Цьому ж року молодого автора прийняли до Спілки письменників України. Та його неспокійна бунтарська вдача потребувала дії, він виступає проти першої радянської окупації Галичини і потрапляє в неласку керівництва Спілки. Тому з початком II Світової війни його не боронили від призову до лав Червоної армії, як інших письменників. За словами С. Хороба, він був «насильницьки змобілізований радянськими органами»¹, тому молодий письменник потрапляє на фронт і гине, так і не зреалізувавши сповна свого таланту. На жаль, короткі відомості то з робочої колонії, то з Москви при відправленні на фронт не дають повної картини цих років його життя. У 1943 році він приїжджає у коротку відпустку додому в Іллінці і знову повертається у свою частину, на цей раз назавжди.

В. Ткачук загинув 19 жовтня 1944 року в бою у Східній Пруссії, район Швалупен, в селі Шлайвен у віці 28 років. А його твори якось «вигідно» для радянської влади забулися, збірки були поміщені у спецховища і тільки сьогодні повертаються до читача, бо гідні того, аби зайняти почесне місце в українській новелістиці. Про його загибель дуже двозначно пишуть дослідники, акцентує на цьому й С. Хороб, аналізуючи новелістику письменника:

«Та чи загинув на полі бою з ворогом? І де пропав його слід загалом? Ніхто цього не знає й досі. Як і не можна знайти десь його новели, писані під час війни (про це він повідомляв друзів та рідних, скажімо, Петра Козланюка, який згідно з нотатками у своїх щоденникових записах востаннє бачив Василя Ткачука 24 грудня 1942 року в Москві). Де вони, і яка їх подальша доля?»².

Не виключено, що зникнення його комусь була вигідне. Навіть на обеліску в рідних Іллінцях серед імен загиблих у II Світовій війні його імені немає, чомусь немає.

Насамкінець варто зазначити, що, згідно з темою, намагалася абстрагуватися від творів М. Павлика, В. Стефаника, В. Ткачука, акцентувати на їхній громадській та просвітницькій, політичній роботі. Можливо, це не зовсім вдалося, але й фактично неможливо, бо те все, за що вони виступали й боролися, знаходило живу емоцію, справжній відгук у їхній творчості. Спільним знаменником для цих трьох витязів Снятинщини (нині частково Косівщини), загалом цього краю є боротьба за людину

¹ Хороб С. Своєрідність новелістики Василя Ткачука. С. 94.

² Там само. С. 95.

праці, за Україну. Усі троє — сільські сини, селянам, українцям вони віддали весь свій талант, працю, шану. Тому їхні імена мають звучати поруч.

**M. PAVLYK, V. STEFANYK, V. TKACHUK — SPIRITUALS
HEROES OF HUTSULSHCHYNA:
ON THE BORDER OF RELATED ACTIVITIES**

Zhanna YANKOVSKA

On the 170th anniversary of the birth of Mykhailo Pavlyk, a native of Kosovshchina (until 1920 – Snyatynshchyna), speaking of his patriotic life position, two more famous figures of this region are mentioned, among whom he was the oldest — Vasyl Stefanyk and Vasyl Tkachuk. All of them had a perfect command of the word, were writers, creators of short prose, and at the same time were actively involved in social activities. We can see common views and convictions, especially on the «Ukrainian issue». At the same time, if M. Pavlyk and V. Stefanyk had a common period of such activity, they even knew each other, so V. Tkachuk can be considered their spiritual and ideological student. Pavlyk's anniversary called for honoring the national activity of the famous compatriots of this region, which is what this research is about.

Keywords: Mykhailo Pavlyk, Vasyl Stefanyk, Vasyl Tkachuk, public activity.

**«ВОНИ БУЛИ МАЙЖЕ ВПОВНІ КОНТРАСТИ
ОДИН СУПРОТИ ОДНОГО»:
ще раз про прототипи Франкового оповідання
«Хома з серцем і Хома без серця»**

Христина ВОРОК

Оповідання «Хома з серцем і Хома без серця» написане німецькою мовою і вперше опубліковано під назвою «Thomas mit dem Herzen und Thomas ohne Herz» у белетристичному додатку до віденського часопису «Die Zeit. Die Sonntagszeit, belletristische Beilage zur Tageszeitung» 19 червня 1904 р. (№ 626. S. 3–6) і одночасно у серпні того ж року надруковано в «New-Yorker Staats-Zeitung» в фейлетоні з 9 серпня¹. Українською мовою опубліковано того самого року в «досконалішій формі»² у Літературно-науковому вістнику з авторською приміткою: «Отсе оповідане в скороченій і менше обробленій формі було написане по-німецьки і надруковане в недільнім додатку до віденської газети “Die Zeit” ч. 626 із д. 19 червня 1904. I. Фр.»³. Без суттєвих змін твір було вміщено і видано у збірці «Місія. Чума. Казки і сатири»⁴ з аналогічною приміткою письменника. У передруці тексту українською є одинока авторська правка, що не впливає на його зміст («нова духовна течія» — «нова течія»), яка свідчить про те, що письменник не бажав вносити зміни у недавно написаний твір.

Основним композиційним засобом оповідання «Хома з серцем і Хома без серця» є контраст, завдяки якому автор хоч різко, але вправно протиставляє персонажів. Перші 3 розділи — словесна дуель між героями, де кожен висвітлює свої думки та спостереження, а вже в 4-му обидва Хоми постають перед читачем після виконаної своєї «місії» у тюрмі: перший — організованого страйку, інший — стихійної демонстрації, яка закінчилася побиттям вікон у поліції й потерпілими з двох сторін. Особливістю цього оповідання є те, що тут події відбуваються на початку і в кінці, нема статичности, а лише постійний рух думки між персонажами, що й тримає читача у напрузі. Сюжет розвивається завдяки тим кільком зустрічам героїв та їхнім дискусіям, в яких кожен відстоює свої погляди. Такий тип композиції твору, у центрі якого «зіткнення ідей, теорій, а також контрастні ситуації, філософські, моральні

¹ Хроніка і бібліографія // Літературно-науковий вістник. Львів : Наук. т-во ім. Шевченка, 1904. Т. 28. Кн. 10. С. 61.

² Якимович Б. Іван Франко — видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. С. 106.

³ Франко І. Хома з серцем і Хома без серця // ЛНВ. 1904. Т. 27. Кн. 8. С. 124.

⁴ Франко І. Хома з серцем і Хома без серця // Франко І. Місія. Чума. Казки і сатири. Львів : Накл. Українсько-руської видавничої Спілки, 1906. С. 183–210.

й психологічні питання, є ознакою літератури зламу століть»¹. Контрастність простежуємо і в домінуванні відмінних естетичних категорій: якщо в першому розділі наявна комічна поразка Хоми з серцем під час знайомства героїв (він виявляється неправим у ситуації, пов'язаній з п'яницею, ба навіть стає жертвою останнього), то вже у фінальному має перевагу трагічний ефект — його ж смерть після словесної дуелі з приятелем. У такий спосіб, впродовж усієї сюжетної лінії відбувається заперечення його конкретних висловлювань і вчинків — концептуальне розвінчання усіх хибних переконань, які завели хлопця у безвихідь. Відбувається це послідовно через маленькі катастрофи, які переростають в очевидний трагічний фінал.

У центрі оповідання — два персонажі-антиподи, які впродовж усієї розповіді ведуть діалоги, розмови-суперечки про шляхи розвитку суспільства і роль інтелігенції у ньому. Домінантними, однак, є не просто словесні баталії, а вираження двох протилежних поглядів на реалізацію ідеї соціальної справедливості. Так, зовнішня дія в оповіданні виконує допоміжну функцію, адже перебуває на задньому плані, і «вона важлива остільки, оскільки підтверджує ідеї, точніше, можливість їх реального втілення в життя»². Автор, не конкретизуючи і не заглиблюючись у подієвий ряд, схематично окреслює еволюцію двох героїв у психофізичному та ідеологічному розрізі. У творі представлено різновид персонажів-двійників, які були «майже вповні контрасти один супроти одного, і ся сила контрасту лучила їх до купи»³ [т. 22, с. 10]. Насправді, вони були одне ціле, і це лише пошук різних шляхів, як поводитися в тому чи тому контексті та який шлях обирати. Чітко простежується характер персонажів — як з їхнього опису, так і з поведінки. Т. Гундорова переконливо доводить, що найхарактернішою ознакою Франкової творчості є саме «двійник — персоніфікований образ внутрішнього “я”, матеріалізований образ сумнівів»⁴, який вперше з'явився у поемі «Поєдинок» («Клубами вився дим. Ревли гармати...») в образі Мирона, роздвоєного на «живого, правдивого, дійсного» і «привида», «мару свавільну» [т. 1, с. 81]. На думку дослідниці, двійництво — наскрізна колізія всієї творчості Франка, а варіантами «двійника стають близнюки, привиди, демони»⁵: «Lelum і Polelum» (1887), «Похорон» (1899), «Rębacz» (1886, автопереклад українською — «Рубач», 1900), «Мойсей» (1905). Сюди вона відносить і оповідання «Хома з серцем і Хома без серця». Твір і справді заснований на моделі

¹ Легкий М. Проза Івана Франка: поетика, естетика, рецепція в критиці : монографія / наук. ред. Євген Нахлік ; ДУ «Інститут Івана Франка НАН України» ; ЛНУ ім. Івана Франка. Львів, 2021. С. 412.

² Тихолоз Н. Казкотворчість Івана Франка (генеологічні аспекти). Львів, 2005. С. 234.

³ Тут і далі — поклики в тексті (із зазначенням томів і сторінок) на вид.: Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1976–1986.

⁴ Гундорова Т. Невідомий Іван Франко: грані Ізмарагду. Київ : Либідь, 2006. С. 58.

⁵ Там само. С. 230.

близнюкового міфу: герої народилися в один час, проходять схожі життєві етапи, мають ім'я одного патрона — Томи, успадкували від нього найголовнішу рису — сумнів. Особливістю таких міфів є те, що вони

«найчастіше надають двох братів як антиподів: один з них “культурний герой”, який утілює культурне начало, він робить щось неодмінно корисне, тоді як інший брат <...> уособлює руйнівний початок, знищує те, що створене <...>. Очевидно, Франка захопила глибинна діалектика міфу, можливість зіткнутися два протилежні начала, і у той же час вивільнити несподіваний художній ефект»¹.

Воднораз ці постаті сприймаються як протилежні, оскільки постійно полемізують між собою.

Франко завжди особливу увагу звертав на номінацію персонажів, і в цьому оповіданні вона також не є випадковою, непродуманою чи спонтанною. Ім'я героїв дуже поширене у новозавітній історії. Відтак, у Євангелії йде мова про одного з дванадцяти апостолів, Хому-Тому (від д.-євр. та'ом — близнюк). Уперше він згадується в історії про воскресіння Лазаря: «Тоді Тома, на прізвисько Близнюк, сказав до співучнів: “Ходімо й ми з ним, щоб разом умерти”» (Ів. 11: 16). Найбільш популярними є оповіді, пов'язані з невірством у воскресіння Ісуса Христа: Тома не увірував, доки сам не побачив ран від цвяхів і не вклав у них свого перста (його ж не було з учнями, коли до них приходив воскреслий Ісус): «Тож повідали йому інші учні: “Ми Господа бачили”. Та він відрік: “Якщо не побачу на його руках знаків від цвяхів і не вкладу свого пальця у місце, де були цвяхи, а й руки моєї не вкладу в бік його, — не повірю!”» (Ів. 20: 25). З'явившись знову, Христос запропонував безвірному апостолові вкласти палець у свої рани: «А тоді промовляє до Томи: “Подай сюди свій палець і глянь на мої руки. І руку твою простягни і вклади її у бік мій. Та й не будь невірний, — а вірний!”» (Ів. 20: 27). Після цього учень увірував і промовив: «Господь мій і Бог мій!» (Ів. 20: 28). Тим не менш щасливі ті, що увірували, але не бачили: «І каже йому Ісус: “Побачив мене, то й віруєш. Щасливі ті, які, не бачивши, увірували!”» (Ів. 20: 29). Звідси походить усталений вираз «Хома невірний», відповідником у німецькій є «ein ungläubiger Thomas», тобто той, хто нічого не сприймає на віру. Цей афоризм вживається на означення людей, яких не можна вмовити, хто сумнівається в істині, хто не вірить очевидним фактам. Саме «невір'я», як зазначила Л. Бондар, «імпонувало Франкові. Безвірниками, які при всьому ще й відкидали безоглядну віру в Бога, були й перші в Галичині соціалісти»². В українському фольклорі про людину, яка нічого не сприймає на віру, йдеться у прислів'ї «Не помагає — не повірить».

¹ Бондар Л. «Коли екстремі ся стрічають...» (Студія над Франковою новелою «Хома з серцем і Хома без серця») // Бондар Л. Під знаком хреста: франкознавчі студії : [збірник статей]. Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. С. 79.

² Там само. С. 78.

У православній традиції неділю після Великодня називають Хоминою (Томиною), а поминальний тиждень — Хомин. Саме в таку неділю і народилися обидва герої. І справді, в реальній українській антропонімії є традиція називати новонароджене дитя іменем святого, якого вшановують у цей день. Так, ім'я, алюзія на образ святого апостола Хоми виконує структуротворчу роль, адже письменник «відштовхується» від його імені, «вифантазовуючи своїх персонажів, двійників-антиподів з одним ім'ям»¹. Однак, Хома без серця повністю співвідноситься з образом біблійного героя, адже також є невірним та зарозумілим.

Франко зумисне саме навколо цього наймення вирішив розвивати фабулу твору — обидва Хоми є чужими людьми, з цілком протилежними характерами, однак їх, наче близнюків, об'єднувала спільна мета — служити рідному народові, хоч робили вони це різними способами. Хома з серцем подібний до Ісуса Христа тим, що уміє згуртувати довкола себе людей під час публічних виступів на багатолюдних зібраннях, де проповідує любов до бідних і скривджених. До слова, у Франкових творах такі проповіді звучать з уст більшості персонажів і усі вони є рупорами авторських ідей (наприклад, у поемі «Історія товпки солі» молодий лікар виголошує те ж саме). У промовах Хоми з серцем йдеться передусім про класову боротьбу, у яку він без упередження вірить і своїм прикладом надихає всіх довкола себе, про неприпустимість приниження слабших та беззахисних, про чесність і свободу.

Письменник у своїх текстах неодноразово вводив це наймення, обігруючи передусім етимон імені «близнюк», зосереджуючись на поведінці героїв. Персонаж із таким ім'ям є і в оповіданні «Домашній промисел», де він отримує своє наймення, бо не вірить у щирі наміри маршалка, який нібито робив добро для людей: «Один тільки Хома знайшовся в селі — так навіть і звався Хома Губатий» [т. 16, с. 259]. Друг як брат-близнюк, який завжди був поруч зі своїм товаришем Семеном, постає в оповіданні «Два приятелі»: «Товаришували ми з Хомою, що аж любо було. Чи, бувало, в ліс по дрова, чи в очерети зо стрільбами на качки, чи до танцю, чи й до другого діла, оба та й оба» [т. 14, с. 265]. Хлопці, мов близнята, завжди були поруч: «Ми божі старці, браття-близці» [т. 14, с. 270]. Внутрішній світ Хоми із «Сойчиного крила» відрізняється від його зовнішнього образу: «Тямиш, як я з руського Хоми перехрестила тебе на італійського Томасо, а сього здрібнила на Томассіно, а сього вкоротила на Массіно?» [т. 22, с. 63]. У статті «Хуторна поезія П. А. Куліша» автор також використав афоризм із цим іменем:

«Та ба, не на тім кінець атеїзму д. Куліша! Хоть він і сам каже, що “не вірить в чортів і святих”, а зараз же признає, що, проте, “чорти й святі є”. І знає, що є, а не вірить! Се вже більше невірства, як у невірного Хоми» [т. 26, с. 164–165].

¹ Бондар Л. «Коли екстремі ся стрічають...». С. 68.

У «Галицько-руських народних приповідках» Франко зафіксував такі фразеологічні сполуки з цим антропонімом: «То невірний Хома», «Коли схоче Хома, буде робив дома»¹.

Слова, які вигукує Хома з серцем: «Не осуджуй, щоб і тебе не осудили» [т. 22, с. 28], своїм корінням сягають у біблійне писання. У Євангелії від Матвія (7: 1–2) сказано: «Не судіте, щоб вас не судили; бо яким судом судите, таким і вас будуть судити, і якою мірою міряєте, такою і вам відміряють», а в Посланні апостола Павла до римлян (2: 1) ідеться: «Ось чому немає тобі оправдання, хто б ти не був, о чоловіче, що судиш; бо в чому судиш іншого, ти сам себе засуджуєш».

Обидва герої, хоч і вихідці зі селянських родин Східної Галичини, є представниками інтелігенції, лідерами громадських думок, рушіями суспільного прогресу. Справді, можна припустити, що персонажі — альтер-его самого письменника. Це дієві, освічені хлопці, які прагнуть свої знання та працю спрямувати на служіння народові, на благо суспільного розвитку, але мають різні погляди щодо шляхів поступу. І саме це розводить їх полярно настільки, що вся спільність між ними не припускається. Спочатку автор підкреслив їхні однакові ознаки: вони народилися під сільською стріхою і від народження ними заопікувався їхній святий патрон — апостол Хома, який «був ласкав на них обох і показав великі чуда» [т. 22, с. 7]. Дива справді були неймовірними, адже хлопці уникли усіх тих небезпек, які загрожували селянським дітям Австро-Угорської імперії кін. XIX ст. Франко не лише перерахував усі дитячі поширені болячки того часу, а й вказав на їх першопричину:

«Вони [персонажі. — *Х. В.*] не повмирили ані від простуди, хоч малими дітьми бігали босо по снігу, ані від сонячного удару, хоч бігали голі по сонячній спеці і не раз спали з відкритими головками під палючим літнім сонцем, ані на різачку, хоч літом день у день напихали собі животики недозрілими овочами, ані на задавлячку, ані на голодний тиф, хоч зимою жили не раз моченим бобом та вівсяним ощипком [прісний хліб. — *Х. В.*] із дурійкою, ані на жодну з тих 77 язв, що ненастанно, зимою й літом, обсаджують хлопську хату» [т. 22, с. 7].

Однак, як слушно помітила Л. Бондар, ці «чуда» зовсім не «казкові», а «гранично заземлені»², бо ж висвітлюють тогочасні щоденні клопоти серед селян. Далі події їхнього життя розвивалися також за однаковим сценарієм: школа, гімназія, університет, де селянські сини сумлінно навчалися та важко працювали. Своє місце під сонцем вони виборювали, адже «перегризлися с'як-не-так крізь тисячні перешкоди» [т. 22, с. 7]. А святий Хома і надалі не випускав їх

¹ Галицько-руські народні приповідки : у 3-х т. / збір., упорядк., пояс. Іван Франко: 2-е вид. Львів, 2007. Т. 3. С. 365.

² Бондар Л. «Коли екстремі ся стрічають...». С. 68–69.

«із-під своєї опіки; вони не зробилися безхарактерними, як не один із тих суб'єктів, що видобувся з безодні вбожества, зробилися острі на язик, правдомовні, зарозумілі й невірні, як сам їх святий патрон» [т. 22, с. 7].

Такі риси окреслюють більшою мірою саме Хому без серця. Здобута освіта відкриває перед хлопцями нові горизонти для служіння власному народові, а їхні суперечливі характери вже чітко проявляються у зав'язці твору. Так, випадково зустрівшись в обідню пору, студенти по-різному реагують на поведінку п'яниці, який несподівано вивалюється зі шинка на львівську вулицю. Перший Хома намагається йому допомогти, поставити на ноги, турбується, аби той не постраждав, співчуває цій ситуації, а другий — йде шукати поліціанта, стверджуючи, що бідні робітники «не мають звичаю впиватися отак у робучий день» [т. 22, с. 8]. Істина виявилась за другим, адже п'яний, піднявшись із землі, напав на Хому Бідолаху та звинуватив його в крадіжці грошей і годинника, понищив одяг, мало не розпочав бійку. Згодом світоглядні принципи протагоністів розкриваються ще у кількох випадкових зустрічах — під час навчання в університеті, кілька років після закінчення студіювання у тюремній камері і, востаннє, для своєрідного підсумовування — у зрілому віці. Особливістю оповідання є те, що обидва персонажі ведуть палку дискусію щодо доцільності способів, які вони використовують для досягнення власної мети, впродовж усієї фабули.

Остання їхня зустріч через багато років відбувається тоді, коли Хома без серця має вже чималий досвід практичної діяльності між селянами, а його приятель залишився таким же «агітатором, газетярем, борцем у великій, всесвітній боротьбі праці з капіталом» [т. 22, с. 23]. До того ж ім'я останнього було «голосне в краю і потроху й поза його границями і часто стрічалось в газетах» [т. 22, с. 24]. Франко акцентував на візуальних портретних деталях. Так, Хома з серцем «дуже постарівся, посивів і вилисів, але його очі все ще палали лагідним огнем і рівночасно неначе плавали в водичі» [т. 22, с. 24], а Хома без серця на вигляд — це «якийсь довгов'язий, та проте кремезний і сильно сонцем обгорілий селянин», що простягав «йому [Хомі з серцем. — *Х. В.*] грубу, мозолясту і порепану руку» [т. 22, с. 24]. Такі художні деталі, як засмага та спрацьовані руки останнього, свідчать про те, що у досягненні власної мети задля суспільного блага важливими є не лише словесна боротьба, агітація, а й реальна практична діяльність серед селян. Франко змалював цілу низку подробиць із його діяльності, які є рушієм суспільного прогресу: заснування читальні, повітового політичного товариства. Він вів активну просвітницьку та організаційну діяльність: «обіймав люстрацію всіх читалень у повіті <...>, їздив із популярними відчитами по селах, устроював театральні вистави, організував огневі сторожі» [т. 22, с. 23]. Він не прагнув успіху, «репрезентування», тільки своєю працею давав приклад, агітував. Він осів у селі, на батьківському ґрунті, одружився з селянською дівчиною, яку заохотив закінчити вчительську семінарію, а найважливіше, що усюди, «на кожному полі діяльності, старався дати своїм співгромадянам

приклад сумлінності, точності в сповнюванні своїх обов'язків, розумного ведення діл і незалежного, свобідного суду і слова» [т. 22, с. 23]. Він був незалежним ні від кого і не боявся говорити правду. Хоч саме за правдомовність, непідкупність та популярність його не любили, однак вибрали до повітової ради та повітового «виділу», де «він мав нагоду і змогу остро дивитися на пальці всім тим, що завідували повітовою господаркою» [т. 22, с. 23]. Перший Хома і надалі затято мріяв про велику революцію і не розумів, що через насильство ніхто не стане щасливим та вільним. Ба більше, він так далеко зайшов у своїх переконаннях, що вже не міг повернути назад і відмовитися від задуманого. Хома без серця як аксіому проголошував вирок переконанням свого співрозмовника: «Свобода — се не ланцюг, який можна склеїти в огні і сформувати ударом молота. Свобода — се коштовний плід, що досягає і набирається солодошів у сонячнім світлі й теплі» [т. 22, с. 28].

Жоден з них не є однозначно негативним чи позитивним персонажем. На перший погляд може здатися, що саме Хома без серця — негативний образ, але насправді він не є безсердечним, адже піклується про свою родину, підтримує селян. «Тільки розум наведе нас на добру дорогу» [т. 22, с. 11], — звучить як кредо його життя. «Родзинкою» характеру та світогляду хлопця є те, що він керується розумом та здоровим глуздом, цікавиться лише практичною стороною будь-якої справи. Хома без серця — творча особистість на відміну від свого антипода, адже Хома з серцем, «незважаючи на всю його сумирність, здатний викликати урешті-решт тільки пожежі, розрухи, паніку»¹.

Хома Бідолаха — «усе чутливий, іноді сантиментальний, легко попадав у ентузіазм, усе одушевлений високими ідеалами загального ущасливлення, з невичерпаним засобом декламацій про свободу, братерство і гуманність, — одним словом, невважаючи на свій атеїзм, натура наскрізь релігійна і навіть склонна до сектантства», «усе скептичний, іноді цинічний, здержливий», «з іронічним усміхом на устах» [т. 22, с. 10]. Коли він, захопившись соціалістичною теорією зі студентських часів, читав Маркса та Енгельса, займався агітацією та пропагандою «новочасних ідей» і вірив у швидку перемогу «“злучених пролетаріїв усього світу”» [т. 22, с. 12], то його приятель усе піддавав сумніву, вважав такі ідеї утопічними і виступав за виховання народу, хоч повільно, однак наполегливо вчив боротися за власні права. Хома без серця цілком заперечував учення Енгельса, адже ніколи не буде такої революції, «яка одним замахом доконає перемоги визискуваних над визискувачами, утиснених над тиранами» [т. 22, с. 14]. Хлопець стверджував, що ніякий «соціальний переворот не увільнить нас від них. А доки вони панують, доти й ніяка переміна на ліпше неможлива» [т. 22, с. 14]. Він настільки поринув у вир боротьби, що той його затягнув повністю та безповоротно: «Я вже не можу вернути назад. При великих рухах усе так: ізразу чоловік думає, що попихає і кермує, а

¹ Бондар Л. «Коли екстремі ся стрічають...». С. 79.

нарешті бачить, що його самого пхають і несуть. Я не можу вернути назад» [т. 22, с. 28]. Відчувши крах усіх своїх сподівань, зрозумівши, що цей шлях боротьби є безвихідним, Бідолаха раптово помер від розриву серця:

«А коли по кількох днях одержав телеграму про велику пожежу в Бориславі, про покликання компанії війська і про кроваві розрухи, то поблід іще дужче, ніж звичайно, і почув, немовби щось закололо його в серці» [т. 22, с. 29].

Убивши Хома з серцем, Франко показав неспроможність та малоефективність соціалістичних ідей.

Загалом хлопці — «чесні і порядні», а їхні різні погляди на стиль життя — це радше «передумова їх взаємодоповнення»¹. Суперечність виявляється насамперед у характерах, особливостях світоглядних стратегій, за які вони виступають і які популяризують. Вони перебувають на протилежних позиціях, мають відмінні погляди на шляхи розвитку суспільства і світу, що є причиною тривалої суперечки між «розумом» та «серцем». В обидвох персонажів є й спільні наміри — служити простому народові, однак їхні думки розходяться у способах діянь. Хома з серцем іде шляхом бунтарства, неорганізованих демонстрацій і «кровоавих розрух», революції і «всесвітньої боротьби праці з капіталом» [т. 22, с. 23], що ґрунтується на агресивній філософії марксизму. Шлях Хоми без серця засновується на «етичному соціалізмі», моральних цінностях, мирній та поступовій праці задля спільного блага у просуванні вперед. Тому «один із них — це рупор авторських ідей, другий — його цілковитий антипод»².

Симпатії автора, як і читача, на боці Хоми без серця. Першого Хома (Бідолаха) марковано прикладкою з *серцем*, що характеризує добру, чуйну, сердечну, милосердну людину. Цей пролетар-соціаліст живе ілюзорною мрією про перемогу «визискуваних над визискувачами, утиснених над тиранами» [т. 22, с. 14], звертається до віри в утопію, недосяжного ідеалу. Другий Хома (Галабурда) — без серця (що позначає безжалісну, жорстоку, бездушну людину). Це раціоналістична та іронічна натура, яка усе своє життя віддає служінню народові, передусім селян, яких освічує «у всіх питаннях громадського, матеріального і духового життя» [т. 22, с. 21]. Він тверезо мислить, а до поставленої мети йде хоч малими, але реальними кроками. О. Ратушняк вважає, що лідерська діяльність Хоми з серцем на початку має ознаки донкіхотства, оскільки він «кидається в бій із вітряками, своїми палкими промовами будує повітряні храми та закликає всіх до них дістатися»³. З роками, зневірившись, він продовжує закликати до пожежі та розрухи, «його ідеалізм вивітрується, при-

¹ Гірняк М. Діалогічність у структурі притчевих оповідань Івана Франка // Українське літературознавство. 2018. Вип. 83. С. 54.

² Бондар Л. «Коли екстремі ся стрічають...». С. 69.

³ Ратушняк О. Візія провідника у творчості Івана Франка // Іван Франко: «Я єсть пролог...»: мат-ли Міжнар. наук. конгресу до 160-річчя від дня народження Івана Франка (Львів, 22–24 вересня 2016 р.) : у 2 т. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. Т. 1. С. 115.

ходить зрілість і розсудливість, а він за інерцією продовжує виконувати роль Дон Кіхота, будителя темних, провісника революції, проповідника кращого життя — що зводиться до провокаційної діяльності і спонуки до кровопролиття та злочинів»¹. Саме такий спосіб боротьби, заснований на марксистсько-енгельсівській доктрині соціалізму, є неприпустимим для Франка.

«Протиставляючи головних героїв твору, письменник не тільки робить їх виразниками протилежних ідеологічних концепцій, що побутували на той час у середовищі інтелегентної української молоді, а й надає їм ролі “живих символів” різних боків амбівалентного людського “Я” письменника. Палкі промови, що їх проголошують Хома з серцем і Хома без серця, нагадують уривки з публіцистичних творів самого Франка, а їхній діалог інколи нагадує внутрішній монолог автора»².

Кожен персонаж наполягає на своєму, вправно обстоює та обґрунтовує власну думку, і жодна з них «не претендує на абсолютну істину»³. Так, Хома без серця — творча особистість, а Хома з серцем — бунтівник, який здатний викликати розрухи, бійки, переполох, пожежі. У нього гіперболізується чуттєво-емоційна сфера. На його думку, «любов мусить бути движучою силою; без неї діло розуму мертво» [т. 22, с. 11]. Тому «сюжетні колізії твору репрезентують життєву неспроможність, ба навіть крах “революційної” позиції Хоми з серцем і реальну, практичну цінність “малих діл” Хоми без серця»⁴.

Такі різні погляди та стиль життя персонажів дали підставу Михайлові Мочульському, Денисові Лукіяновичу, Степанові Щурату, Іванові Денисюку, Ларисі Бондар, Ярославі Мельник говорити про те, що в основі сюжету цього твору — Франкові стосунки з Михайлом Павликом. Так, сучасник письменника М. Мочульський одразу зауважив, що Франко у ньому «змалював своє відношення до Павлика у формі легко сатиричній»⁵. Р. Горак писав про те, що Павлик був для Івана Франка авторитетом, і «це факт незаперечний, як і той, що саме він мав і великий вплив на становлення Франка як письменника»⁶. Справді, між цими чоловіками були доволі непрості взаємини друзів-опонентів, котрі 1905 р. (апогей конфлікту) перейшли у

¹ Ратушняк О. Візія провідника у творчості Івана Франка // Іван Франко: «Я єсть пролог...»: мат-ли Міжнар. наук. конгресу до 160-річчя від дня народження Івана Франка (Львів, 22–24 вересня 2016 р.) : у 2 т. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. Т. 1. С. 115.

² Голод Р. «Напрямок реальний з закруткою романтичною...»: до питання про особливості творчого методу Івана Франка // Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. Івана Франка. 2004. Вип. 15. С. 221.

³ Легкий М. Проза Івана Франка: поетика, естетика, рецепція в критиці. С. 412.

⁴ Тихолоз Н. Казкотворчість Івана Франка. С. 234.

⁵ Мочульський М. Студії та спогади. Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. С. 68.

⁶ Горак Р. Побратими (До 150-річчя від дня народження Михайла Павлика та 125-річчя першого соціалістичного процесу в Галичині) // Науковий вісник музею І. Франка у Львові. Вип. 4. Львів : Каменяр, 2004. С. 10.

відверте публічне протистояння. Цей конфлікт спровокував саме Павлик, коли на своєму ювілеї, хоч і не називав ім'я Франка, але почав гостро та прозоро обвинувачувати у розпаді створеної ними партії. Зазначимо, що він був палким прибічником Русько-української радикальної партії (перша українська політична сила з чіткою програмою, масовою організацією, реєстрованим членством. Головною метою партії було пробудження свідомості людей і перетворення їх на політичну силу, до якої мала б дослухатися австрійська влада) і не змінив своїх поглядів практично до смерті, на відміну від Франка. Згодом з'явилися їхні статті «Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки. 1874–1904»¹ та «Пан Іван Франко супроти мого 30-літнього ювілею» (Діло. 1905. Ч. 55. 10/13.III; Ч. 56. 11/24.III), які поглибили цей конфлікт. Їхні сучасники не могли до кінця зрозуміти і віднайти коріння цієї протидії. Так, Олександр Барвінський звернув ще увагу на симптоматичну суперечність у поведінці саме Франка:

«на ювілею п. Михайла Павлика звеличав свого друга, колишнього і головного помічника в радикальних змаганнях горячою промовою, жертвував навіть на его фонд 100 К[рон], а небавом опісля того знищив его в “Л. Н. Вістнику”»².

Однак варто нагадати, що конфлікт між ними існував давно, «корінився в непідходящих до себе вдачах, не однаковому розвитку і складі думок, застарілих ранах, які один одному завдавав не раз і не два в болющих нервах обидвох»³.

У листі до Михайла Драгоманова від 25 квітня 1890 р. Франко згадував про свого товариша так:

«Прийшовши до Львова до “Академического кружка”, я опинився раптом серед спорів язикових і національних, котрі для мене були досі майже зовсім чужі і не зрозумілі, то й очевидно, не міг у них найти ладу і хитався довго то на сей, то на той бік. Я заприязнився тут з М. Павликом. Хоч оба ми були хлопські сини, але наше виховання, розвій і склад думок були дуже неоднакові, не говорячи вже про велику різницю темпераментів і привичок. То й не диво, що *приязнь наша була властиво зразу вічною суперечкою* [курсив мій. — Х. В.]» [т. 49, с. 244].

До того ж М. Мочульський також підтвердив, що насправді *приязнь між ними «то була вічна суперечка»*⁴. Свої погляди на конфлікт з приятелем письменник пояснив у листі до Людмили Драгоманової від 12 лютого 1907 р.: «Щодо Павлика, то ви також помиляєтеся, думаючи, що я нападав на нього за те, що він стоїть за Драгоманова. Він перший протягом цілого року нападав на мене зовсім не за Дра-

¹ Франко І. Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки. 1874–1904 // Літературно-науковий вісник. Львів : Наук. т-во ім. Шевченка, 1905. Т. 29. Кн. 3. С. 160–186.

² Барвінський О. З остатніх десятиліть ХІХ віку. Львів : Накл. ред. «Руслана», 1906. С. 25.

³ Мочульський М. Іван Франко: Студії та спогади. С. 68–69.

⁴ Там само. С. 66.

гоманова, лаяв мене і по газетах, і усно за моє становище в Науковому товаристві ім. Шевченка і за мою редакційну роботу в “Літературно-науковому віснику”, лаяв голосливо, без ніяких доказів і аргументів, поки я не стратив терпцю і не відповів йому по-своєму. І тут, здається мені, я не зробив йому кривди» [т. 50, с. 317]. Такий постійний словесний конфлікт між героями відтворено і в оповіданні.

У портретній характеристиці Хоми з серцем самі сучасники легко впізнавали М. Павлика: «се був невеличкий живий чоловічок із повним виразом, але звичайно меланхолійним лицем, з очима, майже все немов примгленими слізьми, з лагідним, м'яким, хоч не мелодійним, голосом» [т. 22, с. 10]. Він марить «великим переворотом», який би за своїм розмахом переважив «старі бойові способи» «убійств»-«барикад». Він прагне не лише «виру», а «безмірного моря» тотального безладу:

«Ми держимося новочасної тактики: б'ємо ворога в його власності, в його засобах, в його почутті безпечності, мусимо *ad oculos* [навіч (лат.). — *Red.*] продемонструвати йому неможливість удержання теперішнього порядку на всіх точках <...>, пожежі, високи залізниць із шин <...>, крадіжки по касах, фальшиві телеграми, викликування панік на біржах <...>» [т. 22, с. 26–27].

Він закликає до руху, до невтомної боротьби, мріє про пекельний «вир» суспільної пожежі: «Мусимо нарешті взятися серйозно до діла. Мусимо в ту ліниву масу ввітхнути зворушення, пристрасть і огонь» [т. 22, с. 26].

С. Щурат зазначав, що письменник вигадав самі події для оповідання, однак залишив «правдивими зарисовки вдачі та взаємини героїв»¹. Д. Лукіянович також не сумнівався, що Хома з серцем — це М. Павлик. У своєму дослідженні про львівські помешкання Франка він писав: «Павлик, який жив уже у Львові 5 років, належав до активу “Кружка” та редколегії “Друга” і — як Хома з серцем — зацікавився Франком»². Л. Бондар стверджувала, що він навіть не пояснював, «щό то за Хома з серцем, бо був переконаний, що всі знають Франкову новелу з її прототипів»³. Антін Дольницький у своїх спогадах так згадував про обох товаришів:

«Павлик робив на мене вражіння фантаста, непрактичного, але була це наскрізь м'яка щира душа, легко захоплювався якоюсь ідеєю і не покидав її, бажаючи добра для українського народу, особливо для бідного темного селянства <...>. Навпаки, Іван Франко був одвертий, рішучий, самостійний у своїх думках, які умів своїм словом боронити, але шанував переконання інших, легко орієнтувався, був незвичайно працьовитий, з буйною уявою, не раз не числячися з дійсним життям — поет, а при тому товариський, що міг стати комусь ширим другом»⁴.

¹ Щурат С. Рання творчість Івана Франка. Київ, 1956. С. 76.

² Лукіянович Д. Мандрівка Івана Франка по львівських квартирах // Спогади. С. 802.

³ Бондар Л. «Коли екстрими ся стрічають...». С. 70.

⁴ Дольницький А. Мої спомини // Спогади про Івана Франка. Львів : Каменярь, 2011. С. 111.

Схожі описи персонажів є у самому творі [т. 22, с. 10–11]. «Тільки у попах» Павлик бачив «одиноких визискувачів бідного сільського люду», а «був сліпий на лихварські вчинки жидів, які тисячі селян пустили з торбами, зліцитувавши їх газдівство нераз за безцінь»¹. М. Мочульський таким запам'ятав Франка:

«він був середнього зросту, з гарним високим чолом, з трохи крученим рудавим волоссям, з рудавими невеликими вусами і сіросталевими очима. На його обличчі малювався розум і енергія. Очі й уста вказували на впертість та завзяття. <...> У поведінці був скромний, <...> трохи несміливий. <...> він був красномовцем. Правда, він говорив спокійно, без патосу, без жестуляції, але слова пили з його уст заокруглені, образові, закрашені іронією; пили і пили, ворушили серце, переконували залізною логікою розум. Франко <...> коли треба, колов, пік, батожив і переконував своїм розумом і мудрістю»².

Саме такі риси характеру простежуємо у героїв оповідання [т. 22, с. 7–8].

Зі спогадів М. Мочульського дізнаємось, що М. Драгоманов бачив і критикував такі недоліки «Павликової душі», як «“мілка амбіція”», «“самоосліплення”», «впертість чи як сам Павлик казав “запеклість” і неохота до систематичної праці»³. Згодом, 1904 р., коли Павликові було 50 років, це «самоосліплення» виявилось у формі нарцизму⁴. Інколи, підносячи себе надто високо, Павлик з погордою ставився до тих, які його не підтримували і розходилися в поглядах. Так було і з Франком, коли той вийшов з радикальної партії. А М. Драгоманов завжди старався їх помирити між собою.

Інший сучасник письменника Володимир Охримович у власних спогадах з більшою прихильністю ставився до Франка:

«Нам, молодим, він [Франко. — Х. В.] видався занадто поміркованим, занадто оглядним, а замало “лівим”, замало радикальним, замало рішучим і послідовним. Під цим оглядом ми вище цінили Павлика, однак Павлик видався нам занадто наївним і безкритичним, занадто одностороннім і засліпленим у Драгоманові. Франко ставився критично і до драгоманівщини, і до марксизму та схилився до ревізйонізму й фабіанства, і за цей критицизм ми високо поважали Франка, бо хоч він закидав нам, молодим, доктринерство, та все ж таки він нас, молодих ліпше розумів і легше міг з нами розговоритися, ніж Павлик»⁵.

Тарас Франко згадував про особливість взаємин батька з М. Павликом, які хоч і довго проживали на одній квартирі, однак не перейшли на «ти»:

¹ Дольницький А. Мої спомини // Спогади про Івана Франка. Львів : Каменяр, 2011. С. 115.

² Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916) // Спогади про Івана Франка. С. 510.

³ Мочульський М. Іван Франко: Студії та спогади. С. 66–67.

⁴ Там само. С. 67.

⁵ Охримович В. Причинки до біографії і характеристики Івана Франка // Спогади про Івана Франка. С. 124.

«вони спільно редагували різні журнали, постійно при тому сперечаючись [курсив мій. — Х. В.], були членами радикальної партії, хоч і з значними розходженнями в поглядах, обидва переписувались з М. Драгомановим і не раз один проти другого виступали»¹.

Донька письменника мала негативні спогади про Павлика, зазначаючи, що це «людина обмежених здібностей, тяжко пробивався в житті», яка виявилася «фальшивим другом для тата; безмежно заздрісний на геній тата і його вплив на громадянство, відіграв роль малого Макіавеллі»². Однак тут Анна Франко дещо перебільшила, адже взаємини, що існували від самого знайомства між ними можна швидше назвати «дружбою-суперечкою».

М. Павлик та І. Франко були учнями М. Драгоманова, однак їхнє ставлення до його теоретичного вчення було відмінним. Як стверджував Северин Данилович, Павлик був

«фанатичним поклонником його [Драгоманова. — Х. В.] ідей, для нього слова його вчителя були до кінця його життя недоторканою святістю, яку не можна ані критикувати, ані під сумнів піддавати, а їх здійснення має бути одним завданням життя кожного українця»³.

Також він був дуже упертим «і безоглядним, не раз до смішного, бо поза “євангелієм” Драгоманова не хотів майже нічого іншого знати, а культ посвяти і моралі в народній праці проводив строго, аж до аскетизму»⁴. Франко ж, навпаки,

«не раз відчував великий тягар того “песього обов’язку” займатися дрібними, мізерними справами тодішнього українського життя, до чого його Павлик все тягнув, <...>, “тероризував” його <...>. Все ж таки Франко і Павлик були щирими, нерозлучними друзями, що все і всюди взаємно себе піддержували, що в поняті всіх становили одну нероздільну цілість, як сіамські браття»⁵.

Схожу образну конотацію висловив й сам М. Павлик, ретроспективно характеризуючи ці 25-річні взаємини, вважаючи, що така їхня неподільність тривала до 1899 р., до Франкового конфлікту з радикалами й виходу з РУРП:

«Наше 25-тилітнє товаришіванє з Д-ром Франком — то не була сама особиста прихильність. Особисто ми навіть дуже ріжнилися межі собою і вихованєм, і привичками, і вдачами, і талантами, — але, власне, через те *нас немов тягло один до одного, ми були доконечні один для одного, поповняли себе взаїмно* [курсив мій. — Х. В.], поправляли і в головному, в справі визволення наших

¹ Франко Т. Мої спогади про батька // Спогади про Івана Франка. С. 658.

² Ключко-Франко А. Іван Франко та його родина // Спогади про Івана Франка. С. 675.

³ Данилович С. Франко як духовний батько радикальної партії в Галичині // Спогади про Івана Франка. С. 251.

⁴ Там само.

⁵ Там само. С. 251–252.

робучих людей та визволення Русинів з усяких духових пут, ми все йшли бік-о-бік по одній дорозі і до одної цілі, так що Русини вважали нас “сіямськими братами” — близнятами, зрослими докупи. В політиці руській ми справді чинили одно моральне тіло, одно Я»¹.

У сучасників він викликав співчуття: «Сердечний чоловік — той Павлик! Шкода і жаль його»². Він був

«низький ростом, статний лицем і виглядом, борода, вус чорні, голова лиса, голос м'який, — і, коли у Франка мова різка виявлює його незадоволеного духа і успособлення веселе і байдуже ще на злидні життя, то у Павлика в голосі пробивається мовби спокійне сумування через незавидну долю, згода з нею і безнадійність»³.

В самому оповіданні «Хома з серцем і Хома без серця» автор дуже хитро «зашифрував» свої портретні риси⁴, адже Хома без серця «був високий ростом, трохи неповертливий, з лицем немов дерев'яним, із різким, сухим голосом і іронічним усміхом на устах» [т. 22, с. 10]. Однак Франкове кохання до Целіни Журовської простежуємо тут в життєвій історії Хоми Галабурди, де наскрізним і знаменним є мотив фатального кохання до польки:

«Злі язики говорили, що смертельно закохався в якійсь гарній польці, але силкувався тепер перемогти сю свою любов і сердився сам на себе та лаяв себе, що та нещасна любов не хотіла відступитися з його серця, неважаючи на всі ясні, як сонце, докази його розуму» [т. 22, с. 11].

Відомо, що нерозділене кохання Франка, висвітлене у багатьох його творах, зокрема збірці «Зів'яле листя», романі «Лель і Полель».

Є. Нахлік спостеріг, що «в чільних образах-персонажах можна відчитати й проєкцію суперечки двадцятилітньої давності між соціалістом-радикалом Франком і народовцем-консерватором В. Барвінським»⁵. Ця дискусія була пов'язана зі збіркою «Молот» (Львів, 1878), яку видав М. Павлик, а готував її до друку І. Франко. Барвінський не сприймав її тональності, поняття «народ» розумів ширше, ніж видавці збірки, критично оцінював її тексти. Сам Франко насміхався над консервативністю україноцентричних поглядів свого критика в листі до М. Павлика у Женеву.

Отже, в головних персонажах сатирично-філософського оповідання «Хома з серцем і Хома без серця» можна відчитати вияв внутрішньої колізії двійництва,

¹ Павлик М. Голос небіжчика (Відповідь на лист Івана Франка) // Громадський голос. 1900. № 3/4. 1 і 15 лют. С. 19.

² Маковей О. Дневник [Записи про Івана Франка] // Спогади про Івана Франка. С. 391.

³ Там само.

⁴ Бондар Л. «Коли екстремі ся стрічають...». С. 73.

⁵ Нахлік Є. Віражі Франкового духу. Світогляд. Ідеологія. Література. Київ : Наукова думка, 2019. С. 148.

політичні дискусії з М. Павликом та суперечки з В. Барвінським кін. 1870-х рр. В основі оповідання лежить філософський метатекст про полеміку, про вибір життєвого шляху, про особистісний розвиток людини, про роль інтелігенції у народному русі.

**«THEY WERE ALMOST COMPLETE CONTRASTS OF EACH OTHER»:
AGAIN ABOUT THE PROTOTYPES OF THE STORY BY IVAN FRANKO
«HOMA WITH A HEART AND HOMA WITHOUT A HEART»**

Khrystyna VOROK

The study analyzes Ivan Franko's short story «Homa with a heart and Homa without a heart». Attention is drawn to the name of the main characters — Homa, which is common in New Testament history and is popular in the works of the writer. Key events from the biographies of the characters that contributed to the formation of their characters and views on life are traced. Manifestations of the internal conflict of duality, political disputes between Ivan Franko and Mykhailo Pavlyk, and polemics by conservative populist Volodymyr Barvynskyi in the images of the protagonists of this story are emphasized. The paper's primary focus is on the memories of contemporaries about Franko's relationship with Pavlyk, their friendship, cooperation, and conflicts.

Keywords: story, plot, character, Gospel, name, prototype, double, memories, contemporary.

МИХАЙЛО ПАВЛИК — ПЕРШИЙ БІБЛІОГРАФ ІВАНА ФРАНКА

Олена ЛУЦИШИН

У Львові в неділю пополудні 30 жовтня 1898 року в залі поштового клубу, розташованого на вул. Бернштейна (тепер вул. М. Вороного), відбувся урочистий захід щодо вшанування 25-ліття літературної діяльності Івана Франка. Програма події включала також святковий концерт і спільну вечерю (основні урочистості проходили у старій будівлі готелю «Жорж», тепер пл. Міцкевича, 1)¹. Голова ювілейного комітету, очільник товариства «Академічна громада» у Львові Володимир Гнатюк відкрив святковий вечір і виголосив промову². Під час свята від Русько-української радикальної партії виступив Михайло Павлик, звертаючись до Івана Франка:

«Для повних відродин Русі-України ти вже зробив багато більше, ніж усі ми на купу (про се свідчить хоть би величезний список твоїх дотеперішніх праць, зладжений і виданий спеціально для твого ювілею), але ми бажаємо гаряче, аби ти міг зробити ще більше і аби ми в свій час відсвяткували свято ювілею твоєї 50-літньої праці всенародним руським святом по всій Русі-Україні і при зовсім вільних умовах»³.

З сумом зауважимо, І. Франко дожив лише до 40-річчя своєї літературної діяльності, яке припало на 1913 рік. Проте «добрим ужином» обидвох ювілеїв стало укладання бібліографічних покажчиків письменника, що їх упорядкували, відповідно, М. Павлик, близький друг і побратим ювіляра, і В. Дорошенко (який, щоправда, видав свій покажчик дещо пізніше — після смерті Франка).

Про урочистість у тогочасній пресі опублікували низку матеріалів, серед інших — стаття Осипа Маковея в «Літературно-науковому віснику»⁴ з докладним описом святкування і промов на ньому. Також деякі учасники ювілею літературної діяльності Франка залишили про це свої спогади.

¹ Мороз М. Літопис життя і творчості Івана Франка : у 3 т. / [упоряд. Дарія Гонтарева (Мороз)] ; Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України ; Ін-т Івана Франка НАН України ; Ін-т франкознав. Дрогоб. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка. Львів : АРТОС, 2016. Т. II : На вершинах : 1887–1899 / [наук. ред. Олена Луцишин]. С. 570.

² Гнатюк В. І. Франко і Наукове товариство імені Шевченка // Спогади про Івана Франка / [упоряд., авт. вступ. ст. і прим. М. Гнатюк]. Вид. 2-ге, допов., переробл. Львів : Каменяр, 2011. С. 294–296.

³ Павлик М. Дорогий товаришу ювіляте! : [промова на святкуванні від Русько-української радикальної партії] // Павлик М. Проза, публіцистика, листування : (з маловідомої спадщини) / [упоряд. В. А. Качкан]. Львів : Світ, 1995. С. 65.

⁴ Маковей О. Ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка // ЛНВ. 1898. Т. 4. Кн. 11. С. 115–133.

У сучасному літературознавстві проблему початків франкознавчої бібліографії досліджено, на мій погляд, повно і всебічно. Цьому, зокрема, присвячені публікації Михайла Гуменюка¹, Олексія Дея², Мирослава Мороза³, Мирослава Бутрина⁴, Марії Вальо⁵, Наталії Рибчинської⁶, Євангеліни Чирук⁷ та інших дослідників.

Бібліографічна франкіана вже була предметом вивчення як відомих бібліографів-франкознавців, так і істориків української бібліографії (О. Дея, М. Бутрина, О. Мороза, М. Мороза та багатьох інших вчених). Практично кожен з науковців наголошував на потребі повної синтетичної бібліографії усіх Франкових творів та критичної літератури про нього як підстави для поглиблення досліджень у царині франкознавства⁸.

Перші кроки для осягнення багатогранного феномена постаті Івана Франка були зроблені ще за його життя. Поштовхом для створення першого бібліографічного покажчика творів письменника став його 25-літній ювілей літературної діяльності 1898 р. М. Павлик за дорученням ювілейного комітету уклав «Спис творів Івана Франка за перше 25-літє его літературної діяльності. 1874–1898»⁹ (Львів, 1898). При цьому упорядник активно співпрацював з Франком, який переглянув покажчик щодо питань атрибуції своїх творів. Проте деяких помилок і неточностей у реєстрі Павлика уникнути не вдалось, тому Франко сам запропонував допомогу В. Дорошенку як укладачеві наступного його бібліографічного покажчика, приуроченого

¹ Гуменюк М. П. М. І. Павлик // Українські бібліографи XIX — початку XX століття : нариси про життя і діяльність. Харків : Ред.-вид. від. Кн. палати УРСР, 1969. С. 103–111.

² Дей О. Іван Франко в бібліографії : [передмова] // Іван Якович Франко : каталог творів письменника та літератури про нього / [склали: М. П. Гуменюк та ін.] ; Львів. б-ка АН УРСР. Львів, 1956. С. 5–8.

³ Мороз М. А. Вопросы библиографии и атрибуции произведений Ивана Франко : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Киев, 1963. 20 с.; Його ж: До питання атрибуції творів І. Франка в газеті «Kurjer Lwowski» // Питання текстології. Іван Франко / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Наукова думка, 1983. С. 188–216.

⁴ Бутрин М. «Матеріали до української бібліографії» в бібліографічній діяльності НТШ // Поліграфія і видавнича справа. Львів, 1997. Вип. 32. С. 185–188.

⁵ Іван Франко : бібліографічна спадщина : зб. вибр. праць і матеріалів / [упоряд., передм., прим. М. А. Вальо; наук. ред. М. Ф. Нечитайлюк]; ЛНБ України ім. В. Стефаника. Львів, 2008. 730 с.

⁶ Рибчинська Н. До початків бібліографії Івана Франка: Михайло Павлик vs Володимир Дорошенко // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2016. № 8. С. 72–85.

⁷ Чирук Є. Персональна бібліографія у науковому доробку Михайла Павлика // Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. Львів, 2015. Вип. 10. С. 107–116.

⁸ Луцишин О. Бібліографічні джерела Франкознавства // Франкіана : альманах / [за заг. ред. М. Мозер]. Київ : ВПЦ «Київ. ун-т», 2021. С. 154–162.

⁹ Список творів Івана Франка за перше 25-літє его літературної діяльності. 1874–1898 / зладив М. Павлик. Львів : Виданє ювілейного комітета, 1898. 127 с.

до 40-річчя літературної діяльності, яке громадськість урочисто святкувала 1913 р. На відміну від попереднього «Спису...» М. Павлика, укладеного за хронологічним принципом, покажчик В. Дорошенка базувався на тематичному розподілі спадщини письменника. «Спис творів Івана Франка з додатком статей про нього і рецензій на його писання», що його уклали В. Дорошенко, побачив світ вже після смерті письменника. Перший випуск — 1918 р., а другий — 1930 р. як четвертий том у серії «Матеріали до української бібліографії», яку видавала Бібліографічна комісія НТШ у Львові. У цих випусках були представлені художні, критично-публіцистичні та наукові твори Франка. Останні дві частини, які б містили критичні рецензії Франка, рецепцію його прижиттєвих видань, а також допоміжні покажчики (іменний, творів, тематичний), через несприятливі для наукової роботи обставини не були видані. Таким чином, задум В. Дорошенка був реалізований частково.

Столітній ювілей Франка активізував наукову працю бібліографів — і світ побачив покажчик І. З. Бойка «Іван Франко: бібліогр. покажчик» (Київ, 1956), перше видання якого вийшло 1954 р. Слід згадати також щорічні огляди франкознавства 1965–1989 рр., що їх публікували упродовж 1966–1995 рр. на сторінках франківських випусків «Українського літературознавства» О. Мороз (франкознавство 1965–1973 рр., 1974, 1975 рр. у співавторстві з М. Морозом), М. Мороз (франкознавство 1976 р.), М. Бутрин (франкознавство 1977–1989). М. Бутрин також здійснив огляд франкознавчих бібліографічних праць, які за його підрахунками на 1996 рік склали близько 250 одиниць. Вагомим внеском у розвиток франкознавчої бібліографії була діяльність М. Мороза, який уклали найповніший на сьогодні покажчик «Іван Франко: Бібліографія творів, 1874–1964» (Київ, 1966), а також «Іван Франко: бібліогр. покажчик, 1956–1984» (Київ, 1987), «Іван Франко: бібліогр. покажчик творів і критичної літератури, 1986–1988 (Київ, 1990). Йому ж належать «Зарубіжне франкознавство: бібліографічний покажчик» (Львів, 1997) і «Заборонене франкознавство (1885–1988): матеріали до бібліографії критичної літератури про Івана Франка (публікації, вилучені з наукового обігу в Радянській Україні 1930–1980-х років)» (укладений у співавторстві з Оленою Луцишин, Львів, 2006). Тут згадано лише деякі основні праці з бібліографічної франкіани М. Мороза, ширший їх перелік до 1996 р. реєструє його персональний бібліографічний покажчик «Мирослав Мороз: бібліографічний покажчик» (Львів, 1997). Важливим етапом у розвитку бібліографічної франкіани стало укладення покажчика О. Луцишин, М. Мороза «Франкознавство (1988–2005): бібліографічний покажчик видань творів Івана Франка та критичної літератури про нього», над яким автори працювали тривалий час.

В історію персональної бібліографії Михайло Павлик увійшов як перший бібліограф праць Івана Франка та Михайла Драгоманова. Коли товариство «Академічна громада» ухвалило рішення про вшанування Івана Франка з нагоди 25-ліття його літературної діяльності 1898 р., серед іншого було заплановано видати персональний бібліографічний покажчик письменника. Укласти покажчик доручили близько-

му товаришеві і побратимові Франка, на той час бібліотекареві НТШ, упоряднику бібліографії М. Драгоманова¹, Михайлові Павлику. Розпочавши роботу 1897 року, він її завершив до жовтня 1898 р.

Отже, реєстр М. Павлика хронологічно охопив літературну, наукову, фольклористичну, публіцистичну, перекладну спадщину І. Франка починаючи від 1874 р. (перша зафіксована позиція: вірш «Моя пісня», опублікований у «Друзі», № 4) і закінчуючи публікаціями 1898 р. (останній твір «Як пан собі біди шукав», републікація в американському виданні «Свобода», № 4. До речі, покажчик М. Мороза цього видання не подав). «Спис...» розміщений на 127 сторінках формату 8°-ки і за підрахунками дослідників охоплює приблизно 1765 бібліографічних записів.

Особливу цінність для франкознавців становлять унікальні примітки, уточнення упорядника, який в багатьох випадках був живим свідком публікації більшості матеріалів. Подається інформація про співавторство статей, конфіскації видань, їхню специфіку, про видавців, підписи тощо. Для прикладу наведемо деякі з приміток Павлика: «Переклали вкупі М. Павлик і Ів. Франко»²; «Сю статю я тямлю сам; дальші непідписані статі у Ргасу зволив зазначити мені д. Осип Данилюк, редактор»³; «Увесь наклад видання забраний поліцією за инчі статі»⁴; «Писано спільно з Ів. Белеєм»⁵; «Перегляд часописей. Все без підп.»⁶; «Виданем займав ся Фр-ко»⁷; «Далі йде статя чужа»⁸; «Се є програма “Поступу”; вона була сконфіскована, через що й “Поступ” зовсім не виходив»⁹; «Б. п. Франко вступив до Kur[jera] Lw[owskiego] 1 юля 1887. За весь сей рік нема там ані разу его підпису»¹⁰; «За сю статтю Фр-ка прогнано з Kur[jera] Lw[owskiego] 11-го мая т. р. заочно, письмом»¹¹ та ін. В окремих випадках Павлик дає вказівки на первісні назви Франкових творів, які перекладали з назвами дещо іншими, ніж в оригіналі. Так, наприклад, він вказує, що «Лексуа Kaligrafii» є польським перекладом оповідання «Schönschreiben». Цінними також є вказівки на підписи Франкових творів: Джеджаликь, Миронь, Миронь***, М. ***, Руслан, І. Ф. та ін., без підпису: Б. п. тощо.

¹ Михайло Петрович Драгоманів. 1841–1895. Його ювілей, смерть, автобіографія і спис творів. Львів, 1896, XII+442+XXXIV+6 с.

² Спис творів Івана Франка за перше 25-літє его літературної діяльності. 1874–1898 / зладив М. Павлик. Львів : Виданє ювілейного комітета, 1898. С. 5.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 8.

⁵ Там само. С. 13.

⁶ Там само. С. 24.

⁷ Там само. С. 29.

⁸ Там само. С. 33.

⁹ Там само. С. 33–34.

¹⁰ Там само. С. 40.

¹¹ Там само. С. 114.

Можливо, Павлик не мав можливості наочно переглянути усі видання без винятку, адже деколи він не вказав сторінок видань. Більше того, у деяких випадках він робив поклик на бібліографічний покажчик І. Левицького¹. Наталія Рибчинська звернула увагу на мовні, стилістичні й поліграфічні огріхи «Спису...», у неї були також застереження до архаїчної лексики у примітках укладача².

Кожна бібліографічна позиція «Спису...» містить назву твору (деколи це може бути назва збірки, чи спільна назва для кількох перекладів, циклу тощо), жанрове визначення (як авторське, так і від укладача: вірш, сонет, байка, казка, оповідання, повість, драма, рецензія, реферат, переклад тощо), за наявності присвяту, для книг вказано формат, видавця, місце публікації, номер видання, сторінки зазначені не всюди.

Бібліографічний матеріал подано одним потоком без розмежування жанрів чи родів діяльності хронологічно за роками, а межах року — за абеткою, не розділяючи окремо назв кирилицею та латинкою. Це давало змогу користувачам «Спису...» бачити повний доробок автора за цілий рік, оцінити його багатогранність.

Відсутність нумерації дещо ускладнила користування покажчиком, про що згодом Франко писав у «Передмові» (написаній 13–14 березня 1914) до збірки «В наймах у сусідів»:

«<...> Мушу завважити, що одною з його [покажчика. — *О. Л.*] хиб, крім браку орієнтаційної передмови, треба вважати брак нумерації описаних у нім творів та публікацій, який дає себе відчувати при цитуванні тої книжки»³.

Щодо передмови у «Списі...», то є переконливі свідчення того, що А. Кримський готував вступну біографічну статтю про Франка до його бібліографії, однак не зміг її завершити вчасно і в повному обсязі, підготувавши лише 36 сторінок тексту. Павлик сам хотів написати вступні зауваги до покажчика і дати невеликий вступ про життя і значення Франка, про що писав 8 серпня 1898 р. у листі до В. Гнатюка⁴. Але ці плани не були реалізовані з невідомих причин. У тому ж листі М. Павлик пропонував друкувати бібліографічний покажчик як окреме видання у форматі 8°-ки. Це дало підстави Н. Рибчинській припустити, що розглядалась

¹ Галицко-русская библиография XIX-го столетия с увзглядненіем русских изданій, появившихся в Угорщине и Буковине (1801–1886) / составил Иван Ем. Левицкій. Львов : Изданіе автора. Из типографіи Ставропигійского Института, 1888–1895. Т. I–II.

² Рибчинська Н. До початків бібліографії Івана Франка: Михайло Павлик vs Володимир Дорошенко // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2016. № 8. С. 77.

³ Франко І. Передмова [до збірки «В наймах у сусідів»] // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1983. Т. 39. С. 262.

⁴ Павлик М. Листи до В. Гнатюка // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 34 (Гнатюк Володимир Михайлович). Од. зб. 425. Арк. 1.

можливість публікації «Спису...» у ювілейному збірнику¹, подібно до бібліографії М. Драгоманова².

Відсутність передмови і допоміжного апарату (показчиків творів, імен, часописів, предметного показника тощо), звичайно, ускладнила користування «Списом...» Павлика, проте головним викликом для бібліографів є питання автентичності Франкових творів, які часто (особливо в ранній період творчості) друкували або під псевдонімами, чи без підпису взагалі. У Павлика була можливість співпраці з Франком щодо цього питання. Тому показчик Павлика є надзвичайно цінним з цього погляду. Про це писав і М. Мочульський, який був свідком Франкової допомоги Павлику: «Будучи раз у бібліотеці “Просвіти”, я бачив, як Франко показував Павликові декотрі свої статті без підпису, псевдонімні або криптонімні. Тим-то “Спис” Павлика має велике значення для дослідження автентичності Франкових писань»³.

У згадуваній передмові до збірки «В наймах у сусідів» І. Франко писав про консультації з М. Павликом щодо своїх польськомовних статей у газеті «Kurjer Lwowski»:

«Укладаючи свій “Спис” <...> д. Павлик трохи порозумівся зо мною щодо статей, друкованих без мого підпису в “Kurjerze Lwowskim”, але те порозуміння було дуже побіжне й довело до того, що в “Списі” за роки 1886 [насправді, 1876. — *О. Л.*] до 1889 мені приписано 75 не моїх статей, а пропущено 5 моїх».

У тій самій передмові на основі показчика М. Павлика Франко полічив свої твори за роками (від 1874 до 1890), уклавши їх у табличку з графами: «Віршів оригінальних» (160), «Віршів перекладних» (60), «Оповідань оригінальних» (40), «Оповідань перекладних» (15), «Статей оригінальних» (513), «Статей перекладних» (12), «Рецензій» (89), «Записів із уст народу» (8), «Зі списку вичеркнути» (75), «До списку додати» (5). За підрахунками Франка він написав 902 твори.

Мирослав Мороз ґрунтовно дослідив проблему атрибуції творів І. Франка у своїй кандидатській дисертації⁴. Зокрема, він звернув увагу на примірники газети «Kurjer Lwowski» за 1887–1897 рр., які тепер зберігаються у відділі рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка, на яких Франко зробив олівцем позначки, щоб допомогти товаришеві ідентифікувати його невідписані статті. Як правило, це були

¹ Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності складають українсько-руські письменники : з портретом ювілянта / «Передне слово» В. Гнатюка, с. I–IV. Львів : накладом Громади. 3 друк. Наук. т-ва імені Шевченка, 1898. IV, 240 с.

² Рибчинська Н. До початків бібліографії Івана Франка: Михайло Павлик vs Володимир Дорошенко // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2016. № 8. С. 77.

³ Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916) // Іван Франко у спогадах сучасників / [упоряд.: О. І. Дей, Н. П. Корнієнко]. Львів : Кн.-журн. вид-во, 1956. С. 426.

⁴ Мороз М. А. Вопросы библиографии и атрибуции произведений Ивана Франко : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Киев, 1963. 20 с.

т. зв. вступні статті на першій сторінці часопису. Франко опрацював близько чотирьох тисяч примірників газети, але пропусків йому не вдалось уникнути. М. Мороз віднайшов 13 нових статей Франкового авторства (серед них були як підписані в друку статті, так і позначені рукою Франка, але чомусь пропущені Павликом)¹.

У Франка були також застереження щодо статей, друкованих у газеті «Діло»:

«<...> д. Павлик не порозумівся зо мною, і коли я літом сього року разом із д. В. Дорошенком переглянув річники “Діла” за згадані роки число за числом, показався довгий ряд статей, які я міг признати своїми по прочитанні кількох рядків, а яких без мене не міг пізнати д. Павлик. Ті статті, майже всі суспільно-політичного змісту, можуть, певно, заповнити цілий том»².

Щодо авторства публікацій у газеті «Прага» М. Павлику допомагав ідентифікувати Франкові твори її редактор Йосип Данилюк, про це зазначено у «Списі...».

Наступні укладачі бібліографії Франка (від В. Дорошенка до М. Мороза) використовували покажчик Павлика як першоджерело цінної інформації для отримання відомостей про публікації творів Франка. Адже з огляду на проблеми атрибуції творів письменника і враховуючи допомогу Франка, покажчик попри всі його недоліки не втратив свого значення і залишився вагомим працею в історії української бібліографії.

Таким чином Михайло Павлик є не лише першим бібліографом Івана Франка, а й автором єдиного найповнішого авторизованого прижиттєвого персонального бібліографічного покажчика його творів, що став основою для наступних бібліографій письменника, полегшивши роботу науковців, які продовжили бібліографувати Франка.

MYKHAILO PAVLYK IS THE FIRST BIBLIOGRAPHER OF IVAN FRANKO

Olena LUTSYSHYN

The figure of Mykhailo Pavlyk as the first bibliographer of Ivan Franko is highlighted. The history of the study of this issue is analyzed. The conditions for creating the first personal bibliographic index of the writer are revealed: its authorship due to Franko's active help, the method of bibliographic description is analyzed. Attention is paid to the chronological principle of presenting the material, the thoroughness of bibliographic descriptions, the shortcomings of the work and their reasons are indicated. Frank's assessment of the «List of works...» is presented. His role as the first lifetime authorized indexer of the works of I. Franko in the creation of subsequent bibliographies of the writer's works (V. Doroshenko, M. Moroz) is noted.

Keywords: Mykhailo Pavlyk, Ivan Franko, bibliography, bibliographer, bibliographic index, method of bibliographic description, authorization of the index.

¹ Мороз М. О. До питання атрибуції творів І. Франка в газеті «Kurjer Lwowski» // Питання текстології. Іван Франко / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Наукова думка, 1983. С. 190.

² Франко І. Передмова [до збірки «В наймах у сусідів»]. С. 262.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

- Баган Олег**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та історії української літератури Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка; керівник Науково-ідеологічного центру імені Дмитра Донцова; керівник Науково-дослідної лабораторії франкознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. ORCID: 0000-0002-8414-0670.
- Бойко Надія**, кандидатка філологічних наук, старша наукова співробітниця Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України; заступниця головного редактора журналу «Слово і Час». ORCID: 0000-0002-3520-6696.
- Ворок Христина**, кандидатка філологічних наук, наукова співробітниця відділу франкознавства Інституту Івана Франка НАН України; доцентка кафедри українознавства та міжкультурної комунікації ЛДУ БЖД. ORCID: 0000-0001-8131-5124.
- Гірняк Мар'яна**, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства Львівського національного університету імені Івана Франка. ORCID: 0000-0002-1396-2888.
- Гнатюк Михайло**, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства Львівського національного університету імені Івана Франка. ORCID: 0000-0003-0742-8272.
- Кирилюк Світлана**, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри української літератури Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. ORCID: 0000-0002-1224-1229.
- Котик-Чубінська Марія**, кандидатка філологічних наук, наукова співробітниця відділу літературного процесу та компаративістики Інституту Івана Франка НАН України. ORCID: 0000-0002-8019-9990.
- Лапій Марія**, кандидатка філологічних наук, старша наукова співробітниця відділу літературного процесу та компаративістики Інституту Івана Франка НАН України. ORCID: 0000-0003-3956-4279.
- Легкий Микола**, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу франкознавства Інституту Івана Франка НАН України; професор кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства Львівського національного університету імені Івана Франка. ORCID: 0000-0002-7053-402X.
- Луцишин Олена**, кандидатка філологічних наук, старша наукова співробітниця відділу франкознавства Інституту Івана Франка НАН України. ORCID: 0000-0001-9659-260X.
- Нахлік Євген**, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту Івана Франка НАН України. ORCID: 0000-0001-7701-9795.
- Романов Сергій**, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури Волинського національного університету імені Лесі Українки. ORCID: 0000-0003-1404-4584.

- Сабат Галина**, докторка філологічних наук, професорка, завідувачка кафедри зарубіжної літератури та полоністики Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. ORCID: 0000-0002-5057-58-14.
- Тимофєєва Катерина**, докторка філософії, асистентка Навчально-наукового інституту Київського національного університету культури і мистецтв. ORCID: 0000-0002-6996-0566.
- Челецька Мар'яна**, кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства Львівського національного університету імені Івана Франка. ORCID: 0000-0002-0960-8333.
- Швець Алла**, докторка філологічних наук, заступниця директора з наукової роботи Інституту Івана Франка НАН України. ORCID: 0000-0002-5612-8420.
- Шкраб'юк Петро**, доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу української літератури Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. ORCID: 0000-0002-3379-7883.
- Янковська Жанна**, докторка філологічних наук, професорка, професорка кафедри філософії та культурного менеджменту Національного університету «Острозька академія». ORCID: 0000-0002-7846-2796.

Наукове видання

**ТВОРЕЦЬ НОВОГО
КУЛЬТУРНОГО УКРАЇНСТВА:
МИХАЙЛО ПАВЛИК**

(до 170-річчя від дня народження)

Колективна монографія

Відповідальна редакторка
Алла Швець

Наукове і літературне редагування, коректура
Марія Котик-Чубінська
Олександра Салій

Комп'ютерне верстання
Світлана Сеник

Дизайн обкладинки
Ольга Борисенко

Адреса редакції:
79005, Львів, вул. Драгоманова, 18
e-mail: lvilsh@ukr.net

Формат 70×100/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір книжковий. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 18,22.
Тираж 100 прим.

The Creator of New Cultural Ukrainianness: Mykhailo Pavlyk. To the 170th anniversary of his birth : a collective monograph / ed. by A. Shvets ; scientific and literary eds. M. Kotyk-Chubinska, O. Saliy ; foreword by A. Shvets ; the editorial board: E. Nakhlik (head) and others ; Ivan Franko Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine ; Department of Education and Science of Lviv Regional State Administration ; Information Activity and Public Relations Department of Ivano-Frankivsk Regional State Administration. — Lviv ; Ivano-Frankivsk, 2023. — 280 p. + 12 p. ill. — (Series «Literary studies» ; Iss. 27).

The collective monograph is the first comprehensive study of the life and creative phenomenon of Mykhailo Pavlyk (1853–1915), a prominent Ukrainian writer, publicist, translator, ethnographer, public figure, politician, journalist, editor, publisher, full member of the Shevchenko Scientific Society (Naukove tovarystvo imeny Shevchenka); a co-founder and leader of the Ruthenian-Ukrainian Radical Party (RURP). The publication contains historical and literary, theoretical and interpretive, biographical and source studies, devoted to the multifaceted treatment of the figure of M. Pavlyk.

The book reveals the worldview evolution of Mykhailo Pavlyk, his socio-political views, ideological convictions, acceptance and promotion of the idea of Ukrainian statehood. The question of the mutual influence of Mykhailo Drahomanov, M. Pavlyk and Ivan Franko is raised. The personal relations and intellectual cooperation of M. Pavlyk with Lesia Ukrainka, Kost Pankivskyi, Ahatanhel Krymskyi, and Panteleimon Kulish are analysed. The main aspects of M. Pavlyk's political and journalistic work, his activity as a folklorist and ethnographer, and his significant role in the establishment of a bibliography of Ivan Franko's works are considered.

The creative phenomenon of M. Pavlyk is presented from different perspectives. Modern approaches to the interpretation of the thematic and problematic, genre-poetic, and aesthetic features of his novels «The Lost Man» («Propaschjy cholovik»), «The Whirlwind» («Vykhora»), «Rebenshchukova Tetiana» are proposed. The study traces the ideological, aesthetic, and thematic affinities of M. Pavlyk's prose with the works of other Ukrainian authors (Vasyl Stefanyk, Vasyl Tkachuk).

The monograph is intended for literary critics, folklorists, Frankologists, cultural critics, art historians, local historians, and a wide range of readers.

ISBN 966-02-2625-X (Series)

ISBN 978-617-14-0182-2 (Iss. 27)